

KŘÍŽOVACÍKY 20. STOLETÍ

=====

Stanislav Tomáš

Jiří Heller

Karel Podleha

Vladimír Šmejkal

1. ÚVOD

Do vědomí národů proniká poznání, že žijeme v kritické době osudových křížovatek lidské existence. Tempo dějinného vývoje se zrychluje, rizika zkázy rostou a lhostejnost, nezájem, pasivita lidí i národů je cestou do propasti všeobecného zániku.

Je proto základní povinností člověka poznat podstatu, rozpory i síly utvářející naši skutečnost a aktivně se zúčastnit hledání a prosazování východisek. Síla dějinného povědomí je i prostředkem naší záchrany.

Dějinné povědomí je však kladným historickým činitelem jen když je založené na co nejpravdivějším poznání. Dobrat se však pravdivého poznání dějin není snadné. Nejen proto, že historie člověka je nejsložitějším jevem naší planety, k jehož poznání vedou dlouhé a obtížné cesty, ale i proto, že i uvnitř lidské společnosti vždy existoval a existuje boj o dějiny, jako součást zápasu o moc, o nadvládu jedněch nad druhými, jako nástroj zájmů. Bohužel i v naší zemi se vytvořila situace, kdy se o řadě důležitých dějinných otázkách s velikým halasem šíří, učí i jinak vnucují jednostranné a účelově zkreslené pohledy a postoje. Navíc poměry nedovolují, aby se o mnohých důležitých tématech svobodně vůbec psalo, diskutovalo, hledala o nich pravda. V novinách, časopisech, ale i v učebnicích, ba i v některých odborných publikacích, se setkáváme s mnoha mezerami, neústrojnými zjednodušeninami, ba i s falzifikáty, které neslouží ničemu jinému než k ceremonielu politických kampaní, výročí, oslav atd. Obvykle také vynikají svou nezábavností a formalismem a tím umrtvují zájem o dějiny.

Zásadou současných mocenských elit je: raději nudnou nebo dokonce i žádnou historií, než plnou dějinnou pravdu o naší minulosti i současnosti. Pravdu, která by vybízela náš lid k dějinné aktivitě a stimulovala v něm vůli být skutečně "jediným zdrojem veškeré moci", "pánem svých dějin".

Naše národy se udržely a rozvinuly do své bohaté osobitosti v obtížných podmínkách středoevropského prostředí, ne pro svou velikost nebo vojenskou sílu, ale především proto, že byly vybaveny nejen vytrvalou schopností přežít i nejkřutější porážky a také že se někdy dovedly i v nejnepríznivějších podmínkách chopit dějinné potřeby a pravdy, a začít o ni znovu a znovu zápasit, nepodlehnout pohodlnosti pouhého napodobování druhých, ale neopak samostatně a originálně přemýšlet, hledat, zkoušet, vynalézat taková nová řešení, která by zvýšila hodnotu nejen nás samých, ale i světového prostředí. Zde je jádro naší husitské tradice, zázraku našeho národního obrození, bojů za samostatný stát Čechů a Slováků, hledání originálních cest k socialistickým přeměnám

po roce 1945.

Vycházejíce z této tradice i potřeb současnosti, rozhodli jsme se napsat tuto knihu poznámek a shrnujících soudů o důležitých otázkách dějin XX. století. Napsat ji tak otevřeně a pravdivě, jak je to dnes, na dosaženém stupni poznání, možné a jak toho sami jsme schopni. Nechceme naše názory vnucovat. Chtěli jsme jen myslícímu a uvažujícímu čtenáři poskytnout možnost konfrontace naší snahy o dějinnou pravdu se schematy oficiální propagandy. Podnítit ho k tomu, aby si vytvořil o důležitých a osudových otázkách, tvořících naši "širší současnost" svůj vlastní názor a na tomto základě také pouvažoval i o perspektivách dalšího vývoje dějin.

K tomu několik poznámek:

Naše práce není určena jen mládeži, ale psali jsme ji především pro ni.

Rozsah v poměru k složitosti dotčených otázek je dán našimi slovnými technickými možnostmi a proto vše je poznamenáno co nejvyšší snahou po stručnosti.

Snažili jsme se soustředit zájem čtenářů především na klíčové otázky československých dějin. Ale ve XX. století nelze pominout onu přímo organickou souvislost jakýchkoliv národních dějin s dějinami světovými. Přesto jsme dali přednost zejména problémům evropských a středoevropských, i vývoje socialismu, tedy otázkám, které právě pro naše osudy ve XX. století mají svou zvláštní důležitost.

Konečně jsme vycházeli i z předpokladu, že by bylo zbytečné, jen pro pouhé udržení kontinuity a úplnosti výkladu, opakovat fakta, líčení událostí a dějů, které zmanipulované výklady dějin neměly důvod příliš skreslovat. Nevážíme proto čtenářům poradit: vezměte si k ruce i oficiální učebnice a faktografické přehledy. Čtete je současně, zamýšlejte se nad rozdíly mezi nimi a naším textem, kladte si otázky, hledejte na ně odpovědi sami i v diskuzi s jinými. Kritický přístup - to je cíl, ke kterému směřujeme. Zejména vám doporučujeme IV. díl - 7. svazek Dějin novověku (redakce J. Charvát) SPN 1974 Světové dějiny (Uč. pro stř. školy) SPN 1967. J. Pátek Československé dějiny SPN 1979. Politické dějiny světa v datech Svoboda 1980, Dějiny Československa v datech Svoboda 1968 a 1984.

Zde snad ještě jedno vysvětlení. Předmět historické vědy je všeobecný a snaží se popsat a vysvětlit celou a všestrannou podobu existence lidstva a jeho národů, tedy materiální a duchovní kulturou počínaje a politickými a sociálními dějinami konče. My jsme se zde mohli soustředit jen na část tohoto spektra, na problémy, které považujeme za nejdůležitější, tj. na ekonomické, sociální a politické otázky výrazně spoluutvářející naše dějinné osudy dnes i zítra.

Budeme čtenářům vděční za připomínky, kritiku, podněty, otázky i názory. Dočká-li se práce dalšího vydání, budeme se snažit na ně reagovat.

K této práci spojili své síly tři historikové. Snažili jsme se o společný názor a pojetí, většinou jsme toho také dosáhli. Přesto v každé z kapitol, které jsme si mezi sebe rozdělili k zpracování, převládá zcela přirozeně pojetí, názor a duch jejího tvůrce. Bližší rozlišení najde čtenář u shrnujícího obsahu na konci knihy.

Pojem dějinné epochy. Industriální dějinná epocha a její vývojové fáze

Dějiny v nejširším slova smyslu jsou evolucí proměn v oboustranně nekončném čase. Jejich částí je vývoj našeho vesmíru, naší sluneční soustavy i Země, včetně jejích živých forem a druhů. Dějiny živých druhů jsou pak zejména řetězem proměn jejich biologické podstaty. Dějiny člověka mají navíc dva nové rozměry: epochy vzestupu jeho jednak materiální, ale i duchovní kultury.

Určujícím faktorem tohoto vzestupu člověka je lidská materiální kultura. Již v r. 1776 dospěl B. Franklin k názoru, že "člověk je živočichem zhotovujícím nástroje". Ed. B. Tylor, K. Marx, B. Engels a další velcí myslitelé XIX. století to doložili řadou přesvědčivých důkazů, kterými prokázali, že především v ý r o b a potravin, spotřebních výrobků i výrobních prostředků a infrastrukturálních statků, vytváří mezni parametry, uvnitř nichž se pohybuje lidský životní způsob a v mnohém i lidské myšlení.

Člověk má však - díky své intelektuální potenci - i schopnost tyto půdorysné možnosti měnit a rozšiřovat, vytvářet nové výkonnosti své výroby a materiální kultury a s nimi proměňovat jak životní způsoby svých společenských útvarů - lidských pospolitostí - tak i jejich světový souhrn - lidské prostředí naší Země.

Tento způsob vývoje - vzestupu člověka - probíhá v zásadě nepřetržitě a kontinuálně. Ale jeho tempo i formy se čas od času jakoby proměňují, od základu přetvářejí, jakoby znovu organizují na jiném principu a mohutnosti výroby a tím i formují jak novou kvalitu i kvantitu lidských pospolitostí, tak i nové vztahy ve světovém prostředí.

Takovéto kvalitativní změny oddělují jednotlivé epochy lidských dějin.

Poprvé k tomu došlo, když se dovršila první a nejdelší epocha dějin člověka - doba jeho vzniku a vývoje do podoby homo sapiens sapiens.

Druhou epochu vytvořilo rozšíření lidských loveckých rodových a kmenových pospolitostí, ústící do stabilizace jejich jazykových a ideologických struktur a řádů.

Třetí epochu zahájila tzv. neolitická revoluce, která dala člověku nové

zdroje obživy a životní způsoby spojené se zemědělstvím a pastevectvím a hradistní a kmenový způsob života.

Čtvrtou epochu bychom mohli nazvat érou civilizací. Byla založena na mnohostranném užití kovů, zejména železa, oddělila vesnici od nově vzniklých měst, vytvořila třídní i státní formu společenské organizace, písemnou kulturu, kodifikované náboženské ideologie, politiku, organizované válečnictví, obchod, mořeplavbu a velmi rozdílné podoby kultur a s nimi spojenou rozdílnost a variabilitu životních způsobů na různých kontinentech.

Pátou, industriální epochu, prožíváme v naší současnosti. Je naší dobou v širším slova smyslu, dějinnou kvalitou, do které osud zasadil dohledně generace jak nás, tak i našich předků a potomků. O ni bychom měli pojednat poněkud blíže, protože jen v jejím dějinném rámci, jen v proudu jejího procesu, můžeme objevit pravdu o naší současnosti, do ní vrostlé.

x x x x

1. Základem materiální kultury industriální epochy je strojová výroba, probíhající v produktivních systémech-podnicích, motorická doprava a nově dimenzovaná národní a mezinárodní dělba práce. Převratný růst produktivity práce způsobil i kvantitativní i kvalitativní přeměnu a vzestup lidských materiálních i kulturních možností. Všeobecnou tendencí tohoto industriálního způsobu lidské existence je dále jeho neustálá expanze a pronikání do všech oblastí planety a růst ve skocích, kterými jsou na sebe navazující průmyslové revoluce.

2. Jakmile se ovšem vytvořily strojové produktivní systémy-podniky, změnil se i charakter základních lidských vztahů. Výrobce ztratil svou dřívější samostatnost a stal se "živou součástí strojů" (Marx). Musel se podříditi dělbě práce, kterou určovaly nikoliv potřeby lidské produktivní seberealizace a radosti z práce, ~~nikoliv lidské potřeby~~ ~~ale potřeby strojů~~ jakožto lidské potřeby, ale "potřeby strojů". Tato skutečnost se stala nejen nejzákladnějším kamenem sociálních vztahů v celé industriální epoše, východiskem historicky specifického odcizení člověka jeho lidské podstatě, ale i základním Rubikonem sociálního rozdělení lidí do dvou historicky nutných, ale i zájmově protichůdných skupin.

První z nich tvoří vlastníci, nebo i ti, kteří si присvojili právo disponovat výrobními prostředky a j. ekonomickými hodnotami a tím se domohli práva řídit výrobní a j. systémy a tím i vládnout nad "lidským příslušenstvím strojů", tj. pracujícími. Tak vznikly řídící, mocenské a vládnoucí elity, jako první a zaměstnaní pracující jako druhý základní pól sociální diferenciace naší doby. Mezi nimi se ovšem vytvořily i vrstvy s přechodným rázem, jejichž role a rozsah se v proudu jednotlivých průmyslových revolucí měnily.

Vztahy mezi těmito základními soc. skupinami nemohly nebýt v procesu industrializace jiné než konfliktní.

Zájmem elit byl a je totiž rozvoj industrializace, růst rozsahu zmrtnělé lidské práce, systémů strojů a tím i růst zisku, který zaručoval nejen jejich existenci a nadprávi, ale především rozšířenou reprodukci. Zájmem pracujících naopak je co největší podíl na výsledku výroby, tj. co nejvyšší odměna-mzda a jen přes ní i růst výroby jako prostředek.

3. Třetím důležitým rysem industriální epochy je živelný a jen postupně a obtížně se systémově uspořádající charakter rozvoje a růstu. V různých prostředích světa vznikly totiž z mnoha důvodů odlišné podmínky pro prosazení jednotlivých průmyslových revolucí. Tím se ještě zvyšuje konfliktnost světového prostředí jako celku, přičemž rozsah, trýznivost a historické nebezpečí těchto konfliktů neustále vzrůstá spolu s rozvojem výr. sil.

4. Všeobecným vývojovým trendem industriální epochy je i stále zrychlování ekonomického i společenského vývoje. A spolu s tím i stále naléhavější potřeba kvalitativních proměn, a to jak lidského poznání (růst role vědy o přírodě a společnosti), tak i nástrojů řízení a proměnných adaptací jejich struktur, které by odpovídaly vždy nově kvantitativně i kvalitativně dimenzovaným potřebám. Zastávání obou těchto "funkcí" je nejen skutečností, ale i příčinou obtížných a lidstvu nebezpečných "zauzlení hist. rozporů", válek a revolucí.

5. Industriální epocha vytváří v průběhu svého vývoje dějinné podmínky pro své překonání. Celkový vývojový trend spěje ve sféře výroby k uvolnění člověka z role "živého příslušenství strojů" cestou robotizované výroby a ke globalizaci, tj. celosvětové integraci jak výrobních sil, tak i společenských vztahů. Tedy podmínky pro vznik lidstva, jako historicky nové systémové kvality. Tento trend představuje ovšem jen dějinnou možnost. Její uskutečnění je závislé na reálné dějinné činnosti lidských pospolitostí.

x x x x

Po této, jistě velmi všeobecné a kusé, charakteristice zařazující naší dějinnou industriální epochu, bychom si měli poněkud blíže charakterizovat její jednotlivé vývojové fáze, které, jak už jsme si řekli, představuje řetěz na sebe navazujících industriálních revolucí.

První průmyslová revoluce se rozvinula zhruba v první třetině minulého století rozšířením a mnohostranným využitím parostroje, jakožto nové motorické síly. Uplatnila se především v investičně méně náročných a kapitálově rychle návratných odvětvích zejména spotřebního průmyslu. Zde také rychle zničila malovýrobce a nahradila je, spolu s populačními rezervami venkova, do nově vznikajících továren, náležejících třídě kapitalistických podnikatelů. Jejich

podniky byly ekonomicky vratké, bez rezerv a úvěrů, a jen nemnohé se prosadily proti síle konkurence, výkyvům konjunkturálních cyklů, obtížím dopravy, organizace i nahodilosti odbytu na nejistých a často i vzdálených trzích.

Ekonomickou stabilitu se podnikatelé snažili upevnit zvýšenou exploatací pracovní síly, nízkou mzdou a dlouhou pracovní dobou při takřka nulovém sociálním zabezpečení pracujících. Časté krizové výkyvy ovšem eliminovaly života neschopné podniky. A naopak, rozvoj dopravy, obchodní sítě i silící peněžnictví vytvářely postupně nejen národní trhy, ale i tepny pravidelného vývozu zboží do stále širších oblastí světa. Začala se prosazovat i státní ochrannářská (cenová, celní aj.) politika ohraničující národní trh a také státní struktury sílily v důsledku rozhojňného přílivu daní od průmyslových podnikatelů.

Zvláštní výhody mohly zaznamenat především ty země, které se touto cestou industriálního rozvoje vydaly jako první. (V. Británie a Francie) Podařilo se jim ekonomicky, tj. silícím vývozem hotového zboží a dovozem surovin upevnit dosavadní koloniální prostory a získávat nové, takže ke sklonku století "svět už byl rozdělen". Současně však, nutné správní, vojenské a infrastrukturální náklady, v nich citelně zpomalily proces růstu, což mělo své důsledky v období přechodu k druhé průmyslové revoluci.

Tak či onak byla "britská hegemonie nad světem" stabilizujícím činitelem světového prostředí, takže v něm dlouho nevznikaly podobné rozsáhlé a vleklé konflikty jakým např. byly dříve napoleonské války.

První průmyslová revoluce je tedy obdobím počátečního a výrazně extenzivního růstu výroby i trhů. Je také obdobím, kdy ve většině státních a politických struktur se uplatnil vliv nové sociální elity - průmyslových kapitalistů, kteří pod praporem demokratických svobod a forem buď zcela eliminovali roli starých, předindustriálních tříd, anebo ji v té či oné míře zatlačili mimo hlavní sféru moci a vlivu.

--0--

Zhruba od počátku našeho století vstoupil svět do etapy druhé průmyslové revoluce.

Její novým produktivním fenoménem se stala elektrina, užití výbušných motorů a rozmach hutního a investičního strojírenství a seriové strojírenské produkce. Též došlo k rozšíření letectví, radiofonie a chemického průmyslu. Na místo malého podniku nastoupil do popředí velkopodnik s racionalizovanou (pásovou) výrobou a mohutným odbytovým aparátem.

Je pochopitelné, že se zvýšila i role úvěru a tím i bank, které spolu s průmyslovými podniky vytvořily koncernové, kombinátní, kartelové nadstavby.

Vytvořily se i společnosti pro úvěrování vývozu strojírenských výrobků, ale i investičních celků, které se často vytvářely jako dceřinné podniky v jiných zemích (vývoz kapitálu). Spolu s rostoucími objemy vývozu zboží se tím vytvářely nepevné, ale vlivné vazby světového trhu.

Změnil se i způsob řízení a vlastnění podniků a nadpodnikových ekonomických subjektů. Akciová forma kapitálů umožnila jejich snazší hromadění a přelování, ale současně i zvýšila roli nového elementu - manažerů, kteří teď fakticky stáli v čele podniků a postupně se stávali i vlastníky části akcií. Tak či onak se uvnitř ekonomických elit zvýšovala role dispoziční moci oproti moci vlastnické.

Pokud jde o střední vrstvy, pokračovalo jejich ničení všude tam, kde je mohla nahradit velkovýroba. Současně však se mohly šířeji uplatnit jako sféra odbytů, servisu, subdodávek pro velkopodniky a v oboru služeb, jejichž role též vzrůstala.

Také třída pracujících se silně diferencovala. Nová výrobní odvětví, zejména strojírenství si vyžadovala podstatně větší množství kvalifikovaných dělníků, kteří museli být lépe placeni. Růst mezd byl možný i proto, že rozvoj produktivity práce neustále rozšiřoval rozsah spotřebního zboží a také proto, že silící prvky strojové velkovýroby v zemědělství, jakož i silící dovoz potravin z rozvojových zemí objektivně rozšiřovaly fondy zboží určeného k spotřebě. V řadě odvětví ovšem přetrvával i nuzný a špatně placený proletariát.

V tomto období se stal důležitým ekonomickým subjektem i stát. Rozvoj výroby a celních výnosů rozmnožil jeho daňové důchody a umožnil mu hrát roli nejen specifického investora, ale vlastními prostředky v případě nutnosti stabilizovat a subvencovat velkopodniky, ovládnout měnovou, úvěrovou i úrokovou politiku a tím intervenovat v případě konjunkturálních výkyvů a potíží. Je typické, že tuto roli si většina státních organismů osvojovala s nemalým zpožděním a často až po krutých zkušenostech (krize 30. let). Ale i tak takřka všude postupoval proces srůstání politické a ekonomické moci a institucionalizace a tím i tendence k monopolizaci a totalizaci organismů a struktur politického vládnutí.

Současně ovšem rostla i úroveň vzdělání, rozsah a variabilita informačních prostředků. To umožňovalo větší informovanost lidových vrstev, což pak rozvíjelo i jejich vůli nabývat vliv na společenské dění, z čehož vyplynula i tendence k prosazování demokratických metod a forem politiky.

Důležitým požadavkem lidového demokratismu bylo nejen dosažení a další rozvíjení občanských svobod, ale i využití části rozšířených státních pro-

středků k zavedení sociálního zákonodárství a tím i ke garanci sociálních jistot.

Konflikt obou těchto protichůdných tendencí naplňuje moderní dějiny většiny národů a států naší planety.

Podstatně se však v tomto novém období změnilo i světové prostředí.

Nástup nových výrobních sil však výrazně zmožnil rozsah potřebných vstupů i odbytu národních ekonomik a vytvářel tak nové a stále se proměňující vztahy i ve sféře mezinárodní dělby práce, specializace a diverzifikace odvětvových struktur. Také dosavadní "pořádací role" britské hegemonie se už od 80. let minulého století začala oslabovat a vytrácet. Rozvinul se růstový polycentrismus a počet ekonomicky rozvinutých zemí se stále rozmnožoval. Od přelomu století se do čela druhé průmyslové revoluce dostaly USA, nesmírně vzrostla od téže doby ekonomická síla Německa a Japonska. V třicátých letech se ekonomickou velmocí stal po dovršení první industrializační vlny i Sovětský svaz. V poválečném období přibýly do tohoto seznamu ve iké latinskoamerické země, Irán, Austrálie, Kanada atd.

Vznikl systém velmocenské plurality, který po druhé světové válce přerostl do soustavy dvou supervelmocí. Zejména počáteční období tohoto vývoje bylo velmi konfliktní a neintegrované, což vedlo ke dvěma světovým válkám.

V období druhé průmyslové revoluce pak došlo i k prvním pokusům o uskutečnění socialisticky organizované společnosti, ovšem v podmínkách silně nezralých a proto i s výsledkem, který sice v mnohém předjímал novou dějinnou epochu, ale v mnoha jiných směrech byl silně poznamenán omezujícími parametry doby i možnostmi Ruska a dalších zemí, ve kterých k nim došlo.

xxx

Od přelomu padesátých a šedesátých let našeho století se začala prosazovat třetí průmyslová revoluce. My, žijící generace, se nacházíme na sklonku jejího raného období. Máme však už dostatek možností, abychom odhadli její charakteristické rysy a dějinnou dimenzi.

Základním revolučním produktivním činitelem této nové etapy industriální éry jsou samočinné počítače. Vznikají - v rychlém sledu - stále nové a výkonnější jejich generace, a to především tím, že se podařilo vědu a vědecký výzkum právě na tomto poli široce využít jako sílu přímo spojenou s výrobou.

"Komputerová revoluce" otevřela současně dvě fronty produktivního progressu. Především umožnila vybavit stroje "vlastní inteligencí", tj. přeměnit je v průmyslové roboty a tyto roboty sestavit do "pružných výrobních systémů", které jsou s to v průběhu doby v masovém měřítku uvolnit člověka-zaměstnaného výrobce, z role "živého příslušnosti stroje". A to za současného prudké-

ho růstu jak rozsahu, tak i sortimentu výroby.

Současně s tím však vytvořila i možnost postupně agregovat výrobní a ekonomické informace v takovém měřítku a časovém tempu, aby bylo možné začít budovat i docíti rozsáhlé automatizované systémy řízení.

Obojí oslabuje základní příčiny sociálně-zájmové a tedy i politické konfrontace dvou základních sociálních skupin industriální společnosti a tím vytváří předpoklady nových společenských vztahů, založených na "správním" tj. "nepolitickém" společenském řízení, uskutečňujícím ideály demokratismu i socialismu.

Třetí průmyslová revoluce však naznačuje i možnost další "scientifikace" jak produktivních, tak i jiných ekonomických činností. Rozvoj fyzikálních věd nabízí nové energetické zdroje, biotechnologie bezodpadové výrobní cykly a nezemědělské potravinářství atd.

Tento nový převratný trend ve vývoji výrobních sil si vynucuje i nové způsoby organizace a začlenění ekonomik. I v největších zemích se stává národně-státní rámec úzkým a nevyhnutelnou nutností se stávají mnohostátní a nadnárodní integrace. Jen v jejich rámci lze vytvořit dostatečný prostor pro efektivní využití robotizované výroby, projektovat systémy těžby práce, zabezpečovat suroviny a j. vstupy, specializaci výzkumu, optimalizaci sortimentů, unifikaci součástí a uzlů, odbytu a servisu pro výrobní prostředky, ale i pro rozvoj laciné výroby spotřebního zboží. Jen v této dimenzi nadnárodních integrací mohou také efektivně fungovat informační, transportní, bankovní, měnové, ale i školské a kulturní systémy.

Také řešení nových sociálních problémů, spojených s uvolňováním lidí z přímé výroby, bude možné řešit jen v tomto měřítku.

Pokud jde o světové prostředí, bude tedy v této fázi proces integrace směřovat k faktickému a prudkému snížení role skutečně suverenních státních subjektů. Zde vznikají možnosti jak mohutnějších zájmových konfrontací, tak ale i racionálních dohod o kooperaci i stabilizaci vztahů. Zmenšením množství subjektů totiž vzniknou i jednodušší světové poměry. Bude možné - na určitém stupni vývoje - projektovat i realizovat společné cílové programy více integračních celků, směřujících např. k dovršení industrializace třetího světa, k řešení problému populační exploze, ekologických projektů a norem, vesmírných výzkumů atd. Zdá se, že teprve v této vývojové fázi se plně rozvinou možnosti - dnes pouze dřímající - v samotné světové organizace (OSN), jejíž první úlohou zřejmě bude zabezpečovat trvalost světového míru, ale která postupně bude sloužit i jako iniciativní struktura pro vyvolání, resp. později i pro řízení těchto programů.

x x x

Třetí průmyslová revoluce nebude pravděpodobně poslední fází industriální epochy. Lze předpokládat, že bude ve svém průběhu stále narážet na "parametrickou mez" nedostatku laciné a obnovitelné energie. Řešení tohoto problému, o němž už dnes víme, že je možné jen na dvou základech, tj. buď na využití solární energie, anebo jaderné syntézy - bude zřejmě představovat nejen nesmírně složitý vědecký, ale především technický a investiční problém, který se bude vymykat i té nejbohatší z dnešních integrovaných národních struktur.

Ukutečnění tohoto technického i společenského evolučního, ale i systémově revolučního úkolu, bude zřejmě podstatou a úkolem čtvrté industriální revoluce. Způsoby, kterými se tak stane, mohou vyplynout z výsledku postupné konvergence dnešních integrací a z rostoucí role světové organizace, o které jsme se zmínili výše. Zdá se však, že teprve po vyřešení tohoto problému, nebo v průběhu jeho řešení, se vytvoří předpoklady pro uzavření celé industriální dějinné epochy.

Šestá dějinná epocha tedy bude érou Lidsstva, jako systémově dovršeného subjektu, schopného obrátit své síly novými směry a do nových prostorů.

x x x

Pokusili jsme se zde - víme, že velmi stručně a velmi schematicky - načrtnout náš názor na obrysy našeho dějinného horizontu, definovat pojem Naší doby jako nadgeneračního prostoru "historické současnosti". Z tohoto hlediska jsme také přistupovali k dalším tématům této knihy.

2. IDEOLOGIE INDUSTRIÁLNÍ EPOCHY. SOCIALISMUS A KOMUNISMUS

XIX. a XX. století objevilo a rozvinulo společenské vědy jako systém poznávání společenských jevů a spolu s nimi i stále se rozvíjející a dodnes nedovršený souhrn metod, kterými lze poznat vědeckou pravdu o našem společenském životě.

Ale lidé měli i dříve - už od počátku své existence - schopnost vytvořit si o těchto otázkách svůj názor a přesvědčení a na jeho základě jednat, s vůlí dosáhnout určitého cílového stavu, který se jim jevil jako optimum jejich společenské existence.

Co je v tomto jednání vedlo a inspirovalo?

Mohli bychom souhrnně a stručně odpovědět: jejich ideologie.

Ideologie je ryze lidský fenomen. Je momentem lidského individuálního myšlení i společenského vědomí. Představovala a představuje vždy určitý společně sdílený soubor myšlenek a názorů lidí dané doby a pospolitosti, nebo některé z jejich součástí. Společný jmenovatel myšlenek, tj. světónázorových představ, soudů hodnot, názorů, přání, postupů, zájmů umožňuje každému lidskému individuu stát se součástí své pospolitosti, existovat v ní a ve shodě s ní, jednat jako její člen, opřít se o niternou a prožitou její sebejistotu i solidaritu. Jednotlivec získává ideologii výchovou, přijímá ji jako součást duchovní kultury své pospolitosti a sám ji pak předává těm, kteří přicházejí po něm.

Ideologie je tedy jak vysvětlením dneška a nadějí zítřka, tak i tradicí. Ale není uzavřená době, změnám a vývoji. Neustále na ni působí i nové sociální zrušenosti, tj. poznání vyplývající z dějinných proměn. Ale i též nové myšlenky ideologií, tj. myslitelů a pokud tyto představy mají kořeny ve vědeckých poznatcích, tedy i vědy. Do ideologie tedy vstupuje vše, co může široký kolektiv pospolitosti přijmout, co uzná za správné a funkční. Ideologie je tedy vždy směsí tradičního a nového, správného s jistou dávkou starých i nových iluzí. A nebyli proto příliš daleko pravdy ti, kteří ji nazývali "falešným vědomím". Správněji by však bylo říci: je správným i falešným vědomím širokých vrstev lidských pospolitostí.

Ideologie je, jak už jsme si naznačili, nejen obsahem názorů, ale i systémovou společenskou vazbou, tj. intelektuálně-postojovým pojivem lidské společenské existence - pospolitosti. Ale současně je tím i motivem společenského jednání. Je konsensem činu, motorem dobrovolné a aktivní spoluúčasti člověka na společném osudu, je ukazovatelem cest vedoucích dle jeho názoru k společně ohtěnému cíli. Střeží ji však i ideologické a mocenské institute, které ji vždy udržují (nebo se o to snaží) v podobě, která vyhovuje jim.

Tím vším je ovšem ideologie vždy i oblastí rozporu. Odráží totiž i sociální, národní a nadnárodní rozrůzněnost pospolitosti. Umožňuje proto uvnitř ní jak konflikt, tak i jeho překonání. To ji osvěcuje, ale i zaslepuje, vytváří či překonává v ní jednostrannost, modifikuje prvky "falešnosti" v jejích konkrétních projevech.

Ideologie je to, co si lidé určité doby o sobě a svém světě myslí. Není pravdou dějin, ale jednou z realit dějin, kterou je třeba kriticky analyzovat. A to nejen z hlediska zda je "pravdou či nepravdou", ale nadto i jako výsledek příčin, ale i jako jednu z příčin samotných. Identifikovat ji a roz-

poznat rozsah i meze jejího působení, představuje jeden z nejobtížnějších problémů společenských věd.

x x x x

Když evropské národy vstupovaly do epochy industriální éry, byly jejich mysli naplněny ideologiemi předchozích dob, které měly obvykle v Evropě církevně kodifikovaný základ v křesťanském náboženství. Ale prudký spád společenských přeměn a nových konfliktních zkušeností - které doprovázely nástup strokové výroby a doslova probourávaly hradby starých poměrů - způsobily, že se staré, náboženské ideologie začaly přetvářet a adaptovat novým poměrům a současně že začaly i vznikat ideologie nové.

Jako první z nich se v období americké a francouzské revoluce objevil liberální parlamentarismus. Představoval souhrn názorů, ostře zaměřených proti základním politickým a světonázorovým hodnotám předchozí - čtvrté - dějinné epochy. Jeho mluvčí zdůrazňovali, že politická moc nepochází od Boha a nepatří jen panovníku, ale že je vlastnictvím lidu a jen on ji může svým svobodným rozhodnutím a podle jím schválených zákonů postoupit svým zvoleným zástupcům. Nezadatelné jsou nejen osobní svobody, ale i právo spolčovací, petiční, tisk zbavený cenzury, nestranný soud i právo podnikat.

Byl to jistě veliký pokrok na cestě vzestupu člověka. Uvedl do naší doby lid jako dějinný subjekt. Lidem se tu ovšem myslelo především měšťanstvo a rolnický stav. A ukázalo se také záhy, že obě tyto třídy byly velmi skoupé a ostražitě, pokud by se podobná práva měla poskytnout i nově vznikající dělnické třídě, které se tehdy, pro její zbídačenou podobu, říkalo proletariát.

Liberalismus byl tedy ideologií protifeudální, demokratickou, revoluční, tvořící nové společenské a intelektuální klima, potřebné pro vývoj industriální epochy. Ve svých obecných principech měl všelidský a nadnárodní ráz, ve své praxi však představoval především zájmy a potřeby nových mocenských elit této éry. Představoval ideu politické metody a organizace, otevřenou změnu, které by přinesl vývoj. Nevypracoval si však perspektivní koncepci takovéto změny.

Druhou novou ideologií industriální epochy bylo nacionální uvědomění. I ono bylo autentické tím, že vyjadřovalo reálnou a dějinně nutnou potřebu doby, kterou byl požadavek etnických národů a národností ustavit se jako politické subjekty a tím i jako organismy schopné rozhodovat o svých společenských osudech.

Industrializaci jakož i období, která jí bezprostředně předcházela, provázela totiž nejen urbanizace, ale i nový, užší a mnohostrannější způsob spo-

jení města a vesnice. Všechny tyto momenty vytvářely stav, který bychom mohli charakterizovat jako kvalitativně nové zhuštění a zmožení komunikačních kontaktů a intelektuálních vazeb mezi lidmi. To vše pak vytvořilo nové nároky na vzdělání a tedy i na instituce a soustavy školství, osvěty, informačních prostředků ale i spolkového sdružování. Člověk, který do nich nebyl v potřebné míře a rozsahu zapojen, byl de facto diskvalifikován a odsouzen zůstat mimo ruch a vývoj svého prostředí. Jeho možnosti účastnit se této "komunikační a kulturní revoluce" byly ovšem zcela přirozeně vázány na jazykovou jednotu, tj. na obecnou jazykovou srozumitelnost, tedy na řeč jakožto na nositele informací. Dvoj- nebo vícejazyčnost se tu často jevily jako nepraktické, nehledě na to, že u mnohých uvolňovaly i ostatní ideologické vazby, spojené s kulturou, tradicí, národním vědomím atd.

Nastal tedy čas národního sebeuvědomění, které spočívalo nejen v pěstování jazyka jako komunikačního a informačního media, ale s tím i úsilí o rozvoj národní kultury, školství, umění, dějin atd. Ale i o ovládnutí nebo vytvoření takových institucí, které by umožnily stimulaci a řízení národně kulturního rozvoje takovým tempem, jaký si vyžadoval rozvoj industriálních národních společností. A protože jakékoliv rozvíjení institucí a společenských procesů je vždy "politikum", tj. záležitostí veřejnou, proto i takto pojatý národně-kulturní rozvoj musel nutně směřovat k národnímu státu nebo politické autonomii jakožto k optimálním formám, ve kterých by bylo možné pokrýt a zabezpečit tyto nové potřeby. Tak vznikla idea práva národů na sebeurčení, která je reálnou podstatou národních hnutí a národních ideologií.

Jestliže se národní státy vytvořily již v předindustriálních obdobích, jako tomu bylo např. ve Francii, severských státech, Nizozemí, Portugalsku atd., pak tento proces neznamenal ani vnitřní, ani vnější politický konflikt. Jiné to však bylo v případech, když byl buď jeden národ rozdělen do více států (německý národ) anebo naopak v jednom státu žilo více národů (Rakousko-Uhersko, Rusko, Turecko aj.). Zde se pak obvykle národně-sjednocovací a emancipační hnutí utkala se silami, tradicemi a ideologiemi dosavadních státních organismů a konflikty se tu staly nevyhnutelné.

Za takovýchto okolností se také dostaly na pořad doby nové rozpory a politické metody, jako budování nelegálních, nebo pololegálních protivládních organizací iredenta, snaha o získání pomoci z ciziny, dříve či později přišly ke slovu ilegální nebo dokonce teroristické formy odporu a boje.

Z druhé strany to ovšem vyvolávalo pokusy o politickou majorizaci, národnostní a národní útlak, odnárodnění, potlačování, zrádcování a pod.

Tato rostoucí konfliktnost národních hnutí vytvářela tlaky, které ho ze-

vnitř diferencovaly.

Všeobecně vzato, byla národní hnutí v podstatě nadtržidní, protože jejich podstata - potřeba národního sebeurčení - byla objektivní potřebou všech tříd národa. Ale bylo přirozené, že v něm od počátku hrály důležitou a obvykle i vedoucí roli již existující vůdčí kruhy národů, tj. třídy majetnější, zejména buržoazie a někdy i národní šlechta.

Jakmile však zesílil konfrontační ráz národních hnutí, pochopily mnohdy tyto třídy, že nastala příležitost upevnit, posílit a pojistit si svou politickou váhu a své vedení v čele národů. Vytvořily pak koncepci, podle které je národní zájem naprosto dominantní a že je nezbytné, aby po dobu boje za sebeurčení, nebo i vůbec, se mu zájmy ostatních tříd podřídily, aby přijaly politické vedení a tedy i vůdce těchto tříd za své jediné představitele a v zájmu národní jednoty nevytvářely své třídní organizace, nekladly požadavky atd.

Zde se ideologie národního hnutí začínala přetvářet do podoby nacionalismu. V něm myšlenka a politika národní konfrontace převážila nad potřebou rovnoprávního soužití různých národů, ať už žijících v samostatných státech nebo ve federalizovaných útvarech. Tato ideologie nacionalismu, která našla svůj výchozí zájem u vyšších společenských tříd, mnohdy zpětně prorůstala i do tříd pracujících a vedla ke vzniku různých nacionalisticko-sociálních hnutí, která byla četná zejména ve střední Evropě a objevila se i u nás (národní sociálové).

I nacionalismus měl svůj ideologický extrém. Byl jím šovinismus, jako ideologie principiální národní nenávisti ke všem ostatním národům, spojená s vírou, že právě ten "náš" národ je Prozřetelností či svými dějinami, rasou, kulturou atd. předurčen vládnout nad ostatními národy, nebo dokonce nad celým světem. Z tohoto zdroje pak vyrůstaly další odstíny ideologií imperiální světovlády a s nimi souvisejícího nacionalistického militarismu, kultu moci, armády a války.

Třetí skupinu nových ideologií bychom mohli charakterizovat jako pokus o snahu o adaptaci starých, tj. religiozních monarchistických a j. ideologií na nové podmínky. Tyto ideologie byly silné v tom, že se mohly při svém šíření opírat o už existující, ba dokonce tradiční a vžité myšlenky, ale zejména instituce (církve, dynastické kruhy atd.). Ale současně byly slabé tím, že je spoutávala jejich dogmatika, která v nich silně zvýrazňovala konzervativní momenty a postoje.

Byly ovšem - protože i v nich převažovaly zájmy a tradiční hodnoty mocenských elit - v určitém smyslu slučitelné i s oběma novými ideologiemi, tj. li-

beralismem a nacionalismem. A to jim, spolu s vnitřním kvasem a sebereforní vůlí, umožnilo nejen dosti úspěšně přežívat ve všech, dosud známých etapách industriální epochy, ale sehrát v nich i určitou, ne nevýznamnou roli.

Nyní ovšem dospíváme k čtvrté veliké ideologii naší doby, pro naši československou, ale i evropskou a světovou současnost mimořádně důležité, tj. k socialismu a komunismu. Obě tyto ideologie vyrostly z poněkud odlišných počátků, ale už v druhé polovině XIX. století srostly do širokého hnutí, ve kterém prakticky - byť i jen na čas - splynuly do podoby, která je dodnes pro politickou praxi "reálného socialismu" určující a platná.

Socialismus (budeme tak pro zjednodušení tuto novou ideologii nazývat) představoval v mnoha, nebo spíše ve všech směrech radikální rozchod s dosavadními světonázorovými a politickými představami.

Především zavrhl náboženství jako metodu výkladu světa. Dále se kriticky obrátil jak proti nacionalismu, tak i proti konzervativizmu i liberalismu a všem jejich derivátům, jakožto vůči ideologiím vládnoucích tříd. Sám se naopak prohlásil za světový názor proletariátu a pracujících lidí.

Dalším jeho základním znakem byla myšlenka kritiky a perace industriální epochy, chápáné ovšem jako "kapitalistické formace". Ta se měla prosadit cestou jejího revolučního překonání a nahrazením společností novou, spravedlivější a všelidovou i internacionálně zorganizovanou - tedy socialismem a později i komunismem.

Ve všech těchto naznačených směrech byl tedy socialismus třídní ideologií mezinárodního proletariátu. Ale byl tu ještě jeden nový a důležitý moment.

Myslitelé, kteří kolem poloviny XIX. století dotvořili jeho podobu (Marx a Engels) nebyli jen pouhými "spisovateli ideologií" nebo filosofové, ale i vynikajícími a dodnes uznávanými ekonomy, sociology a politickými historiky, tedy vědci. Jejich zásluhou se stal socialismus nejen třídní ideologií, ale i koncepční myšlenkou založenou a organicky spojenou s vědeckou metodou a s vývojem vědy vůbec. Tedy otevřenou soustavou poznání a názorů, přístupnou jak novým faktům, tak i základní metodě vědy, tj. kritické analýze a koncepční kritice.

Marxistický socialismus vyšel z rozsáhlé kritické analýzy ekonomiky industriální (kapitalistické) společnosti. Věcně charakterizoval proces vzniku kapitálu (původní akumulace), novou roli strojů, ale i pracujících ("živé součásti strojů"), vznik nadhodnoty, zisku, oběh kapitálu, prostou a rozšířenou reprodukci, růst "organického složení kapitálu", příčiny a průběh konjunkturálních cyklů, roli mzdy, ceny obchodního a bankovního zisku, třídního rozdělení, třídního boje atd. atd.)

Zakladatelé revolučního socialismu se ovšem nemohli ještě opřít o rozvinutý specializovaný systém společenských věd, který - i jejich zásluhou - teprve vznikal. Neměli však také - a to bylo snad ještě závažnější - dostatečný historický odstup, který by jim mohl usnadnit vidět celý časový rozměr industriální epochy jakožto řetěz průmyslových revolucí.

A tak se mohlo stát, že došli k nesprávnému závěru, že již výrobní síly jejich doby, tj. poloviny XIX. století, jsou už dostatečně rozvinuté a koncentrované na to, aby byly s to nejen poskytnout materiální bázi pro socialistickou, tj. postindustriální společnost, ale i být nejen vyvlastněné, ale i plně ovladatelné cestou centrálního plánování, které podle jejich názoru mělo odstranit "anarchii ve výrobě" a z ní plynoucí krize a ničení výrobních sil.

Tradiční komunistický požadavek "vyvlastnění vyvlastňovatelů" je ovšem dovedl i k dalšímu jejich omylu. Ten spočíval v přecenění role vlastnických vztahů, jakožto podstaty vztahů společenských, a tím i jako rozhodujících činitelů utvářejících dokonce i základ dějinných epoch ("společenských formací").

M. a E. tu nedocenili svůj vlastní poznatek, že totiž nové výrobní síly přeměnily člověka v "živou součást strojů" a z něj plynoucí závěr, že základní společenské třídní rozdělení nelze překonat pouhou revolučně-právní změnou vlastnických poměrů, ale jen rozvojem takové výrobní techniky, která by jej učinila objektivně, tj. produktivně zbytečným a tím i historicky překonaným.

Třetí vážnou mezerou v jejich teorii byla prognóza sociální polarizace a růstu zbídačování proletariátu. Tvrdili, že se vytvořil a bude se prohlubovat stav, kdy společnost "není schopna zajistit svému otroku existenci ani v rámci jeho otroctví" a že "celá společnost se stále více štěpí na dva nepřátelské tábory... buržoazii a proletariát" (Komunistický manifest 1847).

Z toho jim ovšem potom vyplynula vize přímo osudově nevyhnutelné proletářské revoluce, jakožto světového a internacionálního procesu. A také zřízení politické moci "diktatury proletariátu" jako přechodné formy transformující dělnické moci, vykořeňující buržoazii, tj. kapitalistickou třídu a její tradice. Této moci přenechali také starost o to, jak z tisíců - z dnešního hlediska trpasličích - podniků vytvoří nejen jednolitý objekt národního hospodářského plánování, ale i stimuly, zabezpečující ekonomický růst, bez kterého nebylo možné podstatně zlepšit životní postavení proletariátu. A to, jak dnes víme, je problém nemalý a dodnes zcela nevyřešený.

Marx a Engels kolem r. 1848 ovšem také soudili, že proletářská revoluce se záhy uskuteční právě jako závěrečná fáze demokratických revolučních přeměn. Ale jak vývoj v r. 1848, ve Francii, tak i v jiných zemích, jejich očekávání zklamal. Ztroskotala také v r. 1871 Pařížská komuna, neboť její dělnická moc

zůstala izolovaná nejen ve městě, ve kterém se ustavila, ale především nenašla ohlas a podporu francouzského venkova.

Tyto neúspěchy přispěly k tomu, že se rané socialistické hnutí před poslední čtvrtinou 19. století příliš nerozšířilo a zůstalo omezené jen na síť tajných a sektářských spolků, které se stravovaly ve vnitřních rozporech a znovu a znovu tříštily.

Teprve na sklonku 19. století, když se v řadě zemí podařilo prosadit některá ústavní, zejména spolčovací a odborová práva, začaly vznikat legální dělnické strany a socialismus, zejména marxistického ražení, v nich začal hrát roli jednotící ideologie. Když se v r. 1889 tyto strany spojily do socialistické Internacionály, ukázalo se, že ve většině zemí evropského kontinentu, zejména pak v Německu a Rakousku-Uhersku, názory marxistického socialismu výrazně převládají.

V této době se tedy stal moderní socialismus nejen proletářskou ideologií, ale i hnutím. Ovšem i on měl být záhy postaven před nevýmnutelnou konfrontací své teorie s realitami druhé průmyslové revoluce a tím i před potřebu kriticky přehodnotit své výchozí premisy.

První krok v tomto směru vykonal jeden ze spoluzakladatelů marxistického socialismu - Bedřich Engels.

Krátce před svou smrtí v r. 1895 napsal předmluvu k novému vydání Marxovy práce "Třídní boje ve Francii", ve které doznal, že jejich původní názor, že situace v r. 1848 byla již zralá pro proletářskou revoluci a že uvědomělá "proletářská menšina" může v průběhu měšťáckých revolucí dobýt moc a vytvořit diktaturu proletariátu, se ukázaly být mylné. Jako nezbytný důsledek toho musí nyní jeho armáda "postupovat za tvrdého houževnatého boje od pozice k pozici". A to tím spíše, že vzhledem k novým jevům ve vojenství, užívajícího moderní techniky "pouliční boj s barikádami... značně zastaral". Může být úspěšný jen bude-li náskok protivníka vyvážen jinými momenty.

Z nich je podle Engelse nejdůležitější aktivní účast mas: "Aby masy pochopily, co dělat, k tomu je třeba dlouhé, vytrvalé práce." "Trvalého vítězství mohou socialisté dosáhnout jen tehdy, získají-li předem veliké masy lidí, což zde znamená rolníky." "Jen tak mohou socialisté" vyrůst v rozhodující sílu, před kterou se budou muset, chtě nechtě sklonit všechny síly v zemi. Pokud je ovšem vládnoucí moc nevyprovokuje do "velké srážky s vojskem". "Ironie světových dějin staví vše na hlavu", pokračuje Engels. "Nám, revolucionářům a převratníkům jdou daleko lépe k duhu zákonné prostředky než nezákonné, nebo převrat." Tato nová situace vede ovšem i k tomu, že se i volební právo "změní z prostředku podvodu, jímž dosud bylo, v nástroj osvobo-

zení", neboť dá socialistům možnost "přijít do styku s lidovými masami tam, kde jsou nám dosud vzdáleny... hájit své názory a jednání před veškerým lidem". Socialisté, podle Engelsova názoru, musí získat podobně jako křesťané v pozdním Římě, co nejvíce pozic, "dosáhnout toho, aby celé legie byly křesťanské", zabezpečit, aby se i ty nejtyranštější zákony proti socialistům staly nemožné nebo neúčinné. Jen kdyby sama vládnoucí moc porušila legalitu, ve které kyne socialistům možnost růstu, pak by i oni nebyli vázáni zákony a za nové, příznivější situace by mohli sáhnout k násilí "postupovat jak budou chtít", tj. dobýt plnou moc i násilím.

Tato Engelsova korektura umožnila socialistům, aby se stali velikým legálním a dynamicky rostoucím masovým revolučním dělnickým hnutím, ideologií pracujících určenou k "přeměně světa".

3. POČÁTKY DRUHÉ PRŮMYSLOVÉ REVOLUCE, SOCIÁLNÍ DEMOKRACIE A PROBLÉM IMPERIALISMU

Tak, jak to u velikých a rozsáhlých dějinných procesů bývá obvyklé, začala i druhá průmyslová revoluce řadou zdánlivě málo výrazných změn, které až s odstupem doby bylo možné bezpečně označit za počátky nové technické a sociální kvality. Nejvýznamnější z nich byly: urychlení rozvoje a sortimentní struktury strojírenství, růst těžby uhlí a rud a pak i výroby oceli, zejména plávkové a rychlořezné, užití hliníku, počátky seriové výroby automobilů a konstrukce prvních letadel. To vše vyhlíželo na počátku století jen jako jednotlivé "inovační doplňky" dosavadních výrob, ale už krátce před první světovou válkou bylo zřejmé, že tu jde o více - o novou průmyslovou revoluci.

Důležitým a nápadným jevem bylo, jak už jsme napsali výše, také kapitálové zesílení, centralizace výroby do stále větších podniků a relativně se zmenšující amplituda krizových a konjunkturálních výkyvů. Ekonomický růst byl stále patrnější, i když byl stále ještě převážně extenzivní. Pozoruhodně a rychlejším tempem než výroba se rozvíjel i zahraniční obchod a jeho úvěrování i specializace. Ještě se sice nevyvážely "investiční celky", ale jak silící akumulace kapitálu, tak i jeho mezinárodní přelévání už takovouto možnost naznačovaly. V r. 1900 ještě 95% továren poháněly parostroje a jen 5% z nich využívalo síly elektromotorů. Ale v následujících letech učinila elektrifikace obrovské pokroky a byla to právě ona, která vyvolala velikou investiční vl-

nu a stimulovala rozvoj strojírenství. Akciová forma kapitálu a nově se tvořící "finanční kapitál" umožnily, aby se investiční zdroje velmi rychle orientovaly na tyto nové směry.

Pozvolna se však začala ukazovat i další důležitá stránka od základů se měnících ekonomických i politických poměrů. Sjednocující a pořádající "páteří světových poměrů" první průmyslové revoluce byla jak víme britská hegemonie a "Věk libry" spočíval na tom, že tento ekonomicky nejsilnější stát ovládal i politicky většinu koloniálních oblastí, a tím i světové trhy rozhodujících komodit a úvěrů. Od 80. let XIX. století se však britská hegemonie a na ní vázaná moc Francie začaly vytrácet a slábnout. Naopak vítězství amerického Severu nad Jihem a sjednocení Německa po r. 1871 uvedly na scénu dvě nové ekonomické velmoci - USA a Německo, ke kterým záhy přibýlo i Japonsko.

Mimo to, i když znatelně pomalejším tempem, se rozvíjela industrializace a modernizace v Rakousku-Uhersku i Rusku. Relativní zaostávání V. Británie a Francie a růst v zmíněných zemích vytvořil nový stav světového prostředí, který bychom mohli označit jako ekonomicko-velmocenský polycentrismus.

Ještě na jeden jev této doby bychom měli upozornit. A to na "dvojí cestu", kterou se vývoj 2. průmyslové revoluce ubíral jednak v Evropě, ale i na druhé straně Atlantiku - v USA.

Severoamerická ekonomika se rozvíjela ve velké, politicky sjednocené zemi s demokratickým politickým systémem a na prostoru, který měl k dispozici nejen všechny nutné surovinové zdroje, ale který byl už sám o sobě i dostatečným odbytovým trhem, a který dále stabilizovalo a stimulovalo i extenzivní, ale i vysoce produktivní zemědělství. To vše umožňovalo v USA, jakmile byla dobudována síť železnic a přístavů, rozvíjet výrobní sortiment druhé průmyslové revoluce nejen neirychlejším tempem, ale i jako velkovýrobu, koncentrovanou do velkopodniků, jejichž vložený kapitál se právě díky rychlému a plynulému toku výroby poměrně rychle vracel a tím působil stejně jako relativní nedostatek pracovních sil, co by rostoucí stimul pro další urychlování rozšířené reprodukce a technizace výroby.

S výjimkou Ruska, které ovšem bylo z řady historických důvodů ekonomicky i politicky velmi zaostalé, podobný prostor pro růst nikde ve světě neexistoval. Bylo to patrné zejména v Evropě. Rozklad britské hegemonie a silící ochrannářská politika stavěly tu industriálně dynamické státy, především Německo, před problém dobývat surovinové i odbytové trhy, překonávat obtíže konjunkturální labilit a pozvolné návratnosti kapitálů vložených. Stabilizujícím faktorem tu nemohly být ony činitele, které tak kladně působily v USA. Bylo nutné hledat jejich náhradu.

Především se našla ve vysoké kapitálové koncentraci - ve srůstu průmyslových podniků a bank v nový útvar, který marxistický ekonom R. Hilferding označil pojmem finanční kapitál. Ale došlo tu i k vysokému a zvláště rychlému tempu kartelizace výrobců a stabilizaci odbytových cen. Byla tu i větší snaha o vývoz kapitálu (něm. projekt Bagdadské dráhy v Turecku), vývoz kapitálu na Balkán, do Rakouska, ale i do Francie, Anglie, USA a Číny.

Nechyběly tu, zejména v Německu, ovšem i snahy mocenských elit řešit tyto problémy politicko-mocenskou expanzí. Ta měla nahradit dosavadní slábnoucí britskou hegemonii novou dominující mocí, kterou by se stalo právě Německo a jeho možní spojenci - Itálie, Rakousko-Uhersko, Turecko a j. Tak vznikala politika ekonomicko-politického imperialismu. Byla pro vývoj dějin důležitá nejen sama o sobě, ale i proto, že zpětně zapůsobila na rozvoj výrobních sil, ze kterých do značné míry původně vzešla. Krystalizace konfrontovaných bloků - Dohody a centrálních mocností, totiž vyvolala růstovou spirálu vojenských a zejména zbrojních nákladů, zejména, když se rozběhly závody v budování válečných loďstev.

Státní zbrojní objednávky se tedy staly už tehdy v Evropě významným "stabilizátorem" ekonomicko-technologické emancipace. Jejich plynulost a růst umožnily stále zrychlování tempa a modernizaci strojírenských velkopodniků a to jak v předválečných obdobích, tak zejména za válek samotných.

Tento způsob "evropského růstu" zvyšoval ovšem nebezpečí války. Ale to rostlo i z jiných důvodů, které jsme částečně naznačili již výše.

Pozvolný a většinou mírový vývoj v období první průmyslové revoluce umožnil totiž v Evropě, ale i mimo ni, aby tu přežila i tři mnohonárodnostní soustáty (Rakousko-Uhersko, Rusko a Turecko), jejichž politický systém byl tak nedostatečně zdemokratizován, že takřka zcela postrádal potřebnou pružnost a schopnost reformy, které by mu snad i umožnily řešit problém nástupu stále sílícího nacionálního dynamismu a touhy jejich národů po politické suverenitě či autonomii. Tyto mnohonárodní monarchie nepřešly včas k federalizaci, nebo ji provedly nedůsledně a tím se staly vnitřně vratké. To však v nich ještě zvýšilo alergii na vnější destabilizační podněty. Ale ty se nutně dostavily, jakmile jejich národy dospěly k názoru, že jen vnější zásah jim otevře vrata "žalářů národů".

Nebylo vůbec náhodné, že právě z takovéto jiskry - rakousko-srbského konfliktu podněcovaného Ruskem, vzešel pak i požár první světové války.

Tím ovšem nechceme tvrdit, že světová válka byla nevyhnutelná. Je však jisté, že vznikla v neobyčejně labilním, nepřehledném, složitém a konfliktním světovém prostředí, ve kterém jen veliké politické umění a vysoká míra zdržen-

livosti všech zúčastněných měla naději uspět a zahránit mír.

Tato válka - a to je v mnohém i pro naši současnost poučné - byla tedy především selháním politiky v silně ekonomicky dynamizovaném prostředí. Politické struktury oné doby pak selhaly z dvou hlavních důvodů. Především proto, že si včas jako celek nevytvořily právní, politické a j. nadnárodní a nadstátní instituce a formy, které by jim umožnily "uzavřít mír dříve, než by došlo k válce", tj. jednáním, stálými kontakty mnohostranného rázu a kompromisy vytvářet pro všechny přijatelná řešení. A za druhé proto, že jejich vnitřní systémové organismy byly na svou dobu v mnoha případech "zastaralé" a proto i neschopné včas, tj. v potřebném tempu vývojového spádu, který se neustále zrychloval, najít moderní způsoby řešení proměn své vlastní existence.

Podmínkou míru byla tedy taková přeměna prostředí i jeho subjektů, jaká by soustavně zmírňovala míru jejich vzájemné konfliktnosti. To se nestalo. A proto k válce také došlo.

Nikdo z těch, kteří válku začali ovšem nepředvídal ani krutost a délku jejího průběhu, ani její konečný výsledek. Jisté však je, že její tvrdou pro-
věrkou neprošly vnitřně slabé a zaostávající státní subjekty, především monar-
chické mocenské struktury a "žaláře národů". Jejich zánik představuje pozitiv-
ní výsledek války. Patří sem i ruská revoluce.

Ale současně nelze tvrdit, že světová válka a tvůrčové jejího míru už vytvořili takový stav světové politiky a nadnárodní systémové organizace, který by dostatečně stabilizoval světové prostředí. Svědčí o tom i ta skutečnost, že za jiných, ale v mnohém velmi podobných okolností došlo k její ještě krva-
vější repríze v letech 1939-45. I ona byla výsledkem selhání politiky v dané reálné dějinné situaci, nezvládnutím a selháním politiky v dynamizovaném pro-
středí druhé průmyslové revoluce.

x x x x

Jak se socialisté vyrovnali s nástupem éry druhé průmyslové revoluce? To je otázka, kterou bychom chtěli alespoň stručně zodpovědět.

Od přelomu století postupovali socialisté zhruba podle strategie, kterou naznačil ve svém posledním a námi komentovaném textu B. Engels. Výsledkem byl nejen všestranný početní růst všech sociálně demokratických stran, ale i spol-
ků a orgánů, které se k nim přimykaly. V dělnických předměstských sídlištích se nejen budovaly dělnické domy a naplňovaly se stranickými i odborářskými sekretariáty, ale scházeli se tu i socialističtí družstevníci, kulturní spol-
ky, sportovci, mládežníci a bezvěrci. Zakládaly se tiskárny a redakce, vydava-
telství i informační agentury. Celý tento "svět dělnických předměstí" ovládali sociální demokraté především přitažlivostí svých socialistických myšlenek, ze

kterých se postupně stávalo nejen nové přesvědčení, ale i zdroj víry v skutečnou lidem naplněnou demokracii a socialistickou budoucnost.

V této době se začala k silicímu sociálně demokratickému hnutí přiklánět i levicová inteligence. Z ní vyrostla plejáda teoretiků, kteří v socialistických časopisech rozvíjeli diskuze o vztahu původní soc. teorie k novým problémům současnosti, o otázkách domácí a zahraniční politiky, o nových objevech vědy atd. Tyto diskuze byly velmi svobodné a političtí vůdcové do nich zpočátku zasahovali jen jako jejich účastníci.

Situace se poněkud změnila, když na přelomu století vystoupil bývalý osobní Engelsův tajemník Ed. Bernstein s kritickými výhradami k některým vžitým myšlenkám Marxe a Engelse. V té době se už objevily výsledky statistických šetření a společenské vědy mohly při oceňování sociálních vztahů vycházet z vývoje číselných statistických řad. A právě na těchto údajích založil Bernstein své tvrzení, že totiž reálný vývoj nepotvrzuje Marxovu prognózu o polarizaci třídních táborů v průmyslové společnosti. Fakta, jak dokládal, dotvrzují, že se střední vrstva v městech i na venkově sice přetváří, ale současně i udržuje a novým způsobem se integruje do ekonomického růstu. Dalším faktem je, jak dokazoval, že také Marxova teorie proletářského zbídačování a "organické nezaměstnanosti" se neprosadila do života. Ale největší rozruch vyvolala jeho téze, že sice nelze pochybovat o vědecké a objektivní hodnotě základů Marxovy ekonomické a politické teorie, ale že jeho metoda není dosti objektivní.

"Jakmile se přiblížil k otázkám, kde se měla řešit otázka konečných cílů, stal se nejistým a nespolehlivým... tu se ukázalo, že i tento veliký duch se stal zajatcem své doktriny. Pustil se, obrazně řečeno, do stavby obrovské budovy, uvnitř předem hotového lešení. Respektoval zákony objektivního stavitelsví tak dlouho, dokud se mu nedostaly do rozporu s rozměry tohoto lešení. Obcházel je pak v momentu, kdy lešení bylo příliš úzké, než aby mu dovolilo je respektovat. ("Předpoklady socialismu" něm. vyd. 1920, str. 244.)

Z toho vyvodil Bernstein, ale i mnozí další, kteří s ním souhlasili, závěr, že bude třeba kriticky konfrontovat celou Marxovu teorii s novými skutečnostmi. Jako první a evidentní politický závěr doporučovali přijmout předpoklad, že délka cest k socialistickému cíli se prodlouží a pravděpodobně že i podoba těchto cílů bude v mnohém jiná. Proto není aktuálním úkolem připravovat se na boj o moc, ale soustředit se na sílení a rozmach hnutí, který konečně navrhoval i ve své "závěti" Engels.

Vystoupení "revizionistů", jak byli záhy označeni, vyvolalo ve většině sociálně demokratických stran neočekávaně silný odpor. A to nejen u některých jejich teoretiků, kteří se později stali představiteli sociálně demokratické levice, ale i u mnoha politických vůdců. Právě teď se ukázalo, do jaké míry se marxismus už stal i ideologií a jaké problémy bude proto mít s tím, aby u-

držel i svou niternou souvislost s vědou. Navíc se záhy ukázalo, že velická většina z oněch politiků, kteří "teoretický revizionismus" slovně odsoudila, v praxi zastávala jeho doktrinu "vzdálené budoucnosti cílů" a přednosti demokratického postupu před přípravou revoluce. Ale obávali se o ideologickou jednotu hnutí, o jeho přitažlivost pro proletářské kategorie dělnictva, a tím i o sílu víry v budoucnost "poslední bitvy", která byla zdrojem průbojného ethosu hnutí. V praxi byli tedy pro "oportunismus", ale v teorii a zejména v ideologii stáli na myšlence revoluční perspektivy.

V konfliktu s "revisionisty" se však postupně vytvářela i skupina a povolna i křídlo sociálně demokratické revoluční levice.

Základními kameny jejich názorů byl jednak revoluční antimilitarismus a z něj plynoucí přesvědčení, že boj proti němu povede k brzkému uskutečnění diktatury proletariátu a dále teorie imperialismu, jakožto posledního a nejvyššího stadia kapitalismu a předvečeru diktatury proletariátu i socialismu. Protože druhá teorie byla základem pro první, zastavme se u ní poněkud obsírněji.

V r. 1910 vydal R. Hilferding už zmíněnou knihu "Finanční kapitál", ve které se pokusil obsírným a seriózním způsobem popsat nové jevy v struktuře a formách kapitalistického podnikání. Došel tu k závěru, že zavedení akciové formy kapitálového vlastnictví umožnilo výrazné zrychlení jak koncentrace výroby do velkopodniků, tak i centralizace jeho ovládání novou institucí "finančního kapitálu". Ten představuje jakýsi srůst průmyslového a bankovního kapitálu a tím vzniká nový subjekt, který má i možnost vykonávat rozsáhlý vliv i na stát, na vývoz kapitálu, na cenovou kontrolu a na kapitálem ovlivněnou mzdovou a sociální politiku. Vznikl tedy "nový subjekt" vlastnění i řízení, kterým se kapitalismus pokusl "sám sebe zorganizovat".

Německá ekonomka R. Luxemburgová vyšla z Hilferdingových závěrů a dospěla k přesvědčení, že tím vznikl nový stupeň kapitalistického vývoje, nový systém, který nazvala imperialismem. Jeho podstatu viděla v urychlení dynamismu růstu, který však je podle ní možný jen v takové míře, v jaké existují "volné prostory" agrárních zemí a kolonií, do kterých by bylo lze vyvážet nejen zboží, ale i kapitál. Boj o tyto sféry odbytu vyostřují rozpory a plodí imperialistickou politiku. Také K. Kautský soudil, že sklon k imperialismu je v nejnovější době organický, ale viděl tu dvě vývojové možnosti: jednak konflikty a války, ale i alternativu "ultraimperialismu", tj. soustavy, ve které se kapitalistické mocnosti dohodnou o rozdělení světových trhů podobně, jak to učinily kartely uvnitř svých zemí. O imperialismu jako politice psali i liberální autoři (J.A. Hobson a j.).

Nejradikálnější pojetí však vypracoval vůdce ruské socialistické levice

(bolševiků) V.I. Lenin. Označil tehdejší kapitalismus ve shodě s Hilferdingem za nové, monopolistické stádium vývoje, ve kterém rozhodující roli hrají struktury finančního kapitálu. Přijal i myšlenku R. Luxemburgové o nutnosti vývozu kapitálu a boji o trhy a přerozdělení světa. Ale odmítl Kautského teorii "ultraimperialismu" a naopak došel ve své knize z r. 1916 k následujícím závěrům:

Především, že "imperialismus je nejvyšší stádium kapitalismu... monopolistickým kapitalismem, kapitalismem na přechodu, kapitalismem umírajícím". Je světovou strukturou, ale současně soustavou, kterou charakterizuje "parazitismus a zahnívání" a tedy i systémem, ve kterém "hrstka velmi zámožných a mocných států... odírá pouhým stříháním kuponů celý svět". Je to systém konfliktů: "Dokud existuje imperialismus, jsou imperialistické války nevyhnutelné". Leninova teorie imperialismu pak ústila do závěrečné a nejdůležitější programové hypotézy: "Imperialismus je předvečerem socialistické revoluce." A ta proběhne jako světový proces, do nějž vyústí i tato válka, tedy je předehrou a zdrojem nevyhnutelnosti "světové proletářské revoluce". Povinností socialistů je tedy vést tuto revoluci a adaptovat své strany tak, aby byly s to tento úkol zvládnout. Boj s oportunismem a revizionismem - ideologií "dělnické aristokracie", je k tomu nezbytnou podmínkou.

Je jisté, že teorie imperialismu, jak ji vytvořila sociálně demokratická levice do určité míry odrážela některé reality a skutečné jevy období nastupující druhé průmyslové revoluce. Ale podobně jako Marxova teorie z r. 1847, trpěla i ona tímž nedostatkem - byla vypracována na úsvitě této nové vývojové fáze industriální epochy. A podobně jako Marxova teorie budoucnosti byla i ona též instrumentální, tj. měla sklon zdůvodňovat předem chtěný záměr.

Její základní slabinou bylo, že nedocenila možnosti technického rozvoje a produktivních kvalitativních zvratů, které vývoj druhé průmyslové revoluce naznačoval. Soustřeďovala se příliš na organizaci a vlastnické formy kapitálu a nikoliv na otázku nejzákladnější, tj. na rozvoj výrobních sil. U Lenina si ce najdeme zmínku, že rozvoj výrobních sil je možný i za podmínek parazitismu, ale tuto otázku nerozvedl a tím také tento jev nemohl ani vysvětlit a docenit (jen ho konstatoval), takže ani nemohl rozpoznat odkud vlastně přichází problém a zdroj onoho nerovnoměrného vývoje, jakožto příčiny a motoru imperialistických rozporů.

Bez povšimnutí však v jeho koncepci zůstal i problém růstu vnitřního trhu a kvalifikační emancipace části proletariátu. Fakt růstu životní úrovně zejména této části dělnické třídy vysvětlil Lenin dosti povrchně tím, že ho označil za pokus imperialistů z výtěžku koloniálních zisků "korumpovat dělnické vůdce a hořejší vrstvu dělnické aristokracie".

Silně také podcenil, a to jak on, tak i R. Luxemburgová, zrychlující se růst a specializační dělbu práce zahraničního obchodu s výrobními prostředky a vůbec růst obchodu mezi vyspělými kapitalistickými zeměmi. Tento fakt byl průkazný už v jejich době a silně zpochybňoval jejich tvrzení o roli koloniálního obchodu jako hlavní rezervy pro růst výrobních sil.

Je jisté, že pojetí imperialismu jako "předvečera proletářské revoluce" a teze o "nevyhnutelnosti válek" jim pak vytvořila prizma, kterým uviděli proces světové revoluce nejen jako zralý, ale i jako naléhavě blízký, ba aktuální. O důsledcích toho budeme mluvit ještě dále.

Zde bychom se však chtěli ještě vrátit k problému vztahu socialistů k válce.

Především bychom měli zdůraznit, že před r. 1914 se všechny sociálně demokratické strany i Internacionála shodovaly ve svém zásadním odporu nejen k válce, ale i k militarismu a imperialistické politice. Všechny mezinárodní kongresy, počínaje r. 1900 a konče bazilejským plénem z r. 1912 nejen tyto jevy odsoudily, ale iniciativně navrhovaly vytvoření nadnárodních "smírčích" struktur, dohod o odzbrojení atd. A také v r. 1912 na návrh levice vyslovili socialisté hrozbu, že v případě války budou vést "válku proti válce", tj. přeměnu ji na občanská a lidová povstání.

Ale stejně je i pravdou, že reálný vliv socialistů na tehdejší světovou politiku byl nepatrný. Jejich Internacionála nebyla více než koordinačním a informačním sekretariátem a výborem a žádná ze stran Internacionály se ani nezúčastnila jako významná vedoucí síla na vládní moci, ani nezískala pro sebe většinu národa.

A tak odsuzování války a imperialismu mohlo být převážně jen slovní a i tak vedlo k tomu, že se socialisté dostali pod nesmírně silící tlak jak nacionalismu, tak i imperiálního šovinismu, který se s příchodem nového století zejména v Německu stále stupňoval. Socialisté však byli takřka všude označováni za "vlastizrádce", "defaitisty", "sa botéry", "agenty cizí moci" atd. V sázce stála pak často i jejich legalita a je jisté, že růst jejich vlivu na pracující - stále silněji ovlivněné nacionalisticko-šovinistickými ideologiemi, ale často i oprávněnými národními požadavky, anebo pocitem vnějšího hrožení - v té době citelně stagnoval, nebo dokonce i klesal. Naopak sílila méně protiválečně a internacionalisticky vyhraněná "národně sociální" a "křesťansko sociální" hnutí. To vše pak mělo i zpětný vliv na socialisty i jejich vůdce. Mnozí byli pro oportunní koncese nacionalismu. Po vypuknutí války takovýto postoj zvítězil načas v německé sociální demokracii, ale i v některých jiných stranách. Tím vznikl, zejména na konci války, prostor i podnět pro zesí-

lení soc. dem. levice, která od počátku, v duchu své teorie o imperialismu, válku odmítala.

4. KRIZE RAKOUSKO-UHERSKA A ČESKÉ A SLOVENSKÁ POLITIKA PŘED A ZA 1. SVĚTOVÉ VÁLKY

Rakouská monarchie - středoevropský problém

Tendence k sjednocování střední Evropy jsou patrné již ve středověku, i když bezprostředně zapůsobil na vznik habsburské říše vpád Turků do Evropy v 16. století. Na roli hegemonu v tomto prostoru aspirovalo v určitém období polské, uherské i české království a Habsburkové, kteří od 13. století vládli v rakouských zemích.

Polsko z tohoto souboje nakonec vypadlo, i když koncem 15. a na počátku 16. století dynastie Jagelonců držela i český i uherský trůn, protože přece jen leželo na okraji této oblasti a bylo též silně zainteresováno na východě.

Uhersko se záhy muselo bránit tureckému nebezpečí a nestačily mu síly na ovládnutí rakouských zemí a české koruny.

Boj o střední Evropu se proto nakonec rozhodoval mezi českým královstvím, které tvořilo střed tohoto prostoru a bez nějž jej ani nebylo možno integrovat, a mezi Habsburky, kteří se v roce 1526 stali českými i uherskými krály. Porážka českého stavovského povstání v roce 1620 na Bílé Hoře potvrdila, že hegemonem ve střední Evropě se stali Habsburkové, což podstatně ovlivnilo dějiny národů, které se ocitly pod jejich nadvládou.

Vítězství Habsburků však znamenalo i vítězství absolutismu na principem stavovským, jak jej ztělesňovali čeští stavové, tedy nad systémem, který otevíral cestu k postupné demokratizaci.

V dalších staletích se pokoušeli Habsburkové vytvořit ze soustátí, jemuž vládli, jednotný celek. V podstatě se jim podařilo, zvláště za vlády Marie Teresie a Josefa II. v 18. století, zbavit české království všech atributů samostatného celku i jakékoliv autonomie. Poněkud méně byli úspěšní v Uhrách, které si až do revoluce 1848 zachovaly svou ústavu a určité prvky autonomie.

Problémy rakouského soustátí vystoupily znovu do popředí v souvislosti s nástupem první průmyslové revoluce, která v tomto prostoru podnikla jak národní ekonomiky, tak i integrační snahy. Od počátku 19. století se zde rozví-

jela národní hnutí a formovaly se jednotlivé národy. Tím ovšem vznikla otázka dalšího trvání rakouské říše a postavení jednotlivých národů v jejím rámci. Před rakouskou říší stál tedy úkol zvládnout hospodářský rozvoj, tj. jednotlivé fáze průmyslové revoluce a současně umožnit jednotlivým národům, které byly její součástí, jejich seberealizaci. Protože monarchie a její vládnoucí třídy tento dvojčetný úkol nezvládly, rozpadla se říše ve chvíli, když musela čelit vážné mezinárodní krizi a katastrofě, jakou byla 1. světová válka.

Ekonomický vývoj rakouské monarchie

Na počátku průmyslové revoluce bylo rakouské hospodářství méně vyspělé než ekonomika států, které ležely západněji nebo severozápadněji. Tato zaostalost nebyla však nijak zřetelná, zvláště srovnáme-li západní části říše se zbytkem Německého spolku. V druhé polovině 19. století, tj. v období bachovského absolutismu a po obnovení ústavního života v 60. letech, prožívalo Rakousko velkou konjunkturu, která byla přerušena v 70. letech krizí a hlubokou depresí. Také posledních 40 let existence Rakousko-Uherska bylo více méně ve znamení hospodářského rozvoje. V období nástupu druhé průmyslové revoluce převzala říše, i když se to netýkalo všech zemí, rychle a úspěšně některé moderní technologie, zvláště v metalurgickém průmyslu, které tu byly často ještě i zlepšeny a dále rozvinuty; dokázala se orientovat i na nová průmyslová progresivní odvětví jakými byla elektrotechnika, chemie a strojírenství, včetně výroby dopravních prostředků. A právě v těchto odvětvích došlo k značnému vzrůstu produkce.

I když lze tedy konstatovat, že říše se celkem úspěšně vyrovnala s problémy hospodářského rozvoje, přece jen úplně nepřekonala rozdíly, které čněly mezi ní a západními zeměmi, především pak jednotnou německou říší. Dá se tedy předpokládat, že relativní ekonomická zaostalost říše jako celku v období mezi napoleonskými válkami a 1. světovou válkou zesílila.

Ekonomický rozvoj Rakousko-Uherska brzdily některé objektivní skutečnosti, například poměrně velká vzdálenost mezi jednotlivými zdroji surovin, jako uhlí a železná ruda, dále některé faktory z oblasti politické, například poměrně pozdní zrušení roboty (1848) a cechů (1859). Tím se ovšem ve srovnání s Francií, ale i s Pruskem opozdil jak přechod k moderním organizačním a produkčním formám, tak i od extenzivního k intenzivnímu zemědělství, čímž byl zbrzděn i vznik zemědělského průmyslu. Ochranářský systém a vnitrozemské celní hranice s Uherskem, které existovaly až do 50. let 19. století, ztížily nejen hospodářskou integraci říše, nýbrž i úroveň jejího zapojení do světového hospodářství.

Výrazem určité zaostalosti v ekonomické oblasti byla i zvýšená úloha státu v procesu financování industrializace, který nestačily pokrýt - jak tomu bylo jinde - investiční banky. Zaostalý byl, alespoň v druhé polovině 19. století, i trh, neboť továrny produkovaly hlavně pro armádu a pro bohaté vrstvy na rozdíl od Německa, kde trh byl orientován na početnou a relativně zajištěnou střední třídu.

Až do konce své existence zůstalo tedy Rakousko-Uhersko převážně agrárním státem, který procházel prvním stadiem industrializace. Větší část pracovních sil a velká část kapitálových zdrojů byla tu tedy nasazena v zemědělství. Ale nelze také nevidět, že v posledních desetiletích před válkou udělala monarchie i nemalý pokrok k přeměně v průmyslově agrární stát, jak o tom svědčí výše průmyslové výroby celkově i na hlavu. Přesto však platí, že Rakousko-Uhersko představuje model zpomalené industrializace, charakterizované jen pozvolným růstem, který nebyl ani stagnací, ani vývojem v krátkých intenzivních fázích.

Habsburská monarchie zahrnovala v sobě různorodé oblasti, s odlišným rozvojem průmyslu a zemědělství, s různou kulturní a materiální úrovní a historickým vývojem. Proto i průmyslová revoluce probíhala v jejím rámci značně nerovnoměrně. Těžištěm průmyslového rozvoje byly tradičně alpské země (Štýrsko), hlavně však Dolní Rakousy s Vídní a jejím okolím a české země. Tyto oblasti si sice podržely přední místo po celou dobu existence habsburské říše, ale na přelomu 19. a 20. století se podstatně rychleji začaly rozvíjet jednak dosud zaostávající okrajové části, jako Halič, jižní země a částečně i Bukovina, ale i některé oblasti Zalitavska.

Tento celkem slibný vývoj směřující k vyrovnávání rozdílů, byl přerušen válkou. Negativním důsledkem tohoto procesu však bylo, že se v Rakousku/uhersku nevytvořilo hegemonní ekonomické a tím ani ekonomicko-politické centrum, jež by svou vahou integrovalo rozsáhlá území tohoto soustátí obývaného směsicí národů a národností do organického celku.

Závěrem lze tedy konstatovat, že rakousko-uherská říše sice částečně zvládla problémy, které sebou přinášela průmyslová revoluce a její jednotlivé fáze, ale že byla teprve na cestě řešit i problémy spojené s nestejnou úrovní jednotlivých oblastí a nerovnoměrným vývojem. Proto soudíme, že příčiny jejího rozpadu neležely ani tak v oblasti ekonomické, ale především v rozpornosti sociální a politické.

Sociální struktura a národnostní otázka v rakouské monarchii

Pronikání průmyslové revoluce do všech oblastí říše přineslo i zásadní

změny v sociální struktuře obyvatelstva. Ve všech oblastech říše se vytvářela buržoazie i proletariát, významnou roli v dělbě práce a v tržní ekonomice začali hrát i rolníci a venkov vůbec. Na industrializaci se podílely nejen vládnoucí národy, tj. Němci a později i Maďaři, ale také ostatní národy monarchie.

Tím však rostla i váha nově vznikajících národních buržoazií, které po ekonomickém zesílení začaly usilovat i o zvýšení svého podílu na politické moci - na řízení státu. Pokud průmyslovou revolucí nebyly zasaženy okrajové oblasti, hlavním politickým problémem monarchie bylo uspokojení politických ambicí Maďarů a pak i Čechů.

Maďarský problém nebyl ani tak spojen s ekonomickým rozmachem Uher a se vznikem maďarské buržoazie, jako spíše s politickou situací, s významem Uher v politickém životě monarchie a s vysoce organizovaným a vytrvalým úsilím Maďarů o co největší samostatnost. Ani porážka revoluce v letech 1848-1849 nevedla k likvidaci historické individuality tohoto království, nýbrž pouze k jejímu potlačení. Jakmile však byl obnoven ústavní život v říši, vystal uherský problém znovu, neboť Maďaři vstoupili do politického života s veškerou důrazností. Zkušenosti, které Habsburkové s Maďary měli, i neschopnost Němců ovládnout celou říši, vedla v roce 1867 k tzv. dualismu, tj. rozdělení státu na Předlitavsko a Zalitavsko, tj. uherské království. Po dokončení první a na začátku druhé průmyslové revoluce, kdy se utvářela nová ekonomická a i politická centra, Budapešť, Praha, Terst, Krakov, se národnostní otázka stala definitivně jedním z klíčových problémů rakouské existence. V monarchii se vytvářely základní objektivní předpoklady, jež umožňovaly, aby se začaly projevovat, a to uvnitř i navenek, odstředivé síly, které tu byly dlouho skryty pod povrchem, kde však stále narůstaly. Tento vývoj urychlovala a posilovala i skutečnost, že monarchie nebyla schopna vytvořit takové instituce, které by v plné míře zvládly problémy spjaté s ekonomickým rozmachem a nutností řešit potřeby seberealizace rozvíjejících se národů. To vedlo ke státní krizi, která vyvrcholila těsně před válkou a projevila se i v krizi zákonodárných institucí a výkonné moci, tj. vlády. Říšská rada Předlitavska se stala pro obstrukci poslanců jednotlivých národů a politických stran téměř neschopnou práce, takže se jen s velkými potížemi dařilo projednat a schválit byť by jen státní rozpočet. Pro obstrukci politických stran nespokojených národů byly uzavřeny zemské sněmy v Haliči, Štýrsku, Tyrolích a Istrii a v roce 1911 i v Čechách. V roce 1912 byla také uherskou vládou zrušena ohrožovaná ústava.

Zvláště se pak nepodařilo vyřešit otázku soužití Čechů a Němců v českých

zemích, ale ani Italů a Němců v jižním Tyrolsku, Poláků a Ukrajinců v Haliči, Italů a Slovinců a Chorvatů v Terstu a Istrii. Vláda sáhla k rozsáhlým politickým procesům v Haliči, jižním Tyrolsku a Bosně a Hercegovině, jimiž ovšem neutlumila, nýbrž ještě více rozdmýchávala národnostní rozbroje.

Monarchie však nebyla schopna řešit ani problém ústavně právní demokratické říše, přestože bylo v Předlitavsku uskutečněno všeobecné a tajné hlasovací právo, platilo však jen pro volby do říšské rady a nikoli však do zemských sněmů. Nepodařilo se zajistit ani dělnot zákonodárných sborů, nepodařilo se důsledně odstranit privilegia "starých" tříd, zvláště šlechty, nepodařilo se řešit nejzávažnější sociální otázky a požadavky dělnické třídy. Boj dělnické třídy za její práva vyvrcholil sice v letech 1905-1907 vybojováním všeobecného hlasovacího práva, ale i potom proběhla řada demonstrací a stávek hospodářského i politického charakteru.

Rakousko-uherská monarchie ztroskotala tedy proto, že nebyla schopna vyřešit národnostní otázku, jejíž předpokladem bylo uznání každého národa za národ státní se všemi právy (tj. podílem na politické moci a řízení státu) i povinnostmi (tj. vybudování společného státu), ztroskotala dále proto, že se jí nepodařilo se demokratizovat, tj. jednak omezit moc "starých" tříd, v tom i dynastie a umožnit přístup k moci novým vrstvám, především dělnické třídě a dále říši decentralizovat a tak umožnit jednotlivým národům bezprostředně spravovat své záležitosti.

Vedle toho při pádu Rakouska-Uherska sehrály vážnou roli i vnější motivy. Mezi nimi v první řadě jeho stále se stupňující závislost na Německu s jeho agresivní zahraniční politikou, která znemožňovala Rakousko-Uhersku urychlit ekonomickou akumulaci a zotřovala vnitřní konflikty. Říši by, jak dnes s odstupem vidíme, ekonomicky i politicky prospěla mnohem více statusu neutrality, který však byl v rozporu se zájmy armády i koruny, které si podržely rozhodující vliv na zahraniční politiku.

Česká a slovenská politika před 1. světovou válkou

Bílá Hora byla nejen počátkem "konce české samostatnosti", ale i významným zlomem v kulturním vývoji českého národa. Český národ byl zbaven své politické elity, přestal existovat tzv. politický národ, neboť část šlechty musela odejít ze země a byla nahrazena cizími rody. Její druhá část se přizpůsobila a podrobila Habsburkům. Také inteligence z větší části emigrovala, například J.A. Komenský a zbytek se přizpůsobil. Český jazyk byl postupně v úředním styku nahrazován němčinou a česky mluvil v 18. století už jen lid. Ten ovšem nemohl ovlivňovat politický vývoj.

V období národního obrození vznikl tak vlastně český národ znovu, a proto prvořadým úkolem bylo vytvoření tzv. politického národa, tj. politicky aktivních vůdčích vrstev. Jako první se národně-politicky aktivizovala inteligence.

V první fázi národního obrození šlo zejména o vytvoření jazyka a národní ideologie, která by integrovala české etnikum. Touto národní ideologií, jejímiž tvůrci byli především František Palacký a Karel Havlíček, se stal tzv. austroslavismus.

Ten především vycházel z geografické polohy českých zemí ležících mezi Německem a Ruskem a z hospodářských tendencí, které podle jeho tvůrců směřovaly k větším státním celkům a k centralizaci. Malé národy za této situace neměly naději nejen na samostatnost, ale ani na udržení existence, musely se proto sdružit ve větší státní celky. Jelikož takový celek už představovala rakouská říše, postavili se čeští liberálové, kteří politicky reprezentovali konstituující se národ, již v první polovině 19. století na půdu rakouské monarchie a celou svou váhou podporovali habsburskou dynastii, která podle jejich názorů měla především zájem na zachování říše. Tento postoj vedl české liberály v revolučním roce 1848 k bezvýhradné podpoře Habsburků, kteří však objektivně-historicky představovali hlavní překážku uskutečnění revolučně demokratických přeměn ve střední Evropě, pro moderní rozvoj národů též nepostradatelných.

Druhým rysem austroslavismu byla víra v možnost využít početní převahu Slovanů a s její pomocí říši "poslovanštit". Češi jako nejvyspělejší slovanský národ by pak mohli hrát v rakouské monarchii přední roli.

Jak už jsme řekli, počátek českého národního obrození zdůraznil jazykové pojetí národa, které pokládalo jazyk za jeho nejhlavnější znak. To však vedlo k jazykové konfrontaci mezi Čechy a Němci, kteří žili v českých zemích od dob kolonizace ve 13. století. Němci nebyli v českých zemích pouhou menšinou, nýbrž po dlouhá staletí se stali rovnoprávními spolutvůrci všech materiálních a duchovních hodnot v českých zemích. Proto i problém rovnoprávného česko-německého soužití se stal tak závažným problémem, který nejen ovlivnil jejich osudy, ale oslabil i nosnost Palackého snahu udržení a reformu říše. Jazykové pojetí i protiněmecký charakter českého nacionalismu (ale i německý nacionalismus byl protičeský) ztížily totiž jakoukoliv dohodu o soužití obou národů. V průběhu existence Rakousko-Uherska nedošlo pak s výjimkou Moravy, k takovému upravení vztahů mezi oběma národy, které by umožnily společný postup při řešení klíčových otázek týkajících se nejen českých zemí, ale habsburské říše vůbec.

František Palacký formuloval již v roce 1848 české představy o reorganizaci rakouské říše, které vycházely jak z přírozeného práva, jehož podstatou bylo právo každého národa na vlastní existenci a princip etnický, tak z historicko státoprávní doktriny, která vycházela z existence českého státu ve středověku a z principu teritoriálního. Federalismus, byť i podle Palackého zvláštního druhu, měl být základním východiskem přestavby říše.

Tvůrci a představiteli české politiky od jejího vzniku před rokem 1848 po celou dobu 19. století, byli čeští liberálové, kteří se v 70. letech rozdělili na stranu staročeskou a mladočeskou. Staročeši, kteří neměli žádnou masovější oporu a buď nebyli anebo jen málo byli zastoupeni v mocenských a zákonodárných orgánech říše, se cítili zvláště zpočátku slabí a proto volili spolupráci s českou (tj. teritoriálně nikoli etnický) šlechtou, jež měla významné pozice ve vládnoucí elitě a byla ze stavovsko sobeckých důvodů zainteresována na určité autonomii zemí české koruny. Mladočeši pak představovali novou generaci českých politiků. Ta se již mohla opřít o vznikající a stále sílící českou buržoazii, o české střední vrstvy i o rolnictvo, jež po zrušení roboty postupně ekonomicky sílilo a začalo se zapojovat do národního hnutí. Proto považovali spolupráci se šlechtou za zbytečnou. Jejich sebevědomí je vedlo k názoru, že jsou dostatečně silní, aby sami mohli hájit české zájmy.

Mladočeši se lišili od staročeků i v poměru k Němcům. Pocity slabosti motivovaly staročeskou politiku k tomu, že sice usilovala o zvláštní postavení českých zemí - po dualismu například v tzv. fundamentálních o jakýsi tria-²⁷²lismus - ale uvnitř českých zemí se snažili o dohodu s Němci, zvláště v otázkách jazykových. Nakonec staročeši souhlasili i s rozdělením Čech na českou a německou část (tzv. punktace), ale právě tato dohoda byla příčinou jejich drtivé porážky ve volbách v roce 1891. Mladočeši reprezentující ekonomicky již značně posílenou českou buržoazii, odmítali takovouto dohodu s českými Němci, jejímž důsledkem by bylo rozdělení vlády nad českými zeměmi. Měli dostatek sil, aby usoudili, že mohou sami vládnout v českých zemích a že se nemusí s nikým dělit o moc. To už bylo stanovisko českého nacionalismu. Česko-německý problém se tím stal jednou z nejvýznamnějších otázek Předlitavska, sférou nacionalistické konfrontace, kterou se nepodařilo vyřešit ani do konce existence rakouské říše.

Záhy se však ukázalo, že i přes nechuť mladočeků se s pokračujícím ekonomickým rozvojem, který vedl k sociální diferenciaci, začal i český národ štěpit politicky. Vznikla sociálně demokratická strana a agrární strana, které reprezentovaly významné třídy a stavy; v 90. letech se ustavovaly i radikální nacionální strany. Zcela samostatnou a významnou roli v českém životě

i politice sehrál v té době i T.G. Masaryk (viz kapitolu 6).

Tato politická diferenciacie přinesla sebou ovšem i větší různost názorů na základní otázky, zejména pak na vztah k rakouské monarchii a na vztah Čechů k Němcům. Na počátku 20. století se česká společnost politicky rozpadala do tří seskupení. Na konzervativní blok, představovaný hlavně katolickými stranami, který si nepřál změnu stávajících sociálních a politických poměrů, na blok reprezentovaný českými buržoazními stranami, který se dále dělil na proud nacionalistický, pozitivistický a radikální, a na blok sociálně demokratický, který reprezentoval většinu dělnické třídy.

Katolické strany neměly v českém politickém životě za Rakousko-Uherska velkou váhu. Ten byl ovlivňován především buržoazním blokem a sociální demokracií. Ve vztahu k Rakousku-Uhersku uplatňovala část buržoazního tábora tzv. pozitivní politiku, jejímž protipólem byl tzv. radikalismus. Pozitivní politika vycházela z nerušené a dlouhodobé existence habsburské monarchie, v jejímž rámci chtěla zajistit Čechům patřičné místo. Cesta k tomuto cíli neměla a nevedla přes změnu ústavy, která by zajistila Čechům postavení státního národa, nýbrž dobytím monarchie "zvnitřku". Proto bylo jejím cílem účast ve vládě, odkud by pak mohli Češi posilovat své pozice ve správním aparátě; to se jim dařilo zvláště v době, kdy byl ministrem financí jeden z tvůrců této politiky J. Kaizl, tedy na přelomu století. V roce 1905 vyjádřil pak A. Rašín, jeden z vůdců mladočeské strany, která převzala program pozitivní politiky, podstatu této politiky tak, že cílem bylo "podmanit si Rakousko v jeho dnešním složení, dosíci politické moci a převahy v tomto státě", a to prostřednictvím byrokracie a "za tichého souhlasu koruny". Podobně se vyjádřil další představitel této strany K. Kramář, který kořen všech proher české politiky spatřoval "v prázdném státoprávníčení", tj. v boji za české státní právo. I on, jako před ním G. Eim a J. Kaizl, chtěl dobýt stát nikoli uherskou, ale specificky českou cestou, tj. využitím dosavadních institucí a nástrojů politické moci. Češi měli přicházet do Vídně ne jako sluhové, ale jako úředníci a to nikoli jako podřízení, ale rozhodující lidé. Na rozdíl od Eima i Kaizla mluvil však Kramář o dvou programech, jednak pro dohlednou a klidnou dobu, jednak pro převratné doby, kdy více zdůrazňoval státoprávní stránku.

V rámci této pozitivní politiky, která aspirovala na zajištění patřičného vlivu Čechům ve Vídni, se dostávala poněkud do pozadí otázka česko-německých vztahů v českých zemích. Čím více se uspokojovaly české požadavky v centru, tím méně byli představitelé české pozitivní politiky ochotni jednat s českými Němci o svých požadavcích na postavení "státního národa", tj.

o rozdělení moci v tomto prostoru. Mnohem více se proto zdůrazňovala jazyková otázka češtiny jako vnějšího a vnitřního úředního jazyka a žádala se jazyková rovnoprávnost. Nastalo období vyrovnávacích konferencí, jejichž výsledkem bylo sice dokonalé prozkoumání celého problému, ale k dohodě nedošlo. Pouze na Moravě se podařilo uzavřít mezi Čechy a Němci v roce 1905 tzv. Moravský pakt. I když byly v jeho pozadí určité obavy před rostoucím lidovým hnutím za všeobecné hlasovací právo, přece jen byl Moravský pakt příspěvkem k řešení národnostního problému v habsburské monarchii a měl i ohlas v jiných zemích (Bukovina, Halič, Tyrol). Jeho význam byl dále v tom, že se pokusil zajistit oběma národům podíl na moci, že se je snažil respektovat jako státní národy a zabránit majorizování jednoho z nich.

Česká pozitivní politika však postupně stále více degenerovala a stávala se stále více "ministerialistickou"; byla ochotna k jakýmkoliv ústupkům, které i podle jejího zastávce Z. Tobolky překračovaly míru opportunity. Byla schopna spolknout všechno, jen aby se dostala z neplodného postavení opozice a mohla využít účasti na moci k posílení svého postavení a tím i k prosazování vlastních často sobeckých zájmů. Je sice pravda, že období od počátku 20. století do vzniku války bylo i obdobím, kdy se český národ dále vyvíjel, kdy sílil ekonomicky i kulturně, přesto však nelze toto období, kdy na českou politiku měl významný vliv pozitivismus či aktivismus považovat za období, kdy se prosadily zásadní české požadavky. Vždyť česká pozitivistická politika podporovala poloabsolutistické vlády a jejich agresivní a militaristickou zahraniční politiku, jak o tom svědčí hlasování pro vojenské rozpočty i souhlas s anexí Bosny a Hercegoviny.

Až před válkou došlo k revizi této strategie, k obratu od Rakouska, čehož výrazem byla tzv. novoslovanská politika a Kramářův návrh na vytvoření "Slovanského imperia", který byl předán ruskému carovi. Jako v roce 1867 tak i nyní pokusila se část českých politiků řešit svoje neúspěchy orientací na reakční Rusko. Podobně i Masaryk se odklonil od prorakouské politiky a začal se přiklánět k radikalismu (viz kap. 6).

Na rozdíl od této pozitivní politiky bylo české pokrokové a radikální hnutí ostře protirakouské a protidynastické, státoprávní a osvobozenecké a jeho cílem byla obnova českého státu, ať již v rámci či mimo rámec habsburské monarchie. Část mladé politické generace, opírající se o maloburžoazní živly, revoltovala proti statu quo jak svou politikou, tak svými činy, jak to dokazují velké demonstrace v polovině 90. let 19. století. V politickém útvaru monarchie spatřovala totiž jak permanentní nebezpečí, tak ponížení českého národa. Proti starému režimu se chtěla bránit politickým radikalis-

mem, nezáleželo jí tudíž na pozicích uvnitř státního aparátu, nýbrž chtěla řešit český problém "zásadně". Ve své politice počítala konec konců i s "katastrofou", tj. s válkou a porážkou Rakousko-Uherska, což by podle ní vyřešilo český problém s konečnou platností. Tento směr české politiky si nedělal příliš starostí s česko-německou otázkou, neboť byl silně nacionalistický a staral se jen o české zájmy. Nedostatkem této části české politiky bylo, že nespojovala řešení české otázky s důslednou demokratizací říše, tj. odstraněním od moci těch tříd, které byly spjaté s předindustriální společností (šlechta a dynastie) a neuznávala potřebu, aby se do společnosti a politického života zapojily i ty síly, které vznikly v souvislosti s rozvojem průmyslové revoluce (tj. hlavně dělnické třídy).

Významnou složkou české politiky byla od začátku 20. století československá sociální demokracie. Východiskem i její politiky bylo zachování rakousko-uherské říše, což se odůvodňovalo nutností vytvoření velkého hospodářského celku, jak to vyžadoval ekonomický vývoj. Tato skutečnost do určité míry sbližovala sociální demokracii s nesocialistickými pozitivistickými stranami. Rozdíl byl mezi nimi přirozeně v tom, že sociální demokracie, jak řekl B. Šmeral na jejím sjezdu v roce 1913, prohlásila za svůj cíl "revoluční přeměnu hospodářské organizace společnosti", k čemuž bylo zapotřebí dobytí politické moci; tyto požadavky byly vyjádřeny i v sjezdové rezoluci. Byla to však víceméně slova, která měla být realizována až v daleké budoucnosti.

Politicky aktuálnější bylo podtržení prorakouského stanoviska, i když také s vizí socialistické a federované říše. Toto prorakušanství mohlo být chápáno jako programové zdůvodnění zcela oportunní politiky vůči státu, kterou československá sociální demokracie praktikovala. Proto si socialisté vysloužili u svých protivníků název c.k. sociální demokracie a jejich prorakouský postoj byl kriticky hodnocen i v německorakouském sociálně demokratickém tisku. Postoj ke státu, tj. k habsburské monarchii ji sbližoval s pozitivistickými proudy v české politice a byl zároveň oním kamenem, na němž tyto proudy ztroskotaly.

Československá sociální demokracie právě proto, že nedokázala řešit ani národnostní otázku, i ona jako i ostatní sociálně demokratické strany v Rakousku-Uhersku oslabila své internacionální vazby a postoje. Silné národní hnutí, do něhož se zapojovaly stále širší a širší lidové masy nemohla nakonec ignorovat, neboť strana by se dostala do izolace. Tyto tlaky pak přispěly nejen k rozdělení rakouské strany podle národností, ale způsobily i oddělení českých odborových organizací od vídeňské centrály.

K pochopení stanoviska této strany musíme dodat, že v národnostní otáz-

ce převzala československá sociální demokracie teorii tzv. kulturní autonomie, kterou vypracovali rakouští sociální demokraté K. Renner a O. Bauer. Tato teorie sice vycházela z myšlenky o sebeurčení národů, ale vzhledem k rakouským podmínkám ji omezovala jen na určité oblasti. Státotvornou funkci národa redukovala převážně na kulturní a osvětovou oblast, tzn. že v oblasti kulturní, školské a osvětové měly mít jednotlivé národy rozhodující kompetenci. Vycházejíc při tom z přirozenoprávního základu, byl národ tvořen všemi příslušníky, ať již obývali jakékoliv území, takže například příslušníky českého národa byli nejen Češi v českých zemích, ale také na ostatním území Rakouska. Kulturně národnostní autonomie se tedy obracela proti teritoriálně etnickému i historickostátoprávnímu federalismu, které vycházely z územního principu, například z faktu zemí koruny české. Nerespektovala však jeden ze základních předpokladů řešení národnostní otázky, tj. uznání každého národa za státní, tedy jeho státotvornou funkci, jeho právo na podíl na politické moci a tím i na budování státu. Navíc byla nepraktická a i proto nereálná a neproveditelná.

X X X X

Na Slovensku se na přelomu století politický život teprve začal rozvíjet. Slováci žili v mnohem horším postavení než Češi a jen konec rakousko-uherské říše je zachránil před pomaďarštěním. Na přelomu 19. a 20. století převažovala v slovenském politickém životě pasivita, ale současně vstupovala do politiky nová generace, která měla významně ovlivnit celý společenský život Slovenska.

Tehdy se slovenský politický tábor dělil do několika skupin: tzv. martinská skupina, kterou tvořila hlavně národní inteligence z Martina i ostatního Slovenska a patřili sem i mnozí evangeličtí duchovní. Strnulost a konzervatismus této skupiny narážel se stále větším odporem hlavně u tzv. hlasistů, tj. aktivistů sdružených kolem časopisu Hlas, vydávaném V. Šrobárem. Hlasismus vznikl pod vlivem Masarykovým a byl ve své podstatě liberálním hnutím. Hlasisté se postavili proti filosofickému, literárnímu a politickému romantismu martinské skupiny, proti jejich rusofilství a spoléhání se na katastrofy, proti jejich autoritářství a zanedbávání vnitřní politiky slovenské. Kladli důraz na zlepšování hospodářských pozic a po vzoru Masaryka si dali do čela programu "drobnou práci". Důležitým bodem bylo pěstování česko-slovenské vzájemnosti.

Třetí skupina byla luďácko-klerikální, která byla založena na konfesio-nálním základu a opírala se ideologicky o encykliky papeže Lva XIII. Požadovala též zcírkevnění škol, zrušení zákonů o občanském sňatku a byla proti parcelaci církevní a velkostatkářské půdy.

Také na Slovensku působila sociálně demokratická strana, která se na sjezdu 11. a 12. června 1905 v Bratislavě organizačně osamostatnila a převzala program uherské strany. Na mimořádném sjezdu v roce 1906 se usnesla připojit se k jednotné uherské sociálně demokratické straně. V jejím rámci byl vytvořen slovenský výkonný výbor, který působil mezi členy slovenské národnosti na celém území Uherska. Pod českým vlivem přijala slovenská sociální demokracie program kulturně národnostní autonomie; s Československou sociální demokracií, která ji podporovala hmotně i morálně, udržovala úzké styky.

Slovenský národ nebyl zdaleka tak rozvinut ani v oblasti ekonomické ani kulturní, ani politické jako český národ; žil v daleko těžších podmínkách a bojoval o holou existenci. V podstatě zde nevznikly nějaké programy na reorganizaci habsburské říše. V popředí slovenské politiky stály spíše takové problémy jako záchrana a znovuvybudování školství.

5. ČESKÁ A SLOVENSKÁ POLITIKA ZA 1. SVĚTOVÉ VÁLKY

Dne 28. července 1914 vypovědělo Rakousko-Uhersko válku Srbsku a brzy na to vstoupilo do války Německo, Rusko, Francie i Anglie. Poprvé v dějinách lidstva došlo k skutečně světové válce, která se sice odehrávala převážně v Evropě, ale do níž byly zapojeny všechny hlavní světové mocnosti včetně USA a Japonska. Pro český a slovenský národ znamenala válka kvalitativně novou situaci. Opět se jednalo o jeho existenci: buď mohly padnout všechny naděje na jeho seberealizaci, nebo se mohly uskutečnit i nejmělejší sny o vytvoření samostatného státu. V Rakousku-Uhersku nabyla proto za světové války tak osudového významu národnostní otázka, přerůstající na sklonku války v národně osvobozenecský boj porobených národů.

Válka zesílila závislost monarchie na Německu. To se projevilo jak v společných poradách obou generálních štábů, tak i v podřízení části rakousko-uherské armády německému velení. Rozvinuly se i plány na hospodářské a politické sblížení obou říší. Rozhodující však bylo, že Centrální mocnosti chápaly válku jako boj mezi Germány a Slovy, a proto tu sílily i všenněmecké tendence. Německo, využívající slabosti habsburské monarchie, plánovalo ještě za války novou státoprávní organizaci střední a jihovýchodní Evropy, a to podle svých představ a potřeb. Výrazně vyjádřil tyto snahy Fr. Naumann ve

své knize "Mitteleuropa". Zde rozvinul plán "střední Evropy", která měla představovat jakousi velkoněmeckou protiváhu jak proti britské koloniální říši, tak proti Rusku.

Předpokladem takové velkoněmecké velmocenské agregace bylo ovšem vítězství ve válce, po kterém by následovalo potlačení slovanských národů v rakousko-uherské říši a všech jejich snah po sebeurčení. Z hlediska snah o integraci všech Němců do jednoho státu se pro Německo zdálo - i v případě vítězné války - být výhodnějším, že bude habsburská monarchie rozbita.

Na druhé straně porážka centrálních mocností by změnila situaci natolik, že by se česká a slovenská politika mohly pokusit realizovat své představy o přeměně těchto národů ve státní. I tento úkol byl velmi obtížný, neboť žádný ze států Dohody nezahrnoval na počátku války do svých válečných cílů rozbití habsburské monarchie. Proto bylo důležité přeměnit českou otázku v otázku mezinárodní, tj. především seznámit dohodové státy s českou a slovenskou problematikou a zainteresovat je na jejím řešení. Situace se dále komplikovala i tím, že právě za války se ostřeji vynořila sociální otázka a že došlo i k prvnímu velikému zásadnímu střetnutí mezi kapitalismem a socialismem, jak to dokázala Ruská revoluce. Na pořadu dne bylo tedy nejen řešení národnostní otázky, ale i její spojení s otázkou sociální a s problémem demokratizace celého společenského života.

X X X

I za války se rozpadala česká politika do několika proudů. Na bezvýhradně prodynastickém a prorakouském stanovisku stály katolické strany. Na druhém pólu byli radikální státoprávníci, kteří z hlediska svého protirakouského postoje uvítali válku jako předpoklad vytvoření samostatného státu. Tato protirakouská varianta neměla doma dlouho masovější oporu, ale její základem byl zahraniční odboj v čele s Masarykem. Oba tyto proudy představovaly pouze menšímu.

Hlavní proud české domácí buržoazní politiky reprezentovali mladočeši a agrárníci. Nemohli sice zcela pokračovat v tzv. pozitivní politice, ale i jejich "válečná varianta" byla jednou z odnoží prorakouského aktivismu. Jejím smyslem bylo učinit vše, aby český veřejný a hospodářský život utrpěl co nejméně poruch a škod. Někteří představitelé české buržoazní politiky, orientovaní na Rusko, zvláště skupina kolem K. Kramáře, uvažovali i o projektu samostatného státu v čele s králem z ruské dynastie. Byly to však jen úvahy, za nimiž nestály žádné jiné činy než chabé pokusy o jednání s Ruskem, které ostatně neprojevovalo přílišný zájem. Tyto koncepce, které navazovaly na předválečnou novoslovanskou politiku, vznikaly pod dojmem postupu ruských vojsk

na počátku války, kdy se rozšířily naděje, že záhy obsadí české země. Po odrazení ruské ofenzivy tato sotva se zrodivší alternativa padla. Česká buržoazní politika se pak soustředila na obranu proti velkoněmeckým snahám, při čemž v zachování habsburské říše viděla hlavní prostředek této obrany. Možnosti jakékoliv politické činnosti byly však silně omezeny odložením říšské rady i zemských sněmů, suspendováním občanských svobod i zatčením předních českých politiků jako byl V. Klofáč, K. Kramář a A. Rašín, (Poslední dva byli dokonce odsouzeni k trestu smrti, později však amnestováni.) i představitelů některých celonárodních organizací např. starosty Sokola dr. Scheinera. Postupně byl v zemi zaveden vojenský režim, jehož cílem bylo udržet pořádek. Aby podlomily počáteční odpor českého lidu proti válce a Rakousku, který se projevoval především při odvozech, odjezdech na frontu a přechodem celých rot a pluků k nepříteli, sáhly rakouské vojenské orgány k nejtvrdějším trestům. Popraveni byli například redaktoři Sl. Kratochvíl, E. Matějka a J. Kotek. Policie zastavila mnoho sociálně demokratické a národně sociálních listů a pod policejní dohled byly postaveny některé dělnické a odborové organizace.

Nakonec došlo k zastavení činnosti českých politických stran, takže lid, který na počátku války dal najevo své protirakouské a proruské stanovisko, zůstal bez vedení. Ani sociální boje politicky nikdo neusměrňoval, neboť i sociální demokracie rezignovala. A jestliže již před válkou byla, a to i přičiněním československé sociální demokracie, téměř rozbita rakouská internacionála i socialistická jednota, za války se tento proces dovršil. Uspíšila to i politika německé sociální demokracie v Rakousku, sklánějící se před německo-rakouským spolkem a rostoucím pangermanizačním tlakem. Přerušení spolupráce dělnických stran různých národů v Rakousku podstatně oslabilo možnosti samostatné třídní politiky. Ostatně tak jako strany II. internacionály vůbec, zklamaly i rakouská i československá sociální demokracie hned při vypuknutí války a neučinily nic, co by jí mohlo zabránit.

Proti německému tlaku a centralizačním snahám však v Čechách sílila obrana. Koncem roku 1916 se ustavil Národní výbor jako řídicí celonárodní politická organizace a Český svaz, v němž se spojily jednotlivé české parlamentní kluby Říšské rady. Do těchto orgánů vstoupila i československá sociální demokracie, která nechtěla upadnout do izolace. Dohodu s českými buržoazními stranami hledala i proto, že další spolupráce s rakouskou sociální demokracií se ukazovala nemožnou.

Ale i postoje Českého svazu byly prorakouské a v jeho svolání se mluvilo o národní jednotě "v zájmu staroslavné dynastie a i velkého historického poslání říše." I s tím mohlo vedení sociální demokracie souhlasit. Také

se zavázalo, že nebude potírat české státoprávní stanovisko, prohlásilo však, že národnostní autonomie zůstává nadále programem strany zejména pro případ, že by se národnostní otázka řešila ústavně.

Druhou alternativu, tj. osamostatnění českých zemí a jejich spojení se Slovenskem prosazovali v tomto období pouze politici v zahraničí. V čele této akce stál T.G. Masaryk, který se přesvědčil, že v rámci monarchie, kde už zcela vládnou Němci, nebude možné řešit českou otázku ve prospěch českého a slovenského národa. Svou koncepci zveřejnil T.G. Masaryk nejprve v Gurychu a Ženevě 5. a 6. července 1915 u příležitosti Husových oslav. Tyto jeho projevy byly jakousi předzvěstí politického vystoupení, k němuž pak došlo na podzim téhož roku po příchodu dr. E. Beneše. S nimi se spojil i M.R. Štefánik. Všichni pak vytvořili Český zahraniční komitét, sdružující všechny organizace Čechů v cizině, který vydal závažný dokument, v němž se jednoznačně formuloval cíl: "samostatný československý stát". Tvůrci prohlášení zdůraznili, že průběh války a politika Vídně "nás nutí domáhat se samostatnosti bez ohledu na Rakousko-Uhersko". To byl zásadní rozdíl oproti všem minulým koncepcím. Tento komitét byl přejmenován začátkem roku 1916 na "Českou národní radu", později pak na "Československou národní radu". Na přelomu roku 1915/16 se tak dotvářelo zahraniční centrum organizačně a politicky už jako vyslovené protirakousky orientované křídlo české politiky. Doma se zahraniční odboj opíral o tajnou organizaci, nazvanou Mafie, kterou vybudoval ještě Masaryk a v níž až do odchodu hrál významnou roli E. Beneš; v jejím čele byl P. Šámal. Byla to ovšem organizace bez většího vlivu na lidové hnutí i na vedení politických stran.

x x x x

Zahraníční odboj vedený Masarykem a nikoli odboj domácí byl oním rozhodujícím faktorem v boji za samostatný stát. Jemu se podařilo přesvědčit velmoc, především USA, o nutnosti začlenit československé zájmy do válečných cílů Dohody.

Nemálo k tomu však přispěly i československé legie, které vznikly nejprve v Rusku, kde také byly nejmasovější, ale pak i ve Francii a Itálii. Legie úspěšně zasáhly do bojů proti vojskům centrálních mocností např. v Rusku u Zborova a Bachmače, u Terronu a Vouziers ve Francii a u Doss Alto v Itálii. Tím významně přispěly k uznání československých cílů.

x x x x

Ani na Slovensku nebyla po vzniku války situace v politickém životě jiná než v českých zemích. Ba byla dokonce ještě horší. Válka překvapila slovenské národní předáky, kteří pokračovali ve své předválečné politice, orien-

tované na rakousko-uherskou monarchii a na jednotné Uhry. V oficiálním prohlášení Slovenské národní strany k válce se zdůrazňovala oddanost Slovenska uherské vládě a monarchii. Krátce po vypuknutí války tato strana zastavila činnost. V prodynastických a prouherských projevech vynikala v té době zvláště lidová strana.

Uherská sociálně demokratická strana a její vedení se stalo oporou válečné politiky vlády, která však k ní nezměnila svůj nepřátelský postoj. Uherské odbory se postavily na stanovisko "třídního míru" a pomáhaly tlumit mzdové boje. Strana také nerevidovala svůj negativní postoj k národním snahám porobených národů. Ani Slovenská sociální demokracie nezaujala jasný postoj k válce; v svolání sice vyzývala, aby se stranické organizace nerozcházely, v činnosti však měly pokračovat až po válce. Vedení současně vyzývalo pracující, aby dodržovali opatření vyjimečného stavu. Robotnické noviny dokonce v říjnu 1914 napsaly, že proletariát musí mít zájem na vítězství svého státu.

Proto i odpor proti válce, který dával slovenský lid najevo zvláště při mobilizaci a odjezdu vojáků na frontu, byl živelný a nepřerostl do větších rozměrů.

x x x x

Smrt staříckého císaře Františka Josefa v roce 1916 a nástup nového císaře Karla I. znamenaly změnu v dosavadní politice říše. Nový císař si začal uvědomovat, že mají-li být dynastie a Rakousko zachráněny, musí se pokusit odpoutat se od Německa a brzy uzavřít mír. Avšak jednání Rakouska-Uherska o separátní mír začátkem roku 1917 ztroskotala.

Významnější vliv na změnu české politiky měly zejména mezinárodní události. Na žádost presidenta Wilsona formulovala Dohoda v lednu 1917 své válečné cíle. Pro český a slovenský národ bylo významné to, že se zde hovořilo i o osvobození Čechoslováků z cizí nadvlády. To byl první velký úspěch zahraniční akce, neboť dosáhla svého cíle, tj. zmezinárodnění české otázky. Akce Dohody musela vyvolat ve vládních rakousko-uherských kruzích podráždění, protože v nich viděly zasahování do vnitřních otázek říše.

Rozhodným způsobem zapůsobila na dějiny říše také ruská únorová revoluce z roku 1917. Jí byl zahájen demokratizační proces v carské absolutistické říši, který nemohl zůstat bez vlivu na poměry v Rakousko-Uhersku. Prvním výsledkem bylo svolání předlitavského parlamentu na 30. května 1917. Čeští poslanci sdružení v Českém svazu, si museli ujasnit, jaký postoj zde zaujmou. V té době již se Český svaz začal ocitat i pod tlakem veřejného mínění, které nesouhlasilo s jeho prorakouskou oportunistickou politikou. Výrazem této situace byl i manifest spisovatelů s názvem Českému poselstvu na

říšské radě, který podepsalo 222 spisovatelů. Přinášel naléhavou výzvu k sta-
tečné obhajobě národních zájmů a práv s ohledem na "příští demokratickou Ev-
ropu svéprávných a svobodných národů". Zároveň obsahoval požadavek, aby po-
slanci buď hájili zájmy národa nebo aby odstoupili. Český svaz pak na zasedá-
ní vydal oficiální prohlášení, které se vyslovalo pro přeměnu Rakousko-Uher-
ska ve spolkový stát svobodných a rovnoprávných národních států. Česká poli-
tika se tím distancovala od existujícího vládního systému, ale zůstávala i
nadále prorakouskou a tím tvořila alternativu k programu úplné samostatnosti
československého státu, který měl vzniknout na troskách říše.

Sebezáchovné důvody, které vedly ke vzniku Národního výboru i Českého
svazu a které je udržovaly při životě, postupně mizely. Významné mezinárodní
události i činnost zahraničního odboje donutily všechny politické strany, a-
by přehodnotily dosavadní politiku.

Za významnou událost i v životě českého a slovenského národa musíme po-
važovat Ruskou revoluci z října 1917. Bezprostředně působila především heslem
o míru a svým programem socialismu, který obsahoval i požadavek rozdělení pů-
dy. Připravila také podmínky pro narůstající konflikt mezi buržoazií a prole-
tariátem o budoucí uspořádání v zemích Evropy; ten ovšem vyvrcholil až po vál-
ce a měl různý průběh ve státech poražených a ve státech, které se ustavily
na troskách rakousko-uherské říše. Tento sociální moment byl důležitým, ba
rozhodujícím činitelem, který ovlivnil konec války a první léta po ní.

Ruská říjnová revoluce nebyla v českém prostředí pochopena plně jako re-
voluce proletářská, měla však okamžitý a nemalý vliv na další průběh národně
emancipačního boje českého a slovenského lidu. Nekompromisně a jasně totiž
formulovala právo na sebeurčení národů. Význam tohoto požadavku se projevil
již při jednáních Rakousko-Uherska se sovětským Ruskem v Brestu Litevském.
Téměř všechny podmínky byly tu pro monarchii přijatelné, ale požadavek sebe-
určení národů byl potlačen. Přijmout jej by totiž znamenalo, že by v monar-
chii byla zahájena éra demokratického a národního hnutí a revoluční přestavby.
To začali chápat i významní světoví politikové. Odrazilo se to nakonec i ve
vyjádření dr. E. Beneše:

"Nepomohlo-li Rusko potlačeným národům svým politickým programem nebo
od roku 1917 bojem na frontách, pomohlo jim vydatně svou revolucí. Západe-
evropská diplomacie, která nám dosud pomáhala buď z důvodů mocenských nebo
taktických, nemohla nyní jít zpět; vytvořily se tu nové nepřemožitelné síly
ideové a morální, jež dosavadní kroky v náš prospěch sankcionovaly. A na dru-
hé straně ve státech střední Evropy tyto síly působily dojem ohromujícím:
revolucionarizovaly masy, ohrožovaly autokracii všeho druhu, rozvracely ná-
rodnostně smíšené státy..."

Politikové Dohody museli tedy i z tohoto důvodu začít přistupovat k otáz-
ce další existence rakouské říše jako k otázce zásadní a pokusit se využít

zdejších masových hnutí ve svůj prospěch. Podobný postoj měl i prezident Wilson, jehož vliv na události vzrostl, když USA vstoupily koncem roku 1917 do války proti Rakousku (Německu vyhlásily válku již v dubnu). Wilson formuloval svůj program v poselství americkému kongresu 8. ledna 1918. Šlo o známých 14 bodů, které měly být vědomou protiváhou sovětských mírových návrhů a které šly za válečné cíle Dohody z ledna 1917. Především v tom, že se v nich objevily v mnohem větší míře demokratické prvky jako odstranění tajné diplomacie, nezaujaté řešení koloniálních sporů, vytvoření všeobecného společenství národů, což posilovalo celkový charakter války jako konfliktu demokracie s absolutistickými režimy. Ve vztahu k Rakousku bylo ovšem jeho poselství velmi zdrženlivé, neboť stále probíhala jednání o odloučení Rakousko-Uherska od Německa. Proto také v 10. bodu požadoval Wilson pouze autonomii národů habsburské říše.

Na tuto novou situaci musela reagovat i česká politika doma a pokusit se revidovat svůj program. Díky svému vůdci Švehlovi se zcela nenápadně a bez velkých otřesů přizpůsobila novým podmínkám agrární strana, která od počátku války praktikovala politiku všech alternativ. Již dříve totiž do zahraničí poslala poslance Düricha, jenž spolupracoval se zahraničním odbojem. Dále tolerovala odbojný radikalismus K. Práška i zjevný prorakouský oportunismus F. Staňka, který byl předsedou Českého svazu v době jeho nejhlubšího aktivismu. Řídila se Švehlovou filosofií, která povyšovala stavovské zájmy nad zájmy národní. Pragmatismus jí diktoval být u všeho, nevázat si ruce jednou provždy, což se týkalo i státoprávních otázek. Ze všeho chtěla těžit pro sebe, a proto nepřenechávala iniciativu jiným stranám, ale snažila se převzít ji sama. Zatímco československá sociální demokracie a osobně Šmeral teď dopláceli na prorakouskou oportunistickou politiku, u agrární strany i díky obratné Švehlově politice k tomu nedošlo.

Složitějším vývojem procházela mladočeská strana. Strana českých národních socialistů na svém sjezdu 30.3. a 1.4.1918 přijala nový název Česká strana socialistická. Její program dalekosáhlého sociálně demokratického reformismu svědčil o její snaze o obrat doleva; přihlásila se dokonce i o členství v dělnické internacionále a zahájila jednání s československou sociální demokracií o vytvoření jednotné strany, které ovšem skončilo bezúspěšně.

Podstatné změny prodělala v té době též československá sociální demokracie. Ještě na podzim 1916 měl ve svých rukou významné pozice B. Šmeral. Byl totiž nejen šéfredaktorem Práva lidu, ale stal se i předsedou výkonného výboru strany, a místopředsedou Českého svazu. Prorakouský aktivismus strany, jehož byl Šmeral reprezentantem, byl též silně ovlivněn směrnicemi předváleč-

ných sjezdů. Ty vycházely z nutnosti zachovat velký státní celek z důvodů ekonomických a požadovaly kulturní národnostní autonomii. Jakmile se však začaly uvolňovat poměry a bylo stále více slyšet hlas lidu, musela i sociální demokracie revidovat svou aktivistickou a k pasivitě vedoucí politiku. Šlo o to najít svou vlastní cestu, nedostat se do rozporu s národem a nepodřídít se při tom buržoazii.

Do popředí se dostalo křídlo radikálů (ve smyslu národním nikoli sociálním) a jeho stanovisko formuloval v Právu lidu a Nové svobodě G. Habrman. Odmitl ideu společenství národů v jednotném státě na způsob Švýcarska a naproti tomu zdůraznil, že rozhodnutí o státoprávních svazcích je nutné přenechat svobodné volbě jednotlivých národů, kterému se mělo dostat sankcí na mírových jednáních. V tom byl základní rozdíl mezi novým nacionálním a starým austro-filským křídlem ve straně. Požadavkem samostatného československého státu, kterému záruky měla poskytnout mezinárodní mírová konference, prohloubila teď česká strana také propast mezi ní a rakouskou sociální demokracií.

Nacionální opozice vystoupila před konferencí zastupitelstva strany v září 1917 s prohlášením, v němž přijala národně-osvobozenickou platformu za jediný cíl. Postavila se za Masarykovu akci v zahraničí a spojila tak osud českého a slovenského lidu s vítězstvím Dohody.

Tato nová strategie přivedla ovšem sociální demokracii i k úzké spolupráci s buržoazními stranami, jímž však ponechala vedení ve všech společných orgánech i v obnoveném Národním výboru. Na konferenci zastupitelstva dosáhl tento směr nemalého úspěchu i tím, že byli do vedení strany kooptováni jeho představitelé Habrman, Bechyně, Modráček a Prokeš a Šmeral musel odstoupit z vedoucích funkcí ve straně, z poslaneckého klubu a byl odvolán i z předsednictva Českého svazu. Oslabení jeho pozice ve vedení strany však ještě neznamenal jeho úplný odchod z politiky. I teď se snažil najít řešení komplikované situace. Nechtěl se omezit pouze na boj za národní svobodu po boku ostatních českých stran a pod Masarykovým vedením a začal si spolu s řadou dalších uvědomovat, že je nutno hledat cestu, jak spojit národně revoluční program s programem sociálně revolučním.

Vzhledem k poměrům jak v německé, tak i české (a i v ostatních) sociálně demokratických stranách však zcela zanikly náznaky Šmeralovy nové koncepce socialistické politiky, představované heslem národní a sociální revoluce. Ve skutečnosti ani nebyly podmínky, které by umožnily, aby se z těchto náznaků mohla vyvinout taková koncepce socialistické politiky, která by nepodřizovala socialisty ani jednomu ani druhému válečnému táboru.

Za určitý pokus v tomto směru lze považovat i Šmeralovo pojetí generální stávky 14. října 1918, kterou vyhlásila Socialistická rada na protest proti

vývozu potravin z českých zemí. Díky jemu se v instrukcích k provedení stávky objevil požadavek československé republiky - nikoli jen státu - která byla také na mnoha místech vyhlášena; dále se zde zdůrazňovalo, že nový stát musí být demokratický a musí řešit důležité socialistické požadavky. Šmeral koncipoval také leták adresovaný německému dělnictvu v severních Čechách, v němž vysvětloval, že stávku organizují čeští proletáři, kteří jsou si však vědomi i mezinárodních úkolů dělnické třídy a přejí sebeurčení i německému národu. Byla to však jediná akce, která se k německému dělnictvu obracela. V dané situaci nebylo naděje, že by se mohlo podařit obnovit internacionální jednotu dělnického hnutí v Rakousku.

Účastí na přípravě stávky přiznal i sám Šmeral, že je nutno na přední místo zařadit otázky národní a přiklonit se k řešení, jak jej navrhovaly ostatní strany. Objektivně byla tedy 14. říjnem posílena socialistická fronta orientovaná na Dohodu, i Šmeralovou skupinou, která tomuto programu oponovala nejdéle a nejdůsledněji.

Nezdařil se ani pokus o samostatný postup a o vlastní iniciativu ve věci vyhlášení republiky. Tato akce Socialistické rady byla považována za porušení solidarity a byla proto Národním výborem ostře kritizována. Po 14. říjnu se potvrdil fakt, že socialistické strany se spokojily v českém politickém táboře sice s funkcí významnou, ale přece jen druhořadou.

Samotný převrat v Praze a v českých zemích 28. října 1918 a v následujících dnech byl proto dosti logicky záležitostí Národního výberu, v němž si hegemonii zajistily české buržoazní strany. Tím byl v mnohém předurčen i charakter vznikajícího československého státu, i když měl být o něj ještě sveden v budoucnu nejeden boj.

Můžeme tedy shrnout, že Šmeralova koncepce alespoň v náznacích naznačovala východiska, podle nichž by se socialisté mohli stát hegemonelem celého hnutí ve střední Evropě. Byla však nereálná, neboť jejím předpokladem byla internacionální jednotu proletariátu, která přestala existovat. Další příčiny jejího ztroskotání tkvěly především v tom, že dostatečně nerespektovala postoj českého národa, který se postavil za Masarykovu koncepci samostatného československého státu.

X X X X

Také na Slovensku došlo pod vlivem obou ruských revolucí k oživení. I zde zapůsobil zvláště heslo o míru a sebeurčení národů. Pod tlakem sociální situace narůstalo lidové hnutí. Slovenská sociální demokracie se zaměřila na požadavek všeobecného volebního práva, na jehož podporu zorganizovala v dubnu 1918 řadu demonstrací. Významným mezníkem v národně osvobozovacím boji

dělnické třídy byl 1. máj 1918 v Liptovském sv. Mikuláši, který se nesl ve znamení sebeurčení národů. V této atmosféře se zrodila též rezoluce, v níž se slovenský proletariát dožadoval práva slovenského národa na sebeurčení a jednotu s českým národem. Lidový boj na Slovensku vyvrcholil v červnové generální stávce v roce 1918 a v handlovských událostech, při nichž byly zastřeleny dvě ženy.

Politici představitelé buržoazie na Slovensku zůstávali dlouho pasivní a nechápali, že osud monarchie je zpečetěn. Předsednictvo Slovenské národní strany se poprvé za války sešlo až 24. května 1918. Usneslo se pro sebeurčení slovenského národa a vyslovilo se pro společný stát, který měl zahrnovat Čechy, Moravu, Slezsko a Slovensko. V letních měsících byla založena Slovenská národní rada jako reprezentant celého národa. Slovenská sociální demokracie zastávala v tomto orgánu stejné postavení jako československá v Národním výboru. V jejich řadách však nenacházíme pokusy o vytvoření podobné platformy jako u Šmeralovy skupiny.

K rozhodnější akci se slovenská politická reprezentace dostala až v říjnových dnech 1918. Z pověření Slovenské národní rady prohlásil v uherském parlamentě poslanec F. Juriga, že jménem slovenského národa je oprávněna jednat pouze Slovenská národní rada, že slovenský národ neuznává uherský parlament a sám rozhodne o svém vztahu k ostatním národům. Slovenská národní rada se sešla v Martině 30. října 1918 na prvním veřejném shromáždění a vzhledem k událostem v Čechách prohlásila v přijaté deklaraci rozchod s Uhry a sjednocení Čechů a Slováků v jednotném státě. K jednotnému československému státu se přihlásili i Slováci v zahraničí v tzv. Pittsburské dohodě uzavřené mezi nimi a Masarykem, která Slovákům zaručovala určitou autonomii v jednotném státě.

Koncem října 1918 vznikl samostatný československý stát, který tak, jak byl vytvořen a jaký měl charakter, byl triumfálním vítězstvím dohodové a masarykovské koncepce řešení české otázky; triumfálním nikoli proto, že za ním stály zbraně Dohody a česká buržoazie doma i v zahraničí, ale i proto, že za ním stálo - byť s výhradami - i lidové hnutí reprezentované socialistickými stranami, že za ním stál celý národ.

6. TOMÁŠ GARRIGUE MASARYK PŘED R. 1914 A ZA PRVNÍ SVĚTOVÉ VÁLKY

Tomáš Masaryk se narodil 7. března 1850 v Hodoníně jako syn Josefa Masaryka, zřizovatele císařských statků a jeho ženy Terezie. Vyrůstal na různých místech jižní Moravy, kde jeho otec sloužil. Vlastním domovem jeho dětství byly Čejkovice. Masaryk nebyl vychován ve vypjatě českém prostředí, naopak již jako student chodil i do německých škol. Maturoval na vídeňském gymnáziu a v letech 1872-1876 navštěvoval univerzitu ve Vídni, kde poslouchal hlavně Brentana, Zimmermanna a Gomperze. Dne 10. března 1876 se stal doktorem filosofie, a to na základě disertace "Podstata duše u Platona". Na podzim téhož roku odešel do Lipska, kde se připravoval na docenturu a kde se také seznámil se svou budoucí ženou Charlottou Garrigue z Brooklyn; oženil se s ní v roce 1878 v Americe. V listopadu 1878 podal Masaryk druhou verzi habilitačního spisu s názvem "Sebevražda jako sociální masový jev současnosti", která pak vyšla také knižně. V letech 1879-1882 přednášel ve Vídni a pak odešel na českou univerzitu do Prahy. V prvních letech pobytu v Praze se Masaryk, který domácí poměry znal nedostatečně, musel teprve v českém prostředí, politice i uměleckém a vědeckém životě orientovat. Záhy začal získávat popularitu, i když svou ideovou zaujatostí a osobní přímostí vyvolával odpor některých konzervativních kolegů. V letech 1884-1890 byl Masaryk šéfredaktorem kulturně vědeckého časopisu Atheneum, který významně zasáhl do českého života.

Masaryk se od filosofického a náboženského kosmopolitismu přecházel postupně k národní ideologii, zakotvené v historii a jazyce. Jakmile obrátil svůj zkoumání od univerzálních otázek, reprezentovaných jeho díly Sebevražda a Konkrétní logika k české otázce, jeho světový názor se změnil; i problém náboženství promítl do rámce národního společenství: "... věřím, že historie národů není nahodilá, nýbrž že se v ní projevuje určitý plán Prozřetelnosti.. a že je úkolem filosofů a historiků tento plán postihnout, místo své v něm poznat a určit a podle tohoto poznání co možno s nejplnějším a nejjasnějším vědomím postupovat při vši práci, i politické." Masaryk usoudil, že klíčem k řešení české otázky je její univerzální humanitní obsah a pochopení české národní minulosti. To, na co kladl důraz, se postupně začalo posouvat z otázky "jakou duchovní autoritu by měl člověk přijmout, aby mohl dobře žít?" k otázce: "Jakou politickou autoritu by měli Češi poslouchat, aby jejich národ mohl žít svobodně?"

Masarykovou předností při zkoumání české otázky bylo, že znal dobře i německé prostředí a zachoval si kritický postoj k Čechům. Jeho češství bylo však na rozdíl od většiny jeho současníků více racionální než emocionální,

a proto správně viděl i negativní stránky českého nacionalismu, s nímž se pustil do boje již na začátku roku 1886 ve velkém sporu o tzv. Rukopisy, domnělé staročeské památky "objevené" v 1. polovině 19. století.

Svět pravost Rukopisů již neuznával a také mezi českými vědci se ozývaly vážné námitky, pouze čeští politikové (staročech Rieger, ale i mladočech Grégr) považovali za nutné hájit tyto tzv. památky, jako významnou součást českého nacionalismu. Podle Masaryka bylo naopak nezbytné vědecky se s nimi vypořádat, neboť byl přesvědčen, že podvrhy nemohou sloužit za důkaz české vyspělosti. V tomto boji prokázal Masaryk vysokou morální sílu, když musel odolat útokům, často navybíravým až hrubým, téměř celé české veřejnosti. Měl odvalu postavit se vlastně proti všem, neboť byl přesvědčen, že právě v zájmu národa musí hájit pravdu podle zásady padni komu padni.

Masaryk také zaštitil H.G. Schauera, který v 1. čísle nového časopisu Čas, založeného J. Herbenem, uveřejnil článek "Dvě otázky", v němž se zamýšlel nad smyslem českého národa, oprávněností a náplní jeho existence. Masaryk tu vycházel z odporu k snahám českých nacionalistických kruhů znemožňovat otevřené diskuze o zásadních otázkách a přisvojovat si právo "vlastenecké policie" podnikající hony na čarodějnice proti jinak smýšlejícím. "My chceme", napsal, "aby národ měl poctivé, pracovité a slušné žurnály... poctivé k domácím i cizím odpůrcům, aby vychovávaly národ k práci i myšlení, aby přestalo panství fráze". S rozhodností pak Masaryk též vystoupil proti antisemitismu, který se v české společnosti znovu vzedmul v souvislosti s fámami o rituální vraždě v Polné. Boj proti této pověře mu vynesl takovou nenávistnou zlobu českých nacionalistů, že dokonce uvažoval o odchodu z Prahy.

Z tohoto kritického působení zaměřeného proti dosavadnímu primitivnímu pojetí češství a proti českému nacionalismu se rodilo i realistické hnutí pokrokové české inteligence. Nebylo původně zamýšlené jako stranicko politické hnutí, ale mělo zasahovat do všech veřejných otázek.

V 90. letech vydal Masaryk čtyři spisy: "Česká otázka", "Naše nynější krize", "Jan Hus" a "Karel Havlíček", v nichž se principiálně zamýšlel nad českou otázkou, jež pro něj byla otázkou náboženskou a český problém problémem malého národa. Ten, jak zdůraznil, musí důkladně poznávat i své nedostatky a nikoli je zastírat. O proniknutí do světa se musí snažit ne násilím, ale "revolucí hlav a srdcí", tedy rozvinutím svých sil podle humanistických zásad. Masaryk proto se snažil vytvářet takový národní program, který by byl založený na filosofii českých dějin a vyrůstal z jejich pozitivních tradic. Jelikož byl přesvědčen, že nejpokrokovějším obdobím byla česká reformace, představovala pro něj základní tradici, na kterou pak navázalo národní obro-

zení. Jeho snahou bylo shromáždit národní síly, které by dovršily dílo tohoto národního obrození, jehož obsahem a cílem bylo humanitní a kulturní pojetí národnosti. Současně Masaryk kritizoval indiferentní liberalismus, jehož prvky pronikly i do obrození, například u Jungmanna. "Jak smutné to byly doby", psal Masaryk, "když Jungmann... své životní přesvědčení tajil i před nejdůvěrnějšími přáteli."

V národě malém pak obzvláště vždy hrozí nebezpečí, že opatrnost a rozvážná svědomitost se obrací v dvojjakost a nemůžnou tichost. K otroctví zvenčí připojuje se otroctví uvnitř..." Tyto Masarykovy spisy vyvolaly prudkou polemiku a nesouhlas, jak u odborných historiků (Pekař), kteří mu vytýkali nehistoričnost, například v otázce návaznosti národního obrození na českou reformaci, tak i u politiků (Kaizl), který proti němu zaútočil ve své knize "České myšlenky".

Ve svých spisech odmítl však Masaryk i racionální i nacionalistický radikalismus. Jeho kniha "Naše nynější krize" je i kritikou pokrokového hnutí a Omladiny. Rozdíl mezi ním a radikály spočíval nejen v odmítnutí revoluce, ale i v názoru na poměr k Rakousko-Uhersku. Pro radikály bylo vůdčí myšlenkou obnovení českého státu, ať již v rámci říše či mimo ní, a čím dál tím více počítali s násilným řešením rakouského problému v evropském válečném konfliktu. Masaryk 90. let - jako jeden z tvůrců tzv. pozitivní politiky - byl zásadním odpůrcem tohoto radikalismu a především nesdílel jeho vášnivý nacionalismus. Také jeho kniha o Havlíčkovi je vlastně polemikou s revolucí a s radikálními metodami v politice. Tu ovšem musíme poznamenat, že jeho vztah k revoluci nebyl ani tehdy jednoznačný: uznával například oprávněnost, zásluhy i význam revoluce 1848. Podle jeho mínění musela však revoluci politické předcházet revoluce a reformace hlav a srdcí. Masaryk měl v této souvislosti na mysli revoluci národní. Svůj vztah k problému sociální revoluce, k dělnickému hnutí a marxismu vyslovil Masaryk v "Sociální otázce", která je pokusem o filosofickou revizi marxismu, ne příliš zdařilou. Upozornil v ní však na velký význam sociální otázky a socialismu a označil tu Marxe za jednoho z největších myslitelů 19. století.

Politicky se Masaryk se svými druhy J. Kaizlem a K. Kramářem pokusili uplatnit u staročechů, ale nakonec vstoupili do mladočeské strany, od níž dostali v roce 1891 také poslanecký mandát do říšského sněmu. Masaryk se však záhy s touto stranou rozešel a založil vlastní stranu realistickou, později přejmenovanou na lidovou. Tato strana byla politicky nevýznamnou silou; v roce 1911 za ni získal například mandát jen Masaryk a to ještě s podporou sociální demokracie. Přes svůj ideový vliv zůstával totiž Masaryk v českém pro-

středí politicky izolován. Tradiční strany staro- a mladočechů si odcizil svou kritikou českého nacionalismu a liberalismu i svým odlišným pojetím českosti. Radikální nacionalisty nesouhlasem s násilným řešením rakouské otázky a kritikou jejich vypjatého nacionalismu. A sociální demokraty výhradami k projektu sociální revoluce a k marxistické teorii a socialismu.

Masarykův pozitivní vztah k národnostní otázce a k Rakousku byl též zformulován už ve zmíněných spisech z 90. let. Masaryk prošel vlastně stejnou cestou jako Palacký. Nejdříve se postavil za jeho "Ideu státu rakouského" a vyvodil závěr, že "naše politika nemůže být úspěšná, nebude-li nesena oprávněným a silným zájmem o Rakousko", a sdílel také jeho nevíru v samostatnost Čech. Toto jeho stanovisko sousiselo s nedoceněním role státu pro seberealizaci národa, jak to vyjádřil v jednom ze svých spisů: "Život státní a politický nemá pro národ té důležitosti, která se mu doposud tak často přisuzuje. Určitěji řečeno: politická samostatnost nás nespasí a nezachrání".

Masaryk si byl ovšem také vědom důležitosti česko-německého vztahu a i na problém české samostatnosti se díval nejdříve prostřednictvím tohoto vztahu. Zdůrazňoval, že "tu samostatnost musejí připustit a chtít i Němci", kteří ji připustí tehdy, když "mezi námi nastane spravedlivé a rozumné dohodnutí". Možnost mocenského řešení české otázky proti Němcům Masaryk nepřipouštěl, touto cestou se dal až za světové války.

Přesto však jeho víra v řešení české otázky smírem českoněmeckým byla otřesena již před válkou. Tehdy se totiž začal měnit i Masarykův poměr k Rakousku. Původně, jak víme, budoval Masaryk svůj program na principu humanisticko-demokratickém a věřil v možnost demokratického Rakouska přebudovaného zdola, Rakouska národů "Rakouska po švýcarském vzoru". Postupně se však přesvědčoval, že třídy a dynastie, které vládly říši, neměly nejmenší snahu řešit národnostní otázku demokraticky, po vzoru Švýcarska, tj. uznáním porobených národů za národy státní, ale právě naopak, že jejich cílem je držet tyto národy v područí. Již ve 2. vydání České otázky z r. 1908 upustil proto Masaryk od svého zásadního odporu k revoluci (tj. národní revoluci) a stupňoval svůj politicko-mravní odpor k rakouskému režimu.

Dal to najevo zejména svou aktivní účastí ve velkých procesech rakousko-uherského režimu proti Jihoslovánům. Masaryk tu dokazoval, že provokační obvinění proti jihoslovanským občanům byla založena na falešných dokumentech a nekalých politických záměrech. I jeho přičiněním skončila tedy tato provokace, která už tehdy snad měla připravit půdu pro eventuální válku se Srbskem, pro vládnoucí třídy fiaskem. Jinou událostí, která ovlivnila Masarykův poměr k Rakousku byly balkánské války, o nichž sám píše, že ho donutily k opozici

proti rakousko-uherské zahraniční politice. A tak již před vypuknutím války se dovršoval přerod Masaryka. Od spolutvůrce a jednoho z duchovních otců tzv. pozitivní politiky, kterou dělala většina českých poslanců na říšské radě, počítající s nerušenou a dlouhodobou existencí habsburské monarchie a odsouvající zásadní české požadavky ústavní a státoprávní z aktuální politiky, k politikovi, který se blížil k užití radikálních metod, jež by si vynutily transformaci Rakouska.

Tento přerod byl dokončen za války, kdy se Masaryk postavil do čela boje za samostatný národní stát. Mezíky této cesty se také zračí i v jeho spisech od "České otázky" k "Nové Evropě".

x x x x

Masaryk se tedy v předválečné době pohyboval mezi dvěma póly české politiky, tj. mezi koncepcí počítající s existencí rakousko-uherské říše, i když demokratizované a mezi státoprávně radikální politikou, která se orientovala na revoluci národní, tj. násilné řešení české otázky s cílem vytvoření samostatného českého státu. Nikdo před válkou však nerozpracoval třetí variantu, tj. spojení národní revoluce všech porobených národů, která by řešila problém jejich přeměny v národy státní, s revolucí sociální, která by odstranila dosavadní vládnoucí třídy a dynastii, jež bránily jak důslednému řešení národnostní otázky, tak i důsledné demokratizaci a decentralizaci říše. Objektivně byly obě tyto revoluce od sebe neoddělitelné a proto jen ve své jednotě mohly řešit svízelné problémy střední Evropy. Každé jiné řešení, tj. zachování nedemokratického Rakousko-Uherska ovládaného Němci, či pouze uskutečnění národní revoluce, jejímž výsledkem bylo vytvoření národního státu, mohlo řešit problémy střední Evropy, jak ukázal další vývoj, jen dočasně a neúplně. Česká politika se musela také zabývat česko-německým problémem uvnitř českých zemí a i ten mohl být spravedlivě a stabilně řešen jen na principu uznání obou národů za státní a důslednou demokratizací politických a sociálních poměrů.

x x x x

Za války nastoupil Masaryk cestu, která se orientovala na rozbití habsburské říše a na vytvoření samostatného československého státu. Vedle teoretické přípravy, kterou prošel již před válkou, byly bezprostřední příčinou tohoto jeho rozhodnutí i rozhovory s řadou vedoucích rakouských politiků na počátku války. V nich se definitivně přesvědčil, že Rakousko je nereformovatelné, že rychle upadá do plného područí německé říše, přeměňvše se v pouhý nástroj jejích plánů a že se vládnoucí kruhy habsburské monarchie rozhodly nejen nerespektovat požadavky porobených národů, ale využít situace k jejich

likvidaci. Naděje na její přeměnu v demokratický a spravedlivý stát padly.

Tehdy také navázal Masaryk, ještě z Prahy, styky se svými zahraničními přáteli W. Steedem a A. Denisem a sám do zahraničí několikrát zajel; aby tyto styky upevnil. Rozvíjel kontakty i s domácími politiky a vytvořil zde tzv. Mafii, tajnou organizaci, která měla řídit domácí odboj. V jejím čele stál Přemysl Šámal.

V prosinci 1914 Masaryk opět odjel do zahraničí, ale na radu E. Beneše se již nevrátil a ujal se organizování odboje v zahraničí.

Svůj první úkol viděl v informování rozhodujících dohodových kruhů o problematice Rakousko-Uherska a o české otázce. Své názory uceleně zformuloval v memorandu "Independent Bohemia", předaném v květnu 1915 britskému ministerstvu zahraničních věcí, v němž načrtl program "znovuzřízení Čech jako samostatného státu". Současně zde obracel pozornost k základním problémům války, jejímž cílem mělo být "obrození Evropy" na základě "moderní zásady národnosti". To byl jeden ze základních principů, z nichž Masaryk vycházel při charakteristice války a podle nichž se měla řešit i národnostní otázka v Evropě. Druhý vycházel z Masarykovy metody hledat ve všech jevech, věcech a událostech "smysl". Masaryk došel k závěru, že válka či "světová revoluce", jak ji později označil, je střetnutím dvou principů, demokracie, představované Dohodou a teokracie reprezentované centrálními mocnostmi.

Hlavní Masarykovou zásluhou však bylo, že se česká otázka postupně stala i otázkou mezinárodní a že svými memorandy nabízel Masaryk jak české emigraci, tak i vládnoucím kruhům Dohody programovou koncepci dávající válce s Německem širší politický smysl. Tak tomu bylo i s memorandem nazvaným "L'Europe centrale pangermanique, ou une Bohème libre?", které vycházelo z memoranda "Independent Bohemia" a bylo doplněno důraznou výzvou k formulování společného politického programu Dohody: Píše se tam: "Proti všenněmecké střední Evropě musí Spojenci postavit svou, svobodnou střední Evropu". Masaryk tu tak spojil českou otázku s ideovým programem Dohody, jehož byl jedním z tvůrců. "Netvrdím", napsal, "že by snad osvobození Čech bylo nejživotnější otázkou války; ale mohu říci bez přehánění, že cílů, jež si Spojenci vytkli nemůže být dosaženo bez osvobození Čech. Budoucí osud Čech bude zkušebním kamenem síly, opravdovosti a státnictví Spojenců."

Protože se toto spojení osudu Čech s cíly Dohody Masarykovi podařilo, vznikl samostatný československý stát a to takový, jaký byl a jak byl Masarykem vymezen v tzv. Washingtonské deklaraci z 18. října 1918, jejímž byl jediným autorem a která vyvolala například Štefánikův nesouhlas. Masaryk zde znovu potvrdil své radikální stanovisko, když zdůraznil, že Češi odmítají zůstat

součástí Rakousko-Uherska v jakékoliv formě a to pro věrolomnost dynastie a proto, že říše se stala německou kolonií. Vycházel z historického práva (pokud se týkalo českých zemí) a z přirozeného práva (pokud se týkalo Slovenska) a požadoval vytvoření Československa, tedy spojení Čechů a Slováků v jednom státě. Zároveň se přihlásil k ideálům moderní demokracie, americkým zásadám vytyčeným presidentem Wilsonem, zásadám "osvobozeného lidstva, skutečné rovnosti národů a vlád, jejichž veškerá spravedlivá moc vychází ze souhlasu ovládaných". Prosadil tu i zásady republikanismu (nový stát měl být republikou), demokracie, svobodomyslnosti a sociální spravedlnosti (tj. svoboda vyznání, vědy, kultury, tisku, shromažďování a petiční právo, vyvlastnění velkostatků a zrušení výsad šlechty, přeměna vojska v milici).

Na těchto principech vytyčil i hlavní zásady ústavy, které Masaryk narysoval ve Washingtonské deklaraci. Přes toto radikální stanovisko si Masaryk uvědomoval, že úzce nacionální řešení má své meze. V deklaraci naznačil i možnost federalizace svobodných národů střední a východní Evropy, když to uznají za vhodné. Koncem září 1918 dal i podnět k založení Středoevropské demokratické unie, v níž se sešli zástupci jedenácti malých potlačených národů této oblasti. Takováto Unie měla mít nejen funkci informativní, ale měla vytvářet i podmínky k dohodám členů o společných zájmech a sporných otázkách. Unie však nepřerostla v reálnou sílu, neuskutečnila se.

Jak ukázal koncept Washingtonské deklarace Masaryk nebral příliš v úvahu socialistický způsob řešení tehdejších problémů, jehož váha vzrostla vítězstvím Říjnové revoluce. Ruskou únorovou revoluci Masaryk uvítal, neboť podle jeho názorů otevírala cestu k demokratizaci carské říše a zároveň vytvořila příznivější podmínky pro budování československé armády na Rusi. Problém samostatného vojska považoval totiž Masaryk za významného činitele v úsilí o uznání československého státu. Jako přesvědčený demokrat, který nedocenil historickou roli socialismu, se postavil odmítavě k bolševické revoluci, kterou považoval za zbytečnou, neboť podle něho cesta k demokracii již byla v Rusku prosazena. Nastolení bolševické vlády považoval proto jen za přechodný a dočasný jev ruské revoluce. Usíloval však o neutralitu československých legií, které se neměly míchat do vnitřních záležitostí Ruska a do sporů mezi jednotlivými politickými směry.

Naděje na socialistické řešení české a středoevropské otázky měly své hranice. Omezeny byly především všeobecnou neznalostí poměrů začínající druhé průmyslové revoluce a tím, že žádná ze sociálních demokracií v Rakousko-Uhersku nedokázala dát takový program, v němž by se spojila národní se sociální revolucí a že z Říjnové revoluce vzniklý sovětský stát byl příliš zaměst-

nán udržením holé existence sovětského systému a nemohl tudíž poskytnout přímou pomoc porobeným národům, kterážto role připadla státům dohodovým. Proto byla úloha vůdce českého odboje přisouzena Masarykovi a české emigraci opírající se o Dohodu.

Masaryk se stal velkou osobností našich dějin i proto, že ve svých šedesátičtyřech letech se rozhodl vytáhnout do boje, jehož výsledek byl velmi neistý. Právě díky jeho erudici a realismu v politice byla plně využita možnost, která se na této dějinné křižovatce vytvořila, ale která se také mohla silou aktivní a cílevědomé politiky i prosadit v podobě samostatného Československa.

7. VERSAILLESKÝ SYSTÉM, JEHO ROZPORY A ROZKLAD

Ještě než nastala industriální epocha platilo, že přirozenou podstatou vnější politiky každého státu je jeho snaha rozšířit, získat, dobýt a udržet nová území. Válka tu byla skutečně "pokračováním politiky jinými prostředky", rodnou "sestrou diplomacie". Proto tu také platilo, že "chceš-li mír, připravuj válku". V tehdejší světové prostředí byla tedy válka běžnou součástí civilizace a nelze pochybovat, že by se bez ní nepodařilo vytvořit ani sjednocený Egypt či Čínu, ani vytvořit Řím, jako centrum a opěrný sloup evropské civilizace.

V průběhu rozvoje industriální epochy začala však růst i intenzita a ničivost válek. Nástup druhé průmyslové revoluce to dotvrdil. Rostoucí složitost a nepřehlednost světového prostředí však přinesla ještě další potíže: nejen výsledek, ale i sám rozsah a trvání válek se staly takřka nevypočitatelnými veličinami. První světová válka toho byla dokladem.

Začala z poměrně málo významného atentátu v odlehlém Sarajevu. Z původně plánované trestné expedice a územní anexy Srbska - zdánlivě tedy jen reпрízy již jednou vyzkoušené akce v Bosně a Hercegovině - se však rozpoutala nečekaná řetězová reakce, která, jak jsme už napsali výše, zachvátila válečným požárem nejprve Evropu a později i celý svět.

A výsledek? Zcela jiný než očekávali ti, kteří válku začali.

1. Rakousko-Uhersko, které, podněcováno Berlínem spěchalo do války zvlášť úporně - se rozpadlo. Ale padla císařská moc i v Německu a Rusku.
2. Změnil se i veškerý poměr sil v Evropě. Císařská moc, která tu byla operou monarchistického konzervatismu, zmizela ze světa a na jejím místě se ob-

jevil její ideologický antipól - stát ruských radikálních marxistických socialistů - bolševiků.

3. Válka začala za situace, kdy ekonomickým těžištěm světa byla Evropa. Když však skončila, Evropa zchudla, její výroba poklesla o třetinu a jako celek se zadlužila v USA tehdy astronomickou částkou 9,4 mld US dolarů.
4. Otevřely se brány tří žalářů národů: Rakouska-Uherska, Turecka i Ruska. Monarchisticko-nacionalistická ideologie se diskreditovala a vytvořila "ideologické vakuum", do kterého se tlačil nejprve socialismus, a pak i nově se zrodil fašismus.

x x x x

Šokující však byla i krutost a trýznivá podoba války. Zhruba 70 mil. lidí z 59 států bylo povoláno do zbraně, 10 mil. jich zahynulo, 20 mil. se vrátilo zmrzačeno nebo těžce raněno. Válečný prostor se rozkládal na 4 mil. km², náklady dosáhly částek, které kdyby se rozdělily, zabezpečily by každému z tehdejších obyvatel planety bydlení a nutnou obživu do konce života.

To vše svědčilo o tom, že válka jako racionální prostředek politiky ztratila - historicky vzato - svůj smysl jako cesta vedoucí k vytčenému politickému cíli. A že se přeměnila v riziko nevypočitatelného kataklyzmatu.

Válka tedy v r. 1914 vznikla jako kontinentálně-globální selhání politiky. Bylo tedy opět na sféře politiky, aby tuto novou situaci poznala a vytvořila hráze a regulativy, které by znemožnily, aby se podobné katastrofy opakovaly.

Politickým subjektem, který to mohl a měl uskutečnit byli dohodoví vítězové, kteří po kapitulaci Německa v listopadu 1918 měli možnost diktovat nejen mír, ale i vytvořit takovou stabilní podobu světových poměrů, která by učinila z míru trvalý stav. Dnes víme, že už tehdy a právě v jejich rukou spočívalo v mnohém i rozhodnutí o tom, zda dojde či nedojde i k další - druhé světové válce.

Objektivně vzato - a z našeho dějinného odstupu je to zcela zřejmé - existovaly čtyři hlavní problémy, nebo chceme-li opěrné sloupy, na kterých měla a měla spočívat stabilita poválečného světa:

1. Vytvoření silné a autoritativní světové politické organizace, která by zabezpečila systém kolektivní bezpečnosti a potřebného vývoje.
2. Vyřešení problémů Německa, jakožto dynamické a ekonomicky rychle rostoucí oblasti Evropy a to v rámci evropského a světového ekonomického růstu.
3. Uvolnění pole, prostoru i podmínek pro industrializaci Ruska a integraci jeho nového politického systému do světové plurality politických forem.
4. Řešení otázky osvobození a sebeurčení národů a to nejen evropských, ale i ostatních. Tedy jejich dekolonizace a industrializace.

Co se z tohoto souhrnu potřeb podařilo na poválečných mírových jednáních uskutečnit? Do jaké míry se už tehdy stala politika nástrojem optimalizace dějinného chodu?

Mírová konference ve Versailles schválila projekt amerického presidenta W. Wilsona a ustavila Společnost národů. Nová světová organizace disponovala valným Shromážděním zástupců, devítičlennou Radou (pět stálých členů a čtyři volení), Valným shromážděním se stálým sídlem v Ženevě, sekretariátem a řadou specializovaných institucí (rozhodčí soud v Haagu, Mezinárodní úřad práce aj.). Společnost národů zformulovala zásady kolektivní bezpečnosti, všeobecného odzbrojení, arbitráže, byla vybavena právem uvalit sankce nebo zorganizovat mezinárodní pomoc napadenému. Nicméně však měla jednu zásadní, přímo vrozenou vadu: nezúčastnily se jí totiž USA. Po volební porážce presidenta Wilsona se tato tehdy nejvýznamnější světová velmoc, která nakonec i rozhodla vojenský výsledek první světové války, odmítala jednání SN účastnit a tím ji v mnohém zbavila váhy, síly i významu. Také neúčast Sovětského Ruska byla citelnou mezerou v její univerzalitě. Přesto je třeba označit vznik SN za "krok správným směrem".

Ke kladům mírového uspořádání jistě patří i to, že potvrdilo rozpuštění Rakouska-Uherska, založení nástupnických států a že se pokusilo vyřešit i statut národnostních menšin. Redukce Turecka na národní stát proběhla ovšem méně důsledně, neboť zde si Spojenci mnohá území přidělili jako polokolonie nebo "zájmové oblasti". Otázka koloniálních národů a jejich osvobození a rozvoje pak zůstala úplně stranou.

Řešení německé otázky bylo však nejiosudovějším problémem. Co zde vítězové podnikli?

Především zbavili Německo 12% jeho území a všech kolonií. Nařídili, aby zrušilo všeobecnou brannou povinnost, rozpustilo armádu (až na stotisícový Reichswehr), zrušilo generální štáb, letectvo, těžké dělostřelectvo a donutili ho, aby odevzdalo spojencům válečné loďstvo. Porýnská oblast byla zčásti okupována, zčásti demilitarizována. To vše podléhalo spojenecké vojenské kontrole.

Výše válečných reparací byla stanovena na 20 mld zl. marek a smlouva nařizovala, aby Německo odvádělo části těžby uhlí a j. nerostů vítězům, odevzdalo jim i část obchodního loďstva atd. Postupně se mělo Německo stát členem SN a přijmout jeho mírové a arbitrážní klauzule.

Všechna tato opatření mohla snad znamenat určité efektivní závory oproti snahám o německý revanš, ovšem jen za dvou základních předpokladů. Především by se musela vytvořit stálá síla, která by je kontrolovala, zabezpečovala a zaručovala. A za druhé - a to snad bylo ještě důležitější - tuto novou situa-

ci by museli být ochotni přijmout Němci sami, a to jako potřebnou a pro ně výhodnou realitu. Ani jedno se však nestalo.

a) Především došlo k rychlému rozkladu Dohody, a to nejen jako světového, ale i jako evropského politického subjektu. O izolacionismu USA jsme se již zmínili. Poměrně záhy se z Dohody vyvázala i Itálie, kterou neuspokojily zisky, které jí přiřkla mírová konference. Po Washingtonské konferenci mezi USA a Japonskem, na které byli slabší Japonci donuceni k mnoha ústupkům, nastal v této zemi odvrat od Dohody a po r. 1927 zde zcela zvítězil kurs agresivního imperialismu obráceného proti asijskému kontinentu.

Ale došlo k nesouladu i mezi V. Británií a Francií. Političtí představitelé britského tradicionalismu totiž usoudili, že po uzavření míru se "evropská rovnováha sil" posunula příliš ve prospěch Francie a zahájili politiku "oslabování Versailles", která měla co nejdříve usnadnit Německu cestu k velmocenskému zrovnoprávnění. Stalo se tak na Locarnské konferenci už v r. 1925.

Obě západní velmoci se však také shodně obávaly úspěchu socializačních opatření a reforem v Německu a proto dávaly najevo svou sympatii se silami německého středu a pravice. V nich viděli i záruku, že v případě konfliktu s SSSR, se kterým se ostatně na Západě stále počítalo jako s možným prostředkem, který by pomohl odstranit sovětskou moc a prosadit splácení carských dluhů, by bylo Německo vhodným koaličním partnerem.

Garantuující moc mírového uspořádání se tím vším drobila a slábla. Chybný krok USA, zájmové rozpory mezi vítězi - to vše vedlo k tomu, že se světové prostředí začalo opět nebezpečně desintegrovat a tím se i opět blížilo ke stavu, v němž se nacházelo před vznikem první světové války.

b) Staině nepříznivě se vyvíjela situace v Německu samotném. Výmaraské republikánské uspořádání se tu mohlo stabilizovat jen tehdy, kdyby v něm pokračoval plynulý ekonomický růst bez militaristicko-imperialistických stimulů, zabezpečující stále zvyšování životní úrovně lidu všech vrstev.

S tím však byl neslučitelný jak systém těžkých reparací, tak i výrazné oddělení Německa od světových trhů, na které se nemohlo dostat nejen pro vysoké "neefektivní a neproduktivní" reparační náklady, ale i pro sílící americký, britský i francouzský protekcionismus a monetární měnovou politiku těchto velmocí, která právě reparacemi zatížené Německo diskriminovala už sama o sobě.

A tak se stalo, že tato země, která stála v předválečném období, spolu s USA, na špičce světového technického pokroku a ekonomické dynamiky, po celá 20. léta doslova hospodářsky živořila. Zamysleme se jen nad následujícími čísly a pochopíme mnohé:

Dynamika světové průmyslové produkce 1913 = 100

	1921	1924	1926	1929
Německo	74	81	90,6	117
Svět	81	111	126,4	153,7

Světová výroba tedy rostla v dvacátých letech rychlým tempem, zatímco Německo se "dusilo ve vlastní šťávě". Jeho obrovský průmyslový potenciál zůstal nevyužitý a jeho podíl na světovém obchodě a tedy i na mezinárodní dělbě práce, která byla nejdynamičtějším zdrojem ekonomického růstu - klesal. V r. 1929 byl takřka o třetinu nižší, než v r. 1913!

Když pak v r. 1929 propukla světová hospodářská krize, byl pád této i v konjunkturálních letech chronicky vratké ekonomiky, ke dnu ekonomického inferna neodvratný. Politické důsledky známe. Každý systém, který nemůže širokým lidovým vrstvám zabezpečit stabilní, slušnou, nebo dokonce vzrůstající životní úroveň, vybízí vlastně už tím a automaticky ke kritice a k hledání alternativ. Pro generace nemalé části Němců dvacátých a třicátých let, které ještě pamatovaly poměry předválečného růstu, se muselo jevit silné a agresivně imperiální Německo jako vzor a ideál národního úspěchu a štěstí a prohraná válka jako epizodický neúspěch, Výmarská republika jako nevábna náhražka ideálu, kterou je třeba co nejrychleji smést.

Krize Německa byla neodvratná. A s ní i krize versailleského uspořádání.
Závěr? Poučení?

Buď se podaří v epoše industriálních revolucí světové prostředí integrovat prostřednictvím globálních institucí a tuto integraci garantovat mocí, nebo rovnováhou mocí, anebo se nesmírně zvýší nebezpečí světového válečného požáru. Projekty světového míru musí být promyšlené, perspektivní. Národy a státy se musí umět v tomto nebezpečném prostředí chovat. Světová politika musí mít koncepci, ale je třeba aby uměla i postupovat opatrně, s vědomím možných katastrofálních následků. Zde je jádro politického umění naší doby.

8. RUSKÁ REVOLUCE

Ruská revoluce v r. 1917 představuje jistě jednu z nejdůležitějších událostí dvacátého století. Zahájila jeden z velmi dynamických vývojových proudů moderních dějin a uvedla do nich i důležitý geograficko-politický prostor, představovaný euroasijskými severovýchodními oblastmi, s dosud utajenými a nevyuži-

tými surovinovými, energetickými a potencionálně i potravinovými zdroji. Stala se svými důsledky přelomem v osudech mnoha národů, našich nevyjímaje.

Především bychom měli upozornit, že geografické, demografické, ekonomické a politické osobitosti zde působily v uplynulých dvou tisíciletích dosti výraznou evoluční deformaci a diferenciaci oproti středomořskému a atlantskému území ostatní Evropy. Jednak byla tato oblast, pro svou odlehlost od teplých moří přirozeně méně úrodná. Také převážně severojižní ráz toku vodstev zde neusnadňoval komunikaci, právě tak jako mimořádná rozlehlost zdejšího prostoru. Nejzávažnější zábranou však bylo, že sem se značnou pravidelností pronikaly po dvě tisíciletí ze středoazijských stepí vlny kočovných nájezdníků, které tu ničily města, zvlahová zařízení, infrastrukturu a vybíjely rolnické obyvatelstvo. To se pak muselo vždy znovu a znovu zvedat ze stavu bídy a přerušovat jednou započatý civilizační vývoj.

Poslední veliký nájezd tatarsko-mongolských kmenů ujařmil slovanské obyvatelstvo Ruska na dvě a půl století (1223-1480). A tak, v době, kdy Španělé a Portugalci a pak i Angličané, Francouzi i Holanďané odkrývali a dobývali svět a tvořili přitom i velké koloniální říše, jejichž bohatství jim usnadnilo přípravu industrializačních počátků, začínaly národy Ruska pod carstvím Ivana Hrozného teprve dovršovat svůj zápas za osvobození. Po dobytí Kazaně (1552) se jim však ale otevřel i prostor středního asijského východu a později až cesta k břehům Tichého oceánu.

Tak vzniklo pozdně středověké Rusko - jakožto státní útvar sice teritoriálně velmi rozsáhlý, ale ekonomicky a civilizačně velmi zaostalý. Na jeho vesnici přežíval ještě občinný způsob života, města byla málo rozvinutá a jen slabě spojená dělbou práce s vesnicí. Převládalo naturální hospodářství. Evropská kultura a počátky industriální technologie sem pronikaly spíše jen nárazovitě a po nátlaku shora a obvykle zejména pro potřeby vládnoucí carské moci.

Také demografický vzestup tu byl pomalý. Ještě v r. 1789 žilo v Rusku jen 20 mil. obyvatel (ve Francii 26, v Anglii 17, Turecku 23 atd.). Ale přesto vše, stát a především carismus sílil. Z původní protitatarské moci se carismus vyvinul v sílu, která ubránila Rusko před náporom Poláků ze západu, Švédů ze severu, Turků z jihu a tak, jak postupně nad svými protivníky vítězil, rostla jeho moc a pohlcovala nové a nové národy. Spolu s tím však sílila i carská byrokracie a její vojenská moc, a s nimi i sklon k velmocenské nadutosti a násilnictví. Po neúspěchu francouzské revoluce se stal carismus prvním čteníkem Evropy a pomohl rakouskému císařství udržet se i v bouřlivém r. 1848.

Nástup první průmyslové revoluce probíhal však v Rusku opožděně a pozvol-

na. Až v 60.-80. letech - a to za silné pomoci zahraničních úvěrů - se tu začala rychleji budovat železniční síť a o polovinu se zvýšila textilní výroba. Na Ukrajině se rozvinulo cukrovarnictví a v Zakavkazsku těžba ropy. Urychlil se i populační růst, takže v r. 1897 mělo Rusko už 126 mil. obyvatel. Ale na rozdíl od ostatní Evropy tu zaostávala urbanizace (jen 16,4 mil. tj. 3% obyvatelstva tu žilo v r. 1914 ve městech. Z toho počtu bylo jen 2,2 mil. průmyslových dělníků.

Opoždění první průmyslové revoluce vyvolalo v Rusku i potíže při přechodu k věku elektřiny a výbušných motorů. V předválečném období vznikla sice řada poměrně moderních a velikých strojírenských závodů, zvýšila se těžba uhlí i ropy, ale tento růst byl nekomplexní, založený na dovozu většiny strojního vybavení. Celková průmyslová produkce se sice přiblížila rozsahu francouzské úhrnné výroby, ale i tak činil podíl Ruska na světové průmyslové produkci jen 4,2%. Drahé dovozy se platily obilím, a to podle zásady "nenajíme se, ale vyvezeme". Carská vláda dávala v zástavu svým věřitelům koncese na těžby a vydávala vysoce zúročitelné dluhopisy. V r. 1913 dosáhlo zahraniční zadlužení 5,4 mld. zl. R a vnitřní dluh 12,7 mld. zl. R. Rusko se tak stalo nejzadluženější zemí světa - a to přes své nesmírné bohatství. Aby se splatily úvěry rostl útlak rolnictva i dělníků, jakož i vyssávání bohatších - ukrajinského, gruzínského, finského, pobaltských a j. národů. Každý politický útlak však posiluje i státní byrokracii, která ho vykonává. Ale spolehlivá a energická je, jak známo, jen přísně rozvrstvená, dobře placená a disciplinovaná byrokracie. V tomto směru podal carismus podstatně lepší výkon, než rakouské mocnářství, známé svou "schlamperei". Rozpětí mezi platy nejnižších a nejvyšších byrokratů tu bylo ve srovnání s rakouskými až čtyřnásobné. Poměrně méně se tu vážily i vlivy rodových predikátů a nejen do státní administrativy, ale zejména do armády a policie, zejména politické ("Ochranka") se často přijímali i velmi schopní absolventi vysokých škol a speciálních akademií, na kterých carská moc nešetřila. Vrcholová struktura režimu, včetně cara, byla ovšem neschopná a naprosto konzervativní a bigotně religiozní. Ale nižší systémy nepostrádaly pružností a nechyběla jim ani potřebná výkonnost.

Rozvoj školství a europeizace Ruska však umožnily i růst druhého proudu inteligence, kriticky naladěného proti carismu a vnášejícího stále znovu a znovu nejmodernější ideologie do této země evropského východu.

Od napoleonských válek, ale zejména od sklonku 19. století se tu proto vytvářely kroužky revolucionářů, rostly individuality originálních politických myslitelů, šířily se ideje demokratismu, konstitucionalismu, národně-

-lidového i internacionalistického socialismu. A to nejen mezi Rusy, ale i mezi inteligencí neruských národů.

Postupně pak začaly tyto ideje pronikat nejen do středních vrstev a nižších, tj. méně priorizovaných vrstev carského aparátu, ale především do dělnické třídy a posléze i mezi nejpočetnější třídu Ruska - rolnictvo. V dělnické třídě postupně převážil vliv marxismu, zatím co mezi rolníky se stali vedoucím směrem socialisté-revolucionáři (eseři), kteří žádali nacionalizaci půdy a pozemkovou reformu.

To vše zvyšovalo v zemi vnitřní napětí a potřebu strukturálních změn. Ale carská moc, vyděšená a šokovaná revolucí z r. 1905 se bála jakékoliv reformy, pokračovala v politice byrokraticko-násilnického autokratismu. Tím vytvářela nejen labilní situaci uvnitř země, ale i páteř a zálohu evropského politického konzervativismu a legitimismu, který tolik přispěl k opoždění světové politiky za vývojem ekonomiky a tím i k vzniku první světové války.

Proto také vstup carského Ruska - podobně jako rakouského mocnářství - do světové války byl i aktem jeho politické sebevraždy. Po několika počátečních úspěších se na konci r. 1916 dostavilo ekonomické vyčerpání a po něm i vojenské zhroucení. V únoru r. 1917 svrhla lidová živelná nespokojenost monarchii a moci se ujala Prozatímní vláda liberálů, která později přizvala k spoluúčasti i pravicové socialisty (menševiky) a rolnické revolucionáře (esery). Současně však vznikly sověty, jako orgány bezprostřední lidové moci dělníků, rolníků a vojáků.

Byl tím však osud byrokraticko nacionalistické a teokratické carské moci skutečně zpečetěn?

Sotva lze odpovědět kladně. Strany, které vytvořily Prozatímní vládu si nemohly v období absolutismu vytvořit podobné politické struktury, jakými disponovali jejich obdoby na Západě. A nemohly se proto ani o ně opřít a proniknout a nahradit jimi kádrově starý aparát. Ten tedy zůstal nedotčen. Zejména to platilo o armádě a policii. A jak dosvědčovalo podzimní Kornilovovo vojenské povstání - byly tyto síly ochotné ve vhodné chvíli vrátit věci ke starým carským pořádkům.

Kornilov však neuspěl. Ne však pro sílu odporu Prozatímní vlády. Neprosadil se totiž proti bolševickým Rudým gardám a jejich agitaci, která nakonec rozložila jeho oddíly. V této chvíli se vynořila v plné síle třetí síla revoluce - bolševická strana v čele s Leninem, která už od dubna r. 1917 zastávala názor, že Prozatímní vláda je neschopná a musí být nahrazena mocí nových, revolučních orgánů - sovětů dělníků, rolníků a vojáků.

Prozatímní vláda byla ovšem slabá nejen mocensky, ale i politicky. Ne-

byla schopna ani ukončit válku, ani provést pozemkovou reformu, dát právo národům na sebeurčení, ani dohodnout se se sověty v denních, ale ani politických otázkách. Tím ztratila nejen masový vliv, ale nakonec i reálnou moc. A proto ji také celkem snadno bolševici vojensky i politicky porazili. 7.11. (24.10. dle starého kalendáře), krátce před zahájením zasedání II. sjezdu sovětů, bolševická revoluce vojensky zvítězila a předstoupila před tento sjezd s návrhem, aby "všechna moc patřila sovětům" a s listinou nové vlády (Rady lidových komisařů v čele s Leninem). A s návrhem Dekretu o míru, s plánem a zákonem pozemkové reformy a s vyhlášením o právu národů Ruska na sebeurčení. Za podpory levých eserů získali bolševici na sjezdu výraznou většinu a jakmile takto legalizovali nový politický systém, dali se ihned do díla.

Provedli znárodnění a rozdělení půdy rolníkům, znárodnili velkopodniky, banky a velkoobchod, rozpustili Ústavodárné shromáždění a starou armádu i policii a nahradili je novými státními orgány, uzavřeli těžký, ale oddych poskytující mír s Německem, dali svobodu Finsku a souhlasili s odtržením pobaltských národů a vyhlásili národní federalizaci zbylého Ruska a rovnoprávnost všech jeho národů, omezili etatistickou církev atd.

Podle bolševických deklarací byl tento převrat socialistickou revolucí. V praxi však šlo spíše o revoluci demokratickou, lidově-rolnickou, národně-osvobozenickou a protimilitaristickou a mnozí ji také nazývají revolucí plebejskou, tj. revolucí chudého lidu.

x x x x

Jak už víme, představovali bolševici, spolu s německou levicí radikálně revoluční křídlo Internacionály. Přijali teorii imperialismu, jakožto období, ve kterém uzrála nutnost proletářských revolucí a proto je jen přirozené, že uchopení moci v Rusku pochopili i jako signál a počátek historicky nutné laviny světové proletářské revoluce. "Naše spása je", řekl Lenin na VII. sjezdu strany, krátce po dobytí moci, "ve světové revoluci" a soudil dále: "I kdybychom přestáli jakékoliv obtíže a byly nám souzeny jakékoliv porážky... mezinárodní revoluce přijde - neboť je na pochodu".

To ovšem pro bolševiky neznamenal jen pasivně čekat. Začali energicky organizovat a vytvářet nové politické a sociální poměry, které chápali jako diktaturu proletariátu. Sám Lenin ve své knize "Stát a revoluce" napsané pár týdnů před říjnovým povstáním, načrtl teorii a principy této přeměny. Základem měla být "demokracie provedená tak úplně a důsledně, jak to jen možné". Ta pak "přestává být buržoazní a stává se demokracií proletářskou, přestává být státem... Místo zvláštních institucí privilegované menšiny... může totéž vykonávat sama většina a čím více se zúčastní všechen lid přímo (n.podtrž.)

výkonů funkcí státní moci, tím méně je potřeba této moci (I. Stát a revoluce VIII 17). Ideálem tedy byla tehdy přímá demokracie a její reprezentace bezprostředními orgány lidu, tj. sověty, jakožto organismy nebudujícími starou reprezentativní demokracii opírající se o instituce. Místo zvláštních institucí privilegované menšiny bezprostřední lidovláda. Tedy plná volitelnost a odvolatelnost všech jejích funkcionářů a odměňování na úrovni dělnických mezd.

Neznamenalo to ovšem odstranění politického a státního centralismu. Bolševici dobře chápali, že by bez něj byli ztraceni, a to jak oni, tak i Rusko jako mocnost. Žádali však, aby nový stát byl dobrovolným svazkem, založeným na vzájemné důvěře pracujícího lidu všech národů, ale vybavený centrální vládou, silnou armádou a jednotnou politickou doktrínou.

Ve sféře ekonomiky se bolševici pokusili o "přímý přechod ke komunistické státní výrobě a distribuci na podkladě bezprostředních příkazů proletářského státu" (Lenin). Proto se snažili zorganizovat "přeměnu celého státního hospodářského mechanismu v jednotnou velikou mašinerii, v hospodářský organizmus, který pracuje tak, aby se stamiliony lidí řídily jedním plánem". (Lenin) Síly a možnosti země k tomu podle jejich názoru stačily: "Máme jak bohatství přírody, tak i materiálů, ale i dostatek lidských sil, i skvělý elán, abychom vybudovali Rusko opravdu mocné a bohaté" (Lenin III 18).

Sovětské moci nebylo dopřáno, aby tyto své pokusy o přeměnu ekonomiky i politiky dovedla do plné praxe.

Především tu byla překážkou všeobecná nezralost doby, kterou i v těch nejvyspělejších zemích charakterizovalo teprve počínající období druhé průmyslové revoluce a tedy nedostatečný rozvoj výrobních sil. O tom, že v tomto ohledu Rusko daleko zaostávalo i za úrovní světového rozvoje tu už byla řeč. V důsledku toho také dělnická třída - tento aktivní subjekt jakéhokoli pokusu o uskutečnění socialismu a jeho politických a sociálních principů - zde představovala jen 2% obyvatelstva.

Vedle těchto základních - historických - překážek tu byly ovšem neméně závažné potíže bezprostřední. Pokusům o uskutečnění socialistických principů se stavělo v cestu i nesmírné ekonomické vyčerpání země, znásobené ještě těžkými podmínkami brest-litevského míru. Ale zejména také skutečností, že pod patronací Dohody se začaly v okrajových oblastech Ruska vytvářet vojska kontrarevoluce, složená z carských důstojníků, kozáků a bohatších vrstev. Vzbouření generálové - Kolčak, Děnikin, Juđenič, Semjonov a j. vytvořili záhy natolik silnou vojenskou moc, že se občanská válka rozvinula do nejširších rozměrů. Zejména od konce r. 1918, když po porážce Německa mohly státy Dohody uvolnit dosti vojenských sil nejen k její přímé podpoře, ale i k dodávkám moderního válečného materiálu jejich oddílům. Těm se také podařilo několikrát

se přiblížit až k vítězství. Ale protože vždy začali na dobytých územích provádět krvavé represálie a obnovovat staré pořádky, zejména statkářskou pozemkovou držbu a praxi ruské privilegizace - vždy se nakonec od nich odvrátila hlavní sociální síla Ruska - rolnictvo. A to vedlo jak k posilování Rudé armády, tak i partyzánského hnutí.

Po dvou letech krutých bojů sovětská moc zvítězila. A tím odešel carismus a jeho vojensko-byrokratická moc definitivně ze scény dějin.

x x x x

V těžkých letech občanské války se však i v mnohém proměnila i samotná moc sovětů.

Velmi důležitým momentem se ukázala být skutečnost, že se řadou mobilizací velmi oslabila nejdůležitější městská sociální základna sovětského systému, tj. dělnická třída. Nebyla, jak víme, příliš početná ani před válkou. Nové a nové odvozy na fronty občanské války, odliv jejích aktivistů do funkcionářského kádru a nakonec i rozvrat průmyslu, který dospěl až ke stavu takřka úplného zhroutil - to vše natolik oslabilo její řady, že nebyla schopná hrát roli třídního subjektu "přímé socialistické demokracie". Dokonce i v ní začal růst nespokojenost, živěná krajním vyčerpáním.

Také nejbližší spojenec dělnictva - rolnictvo - prošlo nemalými změnami. Aby uhájilo nabytou půdu, podporovalo bolševiky. Ale když po něm jejich zásobovací komise žádaly odvod všech přebytků - což bylo nutné k zásobování měst i Rudé armády - bránili se, skrývali obilí, které se pak často dostalo do skladů jen po exekucích, které organizovaly výbory vesnické chudiny. Někdy bohatí rolníci, ale i střední vlastníci sahali proto často ke zbrani a tak na vesnici stále doutnaly jiskry možných repríz občanské války. Tuto situaci bylo třeba změnit. Šlo o to jak.

Klíč ke všem proměnám měla v rukou Leninova strana. Bolševici zvítězili v občanské válce mimo jiné i proto, že celý svůj stranický organismus proměnili v jednotně pracující politickou vůli, která byla s to z jednoho centra řídit vše - armádou počínaje a ekonomikou a kulturou konče. Navíc tvořili svým pevným ideologickým sepětím neobyčejně uvědomělý, ale i pružný systém moci i vlivu. Rok co rok pořádali - a to i v nejtěžších podmínkách občanské války - stranické sjezdy a konference. Před nimi i v jejich průběhu rozvíjeli diskuse, hledali nejlepší řešení, vyzdvihovali úspěšné lidi i zkušenosti. Neustoupili tedy vědomě od vnitrostranického demokratismu.

Ale současně se začala i prosazovat praxe, která ho v mnohém narušovala. Rychlá proměna situací, kterou s sebou přinášela občanská válka, si vynutila, aby na nebezpečné a důležité úseky byli ústředními orgány strany vysíláni

zmocněnci, komisaři, aby se tvořila zvláštní politická oddělení atd. Tito centrální představitelé disponovali neomezenými pravomocemi, nepodléhali místním stranickým ani sovětským orgánům. Současně s tím však poklesla role i pracovní schopnost řady volených a plenárních stranických orgánů častými mobilizacemi a naopak zesílila role operativnějších sekretariátů, tajemníků a jiných dosazených funkcionářů. Svou roli tu sehrála i byrokratizace ekonomiky, která byla nutným důsledkem pokusu řídit množství malých podniků z jednoho centra.

Proměnily se však i samotné sověty. Na počátku občanské války z jejich vedení byli jako nespolehliví vyloučeni jak menševici, tak eseři a bolševici se stali jedinou jejich vedoucí silou. Tento konec pluralismu v sovětech dovršily i obtíže sklonku občanské války. V praxi se tím změnily sověty, kterým stále formálně náležela "veškerá moc" jen v jednu z "převodových pák", přes kterou se fakticky uskutečňovala diktatura strany, jednak zastupující a substituující mizející vedoucí sociální sílu, tj. dělnickou třídu a eliminující i různost a alternativnost jejího politického zastoupení a tedy i možnost demokratického vlivu na politické řízení.

Podobně se vyvíjela i situace v odborech. Ty podle původního pojetí měly řídit výrobu. To ale v praxi znamenalo jejich faktické postátnění a ztotožnění s řídicím průmyslovým aparátem. Později sice z tohoto záměru sešlo, ale následky přetrvaly a i z odborů se stala pouhá "převodová páka" strany, ze které se stala organizace nové mocenské elity.

Všechny tyto procesy a přeměny vedly nejen k postupnému oslabování původní koncepce "přímé lidovlády", ale směřovaly i k vzniku extrémně direktivně-centralistických metod, které o něco později Lenin charakterizoval jako "komunistickou nadutost", jako iluzi, že "všechny problémy lze vyřešit komunistickým dekretováním". Na jedné straně to byl přirozený důsledek vzniku nové mocenské elity, ale o to nebezpečnější, protože tu při zaostalosti Ruska a nesmírném vyčerpání způsobeném válkami, chyběl protílék a protiváha, tj. početná a kulturní dělnická třída jako síla společenského demokratismu.

X X X

Jakkoliv byla pro bolševickou moc v období občanské války situace často velmi kritická, teprve po jejím skončení se projevil plný rozsah katastrofy, do které země upadla. Průmysl vyráběl jen 1/7 předválečné úrovně, zemědělství necelou polovinu. Po neúrodě r. 1921 propukl strašlivý a zničující hladomor. Polevina železničních tratí a tři čtvrtiny železničního parku byly zničeny nebo poškozeny a opotřebovány. Nebylo topivo, suroviny, blokáda odřízla zem od vnější pomoci.

Z této hrozné bídy se rodila živelná, zoufalá a vše negující nespokojenost. A to byla situace, za které se měl v březnu r. 1921 sejít X. sjezd strany.

Mohl konstatovat vojenské vítězství, ale současně i kritickou společenskou situaci. Bylo nutné nastoupit cestu změn, ale současně bylo také zřejmé, že se tím vyvolá kolísání, nebezpečí politické paniky a rozkladu moci.

Už diskuze, která sjezdu předcházela, byla bouřlivá, návrhy protichůdné a názorové rozdělení hluboké. Ve dnech sjezdového jednání došlo dokonce v Kronštadu - této "kolébce revoluce" - ke vzpouře dělníků a námožníků, kteří žádali suverenitu sovětů a nové volby do nich za účasti všech socialistických stran. Mnozí žádali i "sověty bez komunistů". Ale i část sjezdových delegátů si přála oslabení diktatury strany, když navrhovala, aby ekonomickou moc převzal systém dělnických rad a jejich vrcholný orgán Všeruský sjezd výrobců. Jejich kritikové, kteří získali na sjezdu většinu, namítali, že by tím vznikla dvě centra moci a tím i pole pro konflikty, které by v dané situaci mohly vést k rozkladu i tak oslabené jediné jednotící síly systému, tj. strany.

Na sjezdu bylo ale na nátlak Lenina rozhodnuto ustoupit od pokusu o "komunistickou státní výrobu a distribuci dle bezprostředních příkazů proletářského státu". Měla být zavedena Nová hospodářská politika (NEP), a s ní i výroba "dle osobní zainteresovanosti a hospodářského propočtu" (Lenin), založená na tržním svazku města a vesnice, dále na principu "státního kapitalismu", ve kterém vedle socialistického sektoru se povolovalo soukromé podnikání kapitalistů. Byl to důležitý a prospěšný obrat v ekonomice a budeme o něm a jeho osudu mluvit ještě na jiném místě.

Zde si však všimneme jiné, neméně důležité skutečnosti, kterou se na X. sjezdu podstatně změnil politický systém. Lenin a většina sjezdových delegátů zde dospěla k názoru, že v dané kritické situaci "ústupu k NEPu" si strana nemůže dovolit "přepych" nejen rozsáhlých diskuzí, ale i vytváření názorových seskupení - "frakcí". Vždyť, jak se pravilo v sjezdové rezoluci - "i bělogvardějci se snaží nasadit si masku komunistů... jen aby uvedli do pohybu lavinu masového povstání proti dělnické moci". Z hlediska okamžité situace měla snad tato obava a postup z ní vyplývající své opodstatnění. Ale jen málokdo mohl předvídat závažné systémové důsledky, které může mít pro budoucnost.

Bolševická strana se, jak víme, stala poté co zanikly ostatní politické organizace, jediným dosud svobodným a otevřeným fórem politické a ideologické konfrontace různých sociálních zájmů, potřeb a koncepcí, které se ve společnosti rodily právě z její rozrůzněné sociální, místně a národně diferencované struktury a pochopitelně i ze společenské a ekonomické krize, ve které se ocitla. Nebylo-li jiné možnosti, rezonovala tak strana hlasy a volání všech.

Svým způsobem to bylo pro stabilitu systému i pozitivní, protože se tím realizovala i zpětná vazba mezi novou mocenskou elitou a lidem jako celkem. Ale současně v tom spočíval i moment rizika, že totiž právě tato mnohost a s ní spojená přirozená protichůdnost tlaků, rozvrátí i samu jednotu strany a tím i zlomí páteř i tak těžce oslabeného systému.

Lenin a delegáti X. sjezdu zřejmě pod dojmem šokujícího povstání v Kronštadu, dali přednost odstranění tohoto rizika a tím i utuzení vnitřní disciplíny. Vyhlásili zákaz frakcí ve straně. Neuvědomili si ovšem, že tím provedli zásadní změnu v celém politickém systému, která musela přinést mnohé pozdější důsledky - pokud by nebyla včas, zpětně a dodatečně zregulována.

Zákazem frakcí se totiž a nezbytně podvázala i politická iniciativa základních, tj. nižších a nejnižších článků stranického organismu, které opět byly přímo spojené s lidem. Tyto základní články se nyní nemohly před sjezdem spojovat, vytvářet a upřesňovat svá stanoviska, a tím zdola působit na tvorbu politické linie. Iniciátoři a kritici mohli teď vystupovat už jen jako jednotlivci, nebo roztržštěné množství nevykrytalizovaných a nedozrálých impulzů, nemohli prosadit své mluvčí do vedoucích orgánů strany a tím měnit její politickou linii i praxi.

Tím se ovšem více soustředila rozhodující politická iniciativa - a tím i moc - v ruku řídicího centra. Mohla vyjít jen z pléna ÚV. A tento orgán, tehdy 27 členný, tím navíc získal reálnou možnost, ba i právo, obnovovat se sám ze sebe, respektive lidmi, které si sám vybral.

Vedoucí úloha, nebo reálněji řečeno politická diktatura strany se tím z úžl a na diktaturu jejího ÚV. Ale tím také automaticky stoupla i úloha sedmičlenného politbyra a též ústředního aparátu, které byly ještě operativnější, než ÚV. Zesílilo se tím ve straně řízení "shora", neboť nižší orgány strany se staly vlastně jen dalšími "převodovými pákami" těchto centrálních institucí. Na ně se také zúžilo pole a právo reálně hodnotit situaci, hledat a volit postupy a vybírat si mezi alternativami. Zoětné vazby systému se tím organicky oslabily. O následcích budeme mít možnost uvažovat na následujících stránkách.

Co říci na závěr o ruské revoluci jako o historickém jevu?

Jak už jsme řekli na počátku, patří jistě k nejdůležitějším událostem XX. století.

Především proto, že zničila hluboce zakořeněnou a vžitou sílu carismu, která byla v této části světa základní a systémovou zábranou postupu industriálních revolucí a tím i lidské emancipace národů Východu.

A za druhé byla tu rozkotána i výrazně konzervativní světová síla, která

znesnadňovala a v mnohém znemožňovala demokratizační pokrok v celém historickém prostředí a tím posilovalo ono, pro naši dobu tak ironické, ale i nebezpečné "zaostávání politiky za ekonomikou".

Za třetí, ruská revoluce však také zahájila složitou, rozpornou, nesnadnou, ale přesto postupně se prosazující emancipaci ideologie i praxe socialismu, jakožto reálného, tj. o politickou a ekonomickou moc se opírajícího pokusu. A jako alternativu varianty výrobních a společenských poměrů, vytvořených na základních produktivních realitách industriální epochy.

Je jisté, že jak obecná nezralost dějin - počáteční fáze druhé průmyslové revoluce - tak i specificky ruská zaostalost, znásobená ještě následky světové i občanské války, vytvořila situaci, ve které se socialistické prvky a snahy musely v takovýchto podmínkách prosazovat nejen v raně nezralé, ale i silně deformované podobě. V daném prostředí, ve kterém neexistovaly potřebné zdroje a rezervy společenské výroby i bohatství, zůstávalo pak často násilí jediným prostředkem, jak ovlivnit dějinný vývoj. Z toho plynula hypertrofie násilí a oslabení demokratismu, což oslabovalo síly lidové iniciativy, vedlo k reprodukci způsobů institucionálního manipulování a často i k dehumanizujícímu odcizení. Odtud pak vycházela nejen kritika socialismu ze strany jeho zásadních odpůrců, ale i rozpornost jeho pozdějšího vývoje v řadě dalších zemí. Nicméně každý nový dějinný jev a systém začínal a musel začínat svou reálnou dějinnou dráhu vždy jako svým způsobem nezralý, nedokonalý, svou dobou omezený a poznamenaný prototyp. Stal-li se však skutečností, získal tím i možnost svého vývoje a sebezdokonalování.

Tak tomu bylo se středověkým stavovstvím, počátkem parlamentarismu, americkou i francouzskou republikou. Ani jejich dějinný dosah a význam nelze posuzovat jen dle jejich nezralých počátků, ale až po odstupu času, který může nechat dozrát i nezralé plody a který nevyhnutelně opravuje i chyby počátků.

9. DRUHÁ A TŘETÍ INTERNACIONÁLA

Po první světové válce se formálně dovršil proces emancipace čtvrtého stavu - proletariátu. Dělníci a nejchudší vrstvy měli nyní ve vyspělých zemích rovné volební právo do všech zastupitelských orgánů. Vzrostla úloha odborů ve společnosti: z organizací dříve jen trpěných se stávaly uznávanými představiteli zaměstnanců. Toto postavení si dělnická třída vydobyla vlastní

silou, kterou projevila jak v revolucích, tak ve velkých stávkách. Příznivou půdou pro tyto změny byl i posun veřejného mínění doleva. Zatímco před válkou se v žádné zemi nepodílela dělnická strana na vládě, v Rusku nastolila revoluční socialistická strana svou monopolní moc, v Německu, Československu, Polsku a řadě jiných zemí se reformistické socialistické strany účastnily koaličních vlád. Sociální postavení dělníků se výrazně zlepšilo: dosáhli osmihodinové pracovní doby (místo 8,5 až 12 hodinové před válkou), v mnoha zemích placené dovolené, zlepšení sociálního pojištění.

Pokračování tohoto trendu bylo historicky důležité, vždyť dělnické hnutí bylo mírové a antiautoritativní. Bylo však obtížné v něm pokračovat i v době, kdy byly bezprostřední poválečné obtíže překonány a státní moc ovládaná buržoazií zesílila.

Dělnické hnutí přitom oslabovala politická roztržštěnost. Druhá internacionála přestala de facto existovat, když se za války většina sociálních demokratů postavila na stranu svých vlád. Když se po válce obnovila, bolševici a revoluční proudy do ní odmítly vstoupit a založily v březnu 1919 Třetí internacionálu (kominternu - KI). Ta byla vytvořena jako mezinárodní politická armáda na světové revoluce podle modelu ruského Října, počítala s tím, že v nejbližších letech zvítězí i v dalších zemích proletářská revoluce cestou ozbrojeného povstání. Naproti tomu reformisté viděli schůdnou cestu pouze v upevňování získaných demokratických a sociálních reforem a v postupném dobývání dalších. Mnoho socialistických stran v prvních poválečných letech váhalo, ke které internacionále se mají připojit, silná byla i snaha obě internacionály spojit. Nakonec se všechny sociálně demokratické strany, které nepřistoupily ke kominterně, spojily roku 1923 v Socialistické dělnické internacionále (SDI, označované nadále jako Druhá).

Obě internacionály se lišily nejen politickým programem, ale i svým vnitřním režimem. SDI byla volným sdružením zcela samostatných stran, usnesení jejich kongresů nebyla pro členské strany závazná. Naproti tomu komunistické strany byly pouhými sekcemi KI. Kongresy a exekutiva nejenže určovaly jejich politiku, ale měly podle stanov právo zasahovat i do jejich denních politických, organizačních a personálních záležitostí.

Zpočátku byly v několika zemích komunistické strany silnější než strany sociálně demokratické, avšak revoluční vlna brzy opadla. V polovině dvacátých let byli už ve všech vyspělých zemích sociální demokraté vlivnější. Sekce kominterny si však zachovaly masový vliv v Německu, Československu, Francii, Itálii, Polsku, Bulharsku a Jugoslávii, zatímco ve většině ostatních evropských zemí zůstaly slabé. Naproti tomu v Asii, kam vliv Druhé internacionály tzáčka nepronikl, vzniklo několik silných komunistických stran,

zejména v Číně, v Japonsku a později i v Indii a Indonézii.

Dělníci se nemohli spokojit po válce jen s formální rovnoprávností. v nejedné zemi pobíraly celé kategorie dělnictva hladové mzdy, dovolená byla velmi krátká, sociální pojištění, práva odborů a řada dalších stránek dělnického života neodpovídaly možnostem hospodářského rozvoje. Mnoho záviselo na síle dělnické třídy. Ale právě ta byla oslabována politickým rozkolem. Proto čas od času vznikaly na obou stranách snahy, aby se vzájemné rozpory alespoň zčásti urovnaly. Avšak opačné tendence byly silnější.

Komunisté se zpočátku domnívali, že v krátké době získají všechny socialistické dělníky pro svou ideologii světové revoluce. Když se to ukázalo být nereálným, prosadila se po r. 1921 v KI tzv. politika jednotné fronty. Bylo to úsilí získat (při plném zachování samostatnosti stran a bez změny orientace na proletářskou revoluci) socialistické strany pro dílčí programy spolupráce a pro společný postup v jednotlivých zápasech za denní dělnické požadavky. Za určitých podmínek byli komunisté ochotni utvořit se sociální demokracií, ale i s rolnickými stranami společné vlády. Ke spolupráci obou dělnických stran však docházelo zřídka, protože sociální demokracie podmiňovala jakoukoliv větší dohodu obnovou dělnické demokracie a legality menševiků a j. stran v Rusku. Ale k tomu nebyli bolševici ochotni, protože se obávali destabilizace NEPovského Ruska. Vztah sociálních demokratů k bolševismu měl tedy dvě stránky: Na jedné straně odmítali revoluci cestou ozbrojeného boje, odmítali diktaturu, na druhé straně však nescouhlasili s Dohodovou a j. intervencí do ruských záležitostí a byli stoupenci dobrých vztahů svých zemí k SSSR.

Politika kominterny vůči sociální demokracii prodělala klikatý vývoj. Jak už jsme řekli, v letech 1921 a 1922 se v jejích řadách přes značný odpor prosadila politika jednotné fronty. V roce 1923 však kominternu stánu na osudovém rozcestí. Okupace Poruří francouzskými vojsky způsobila v Německu hlubokou hospodářskou a politickou krizi a bolševici viděli v této situaci šanci pro úspěšné povstání a zřízení německé republiky rad. Plán povstání byl dohodnut na půdě KI, základnou se měly stát zemské vlády v Sasku a Durynsku, které se vytvořily jako koalice sociálních demokratů a komunistů. K plánovanému povstání však nedošlo: vůdce německých komunistů Brandler poznal, že boj by byl odsouzen k porážce a nedal k němu signál. Vypuklo jen izolované povstání v Hamburku, ve kterém nakonec více dělníků bojovalo po boku policie než v řadách povstalců.

Tento neúspěch byl těžkou ranou politice jednotné fronty. Sociální demokraté poznali, že pro komunisty je spolupráce s nimi pouze dočasnou etapou na cestě k dosažení monopolní moci. Ale i mnoho komunistů - a nejen v Německu -

nebylo ochotno uznat, že revoluce neměla naději na vítězství a vidělo v porážce argument proti realnosti koncepce jednotné fronty. A k těmto faktorům přistoupil i další, snad nejvýznamnější. Do té doby bylo vedoucí jádro ÚV bolševické strany jednotné. Avšak v roce 1923 byl již Lenin nemocí vyřazen z činnosti a na podzim téhož roku - právě v době vyvrcholení krize v Německu - se vedoucí bolševické jádro rozpadlo konfliktem mezi Trockým a trojkou Stalin - Zinovjev - Kameněv.

Vzniklý konflikt poznamenal těžce celou kominternu. Již od jejího založení v ní měli ruští bolševici hegemonii, která ovšem byla i všeobecně přijímána a uznávána. Ale přesto se v KI ještě otevřeně mohlo diskutovat a k problémům v jednotlivých stranách přistupovali bolševici z věcného hlediska, tj. posuzovali je podle toho, zda učiněná rozhodnutí posílí či oslabí danou komunistickou stranu. Avšak od konce roku 1923 posuzovala vládnoucí skupina v SSSR (v jejímž čele stál vždy Stalin) tyto problémy především pod zorným úhlem frakčního boje v ruské straně, tj. z hlediska zájmů své frakce. Protagonisty politiky jednotné fronty však byli především Raдек, zástupce exekutivy KI v Německu a Brandler; a protože se Raдек v ruské diskusi postavil za Trockého, byla tato politická orientace, ačkoliv se na ní dříve podílela celá kominternu, odsouzena jako "oportunistická".

A šlo se ještě dále - sociální demokracie byla jako celek označena za levé křídlo fašismu a tím pádem byla celé politice jednotné fronty odnata pod nohama i ideologická půda.

Tento obrat doleva výrazně přispěl k poklesu vlivu komunistických stran a proto ho v letech 1925-1926 kominternu na čas revidovala. Oprostila se od levých extrémů (teze o sociální demokracii jako levém křídle fašismu byla překryta mlčením) a učinila první kroky k překonání politické izolace. Sovětské odbory dokonce navázaly úzký kontakt s britskými, němečtí komunisté a sociální demokraté organizovali společně plebiscit za vyvlastnění majetku knížat.

Avšak KI nebyla schopna se zbavit zcela ani ideologického levičáctví, ani takticko-strategické revoluční netrpělivosti. A nedokázala se ani vyrovnat se skutečností, že kapitalistická ekonomika se navzdory jejímu očekávání v 2. polovině 20. let úspěšně rozvíjela a tak přetrvávala nadále v očekávání brzkého příchodu revoluční vlny.

Dnešní historické zkušenosti ukazují na vše pochybnost, že bolševismus se svou tezí o zahnívání kapitalismu a s orientací na ozbrojené povstání ve střední a západní Evropě, vstoupil do slepé uličky historicky a strategicky zcela chybného odhadu reálných vývojových trendů. Tento závěr nebyl však ve dvacátých letech ještě v KI zdaleka jasný, a chybovali tu nejen komunisté.

Ale právě na základě této chybné prognózy se tehdy většina vůdců kominterny domnívala, že je nutno pootočit kormidlo d o l e v a. Spor tu šel jen o to, jak daleko má tento obrát doleva jít. Shoda byla v názoru, že ve Francii a Británii nemají komunisté uzavírat volební dohody s druhou dělnickou stranou. Oběma komunistickým stranám však tím byla vnucena taktika, která objektivně velmi prospěla pravici.

Vedení kominterny se však na čas rozcházel i v otázce, jak daleko má nové zosměření vztahu k sociální demokracii jít. Levý proud (Thälmann, Lenski) hájil tezi, že největším nepřítelem komunismu v sociální demokracii je právě její levé křídlo a označili sociální demokraty za "sociálfašisty". Umírněný proud (Bucharin, italská strana) tyto názory ovšem odmítal. Zvítězil však právě onen levý proud, a to opět především proto, že rozhodujícím důvodem se stalo hledisko dalšího frakčního boje v bolševické straně. Tam se, jak ukážeme dále, po porážce levé opozice (Trockij-Zinovjev-Kameněv) rozpadl blok mezi Stalinem a Bucharinem. Stalin se rozhodl pro urychlenou industrializaci a násilnou kolektivizaci zemědělství, Bucharin hájil koncepci pomalejšího tempa industrializace při zachování hospodářské rovnováhy. Protože však Bucharin zastával umírněné stanovisko v zmíněném sporu o linii v kominterně, přiklonil se Stalin k názorům levého proudu a tak porážka Bucharina v SSSR znamenala i nový obrát KI do strategické slepé uličky a s ním i prosazení teorie o tom, že sociální demokracie je "sociálfašistickou" organizací a silou.

Stalinovo vítězství nad Bucharinem bylo však zároveň i mezníkem ve vývoji vnitřního režimu nejen v bolševické straně, ale i v celé kominterně. Vnitřní demokracie, která se v průběhu celých dvacátých let postupně omezovala, rokem 1929 takřka zcela zmizela. Od této doby se v KI již nemohlo věcně diskutovat o tvorbě politické linie, ale pouze o tom, jak Stalinem určenou a EKI formálně schválenou a nikým nekritizovatelnou linii uskutečňovat.

S nástupem světové hospodářské krize (1929) nastala nová situace. V Německu přerostla hospodářská krize v politickou a vedla k vítězství fašismu. V konfrontaci s nastupujícím fašismem selhaly pak všechny politické proudy a strany. I sociální demokraté, kteří se báli opustit půdu parlamentního boje, i komunisté, kteří v zajetí "teorie sociálfašismu" se s nimi odmítali včas a účinně spojit v boji proti Hitlerovi. (Podrobněji viz).

Teprve otřes a utrpení z následků porážky německého dělnického hnutí, vyvolal v obou internacionálách hlasy pro spolupráci. Nebylo však snadné překonat vzájemnou nenávist, nahromaděnou za půldruhého desetiletí. První významný krok udělala v tomto směru Socialistická dělnická internacionála. V jejích řadách se po r. 1934 vážněji začalo přemýšlet nad příčinami německé katastro-

fy a nechyběly ani hlasy pro rozchod s reformistickou politikou a pro příklon k revolucionismu. Mnoho socialistů však nadále odmítalo jakékoliv sblížení s komunisty. V kominterně byl dlouho takovýto odpor ještě silnější.

Obrat nastal až v roce 1934. Francouzští socialisté a komunisté vystoupili totiž poprvé společně v generální stávce a v demonstracích proti nastupujícímu domácímu fašismu a měli úspěch: zastavili postup reakce. V té době se také stal generálním sekretářem kominterny Georgi Dimitrov. Ten využil této francouzské zkušenosti a prosadil novou politiku, která žádala, aby komunistické strany navrhly socialistickým stranám pakt o akční jednotě proti fašismu. K první takové dohodě došlo v červnu 1934 ve Francii, poté i ve Španělsku a v ilegálním hnutí v Itálii a Rakousku. Stalin tento obrat schválil, ale jeho postoj k němu zůstal rezervovaný.

Francouzští komunisté přišli poté s iniciativou k vytvoření široké protifašistické aliance, která se vžila pod názvem lidová fronta a zahrnula kromě dělnických stran i maloburžoazní stranu radikálů. Obdobná lidová fronta vznikla i ve Španělsku. V obou zemích vyhrála lidová fronta v roce 1936 volby a utvořila vládu. Španělští generálové a fašisté však povstali a země se ocitla ve tříleté občanské válce, ve které fašisté díky ozbrojené a zbrojní podpoře italských a německých vojsk nakonec zvítězili.

x x x x

Dělnické a demokratické hnutí, jestliže dosáhlo akční jednoty, mělo dosti sil, aby zabránilo vítězství fašismu nejen v zemích západní a severní Evropy, ale i v Československu. A téměř po tři roky zdržovalo postup fašismu ve Španělsku. Jeho síly však nestačily na to, aby vyrvaly francouzskou zahraniční politiku ze závislosti na Británii a její politice, která ponechala nejdříve Španělsko a poté i Rakousko a Československo na pospas fašistické agresi.

Jestliže se tedy koncem dvacátých let dostávala kominternu se svou evropskou politikou do slepé uličky, světová hospodářská krize a fašismus jí poskytl novou šanci. Její politika do roku 1934 byla sice osudná, avšak to lze říci o politice kterékoliv německé strany. Větší roli hrála skutečnost, že hloubka krize dočasně potvrzovala tezi o zahnívajícím kapitalismu. A pravdou je také, že v podmínkách fašistické diktatury obstáli ze všech politických stran nejlépe komunisté, protože se po dlouhou dobu připravovali na ilegalitu a na občanskou válku. V mezinárodních brigádách, které španělské republiky vydatně pomohly zdržovat postup Francových armád, hráli komunisté prvořadou roli.

A tak se vztahy mezi oběma dělnickými stranami ve druhé polovině třicátých let zlepšily i v zemích, kde socialisté odmítli uzavřít s komunisty pakt o spolupráci. Napětí mezi nimi však zůstávalo i nadále. Nemálo k němu přispě-

ly moskevské procesy, (Viz) které komunisté schvalovali a socialisté odsuzovali. Politika KI byla totiž i v této době diktována zájmy Stalinovy frakce a postupně i zájmy sovětsko-německého paktu o neútočení, kdy kominternu odsoudila válku jako oboustranně imperialistickou. Význam kominterny se snižoval již ve dvacátých letech, od chvíle, kdy zmizely naděje na rychlé vítězství revoluce v jiných zemích. Další fáze tohoto poklesu nastala po roce 1928, kdy ji Stalin monopolně ovládl. Její degradace pokračovala v druhé polovině třicátých let, kdy sovětská politická policie libovolně zatýkala a vraždila i členy a pracovníky exekutivy KI - mimo jiné vybila celé vedení polské strany a velkou část maďarské a německé emigrace. Část (Buber-Neumannová a j.) dokonce po r. 1939 předala i nacistům do jejich koncentračních táborů.

V květnu 1943 byla KI rozpuštěna.

Ani konec SDI nebyl slavný. Nedokázala odsoudit mnichovskou dohodu. Po vypuknutí války dokázala pouze vydat všeobecné neadresné prohlášení, v němž se vyslovila proti dobovačné a utlačovatelské politice. Po obsazení Belgie (kde sídlil její sekretariát) německou armádou přestala existovat.

10. PRVNÍ NÁRODNÍ A DEMOKRATICKÁ REVOLUCE V ČESKOSLOVENSKU

Role vnějších vlivů na vytvoření Československa

Právě proto, že se první světová válka odehrála na počátku éry druhé průmyslové revoluce, byly pro její průběh, ale především pro její konečné výsledky rozhodující ekonomické potenciály konfrontovaných vojenských bloků.

Jedinou šancí centrálních mocností byl úspěch v bleskovém přepadení Belgie a Francie a jejich porážka, která by jim umožnila soustředit síly na východ a zastrážit Itálii natolik, aby nevstoupila do války.

To se však nepodařilo. V září r. 1914 po neúspěchu na Marně a počátkem listopadu po odražení německé ofenzivy ve Flandrech přešla pohybová válka do zákopové fáze a vlekloucí čas začal pracovat proti strategii centrálních mocností. Postupně, ale neodvratně se začala projevovat vojensko-ekonomická převaha Dohody, která se, zejména po vstupu USA do války stala drtivou a rozhodující. V té době také Rakousko-Uhersko ztratilo poslední velkou diplomatickou šanci na přežití, když v r. 1916 odmítlo francouzskou nabídku na separátní mír. Od této chvíle začaly události pracovat proti jeho existenční podstatě. Je paradoxní, že mu zejména přitížily i některé dočasné vojensko-politické

ké úspěchy, které centrální mocnosti zaznamenaly od přelomu r. 1917-18. Jejich vítězství nad italskou armádou u Caporetta, výhodný výsledek Brest-litovského míru pokořujícího Rusko, exploze ponorkové války, porážka Rumunska a údernost síly květnové německé ofenzívy na západní frontě, jakož i už zmíněný německý plán na "Mitteleuropu" - to vše prokázalo, jak vitální a nebezpečný je dynamismus německé říše a že mír i po vítězné válce ho může natrvalo spoutat jen tehdy, bude-li i z východu izolován nějakým "sanitním kordonem", který by mu v budoucnu znemožnil soustředit síly jen k úderu na Západ. Ale vytvořit "východní sílu", znamenalo po porážce Ruska a Říjnové revoluci nezbytnost rozbit Rakousko-Uhersko a právě na jeho troskách a z jeho nástupnických států zřídit pro Dohodu orientovanou východní čelist kleští svírajících Německo.

V této chvíli byly ovšem v nesmírné výhodě zejména ony národy této oblasti, které disponovaly politickými reprezentacemi, které by se na místě a co nejbližší spojily s vítěznou Dohodou. Takovéto jejich reprezentace mohly nejen prosazovat vlastní zájmy svých národů, ale i povzbuzovat rozhodnost Dohody při uskutečňování této tendence.

Vůle Dohody obnovit Polsko a ochota "vyslovit nejživější sympatie s aspiracemi Čechů a Slováků a jihoslovanských národů na svobodu" (Lansingova deklarace USA a později ostatních států Dohody) byla tedy nesporně inspirována nejen obecným přáním "rozbit Mitteleuropu pdo německým vlivem" ale i energií zahraničního odboje reprezentovaného z naší strany Československou národní radou v čele s Masarykem, Benešem a Štefáníkem. Ta - a to bylo pro vývoj sympatií Dohody zvláště důležité - disponovala nejen schopností podávat návrhy, ale mohla argumentovat i tím, že byla s to vytvořit i poměrně silné oddíly legií ve Francii, Itálii i Rusku. Síla vojenského i politického odboje Čechů a Slováků v zahraničí byla tedy pro Dohodu i důkazem, že vznikne-li nový stát - Československo - bude i v budoucnu dosti vnitřně silný a životaschopný. A že tedy bude moci být i patřičně významným spojencem, navíc silně zainteresovaným na trvání a pevnosti budoucích mírových smluv. Naplněna tímto přesvědčením uznala 29.6.1918 francouzská vláda československou samostatnost a Národní radu československou v čele s T.G. Masarykem za "první základ vlády československé". Totéž pak učinily i ostatní velmoci Dohody.

Zásluhou zahraničního odboje se stal takřka zázrak: Československo bylo nejdůležitějšími mocnostmi tehdejšího světa uznáno de jure ještě o dva měsíce dříve, než mohlo vzniknout de facto.

Tím se ovšem vytvořilo i neobyčejně příznivé vnější prostředí pro optimální rozmach domácí národní a demokratické revoluce dvou našich národů. By-

lo to po trvalém dosažení královské koruny Přemyslem Otakarem II., po basi-
lejských kompaktátech, největší diplomatické vítězství, jaké jsme zaznamenali v celé naší dotehdejší národní minulosti. Brány světových dějin se pro československou samostatnost otevřely. Teď byl na řadě lid našich národů a jeho revoluční vůle přeměnit tuto možnost v čin.

Vznik československého státu. Nápor národní revoluce

Krátce po francouzském uznání Národní rady, ustavil se i doma Národní výbor československý (13.7.1918) jako vrcholný politický orgán, který formálně měl vést jednání s vídeňskou vládou, ale de facto byl řídicím orgánem národní revoluce a současně i základem budoucího parlamentu a vlády samostatného státu. Politické složení tohoto 38 členného orgánu bylo odvozené od voleb z r. 1911, ale role socialistů se v něm zvětšila, když ti 6.9. vytvořili jeho jednotnou frakci Socialistickou radu. Národní výbor přijal vůdčí roli Masarykem vedeného zahraničního odboje, vstoupil s ním ve styk a připravoval vše na chvíli otevřené státoprvné akce.

K té došlo 28.X.1918. Tento den, ač ještě nedošlo k podepsání Rakousko-Uherské kapitulace, se začala spouštět lavina české revoluce, jakožto vůle po "státu de facto". Vedení Národního výboru převzalo ještě se souhlasem Vídně obilní úřad, po něm místodržitelství a nakonec i velení nad vojenskými útvary. Spontánně pak Sokolové vytvořili dobrovolnické oddíly, ve městech vznikaly místní národní výbory, které přebíraly moc. Čeští železniční a poštovní úředníci převzali dopravu a spoje, aparáty politických stran a národní aktivisté zaujali okamžitě místa těch, kteří se ještě báli vypovědět přísahu císaři. Většina okresních hejtmanů a j. úřadů však přešla dobrovolně pod autoritu nového státu. Hodně se slavilo a jásalo. Na ulicích výstřelů takřka nebylo. Ale neméně se i tvořilo.

Byla to tedy mocensko-politicky drtivá a masová akce celého národa, jakou málokde dějiny zaznamenaly. Během dvou-tří neděl mělo Československu nejen vládu, ale i -prozatimní parlament, ústavu, správní a soudní aparát, armádu i státně politickou ideologii. Český národ prokázal v těchto dnech svou politickou zralost a schopnost suverenity.

Proto můžeme mluvit o národní revoluci. Ale její nápor nebyl zaměřen jen k národním cílům. Ničil současně i mnohé opory nejen aristokratického hegemonismu, ale i ovzduší policejního systému, svazujícího demokratickou potřebu lidu "být nejvyšším zdrojem veškeré moci". Tato revoluce vyhlásila svržení monarchisticko-byrokratické moci a její nahrazení republikou, vyzdvihla jako ideu společenské proměny odrakouštění, pod kterou hlavní síla - lidové

vrstvy - viděly zejména zničení staré armády a byrokracie, aristokratických nadpráví, velkostatkářského majetku cizí šlechty. To vše nás vede k tomu, abychom ji chápali i jako revoluci s cíli d e m o k r a t i c k ý m i.

Česká revoluce a Němci v pohraničí

Národní a demokratická revoluce - byť i ve svých dvou strukturách nerovnoměrně rozvinutá, jak ještě uvidíme - proběhla v českých oblastech jako blesk. Ale pro vytváření státu je vždy důležitá otázka jeho hranic a to postavilo jak český národ, tak pražskou vládu před skutečnost, že německý národ v pohraničí se do tohoto nového státu začlenit nehodlá. Ještě před 28.X. se uskutečnil ve Vídni pokus prohlásit české a moravské pohraničí za část "Německého Rakouska" a připojit ho k alpským zemím. Ale nepodařilo se ani nakreslit politicky reálnou mapu tohoto útvaru. Po českém říjnovém osamostatnění vznikly postupně 4 pohraniční státečky - državy Rakouska - se sídly vlád v Teplicích, Liberci, Znojmě a Opavě. Zásada sebeurčení by asi velela je uznat. Ale zásady se prosazují ne svou racionální logikou, ale vždy v rámci reálných dějinných poměrů. Možnost německého sebeurčení v českém pohraničí byla však v dané situaci stejně nereálná, jako byla touha českého lidu po okamžitém uskutečnění samostatného státu například v r. 1910. Připojení k Rakousku by bylo z geograficko-komunikačních i ekonomických důvodů nesmyslné i tehdy, kdyby k němu měla Dohoda ochotu souhlasit. Podobně nebylo možné připojení k Německu, protože i tomu chtěli dohodoví vítězové spíše brát, než dávat.

Pro německé politiky těchto oblastí - a jejich tábor byl podobně jednotný jako český - bylo ovšem těžké vzdát se privilegovaného postavení, které dosud v monarchii měli. Také se obávali české pomsty a krutovlády. Proto také založili tyto státečky v pohraničí. Ale současně - byli též politicky vyspělým národem - chápali, že jsou s těmito snahami předem poraženi. Právo Dohody na diktát se obrátilo proti nim. Navíc zde vládl hlad a obilní zásoby byly v úrodném nitru Čech a Moravy. A konečně - české vojsko, jak prohlásila Dohoda, po Masarykově a Benešově intervenci - se stalo součástí vojsk Dohody a vyvolat s ním válku znamenalo riskovat, že se vedle českých pluků destaví i pluky Francouzů či Italů a způsobí zde krveprolití. Naděje na úspěch by tu tedy neměla ani nová mobilizace, nehledě na to, že zde nebyly zbraně, protože fronty byly daleko a vojska staré monarchie se i tu plně rozložila. Prostě pro Němce v Čechách vznikla beznadějná situace, ze které pro ně vyplynula jen jedna možnost - kapitulovat. Ještě 4.III. 1919, v den, kdy se v sousedním Rakousku konaly volby, se pokusili nacionální radikálové, ale i němečtí sociální demokraté, vyvolat vlnu odporu. Ale neuspěli a více jak 40 lidí přišlo tehdy o

život v marných pouličních srážkách, zejména v Kadani a Šternberku.

Česká revoluce tedy dobyla německé pohraničí. Učinila tak ve snaze vymezit ze svého hlediska optimálním, ale nacionalistickým způsobem hranice svého nového státu. Zjitřila tím vztah obou národů - již dříve napjatý a poznamenaný z obou stran nacionalistickými i šovinistickými náladami a konflikty. V dané chvíli se stalo ustavení Československa národním vítězstvím Čechů, které mělo svůj rub v hořké a ponižující porážce Němců.

To nebyl šťastný počátek soužití obou národů ve společném státě. Tím ovšem nechceme tvrdit, že takovéto soužití nebylo možné. Existovaly tu nejen významné společné hospodářské zájmy a letité vazby, ale i tradiční kulturní a sociálně-psychologická blízkost obou národů, byla tu i rozsáhlá jazykově smíšená území, na kterých se v praxi prosazovala jak spolupráce, tak i jejich vzájemné poznávání, prolínání, potýkání i doplňování a srůstání. Tyto vazby Němců k Čechům a naopak Čechů k Němcům tu navíc byly tradiční, staleté a v mnoha směrech byly i bohatší, pevnější a vžitější, než například vztahy českých Němců k Němcům žijícím v sousedním Německu.

Soužití obou národů tedy bylo možné, ale jen jako rovných s rovnými. Vyžadovalo si však z obou stran nejen dobrou vůli, mnoho snahy a tvořivé vynalézavosti, ale zejména dostatek času. A dále i příznivý vývoj a prosperující poměry v evropském a středoevropském prostředí. Ani jedno, ani druhé, ale ani třetí mu však dějiny neposkytly.

Národní záchrana a obrození Slováků

Všechna dostupná fakta svědčí, že stav slovenského národa byl na sklonku války kritický. V mnohém připomínal český národ v polovině 18. století. Mnozí soudí, že byl dokonce daleko horší a že Slováci od úplného zániku dělila snad už jen jedno-dvě desetiletí. Připomeneme jen fakta: Už v r. 1875 byly zrušeny poslední slovenské střední školy - univerzitu v moderním slova smyslu Slováci nikdy neměli. Ze tří tisíc obecných škol jich po 35 letech zbylo v r. 1910 jen 482 a v r. 1917 už jen 265. Ale i v nich se muselo 18 hodin týdně učit v maďarštině. Na 30 tisíc dětí navíc do školy vůbec nechodilo a takřka polovina z těch, kteří ukončili základní školu, neuměla ani maďarsky ani slovensky číst. Od měšťanských škol začínala plná nadvláda maďarštiny. Béla Grunwald - známý publicista těch dob, označil tuto sféru školství za "mašinu, do které se házejí Slováci a vypadávají z ní Maďaři či maďaroni (maďaron = pomaďarštěný Slovák). Města na Slovensku se poněmčila či pomaďarčila - jen jejich rolnické okolí zůstávalo slovenské, ale šlo tu spíše o komunikační řeč venkovanů, nad níž se většina maďaronských měšťanů pohrdlivě usmívala. V Podunají se pak rychle maďarizoval i venkov.

Česká zkušenost ukázala, že národní obrození není možné bez literatury, časopisů, dějin a vůle zvládnout a rozvíjet kulturu, umění i vědy v rodném jazyce. A ani bez spolků a vlastenecké obětavosti. To vše se však na Slovensku zachovalo jen v turčanské oblasti a kolem slovenských far na severním, západním a středním Slovensku. Jinde panovala národní lhostejnost. Před r. 1916 neexistoval ani jeden slovensky psaný deník a ve slovenštině vycházelo jen 18 jiných časopisů. Z 324 redaktorů působících na území Slovenska se tehdy k slovenské řeči hlásilo pouhých 11 a z 30 tisíc státních zaměstnanců jen 2.000. Slovenských národních aktivistů bylo pár. "Bolo nás tak málo" píše V. Šrobár ve svých pamětech z r. 1928, "že sme sa temer všetci znali osobne, vedeli sme i atresy i osobné a rodinné pomery".

A další fakt: Jen dva slovenští poslanci se podařilo prosadit do - v té době více jak třisetčlenného - budapešťského parlamentu. Proč tak málo? Šrobár vysvětluje: "Odrodilstvo kvitlo medzi Slovákami ako v žiadnom národe na svete. A tito odrodilí synovia boli horší nepriateli svojho rodu než rodení Maďari."

Tedy "národ v mrákotách". Politicky a kulturně pevně ovládaný rukou těch, kteří se rozhodli ho zničit, asimilovat, zbavit naděje, pomaďarštit.

Slovenská politická aktivita na sklonku války vzešla ovšem právě z jiskřičky, martinské Národní strany. Na jedné z jejích porad v Pešti se její zastupci usnesli svolat poradu všech slovenských vlastenců, kterou 23.9.1916, tj. ještě než mohl znát běh dalších událostí, svolal iniciativní Martin Dula na 30. října do Turč. sv. Martina. Cílem bylo ustavit společný slovenský politický komitét - po příkladu Čechů - a také pro jednání s Čechy. Název zněl: Slovenská národní rada.

Ten den se sešlo na dvě stovky vlastenců - ne delegátů, ale těch, kdo přijít chtěli a mohli. Nevěděli ještě o událostech 28.X. v Praze. To jim stačila Pešť ještě utajit. Ale i tak se rozhodli energicky jednat. Především přerušili státní svazek s Maďarskem a dále vyhlásili, že "slovenský národ je částka i rečove i kulturno jednotného česko-slovenského národa" a žádali pro něj doslova "neomezené samourčovací právo na základě úplnej neodvislosti".

Maďarská Karolyiho vláda - nejliberálnější v dosavadních dějinách - reagovala formálním souhlasem, ale i stanoviskem, že tuto otázku musí rozhodnout mírové smlouvy. Doufala zřejmě na plebiscit, který by asi vyhrála, anebo při nejhorším by při něm získala takovou hraniční čáru na jihu Slovenska, která by jí zachovala nejúrodnější a nejvíce maďarizované oblasti. Na rozdíl od Němců českého pohraničí měla i dosti silnou armádu a tím i možnost uskutečnit "fait accompli" - tj. hotovou realitu dle svých potřeb. Češi měli v té době

co dělat s dobýváním a osazováním německého pohraničí a jejich armáda - větší - složená ze Sokolů a domobraneckých praporů, neměla ani dostatek počtů ani výzbroj a zkušeností, aby na Slovensku uspěla. Když se pokusila o postup z Moravy, získala sice 4.11. slovenské Záhoří a na čas pronikla až k Trnavě, ale po maďarském protiútoku musela opět ustoupit. Asi by z toho vznikla regulérní válka. Ale tu se opět ukázala politická váha Masarykova odboje. Především bylo důležité, že se rychle vrátily z Itálie československé legie a utvořily nové jádro armády. A dále Masaryk a Beneš intervenovali u Dohody v Paříži, kde si vymohli, aby i pro Slovensko platila klauzule, že československá armáda, jakožto součást vojsk Dohody má právo zajišťovat sporná území ještě před mírovou konferencí. Při dalším jednání s vrchním vojenským velitelem Dohody Fochem vznesl Beneš otázku demarkační linie, za kterou by Maďaři měli ustoupit. Dobře věděl, že je to vrcholně důležité, protože tím se v mnohém předurčuje i budoucí čára trvalých státních hranic. Zde ocitujeme z Benešových záznamů způsob, jak se to stalo a jak vznikla jižní hranice Slovenska, pro kterou nebyly žádné historicky doložené podklady a zdůvodnění:

"S maršálkem jsem probíral tuto věc několikrát. Souhlasil a plně uznával naše stanovisko a nakonec mne požádal, abych na Quai d'Orsay smluvil linii, která bude oznámena do Budapešti a za kterou Maďaři budou nuceni se stáhnout.

Načrtl jsem si tudíž na prosté své propagační mapě Slovenska linii, již jsem pokládal za nutno mít co nejdříve obsazenu, ať již pozdější usnesení mírové konference vyzní pro nás jakkoliv. Obával jsem se teroru maďarské vlády proti Slovákům na území, které by bylo dále obsazeno Maďary. Tito Slováci by pak pro nás byli jistě ztraceni. Byla to linie: Karpaty, řeka Morava, Dunaj až k Ipole - Ipola až Rimavská Sobota, odtud k Uži a odtud ke Karpatům. Žádal jsem, aby nám toto území bylo přiřčeno bez prejudice pro mírové jednání" (Světová válka a naše revoluce, díl II., str. 485, Praha 1927).

Tuto hranici - zatím demarkační, nařídil Karolyiho vládě zaujmout (formou ultimata) dne 3.12.1918 francouzský zmocněnec Plk. Vyx. Maďaři - sevření ze všech stran národy, které dosud utiskovali, ale teď náležejícími do tábora vítězů - nemohli než poslechnout. To umožnilo československé armádě postupně v průběhu prosince obsadit většinu slovenského území. 30.12. vstoupila do Košic, kde tím padla "maďaronská" Dvorczakova "Východoslovenská republika", kterou Karolyiho vláda pokládala za součást "maďarsko-slovenského kondominia", tj. za autonomní oblast Maďarska. Podobné pokusy ztroskotaly i v Humenném, Levoči, Spišskej Novej vsi a j. Postupně byla dosažena i východní hranice Slovenska. A když 15.2. svěřila Dohoda do správy republiky i území tzv. Podkarpatské Rusi, jejíž domácí i američtí představitelé pak rozhodli o jejím připojení k ČSR - byla většina území Československa pod faktickou suverenitou nového státu.

Představitelem nové státní moci a národní revoluce na Slovensku byl jeden z aktivních slovenských vlastenců - Dr. Vavro Šrobár, kterého pražská vlá-

da jemnovala svým zpřinomocněncem a vybavila veškerou - tedy takřka diktátorskou pravomocí. Přesto byl v nesmírně těžké a běžnými prostředky nezvládnutelné situaci. Země byla vyčerpaná, hladová, měna se hroutila, doprava ve směru západ-východ nebyla a státní aparát - vesměs složený z maďarské byrokracie odmítal poslušnost a postupoval zčásti dále dle starých i nových uher-ských zákonů, zatímco jeho méně odvážní úředníci prchali na jih. Také podnikatelé a obchodníci sabotovali a stávkovali, kryli se za zády dělníků, často sociálnědemokratických, ale stejně nacionalisticky zaměřených.

A tak se stalo, že když 1.1.1919 vstoupil Šrobár v čele svého úřadu do Bratislavy, přivítalo ho budoucí hlavní město Slovenska generální stávkou, které se zúčastnili nejen dělníci, ale i živnostníci, úředníci - prostě veškeré německé a maďarské obyvatelstvo. Slováků zde bylo tehdy velmi poskrovnu, ale nečinili výjimku. V této situaci začal Šrobár - osobně demokrat a humanista - vydávat jeden dekret za druhým, odebíral živnostenská oprávnění, propouštěl a trestal neposlušné úředníky, vyzýval vlastence, aby se ujali správy a školství. Vypsal např. konkurs na 3 tisíce učitelských míst v nově poslovenštěných školách. Přihlásilo se mu jen 26 uchazečů. Podobně dopadl, když verboval do soudnictví...

A tak nezbylo než žádat znovu a znovu o pomoc armádu a vyzývat dobrovolníky z Čech, aby přišli a umožnili alespoň zvládnout vzniklý chaos. Nové komplikace vznikly, když Karolyiho vláda, šokovaná dalšími územními požadavky Rumunů, předala moc socialistům a komunistům, vytvořivším Maďarskou republiku rad. Československo - vázané a v tomto případě i svázané svou spoluúčastí v Dohodě - nemohlo než se zúčastnit "trestné expedice proti této nové moci.

Marně nabízel Bela Kun - vůdce MRR - ve svém dopise Masarykovi nové územní ústupky za plnou neutralitu. Italští a francouzští velitelé čs. jednotek na Slovensku dali rozkaz k postupu a začala se nová, velice neslavná vojenská epizoda. Ale ani po jejím úspěšném zakončení nepostupoval proces národní i politické obrody a správní konsolidace na Slovensku bez potíží. Aktivizoval se odpor katolické složky, sílily sociální konflikty, problémy byly nejprve s přísunem, pak s kvalitou a často i s ambicemi 20 tisíc českých přistěhovalců, kteří, někteří na čas, jiní trvaleji, zaujmuli místa opuštěná Maďary.

Ale posun nastal. Už po 10 letech se na Slovensku obnovilo slovenské školství. V r. 1931 tu bylo 3.094 ludových, 132 měšťanských, 48 středních, 127 lid. hospod., 326 pokračovacích, 105 živnostenských a desítky dalších škol a Komenského univerzita v Bratislavě. Tehdy také už vycházelo 8 slovenských deníků, 37 týdeníků, 70 dalších časopisů, začal vysílat slovenský rozhlas. Slovensko se probudilo k záchraně i k rozvoji - pro budoucnost ve společném státě.

Je dnes obtížné soudit tuto dobu a ty, kteří v ní politicky jednali. Na Slovensku - podobně jako v českém pohraničí - se střetly nejen nacionální zájmy dvou národů, ale i dvě nacionalistické politiky dvou vládních a mocenských subjektů. Každý z nich chtěl maximum - tj. ovládnout území Slovenska v největším možném rozsahu.

K záchraně slovenského národa však vedla jen jediná reálná cesta - vytvoření a upevnění Československé republiky. Ale protože se tato cesta uskutečňovala nacionalistickým způsobem a navíc i mocí mírového diktátu dohodových vítězů, nemohla vést k plné spravedlivosti pro všechny. Uvnitř nových hranic republiky, zdůvodněných strategickými, ekonomickými, dopravně-komunikačními a j. zájmy, se ocitla nejen masa obyvatel, kteří dobře nevěděli zda jsou Slováci či Maďary, ale i ti, kteří se za Maďary plně prohlásili a jimi i zůstali. Tak vznikla na Slovensku takřka půlmilionová maďarsky mluvící i cítící menšina, která se jen těžko sžívala s novou politickou hranicí. To přineslo pro další dějiny a v určité míře i pro dnešek i zítřek nemálo rozporů a problémů.

Demokratický trend revoluce

Už z toho, co jsme naznačili na předchozích stránkách vyplývá, jak obtížné a složité byly po r. 1918 národní problémy naší tehdejší revoluce a s jakou naléhavostí si vynucovaly prioritu v politickém jednání našich předků. Ale, jak jsme už zdůraznili, v jejich myslích a představách se prosazovala i vůle po podstatných demokratických proměnách, jakožto nedílné součásti národní revoluce. Byl tu ovšem také dosti významný rozdíl při chápání a uskutečňování obou těchto spojených obsahů. Jestliže požadavek národní revoluce ústil jednoznačně do práva českého a slovenského národa na politické, tj. státoprávní sebeurčení, demokratický trend byl méně jasný a navíc i obsahově různěji chápáný i prosazovaný. Zde se v daleko větší míře projevil moment rozdílných třídních zájmů, potřeb i ideologií.

Snad všichni Češi byli zajedno, že politické poměry Rakousko-Uherska byly špatné a že je třeba nový stát "odrakouštit". Ne všichni však už byli pro plné odstranění jakékoliv monarchie. Předseda první vlády K. Kramář byl dlouho royalista, stejně jako zahraniční vůdce Slováků M.R. Štefanik. Podobně smýšlela i klerikální pravice. Ale drtivá většina lidu i politických sil byla pro republikánskou formu státu a také ji prosadila.

První, prozatímní ústava, oktrojovaná ještě Národním výborem, vyjádřila jistě též názor většiny, když rozhodla, že nový stát bude mít volený zákonodárný sbor, presidenta a zabezpečí pluralitu politických stran.

Naopak jen málo bylo těch, kteří by vznesli požadavek, aby vzniklé revo-

luční Národní výbory v městech a obcích se ustavily jako stálé orgány regionální lidové moci. Když je 14.11. r. 1918 vláda zrušila, poděkovavše jim za jejich práci, nebylo odnikud námitek. Stejně tak rozhodná většina přijímala rozhodnutí o zrušení šlechtických titulů a obstavení velkostatkářské půdy pod heslem "odčinění Bílé hory". (Zákon z 9.11.18) V naprosté menšině se naopak ocitlo několik národně demokratických poslanců, kteří žádali, aby státního občanství byli zbaveni Němci jako národ. Drtivá většina občanů nového státu však usoudila, že občanské právo má být obecné a rovné a potřeby ostatních národů a menšin mají být zajištěny ve větším rozsahu, než v jakém je sami Češi měli v bývalé monarchii.

Když se pak později (29.2.1920) přijímala definitivní ústavní listina, nebylo sporu o dalších důležitých momentech politického demokratismu, tj. o zřízení ústavního soudu, zásadě, že "lid je jediným zdrojem veškeré státní moci", o rozdělení ústavní, soudní i výkonné moci, o zabezpečení rovného, přímého a tajného volebního práva všech občanů, o soudcovské nezávislosti, volnosti pohybu a vystěhovalectví, zákazu předběžné cenzury, svobodě mínění usku-tečnění "tiskem, slovem, písmem, i obrazy", dále princip svobody vědeckého bádání, vyučování vědeckým výsledkům, ale i svobody vyznání a rovnosti nábo-ženství, jakož i svobody domovní, listovního tajemství aj.

To vše přijímaly nejen politické strany, ale i drtivá většina lidu jako princip nových politických poměrů, "pravidla hry", platná pro stát i jeho ob-čany.

Ale byly tu i sporné a nesplněné požadavky. Především narazil na odpor proud, žádající postihnout katolickou církev, jako "prohabsburskou sílu". Tra-diční zbožnost věřících na českém, ale zejména na slovenském venkově tu vyvi-nula tichý, ale vytrvalý odpor.

Nejkonfliktnějším problémem však byla otázka znárodnění, zejména dolů a hutí, ale i dalších odvětví velikého průmyslu a finančnictví, kterou žádaly - v různé míře a síle - jednotlivé socialistické proudy. Podrobněji o tom bude-me pojednávat na jiném místě. Zde bychom však měli konstatovat, že na tomto poli se projevil nesporný stín aktivní spoluúčasti nového státu na vítězství Dohody. Ta byla antikomunistická a antisocialistická - jak se konečně ukázalo v její akci proti Říjnové revoluci a Maďarské republice rad. Zde stála česká a slovenská dělnická třída, ale i státní politika, před alternativou: buď přijmout mocenskou oporu nového státu Dohodou, ale pak nepřipustit socializa-ci, anebo uskutečnit socializaci a vyvolat konflikt s Dohodou - se všemi dů-sledky izolace a intervence - třeba například i z Polska či z horthyovského Maďarska, anebo odjinud. A ostrý politický a snad i revolučně-mocenský boj uvnitř země.

Zde tedy byly nejen meze, ale i rozpornost vývoje demokratického a národního trendu v revolučně vznikajícím Československu. Těmito mezemi musíme i dnes měřit možnosti oné doby. Přemýšlíme-li nad dosaženým výsledkem, nemůžeme jinak, než konstatovat, že se podařilo dosáhnout ne sice všeho, ale velmi mnohého z toho, co bylo pro tuto revoluci dějinně *m o ž n é*. Přinejmenším toho, že si naše národy dobily právo stát se vytrvalým dějinným subjektem evropských dějin. Že mohly postoupit do dalšího kola zápasů o obsah a uskutečnění dalších fází industriální dějinné epochy jako národy, které svým sebeurčením dosáhly dovršení svého moderního obrození. Byl to veliký výkon a nemáme právo zapomenout na ty, kteří mu obětovali své životy a úsilí.

11. ROZKOL DĚLNICKÉHO HNUTÍ V ČESKOSLOVENSKU A JEHO DŮSLEDKY

Problémy strategie socialismu v první národní a demokratické revoluci

Demokratizační proud v československé revoluci po první světové válce rozvíjely zpočátku takřka všechny třídy, vrstvy a politické síly českého národa. Každá z nich však k němu měla svůj osobitý přístup a prosazovala v něm cíle, které odpovídaly především jejím potřebám. Jakmile se totiž prosadil pluralismus už v samotném politickém vedení této revoluce, byl takovýto její průběh nevyhnutelný.

Společným požadavkem bylo - jak už víme - "odrakouštění". Ale každá z těchto sil ho pojímala po svém. Kapitalistickým elitám, reprezentovaným především národní demokracií, stačilo samotné převzetí moci, při kterém - po ustavení Kramářovy vlády (14.11.1918) - v ní získaly rozhodující vliv. Ten jim umožnil, aby začlenily své finanční centrály do procesu ustavení československé měny a získaly silnější vlastnické pozice tzv. "nostrifikaci" akciových společností, při které bylo 235 zahraničních podniků postaveno pod jejich přímou či nepřímou kontrolu. Pro toto pojetí "odrakouštění" získaly kapitalistické síly i nemalou podporu středních vrstev a válečných zbohatlíků. I oni měli totiž zájem na rychlém zpevnění měny, na stabilizaci svých podniků a výtěžků ze svých obchodů. Navíc pro ně národní demokracie prosadila i částečné převzetí rakouských válečných půjček novou vládou. Tím se vyhlásila za jejich ochránce a potvrdila to i svým neskrývaným odporem k zákonu o ochraně nájemníků, který postihl dosti citelně širokou vrstvu "majitelů realit", tj. domácích pánů. Tím vznikla konzervativní koalice kapitalistů a městských vlastníků, která předsta-

vovala zhruba pětinu až čtvrtinu českého obyvatelstva.

Protichůdné pojetí "odrakouštování" a demokratizace měla dělnická třída. V českých zemích představovala kolem 40% obyvatelstva - v celé republice jednu třetinu. Ani ona však netvořila sociálně jednorodý celek. Část - zhruba 40% z ní představovaly vrstvy žijící na úrovni proletariátu první průmyslové revoluce (zemědělství dělníci, skladoví, pomocní, stavební, cihlářství atd.) obvykle s příjmem silně pod 8-10 Kč. denně (1919), zatím co většinu tvořili kvalifikovaní dělníci s příjmem dvoj- až trojnásobným. Ti také byli páteří odborových organizací i funkcionářského aktivu socialistických stran.

Pro dělnickou třídu jako celek znamenalo "odrakouštění" především sociální emancipaci. Žádala záruky stálého zaměstnání, sociální jistoty pro stáří, pracovní neschopnost i nezaměstnanost, právo na slušné a přiměřeně levné bydlení, větší vliv na mzdy a bezpečnost práce, jakož i na režim závodů, na komunální a státní politiku. Tedy takové pojetí demokracie, které by vzalo kapitalistickým vlastníkům jejich neodůvodněné priority. Při popularitě socialistických myšlenek dělníci demokratizaci chápali jako cestu k socializaci společnosti, tj. jako skutečnou a demokratickou vládu lidu nad politikou, ale i ekonomikou.

Za jakých podmínek mohla dělnická třída prosadit - v rámci národní a demokratické revoluce, která byla realitou oné doby a tím i rámcem jakékoliv reálné politiky - takovouto svou koncepcí "odrakouštění"? Tuto otázku si kladlo dosud málo historiků - snad i proto, že si ji s dostatečnou jasností nepoložili ani tehdejší dělničtí vůdcové. Přitom šlo o problém v každém směru klíčově důležitý, protože jen po jeho vyřešení mohli představitelé socialismu nalézt správnou a reálnou strategii pro svůj postup.

Omluvou jim může být zejména skutečnost, že národní problém a s ním spojenou otázku syntézy národních a demokratizačních hnutí a revolucí nepochopili ani nejmyslivější hlavy západní sociální demokracie. Engels, Kautský, Mehring, O. Bauer, Adler, Plechanov a j. - s výjimkou Lenina - nedocenili zejména dějinnou nutnost těchto národních a demokratizačních hnutí. A nadále nevěřili nebo nedocenili to, že k socialistickým revolucím - které vesměs pokládali za historicky i ekonomicky zralé, vedou nejschůdnější cesty a "přístupy" právě přes rozvíjení těchto hnutí, pokud by se právě dělnická třída stala jejich hegemonní - vůdčí silou.

České dělnické hnutí bylo vždy chudé na originelní politické myslitele. Mělo jen jednu výraznou individualitu, schopnou hlubšího a tvůrčího myšlení. Byl jí B. Šmeral. Ale ani jeho představy se nedovedly včas rozžehnat s představou Rakouska jakožto reformovatelného a demokratického středoevropského státu a proto ho v kritické době před r. 1918 odsunuli stranou politikové

"oportunismu dneška", lidé typu Habrmana, Němce, Bechyně, Meissnera, Tusara a j. Ale ani u ostatních socialistických proudů to nebylo lepší. Ani Klofáč nebo Tučný, ani Vrbenský či Landová-Štychová, ani levičáci Šturc či Muna nebyli s to vidět dále než za horizonty každodennosti.

Nesuďme je příliš přísně. Nezapomeňme, že většinu svého života prožili v roli provinciálních politiků a účastníků žabo-myších tahanic o drobné sociální a národní problémy a konflikty a k rozvoji státnického a tedy strategicko-politického myšlení se jim vlastně nedostalo příležitosti.

Přesto vše nás pohled na stránky protokolu XII. sjezdu sociálně-demokratické strany 3.12. r. 1918 naplňuje hlubokým zklamáním. Z pouhých 2 a 1/2 stránek rezoluce není vůbec jasné, čeho strana chce v nových podmínkách dosáhnout, jaký bude její akční program ve vládě i při prosazování a rozvíjení revoluce. Mluví se tam o potřebě "vyvlastnění dolů na uhlí, dolů na rudu železnou, drahé kovy, jakož i léčivých pramenů, velkých rybníků a vodních sil a závodů, jež rudy zpracují, dále pro vyvlastnění soukromých železnic, továren na zbraně a válečné prostředky a vůbec všech podniků povahy monopolistické".

Tedy ne zestátnění klíčových bank, velkých podniků energetiky, strojírenské, chemické a hutní výroby, tedy skutečně klíčových pák ekonomiky, ale najdeme tu v podstatě jen náhodný výběr od "dolů až k rybníkům a léčivým pramenům". A navíc tu neprevládá rozhodnost, ale spíše váhání:

"sjezd se netají s tím, že překotné vyvlastňování za nynějšího rozháraného stavu hospodářského, finančního či valutového, narazilo by na veliké obtíže a neprospělo by dělnické třídě. Proto doporučujeme, aby se zasahovalo do hospodářských a sociálních poměrů jen pokud toho vyžaduje neodkladná potřeba a existenční zájem lidu republiky".

Tedy lépe méně, než více. A zřejmá obava před sférou, kterou dosavadní politická praxe socialistů nezná a kde se proto bojí zodpovědnosti. Z toho plyne i pasivní postoj - ekonomika je záležitostí kapitalistických elit a my zasáháme, jen bude-li "neodkladná potřeba".

Podobně tomu bylo s rolnickou otázkou a pozemkovou reformou. Zde je však třeba upozornit, že v tehdejší společenské struktuře hrálo rolnictvo podstatně významější roli než později či dokonce dnes. V zemědělství pracovalo v r. 1921 v celé ČSR 38,6% obyvatel, v českých zemích 31,6%. Bylo tedy silou, bez které nemohl nikdo získat většinu národa. Na rozdíl od městských vlastníků byli rolníci sociálně neuspokojeni. Chtěli pozemky, které dosud vlastnil šlechtický velkostatek - bylo to 4 mil. ha veškeré a hlavně 1,37 mil ha zemědělské půdy. Pět šestin rolníků nemělo totiž tehdy více jak 5 ha půdy a rolníky mohl proto získat ten, kdo by jim rychle a v ekonomicky vhodném rozsahu - a za jejich aktivní účasti - rozparceloval a přidělil potřebnou půdu. Kdyby touto silou byli socialisté, mohli si zabezpečit podporu rolníků i pro své socializační požadavky. Ale jak se k této otázce postavil XII. sjezd? Čtáme v jeho rezoluci:

"proto především třeba osvobodit půdu vyvlastněním velkostatků a předat ji v užívání národa... Sjezd nemůže tudíž přiklonit se k názoru, aby vyvlastněná půda byla rozparcelována a rozprodána... ale aby byla pronajímána nemajetným a méně majetným zemědělcům... Pro první období doporučuje sjezd zřizování zemědělských družstev nájemních..."

Tedy místo pachtů u soukromníků, pachtu na státní půdě. To byla cesta, která nutně musela socialisty zbavit vlivu na vesnici a otevřít tím pole těm, kteří parcelaci půdy prosadili - i když ve svůj prospěch - tj. bohatým rolníkům a malým statkářům ze strany českých a později i ostatních agrárních pravičáků.

To byl první kritický moment politické stagnace socialismu u nás. Nevytvořil si svůj program rozvíjení národní a demokratické revoluce a nezabezpečil takové zájmové spojení dělnického a rolnického hnutí, které by prosadilo socializační rozvíjení národní a demokratické revoluce.

Tato kardinální chyba musela vést k neúspěchu v politické praxi a opět i ke ztrátě politického vlivu a k usnadnění vývoje, který těžce postihl i další základní předpoklad úspěšného postupu socialismu v této době, kterým byla akčně-politická jednota dělnické třídy.

Rozkol dělnického hnutí v Československu

V červnu r. 1919 se konaly obecní volby a socialistické strany v nich získaly kolem 47% hlasů. Čs. sociální demokracie jako nejsilnější strana převzala i vedení vlády, kterou vytvořila spolu s československými socialisty a agrárníky. Rudó-zelená koalice sice byla mocensko-politicky posunem do leva, ale v praktickém životě a v socializačním postupu se to neprojevalo. Zejména se nic nezměnilo v boji proti černému obchodu a proti inflačnímu růstu cen. Zklamali jak politici, tak i zásobovací centrály - státně monopolní výkupny a rozdělovny - které mnozí považovali za "zárodečné orgány socialismu". Pokles průměrné reálné mzdy - zhruba na 35% předválečné úrovně - také posunul i lépe placené vrstvy dělnictva do sociální polohy proletariátu a vedl k jejich radikalizaci.

To vše vytvářelo předpoklady k růstu radikálně kritických nálad, ze kterých čerpala síly pro prudký vzrůst i socialistická levice.

V tomto hnutí lze rozeznat dvě důležité, ale svým způsobem autonomní dynamické tendence. Především tu je kritika politické bezperspektivnosti a bezkonceptnosti, se kterou vstoupilo vedení sociální demokracie do vlády a také oné málčiny, na které její politika uvízla, když nebyla s to potříit nejen kořeny velkého průmyslu, ale ani vlny spekulativního "keřasování". Tato živelná nespokojenost vyvolávala v širokých dělnických vrstvách touhu po rychlém a radikálním řešení kritické sociální situace.

Byl tu však ještě druhý moment - rychle se ujímající a prosazující ideologie bolševismu, která nabízela už hotový recept na zásadní řešení: uskutečnit i v Československu jakousi reprízu ruské Říjnové revoluce. První popud k tomu vyšel z Kladna, kde počátkem dubna r. 1919 vydali výzvu k zakládání dělnických, rolnických a vojenských rad, které měly být novou mocenskou a kontrolní strukturou - a představoval u nás svým způsobem obdobnou roli, jakou sehrály v Rusku sověty v době po únorové revoluci. Tato výzva neměla mimo Kladensko větší úspěch, ale naznačila směr "domácí" aplikace hesel Říjnové revoluce. Kladenská konference mládeže v září téhož roku vnesla však nový moment, který měl sehrát roli podstatnější: otázku odchodu ze sociální demokracie a přístupu k III. Internacionále.

V říjnu r. 1919 pokročil proces ještě dále: na schůzi zastupitelstva soc. dem. strany podalo seskupení levice návrh programového prohlášení, které varovalo před tím, že "buržoazie se připravuje, aby ve vhodném okamžiku zbavila proletariát skrovných vymožeností doby revoluční, znovuzřídila svou diktaturu a na dlouhou dobu úplně ho zotročila".

V prosinci se pak už sešla první samostatná konference této levice, ustavivší se jako "strana ve straně" a vyhlásila program "socializace výroby a směny výrobků, a to bez odškodnění", převzetí moci ve státě a "zřízení diktatury proletariátu", která se měla stát "jedinou myslitelnou formou dobytí a ovládnutí politické moci ve státě. Levice žádala vytvoření "soustavy dělnických rad" a opuštění II. Internacionály a navrhovala, aby se "československá strana sociálně demokratická, až změní svoji dnešní taktiku, stala členem Internacionály Třetí". Levice ovšem nechtěla rozbit stranu, naopak zdůrazňovala, že jí "záleží na zachování jednoty strany" a proto žádala "ode všech stoupenů našeho směru, aby ve všech debatách užívali vůči jinak smýšlejícím důvodů věcných a loyálních... Nechceme své stanovisko proletariátu vnucovat uměle. Dělnictvo nejlépe prohlédne zkušenostmi, které učiní vývojem událostí".

Zde je už jasný nejen záměr, ale i cesta, jak dospět k jeho prosazení. Šmeralova koncepce - protože právě on byl jejím inspirátorem a tvůrcem - předvídala totiž provést tento ideologický a politický obrat k bolševismu s celou stranou, anebo alespoň s její rozhodnou většinou. Chtěl stranu dobýt pro revoluční socialismus zevnitř, získáním většiny jejích organizací a pak na dalším sjezdu ji postavit do čela nové - komunistické vedení. Tím chtěl vytvořit v zemi novou politickou realitu - tj. základ masového revolučního a internacionálního socialistického hnutí, zdroj nového náporu na uskutečnění socialismu československou cestou, užívající ovšem ruských zkušeností v našich podmínkách.

V předvolebním vyhlášení levice v březnu r. 1920 je už jasně formulován obsah nové strategie:

"míra shovívavosti třídy dělnické je dovršena. Jest nemožno dále pokračovat v součinnosti s měšťáky. Ba více: je třeba třídu měšťáckou vypovědět otevřený boj... hydra kapitalismu musí být rozšlápnuta a její dnešní výraz - kapitalistický stát - rozbit a odhozen do starého železa"...

Pro tuto novou strategii chtěl tedy Šmeral získat celou stranu. A protože z 26 krajských vedení se jich už 16 postavilo za hnutí levice, doufal, že se mu to podaří.

Ukázalo se však, že naděje vůdců levice se splnily jen zčásti, neboť nakonec dospěli jen k rozbití společné strany na dvě nové, ale i zneprátelené strany. Nebudeme se zde zabývat známými událostmi druhé poloviny r. 1920, které vyvrcholily bojem o pražský Lidový dům a neúspěšným pokusem o generální stávkou. Postavme si spíše otázku, v čem spočívaly některé omyly Šmeralovy strategie.

Především v tom, že si dosti hluboce neuvědomil podstatnou rozlišnost podmínek a cest ruské Říjnové revoluce a vývoje v Československu. V Rusku mohlo vzniknout hnutí radikálně revoluční většiny proti Prozatímní vládě - o-
třetné až k vojensko-revolučnímu vystoupení - jednak proto, že nebyla skonče-
na mučivá a nesmyslná válka a dále proto, že tato vratká vláda nejen neusku-
tečnila požadavky rolníků a potlačených národů, ale sama se hroutila a hrozila
skončit u nové aristokraticko-vojenské diktatury.

V Československu nebylo ani zdání podobného katastroficky vyostřeného konfliktu. Uskutečnila se tu úspěšná národní revoluce, zatímco její demokraticko-sociální proud narazil nejen na odpor vnějšího i vnitřního prostředí, ale i na politickou neschopnost vedení soc. dem. vůdců, právě tento trend organicky dále r o z v í j e t . Šmeral a levice by asi dosáhli více, kdyby předložili nárys politického programu, který by znamenal současně národně státní stabilizaci, ale i další demokratizaci. Kdyby např. vyzdvihli požadavek znárodnění bank a finančních center, vytvoření lidesprávy, atd. Pak by snad mohli postavit perspektivu reálného, splnitelného, ale současně i demokratizujícího a v možné míře i socializujícího minimálního programu, který by nabídl reálné východisko i z dané kritické ekonomické a společenské krize. Pak snad mohli doufat, že by získali skutečnou většinu nejen soc. dem. dělníků, ale i dělnické třídy vůbec. Současně s tím by však museli provést i revizi agrárních usnesení XII. sjezdu a vyhlásit program důsledné a lidově provedené pozemkové reformy, jakož i rolnické pozemkové samosprávy, která by tuto akci oprostila od etatistického a agrárníckého byrokratizmu a učinila z ní "věc lidu".

Pak by ovšem při takovéto politice musela zůstat stranou řečnická cvičení na téma "diktatura proletariátu", "zašlápnutí kapitalistické hydry" atd.,

což vše by bylo rozumnější odsunout až do doby "až dělnictvo prohlédne zkušenostmi".

Je dnes obtížné říci, zda všechny tyto eventuality Šmeral tehdy také skutečně viděl či neviděl, nebo je i promýšlel a odvrhl. Pravděpodobně takto nemyslel a snad ani nemohl. Jisté však je, že i kdyby volil to, co se nám dnes s odstupem doby jeví jako optimum tehdejšího postupu, narazil by takřka jistě nejen na fakt poválečného ekonomického vyčerpání, ale i na nejostřejší kritiku další^{ho} reálně ideologického faktoru, kterým byla Komunistická internacionála - ke které se ovšem jinak plně hlásil.

Komunistická internacionála a její vůdce Lenin vycházeli, jak víme, z předpokladu, že světová proletářská revoluce je nevyhnutelná a že Říjnová revoluce v Rusku už je jejím počátkem, na který navaže revoluce v Německu a v jiných zemích: Na VII. sjezdu bolševické strany o tom Lenin řekl:

... "v každém případě a za všemožné myslitelných peripetií, jestliže německá revoluce nenastane - zahyneme... Revoluce nepřijde tak brzy, jak jsme čekali... světová socialistická revoluce v pokročilých zemích nemůže však tak snadno začít, jako začala revoluce v Rusku... tam se teprve blížíme strastiplnému období počátku socialistických revolucí"...

Nástrojem a prostředkem, který měl toto "strastiplné období" překonat měly být komunistické strany, sdružené v III. Internacionále, která opět byla předurčena být jejich generálním štábem, organizujícím a stimulujícím celý proces "světové revoluce".

Proces této revoluce v jednotlivých zemích se měl zhruba odvíjet podle podobných principů a zkušeností, které zobecnili - po svém - ruští bolševici: "Zkušenosti ukázaly, že v š e c h n y země, pokud jde o některé velmi podstatné otázky proletářské revoluce, musí nezbytně prodělat to, co prodělalo Rusko"...

Obsah tohoto "společného" byl zformulován v 21 podmínkách pro přijetí do KI (viz stať č. 8). Dominovaly v nich zejména požadavky ostrého a konfliktního rozchodu se sociální demokracií, povinnost přijmout princip budování sovětů a diktatury proletariátu, rozbíjení státu a jeho ozbrojené moci, neúčast v politických a vládních koalicích a politické a organizační podřízení KI. Vyloučení měli být všichni "centristé a smířlivci", kteří měli proti takovému rozkolu námitky. Současně prosazovala KI - především v zájmu rozvoje německé revoluce - ostré odsouzení versailleského míru, jako nespravedlivého a imperialistického diktátu.

Přijmout takovéto stanovisko znamenalo pro Šmerala a podstatnou část marxistické levice dva strategicky závažné důsledky: Za prvé dobrovolně opustit cestu rozvíjení národní a demokratické revoluce a boje za většinu národa a dělnické třídy, protože se tím stavěla nejen do konfliktu, ale i do totální negace a nepřátelství proti existujícímu výsledku této revoluce, tj. česko-

slovenskému státu a jeho politickému systému, za kterým stála většina národa jako za svým revolučním dílem.

Za druhé - a to s tím úzce souvisí - bylo pak nutné ostře přerušit dosavadní úspěšný postup získávání většiny sociálně demokratické strany - jejího členstva i funkcionářského aktivu, na nich závislých odborových, družstevních, sportovních a kulturních institucí a organizací, přes které bylo možné v našich podmínkách jedině vykonávat stálý a každodenní vliv na tuto třídu jako celek. To ovšem znamenalo dříve či později ocitnout se v této třídě v roli menšiny - snad s výjimkou slovenských oblastí.

Je jisté, že vedení KI mělo po jistý čas porozumění pro postupnou Šmeralovu taktiku. Ale po II. kongresu KI, o jehož 21 podmínkách jsme se už zmínili a v době léta r. 1920, kdy se příznivě vyvíjel postup Rudé armády na Varšavu a kdy mohly vzniknout naděje, že by se i v Československu mohla zvnitřku, tj. za její podpory ustavit republika rad, trpělivost Kominterny skončila.

V poselství, které přivezl A. Zápotocký z Moskvy, se upozorňovalo na "nebezpečí zbahnění komunistické politiky, které spočívá v bezvýhradném zdůrazňování hesla: všechno pro jednotu strany."

Kritizovalo se tu i hlasování levicových poslanců pro prohlášení Tusarovy vlády, kterým levice takticky oddálila konflikt s vedením strany a žádalo se, ba vyzývalo, že "Ze řad československého hnutí musí v nejbližší době vyjít iniciativa za účelem vytvoření jednotné centralizované komunistické strany, zahrnující v sobě dělnictvo všech národností čs. území."

Tedy rozkol co nejdříve a za každou cenu, aby bylo možné "na půdě zásad III. internacionály a ruku v ruce s proletariátem všech národů Evropy rozvinout prapor sociální revoluce", jak končí výzva III. Internacionály.

Jakmile vedení levice přijalo tuto výzvu - a nepřijmout ji nemohlo, protože víra jejích příznivců ve správnost revoluční strategie KI byla neotřesitelná - byl rozkol neodvratný. Pravicové vedení sociální demokracie pochopitelně nepřipustilo konání sjezdu, na kterém by zůstalo v menšině. Levicovou většinu ze strany vyloučilo, získalo na svou stranu nejen majetek strany, ale i většinu odborových organizací a za podpory státu zlomilo i pokus o prosincovou generální stávku - která - a to bylo paradoxem - se nerozvinula jako vrchol stoupajícího hnutí za dovršení demokratického proudu národní a demokratické revoluce, ale pro pochybnou a masám těžko srozumitelnou zápletku ve vlastnickém sporu o pražský Lidový dům.

Politické důsledky rozkolu pro vývoj československé politiky

Je jisté, že tímto zásahem získala III. Internacionála v Československu poslušnou a později, po provedené bolševizaci, ještě poslušnější sekci své

nadnárodní organizace. Stranu, ochotnou bezvýhradně přijímat jakýkoliv obrat ve své politice a nemilosrdně odstavovat její kritiky - byť i měli sebevíce pravdu.

Ale jaké z toho plynuly důsledky pro československou dělnickou třídu jako celek, zejména pro její roli a vliv na politiku a hlavně na možnost pokračování a rozvíjení demokratického trendu revoluce?

Především se - právě pro ostrost a nevyzrálou způsobu, kterým bylo urychleno tlakem KI rozpolcení tradiční sociálně demokratické strany - vyhloubila hluboká a nenávistí naplněná propast vzájemného odcizení a zneprátení obou proudů. Sahala odshora až do závodů, rozdělovala vše - od rodin po odborové a zájmové organizace. Jeden i druhý pól tohoto konfliktu se soustřeďovaly na to, co nejvíce získat na úkor svého nového "nepřítele". A zjištěné síly nebyly ochotné od této konfrontace ustoupit, ani když je společný zájem - nutnost čelit ostré deflační krizi r. 1922-3 - postavila před vlnu rostoucí nezaměstnanosti, ohroženou podstatu mzdové hladiny dělnické třídy a před zřejmé odbourávání poválečných vymožeností.

Toto zjištění také vysvětluje poměrný neúspěch pokusů o politiku "jednotné fronty" a tzv. "Dělnicko-rolnické vlády", o kterou se III. Internacionála pokusila po svém III. kongresu po roce 1921, kdy se protiofenziva kapitalistických elit stala nesporným a výrazným jevem takřka v celé Evropě.

Niživá konfrontace, do které se dostaly obě složky bývalé sociální demokracie, přispěla totiž i k oddělení a zneprátení obou sociálních skupin, ze kterých se tehdejší dělnictvo skládalo. Proletářské složky méně kvalifikované ho dělnictva se ve své většině - zejména u nás - postavily za komunismus, kdežto dělnická kvalifikovaná vrstva 2. průmyslové revoluce zůstala většinou v sociální demokracii. Tím ale byla do hloubky rozlomena jednota dělnické třídy a s tím i podstatně klesla její sociální i politická síla a vliv na politický život Československa. A protože právě dělnictvo jako celek bylo nejdůležitější a neaktivnější silou lidové a iniciativně chápaného a uskutečňovaného demokratismu, bylo zákonité, že se po oslabení této jeho podpůrné síly zvětšil vliv sil, které ho degradovaly.

A dále: rozkol a vyloučení a odloučení levice posunul pravé křídlo sociální demokracie ještě více do prava. A to ze dvou příčin. Především proto, že se muselo ideologicky i prakticko-politicky distancovat od komunistické kritiky a politického tlaku a to tím, že zdůrazňovalo "realističtější", "státo-
tvornější" a méně radikální požadavky a odmítalo jakoukoliv kritiku "zleva" a to i když byla plně oprávněná. V tomto směru lze uvést nejen její souhlas se zákonem "na ochranu republiky", který degradoval část ústavních práv, ale i se zhoršením sociálního pojištění, s tzv. "gentským systémem" namísto stát-

ních podpor v nezaměstnanosti atd. atd. A posun doprava tu nastal i proto, že tím, že se zmenšila po odchodu komunistů, početní a voličská síla sociální demokracie v parlamentech, museli její vůdcové přijmout - chtěli-li se udržet ve vládních koalicích - i velmi nevýhodné kompromisy. Tak například právě pro slabost sociálních demokratů prosadili čs. agráři svou sedlácko-statkářskou koncepci pozemkové reformy a postupně i svou politickou hegemonii v nejvyšších orgánech státu.

A zde jsem u třetího neblahého důsledku rozkolu, který se s největší jasností projevil po druhých čs. parlamentních volbách, konaných v r. 1925. KSČ v nich získala 13,2% hlasů a stala se druhou nejsilnější politickou stranou - jen těsně stojící za agráři. Ale protože nechtěla - a pro znepřátelení se soc. dem. ani nemohla - se zúčastnit na vytvoření socialistického bloku, který by mohl vytvořit osu vlády levice, vznikl právě tím a proto prostor, umožňující vytvořit nejkonzervativnější moc pravého středu. A ta pak otevřela nejen dokořán brány agrární hegemonii v republice, ale umožnila jí, aby sjednotila síly klerikální, národně demokratické pravice k tomu, aby prosadila program revize výsledků národní a demokratické revoluce, který se v druhé polovině 20. let uvedl do pohybu.

V tomto období probíhal také proces tzv. "bolševizace", o kterém píšeme na jiném místě. Ale protože KSČ byla už de facto vyřazena z role reálné iniciativní síly, byl nesen jen, nebo většinou jen, motivy vnitřními, doktrinárními a zvnějšku působícími.

12. NOVÝ PROBLÉM SVĚTA - FAŠISMUS

Do první světové války se Evropa vyvíjela celkem směrem k politické demokracii. Vítězství Dohody tuto tendenci dokonce na čas i posílilo: i Německo a některé nástupnické státy Rakouska-Uherska se totiž staly parlamentními demokraciemi. Avšak v mnoha zemích se ukázalo, že nové demokratické režimy stojí na vratkých základech. A to nejen v zemích zaostalých, ale i v tak vyspělém průmyslovém státě, jakým bylo Německo. Brzy po válce vyvstal demokratickým a socialistickým silám nový a vážný nepřítel - fašismus.

Fašismus je specifickým jevem první poloviny 20. století.

Před první světovou válkou bylo kapitalistické zřízení v industrializovaných zemích celkem stabilní. Výkonná moc byla v rukou sil spjatých s buržoazií a statkáři. Sociální demokracie z ní byla vyřazena a stála všude v opozici,

takže neměla přímý podíl na státní moci. Pro konec války a poválečná léta byl však charakteristický mocensko-politický nástup dělnické třídy - ať v podobě říjnové revoluce v Rusku, listopadové v Německu, účasti na koaličních vládách nebo později při vytvoření první labouristické vlády v Británii.

Před rokem 1914 bylo socialistické hnutí omezováno či potlačováno pouze státním aparátem - policií, armádou, soudy. Na sklonku války a po jejím skončení však ukázalo dělnické hnutí v revolucích, stávkách a demonstracích tak velikou sílu, že samotný státní aparát nebyl s to mu čelit. Toho bylo schopno pouze hnutí, které by transformační síly potlačilo tam, kde byly zdroje jejich vzestupu - v masách lidu.

Takováto síla vznikla těsně po válce nejprve ve dvou zemích, kde namísto národního opojení z vítězství či znovunabyté samostatnosti vládlo rozčarování nad výsledkem války: v poraženém Německu a v ošizené Itálii. Vystoupení dělnictva proti válce tu vzbudilo reakci nejen nacionalistických důstojníků, poddůstojníků, ale i studentů a maloměšťáků, tedy vrstev, které byly vychovány v tradičním pohrdání chudšími lidmi. Zde byl sociální základ fašismu.

Pokud jde o ideologii, nebyl fašismus ani příliš vybíravý, ani důsledný. Vstřebával do sebe ochotně všechno nesocialistické a nemarxistické, co mohlo najít v masách ohlas. Jeho nejvlastnějším východiskem byl nacionalismus a šovinismus, ale nepohrdl i extrémním rasismem. Na druhé straně mu nedělalo zvláštních potíží používat i sociálních a do určité míry i socialistických prvků. Jeho myšlenková a ideová výzbroj se vždy přizpůsobovala dané situaci, byla mimořádně pružná a vždy se nesla snahou získat si pozornost, sluch, ^{tržbu} třeba i dílčí souhlas, na který potom navazovali jeho agitátoři obratnou demagogií, dobře vypočítaným radikalismem a zejména tím, že dovedli nespokojenému občánkovi konkrétně představit jím označené viníky jeho potíží. Nenávist se tu pak stala pákou "radikalismu" a víry v rychlý obrát, zdrojem "údernického entuziasmu", brutality, ze kterých se pak rodily nejprve divadelní "ukázky moci a síly" a později i rozsáhlý a obvykle dobře organizovaný a usměrňovaný teror jako prostředek cesty k moci. Odpor a boj proti fašistické demagogii nebyl proto ani jednoduchý, ani snadný.

Velká část staré mocenské elity - velkoburžezie, velkostatkáři, vysoká byrokracie a vyšší důstojníci - byla vždy konzervativní a demokracii pouze tolerovala jakožto formu upravující vnitřní vztahy a konflikty mezi různými zájmy a skupinami této své vládnoucí struktury. Tváří v tvář poválečným sociálním otřesům viděly tyto konzervativní kruhy východisko v pravicové a protidemokratické restrukturační a stabilizační systém. Proto vstoupily s fašismem ve svazek s nadějí, že z něj v případě naléhavé potřeby udělají svůj poddajný nástroj. Avšak jak v Itálii, tak v Německu se nakonec ukázaly být slabším partnerem tohoto svazku.

Vznik a vítězství fašismu v Itálii

První zemí, kde se fašismus dostal k moci, byla Itálie. Poválečné dvouletí stálo v této zemi ve znamení silného dělnického a rolnického hnutí, které kulminovalo v září 1920, kdy dělníci v severní Itálii obsadili na tři neděle i továrny. Avšak silnější než dělnické hnutí bylo hnutí působící opačným směrem. Střední vrstvy pohlížely na dělníky nevraživě, ve zvýšení mezd viděly příčinu inflace. Také u nacionalistických kruhů inteligence a maloburžoazie byla silná averze proti socialistům, kteří navíc byli, a to po celou dobu války, jejími odpůrci a kritiky. Tyto postoje byly ještě umocněny i zklamáním mocenských elit, ale i středních vrstev, nad výsledky války. Ačkoliv byla Itálie na straně vítězů, nepřevládlo zde po válce národní opojení z vítězství jako ve Francii či v Anglii, ale nacionalistické roztrpčení nad tím, že se nepodařilo anektovat Dalmácii, kterou jí Dohoda původně slíbila.

V roce 1919 vznikly první fasci (čti faši - svazky, z latinského fasces) oddíly, jejichž jádrem byli aktivní či demobilizovaní důstojníci, poddůstojníci a vojáci. Dávali otevřeně najevo imperiální nespokojenost, nosili černé košile na znamení svého bojovného sjednocení. Nezůstali bez ohlasu. Postupně se k nim přidávala část nacionalistické inteligence a lidé ze středních vrstev. Buržoazie je finančně podporovala. Tyto oddíly utvořily brzy fašistickou stranu. Její vůdce Benito Mussolini byl před válkou předákem socialistické strany; rozešel se s ní, když začal agitovat pro vstup Itálie do války na straně Dohody. Fašistické výpravy "černých košil" podnikané na nákladních autech směřovaly do vesnic a dělnických center, zapalovaly a drancovaly redakce socialistických a komunistických listů, místnosti stranických, odborových a družstevních organizací, týraly a zabíjely jejich funkcionáře. Jen za první čtyři a půl měsíce roku 1921 bylo při fašistických přepadech přes 200 lidí zabito. Policie tento teror na příkaz shora tolerovala.

V parlamentních volbách roku 1921 fašisté neuspěli. Dostali méně než 7% hlasů. Ale i pak usilovali o převzetí moci a díky zaslepenosti politiků pravice a středu toho nakonec dosáhli. Klasická pravice a monarchisté viděli v přijetí fašistů do vlády východiško, dělali si iluze, že až upustí od teroru a podřídí se demokratickému pořádku dostane se plná moc opět do jejich rukou. Vyjednávali o tom s Mussolinim. Ten však žádal předsednictví vlády a hrozil přitom, že bude-li jeho požadavek odmítnut, chopí se fašisté veškeré moci násilím. Koncem října 1922 uspořádal tzv. pochod na Řím: shromáždil v blízkosti hlavního města 20 000 svých straníků. V tehdejší vládě sice byly snahy postavit se tomuto vyděračství na odpor a vyhlásit výjimečný stav, ale z obav před levicí převládly tendence ke kapitulaci: král jmenoval Mussoliniho ministerským předsedou.

Mussolini sestavil koaliční vládu, v níž byli i ministři ze stran pravic a středu. Parlament mu proti hlasům socialistů a komunistů vyslovil důvěru, získal si i podporu sdružení průmyslníků a Vatikánu. Politické strany nebyly sice hned zakázány, ale teror fašistů, který řádil nadále, a to v rozporu s platnými zákony, donutil zejména dělnické strany, aby vyvíjely svou činnost do značné míry tajně.

V parlamentních volbách roku 1924 kandidovali fašisté na jedné listině spolu s liberály. Volby proběhly v ovzduší zastrašování a násilností, Společná kandidátka fašistů a liberálů dostala 65% hlasů. Na zahajovací schůzi nového parlamentu odsoudili socialista Giacomo Matteotti a liberál Giovanni Amendola násilnosti při volbách a popřeli jejich platnost. Fašisté pak za několik dní Matteottiho zavraždili. Opoziční poslanci odešli na protest z parlamentu a žádali obnovení právního řádu. Báli se však sáhnout k účinným akcím jako ke generální stávce, jak navrhovali komunisté. Omezili se na kritiku v tisku a věřili, že král proti Mussolinimu zakročí. To se však nestalo a fašisté získali možnost během let 1925 a 1926 postupně odbourat všechny prvky demokracie a přejít k neomezené diktatuře.

V říjnu 1926 vydala pak vláda výjimečné zákony, jimiž rozpustila všechny nefašistické politické strany a organizace. Na 2 tisíce lidí bylo zatčeno, mezi nimi i generální tajemník komunistické strany, významný myslitel Antonio Gramsci. Byli buď odsouzeni ke dlouholetému vězení nebo deportováni na ostrovy či do odlehlých obcí. V roce 1928 byl zrušen parlament, na jeho místo nastoupila Velká fašistická rada; měla však jen poradní funkci a byla jmenována králem z lidí navržených Mussolinim. Fašistický režim se stal totalitní diktaturou.

Fašismus nebyl první reakční diktaturou v dějinách, ale od starších despotických režimů se lišil především jedním novým prvkem: opíral se o masové lidové hnutí. Jestliže v autokratických režimech starého typu perzekvovaly opozici pouze policie a soudy, fašismus se opíral především o uniformované a ozbrojené oddíly svého početného členstva. Popřel nejen parlamentarismus, ale i základy právního státu: byl systémem trvalého výjimečného stavu a vládou bezpráví.

Také v italské fašistické straně měla důležitou funkci ideologie. I zde byla konstruována nikoliv podle principu pravdy, ale podle kritéria možné atraktivnosti; je možno ji charakterizovat jako účelové spojení konzervativního myšlení a socialistických frází. Obsahovala protikapitalistické i protisocialistické prvky. V praktické politice se ovšem italští fašisté nikdy ani nepokusili překročit rámec kapitalismu. Je možno pouze konstatovat, že za jejich vlády měl kapitál na politiku vlády menší přímý vliv než tomu bylo v de-

mokratických státech. Hlavním prvkem italské fašistické ideologie byl ovšem vybičovaný, agresivní nacionalismus projektovaný jako koncepce obnovy starověkého římského impéria. Vláda násilně odnárodňovala německou a slovinskou menšinu, oslavovala vojenské ctnosti, pěstovala lásku k armádě a loďstvu a vychovávala národ k přípravě na dobovačnou válku.

Fašismus byl programově antidemokratický a v tomto duchu byla i organizována jeho strana. V ní se nevolilo a nehlasovalo, všichni funkcionáři byli jmenováni shora. Volby zcela zmizely z italského národního života, všichni funkcionáři byli jmenováni shora. Pěstoval se kult vůdce, na mnoha domech bylo možno číst heslo: "Mussolini má vždy pravdu."

Německý fašismus (nacismus)

V Německu se zrodilo fašistické hnutí současně s italským. Mělo stejné kořeny a obdobný program. V poraženém Německu však bylo zklamání nad výsledkem války ještě silnější než v ošizené Itálii, proto bylo nepřátelství fašistů k jiným národům ještě zrdůnější. A větší síla dělnické třídy přiměla vůdce německých fašistů - Adolfa Hitlera - aby svou antisocialistickou organizaci nazval Nacionálně socialistická německá dělnická strana (NSDAP). Ve srovnání s italským fašismem zdůrazňoval ve svém programu mnohem více expanzivní šovinistické cíle: revanšistickou válkou zlomit mocenské postavení Francie, zničit Sovětský svaz a ovládnout národy východní poloviny Evropy a dovést německý národ k světovládě. Za zdroj veškerého zla označovala nacistická ideologie rasově židy a politicky marxisty.

Po celá dvacátá léta zůstávali nacisté velmi slabí, ale v letech velké hospodářské krize se postupně stali největší německou stranou; v červencových volbách roku 1932 dostali 37% hlasů. Měli též v oddílech SA (Sturmabteilung) a SS (Schutzstaffel) 300 000 ozbrojených mužů, kteří týrali a vraždili své politické odpůrce. Vlivem jejich demagogie i násilí se nejen úředníci, živnostníci a rolníci, ale i nemalá část dělníků, zejména nezaměstnaní, postupně odvrátili od svých tradičních stran. Jedině sociální demokraté, komunisté a katolická strana Zentrum odolaly náporu fašistické propagandy a teroru.

Červenec 1932 byl ovšem pro nacisty vrcholem vlivu, který pak vystřídal pokles. Získáním parlamentní většiny se tedy k moci dostat nemohli, dostali se k ní však - podobně jako v Itálii - zaslepeností stran pravice a středu. Jejich vůdci, stejně jako většina kapitálu a generality, se chovali k Hitlerovi s rezervou, obávali se ho. Avšak východisko viděli v jeho přijetí do vlády a v tomto smyslu s ním také od sklonku r. 1932 začali vyjednávat. Nacisté se však nehodlali spokojit pouhou účastí ve vládě, chtěli v ní mít vedení a nakonec toho také dosáhli. V lednu 1933 jmenoval říšský prezident Hindenburg

Hitlera říšským kancléřem. Většina ministrů byli tradiční konzervativci, ale nacisté využili svých klíčových pozic k tomu, aby do půl roku potlačili všechny demokratické svobody a nastolili svou totalitní diktaturu.

Vítězství hákového kříže bylo politickým bankrotem všech německých buržoazních stran. Bylo však též těžkým selháním dělnického hnutí. Komunisté a sociální demokraté, dohromady stejně silní jako nacisté, byli nejčastějším objektem hnědého teroru. Často se proti němu bránili i se zbraní v ruce. Nedokázali se však včas spojit a postavit proti nacistům společný alternativní program jak řešit krizi. Sociální demokracie, která měla ve výmarské republice jisté mocenské pozice (např. ovládala pruskou policii), je na nátlak nacistů vyklidila bez boje.

Němečtí komunisté - tak jako celá kominternu - velmi dlouho vzestup fašismu podceňovali. Považovali ho jen za přechodný jev, který nemůže změnit celkový vývoj, směřující podle jejich představ zákonitě k proletářské revoluci. Prohlubující se hospodářská krize je v jejich názorech ještě utvrzovala. Protože za podmínku vítězné proletářské revoluce považovali získání většiny dělnictva, byla pro ně sociální demokracie stejným nepřitelem socialistické revoluce, jako fašismus. Tvrdili, že boj proti fašismu se musí vést zároveň s bojem proti sociální demokracii, pro kterou měli i teď jen jedno označení - "sociálfašismus". A právě proto se komunisté nedokázali včas dohodnout se sociálními demokraty o společném postupu proti Hitlerovi.

Rozsahem teroru a bestialitou předčili nacisté svůj italský vzor. Jen do července 1935 bylo zavražděno 4 200 lidí, přes 300 000 jich bylo zatčeno, z nich 200 000 zraněno nebo zmrzačeno. Odpůrci režimu, především komunisté a sociální demokraté byli bez soudu posíláni do koncentračních táborů. Teror se pak dále vystupňoval za války a vedl k vyvraždění miliónů lidí, především židů a příslušníků slovanských národů.

Ideologická výchova celého národa byla prostoupena rasismem, despektem k demokracii, kultem vůdce a kultem války. Celé vědní obory, zejména biologie, genetika a natropologie měly jako hlavní úkol zdůvodňovat pavědecké rasové teorie. Němci byli vychováváni v pohrdání "méněcennými" národy a rasami - Slovany, Židy a barevnými plemy a nacisté plánovali jejich soustavné vybíjení.

Nacisté nejen potlačili svobodný tisk a zglajchšaltovali informace, ale veřejně pálili na hranicích knihy židovských, levicových a demokratických spisovatelů. Tisíce vědců a umělců, mezi nimi i lidé světového jména jako Albert Einstein, Thomas a Heinrich Mannové, Bertold Brecht, Lion Feuchtwanger, Arnold a Stephen Zweigové museli před nimi uprchnout do emigrace.

Bylo tragédií německého národa, že postupně ve své většině podlehl na-

cistické ideologii. Bylo to způsobeno i výsledky hospodářské politiky nacistů, která díky horečnému zbrojení a zavedením keynesovských opatření v ekonomice odstranila nezaměstnanost.

Italský národ byl zasažen fašistickou ideologií méně. Nicméně se fašismus v obou zemích ukázal být vnitřně relativně pevným režimem. V Itálii se udržel přes dvacet let, v Německu dvanáct, ve Španělsku dokonce po čtyři desetiletí. V Německu a Itálii padl teprve pod tíhou válečných porážek. I tady se však ukázal rozdíl mezi oběma zeměmi. Italové se v průběhu války vymanili z vlivu fašistické propagandy, pád Mussoliniho se stal lidovou veselicí, kterou lid oslavil pád odcizené a neoblíbené mocenské elity.

Naproti tomu Němci zůstali až do května 1945 poslušnými vykonavateli Hitlerových rozkazů. Jestliže v Itálii ani fašismus neudělal z občanů dobré vojáky, německý fašismus ve spojení s tradicí pruského militarismu vážně ohrozil svobodu celé Evropy svou výborně zorganizovanou válečnou mašinerií. Vnitřní odpor Němců proti režimu byl také velmi slabý, drtivá většina národa za "Vůdce" bojovala do poslední chvíle. Nacistická diktatura mohla být proto zničena pouze zbraněmi spojeneckých armád a zejména mimořádnou obětavostí, vytrvalostí a vojenským uměním vojáků Rudé armády i silou jejího týlu. Německo pak zůstalo dlouho po skončení války politickým hřbitovem.

x x x x

V průběhu meziválečného dvacetiletí zmizely demokratické režimy téměř v celé východní, střední a jižní Evropě. Většinu těchto protirevolučních režimů však nelze označit za fašistické. Šlo převážně o konzervativní diktatury nebo polodiktatury, neměly masovou základnu v lidovém reakčním hnutí. O fašismu lze mluvit ve Francově Španělsku, v Rakousku od roku 1934 a na Slovensku po mnichovské dohodě; v obou posledních případech byly tamní režimy označovány za klerofašistické.

13. VÝVOJ NEPOVSKÉHO RUSKA

Nutnost obnovy a NEP

Situace sovětského Ruska byla po skončení intervence a občanské války ve dvou směrech velmi kritická. Především na komunisty-bolševiky, kteří se stali novou mocenskou elitou země, těžce dopadlo poznání, že Říjnová revoluce - původně chápána jako počátek řetězové reakce socialistických přeměn

světa - zůstane na dlouhý čas bez pokračování a následovníků. A tím i zhasla naděje, že revoluce v průmyslově vyspělých zemích Západu pomohou sovětům překonat jejich těžkou situaci a letitou zaostalost Ruska. Její poslední záblesky utonuly v tůních neúspěchů německé revoluce r. 1923.

Druhou potíž představovalo všeobecné zhroucení v samotném Rusku, které tu provázelo konec období občanské války. Zemědělská výroba klesla v r. 1921 na polovinu, průmyslová na necelou šestinu předválečného stavu. Města byla vyhlídňená, na vesnicích řádily bandy, doprava byla takřka zcela rozvrácená, obchod nabyl podoby naturální směny, měna se zhroutila v inflační záplavě. To nebyl jen pokles, ale úplná civilizační katastrofa.

A tak vznikla paradoxní situace: Bolševická strana měla sice v rukou veškerou moc, ale představovala vládu nad společností, která se desociovala, takřka rozložila na elementární lidské a produktivní prvočinitele. Na uskutečňování socialistických principů společenské a třídní přestavby nebylo zde za tohoto stavu ani pomyslení. Nebylo totiž co přestavovat, bylo nutné takřka vše budovat znovu, od počátků. Tak například i sama dělnická třída, která měla být třídním subjektem vyhlášené diktatury proletariátu přestala v té době takřka existovat, protože závody nebyly schopné vyrábět, protože jim chyběly suroviny, energetické zdroje, ale i doprava a odbyt. Společenská dělba práce se jako systém zhroutila. A tak tu zbyla jen záplava trpící chudiny a to jak na vesnici, tak i v polovylidněných městech.

Bolševikům - těmto nejradikálnějším socialistickým revolucionářům své doby - nezbylo pak za takovéto situace nic jiného, než aby se soustředili na úkol obnovit tyto základní vazby - na zavedení a vybírání naturální daně v obilí od rolníků, na obnovu jakéhokoliv obchodu a průmyslové výroby, které by pracující měst znovu přivedly do závodů. Bolševici provedli nejprve měnovou reformu, pak přemohli banditismus a spekulaci, omezili kriminalitu a zoufalé opilství, umožnili do značné míry soukromé podnikání a začali shromažďovat prostředky k obnově socializovaného sektoru ekonomiky. Bolševická strana, Rudá armáda a síť sovětů - původně budované jako nástroj socialistické revoluce - se teď staly poslední soudržnou silou samotné civilizační existence Ruska a nástrojem této nové "původní socialistické akumulace". Byly totiž jedinou reálnou silou civilizační emancipace a tedy i návratu do doby industriální, která jakoby pro Rusko na čas skončila.

Zde začínala Nová ekonomická politika, vyhlášená v březnu r. 1921 na X. sjezdu strany. Především byla negací a otevřeným odstoupením od pokusu o "řízení celé ekonomiky z jednoho centra", ke kterému bolševická strana přistoupila krátce po uzavření míru a na počátku občanské války. Tento systém, později označovaný za "válečný komunismus" nebyl ovšem nikdy více, než řízeným

přídělovým a naturálním válečným hospodářstvím. Jistě přispěl k soustředění sil pro válku proti Kolčakovi, Denikinovi a ostatním bílým generálům. Ale současně s tím i narušoval organické proporce ekonomiky a rozkládal ji jako celek. Pro mírové období nebyl životaschopný. Jeho kritika však nebyla tehdy ani důsledná, ani teoreticky hluboká. Převládá spíše názor, že sice samotný systém úplné ekonomické centralizace není chybný, ale jen je v daných podmínkách nemožný, takže je třeba od něj dočasně ustoupit."

Proto také jak Lenin, tak i drtivá většina ostatních bolševiků, charakterizovali Novou ekonomickou politiku jako "dočasný ústup" a nepochopili, že vícesektorová ekonomika a delimitace role centrálního ekonomického řízení představují v určitém smyslu i dlouhodobou objektivní nutnost. A že také vytvářejí prostředí, ve kterém i socialistická ekonomika může využít trhu, jakožto jednoho z nepostradatelných nástrojů řízení a zejména stimulu kvalitativních a intenzifikačních faktorů svého růstu.

Praxe NEPu byla založená na dvou základních principech. Především předpokládala, že si bolševická strana udrží nejen svou politickou diktaturu, ale že vedle politické moci nad státem zůstane v jejich rukou i vláda nad klíčovými sférami ekonomiky. Zejména nad finančním systémem, zahraničním obchodem, nad železniční dopravou a nad tím, co zbylo z velkého průmyslu.

Za druhé však a současně s tím tato politika i zrušila státní vlastnictví a monopol ve všech ostatních oblastech ekonomiky, tedy princip jednosektorové, tj. státně monopolní ekonomiky. Vzniklo tak celkem pět národněhospodářských sektorů:

1. Socialistický sektor, založený na principu státního a družstevního vlastnictví. V r. 1923 se podílel ze 76% na průmyslové výrobě, na 62% velkoobchodu, 16% maloobchodu a jen ze 2% na zemědělské výrobě. Peněžnictví, zahraniční obchod a železniční doprava zůstaly pak jeho monopolní sférou.
2. Státně-kapitalistický sektor, většinou provozovaný jako těžební a obchodní společnosti se smíšeným vlastnickým podílem státu a zahraničních společností. Ten se ovšem příliš nerozvinul a nepřesáhl více jak 2-4% veškeré zemědělské výroby a obchodního obrátu.
3. Soukromokapitalistická výroba, která byla v rukou tzv. "nepmanů", tj. domácích kapitalistických podnikatelů, zahrnovala v té době asi 21% průmyslové výroby, 57% maloobchodního a 35% velkoobchodního obrátu. Patřil sem i tržní obrát tzv. "kulaků" - bohatších rolníků (7-9% vesnického obyvatelstva), najímajících zemědělské dělníky, kteří dodávali na trh zpočátku až 60% veškerého tržního obilí.
4. Sektor tržní malovýroby převládal ve sféře služeb a městské řemeslné výroby. Spadala sem i část místního prodeje potravin a obilních přebytků střed-

ních rolníků (80% obyv.).

5. Sektor přírodní spotřeby představoval souhrn samozásobitelské a přírodní směny. Na počátku NEPu zahrnoval více jak 3/4 národního důchodu.

Čtyřsektorová ekonomika NEPu se záhy a pozoruhodně osvědčila. Po zavedení pevné měny, vyrovnaného rozpočtu a po nastolení úvěrového a daňového pořádku, se nejprve zotavil obchod a většina nepmanské výroby spotřebního zboží. To pak stimulovalo i rolníky, zejména kulaky, aby prodávali velkoobchodu své zemědělské výrobky, aby tím získali prostředky na nákup už pohotového průmyslového zboží. Vzrostl tím pak také objem daní a s ním i rozsah prostředků plynoucích do státního rozpočtu. To pak zase umožnilo i urychlit postupnou obnovu dopravy, těžby a strojírenského průmyslu, nacházejícího se v socialistickém sektoru. Tomu ovšem prospěla nejen skutečnost, že se jeho rozsah zmenšil na rozměr, který bylo možné ovládnout prostředky centrálního řízení, ale i to, že snaha o rozpočtovou a měnovou rovnováhu ho nutila pracovat velmi hospodárně, tj. podle "skutečného chozrasčotu" a soutěžit sortimentem i kvalitou své výroby s pružnou, ale i spekulativní výrobou "nepmanů".

NEP byl tedy z jedné strany "z nouze ctnost", ale z druhé i soustavou přísné hospodárnosti a mnohostranného a nedogmatického využití ziskové, tj. "chozrasčotní" stimulace v celém národním hospodářství k překonání ekonomicko-produktivního úpadku a civilizační katastrofy způsobené válečnými léty. A také, jak dnes s odstupem doby vidíme a chápeme, i určitým modelem "ekonomického systémového optima" zejména pokud jde o spojení trhu a plánovitého řízení, které s příslušnými obměnami může inspirovat i současnou ekonomickou teorii.

Pět let, po svém zavedení dosáhla tato politika předpokládaného cíle: v r. 1926/7 dostihla produkce Sovětského svazu předválečné úrovně. V průmyslové výrobě 100,9% a v zemědělství dokonce 108,3%. Tento výsledek NEPu postavil moc bolševické strany znovu před otázkou: co dále. Rozhodnutí bylo politickým problémem a proto bude třeba načrtnout i obraz politických změn, které v oněch pěti letech NEPu v zemi proběhly.

Změna politického systému

Jak jsme už ukázali výše (stať č. 8), mocenským jádrem a iniciativní strukturou politického systému nastoleného Říjnovou revolucí se v průběhu občanské války stala diktatura strany nad systémem sovětů. Ta se pak po X. sjezdu strany v r. 1921 dále zúžila na diktaturu Ústředního výboru. Ten se po zákazu vytvářet koncepčně iniciativní skupiny, "frakce", stal nejen jediným politicky iniciativním tvůrcem koncepčních směrů celospolečenského řízení, ale fakticky nabyl i moc sám sebe utvářet.

Tento krok ovšem automaticky posílil nejen roli Ústředního výboru, ale i

jeho tajemnického aparátu, do jehož čela byl postaven jeden z Leninových spolupracovníků J.V. Stalin.

Zpočátku byly tyto změny málo patrné. Ústřední výbor, právě proto, že byl poměrně málo početným orgánem, mohl novou roli výlučného direktoria plnit kolektivním způsobem. A to tím spíše, že jeho motorem byla poměrně stabilní, vnitřně sice názorově a politicky poněkud rozrůzněná, ale současně i vzájemně vyvážená jednota členů politického byra (užšího vedení ÚV) a tohoto vůdčího jádra, vytvořeného kolem Leninovy osobnosti. Mimo tohoto nesporného vůdce strany k němu patřili především Trockij, Stalin, Zinovjev, Kameněv, Bucharin, Rykov a Tomskij. Tento tým, složený jak už řečeno nejen ze schopných, ale v mnohém i protikladných osobností, mohl poměrně harmonicky spolupracovat, pokud ho stmelovala Leninova pružnost, objektivita a zejména domínující autorita prosazená přirozeným způsobem v celé straně.

Ale krátce po vyhlášení NEPu - v průběhu r. 1922 - Lenin vážně onemocněl a jeho absence vytvořila uvnitř jeho týmu nejen vakuum, ale i nerovnováhu. Začal spor a boj o nástupnictví.

Zpočátku se všeobecně soudilo, že Leninovo místo v čele strany zaujme druhý nejpopulárnější muž gremia - L.D. Trockij. Ten byl znám nejen jako úspěšný vrchní velitel Rudé armády v občanské válce, ale i jako výborný organizátor a bystrý teoretik. Ale většina členů politického byra se postavila proti němu. Obávali se totiž, že jeho vliv v armádě a ne příliš dávná příslušnost k bolševické straně (vstoupil do ní až v únoru 1917), by mohly způsobit v Rusku reprizu "bonapartismu", tj. vojenské diktatury.

A tak se jako nové "jádro v PB vytvořil "triumvirát" Zinovjev, Kameněv, Stalin, který v té či oné míře podpořili i zbylí členové Leninova vůdcovského týmu. Sam Lenin sice ve svých posledních dopisech (tzv. Závěť) varoval před některými negativními Stalinovými osobními vlastnostmi a žádal dokonce jeho odvolání z funkce generálního tajemníka strany, ale většině se zdál být "takto oslabený Stalin" menším zlem, než silný Trockij. A tak Leninova názoru nedbali. Po Leninově smrti v lednu r. 1924 se moc tohoto "triumvirátu" ještě více upevnila, když XIII. sjezd odmítl formálně nabídnutou rezignaci Stalina.

Záhy se však ukázalo, že Stalin bude hrát v této trojici nejvýznamnější roli. "Zákaz frakcí" usnesený X. sjezdem umocnil totiž, jak víme, politický a mocenský význam stranického aparátu, ve kterém se soustředily nejen informační síť, ale i páky kadrové politiky, zejména ovládající státní orgány. Této možnosti Stalin dovedně využíval, aby rozmístil své důvěrníky a politické přátele do všech důležitých funkcí, a to nejen v hospodářském a vojenském systému, ale především v politické policii (GPU, později NKVD a po r.

1954 KGB). Ti pak v krátko době nejen nahradili přátele a stoupence Trockého a postupně i dalších čelných mužů PB, ale zabezpečili Stalinovi i zdvojení jeho informačních zdrojů. A den za dnem přiváděli na Stalinovu stranu další a další zájemce o kádrový vzestup.

Když pak Trockij a později i Zonovjev a Kameněv - znepokojeni takovouto Stalinovou politikou, zahájili politický boj, obvinili jej z usurpace moci, odpověděl jim tím, že je označil za "frakcionáře" a postupně je zbavil veškerého vlivu, opíraje se nejprve o dočasnou podporu zbylých tří členů PB (Bucharina, Rykova a Tomského), které znepokojila radikálně revoluční a tvrdě industrializační argumentace opozice. A pak o nové lidi, které postupně prosadil do PB i ÚV. Tak vznikla Stalinova "frakce" jako vedoucí směr v ÚV.

Stalin se ovšem ukázal být i obratným ideologem. Podařilo se mu prosadit teorii o "možnosti budování a dobudování socialismu v jedné zemi", jakožto substitut, hojící trauma zklamanych nadějí na blízkou světovou revoluci na Západě. Na ní založil i potřebný optimistický postoj stranických kádrů k budoucnosti, které tak mohl orientovat na konkrétní a praktické úkoly budování průmyslové ekonomiky, řešení rolnických problémů a konfliktů a jiných konkrétních záležitostí.

Stalin se také s úspěchem pokusil v přehledné a prosté podobě shrnout některé aktuální kapitoly Leninova teoretického odkazu a doplnil jej nově pojatou "teorií strany", tj. zdůvodněním její centralizace, obrany před "frakcionářstvím", systému čistek ("upevňování cestou očišťování") atd.

Tento výklad "marxismu-leninismu" založený na dvou brožurách (O základech leninismu - 1924 a "K otázkám leninismu" - 1926) a postupně dále doplňovaný Stalinovými články a sjezdovými referáty, se stal pod názvem "Otázky leninismu" oficiální a nejrozšířenější verzí socialistické teorie v Rusku a postupně i v celém komunistickém hnutí, přičemž ostatní spisy socialistických teoretiků včetně Marxových, Engelsových i Leninových se dostaly do jeho stínu a nebyly ušetřeny nejen vydavatelských škrtů, ale i některých zákazů.

Stalin ve své interpretaci "marxismu-leninismu", jak už jsme napsali, zdůraznil zejména možnost vybudování socialismu v SSSR. Ale to neznamená, že pomíjel vnější vlivy a z nich hrozící nebezpečí. Zejména od druhé poloviny 20. let usoudil, že mírové soužití s kapitalistickým okolím dříve či později skončí a bude "vystřídáno obdobím imperialistických výpadů a přípravou války proti SSSR".

Válku kapitalistických velmocí proti Sovětskému svazu pokládal tedy Stalin za nevyhnutelnou, ale doufal, že ji "je možné odvrátit, dokud neuzraje proletářská revoluce v Evropě, nebo se nerozvine koloniální revoluce, nebo... se kapitalisté neservou mezi sebou".

Soudil tedy správně, že čas mírového budování je historicky vymezený a že nebude asi dlouhý.

Stalinova koncepce "možnosti budování a vybudování socialismu v jedné zemi" narážela ovšem na odpor levicově ortodoxní skupiny se Zinovjevem, Kameněvem a Trockým v čele. Připojili se k ní i někteří ekonomové (Preobraženskij aj.). Vystoupili v letech 1926-7 se stanoviskem, které nejenže zpochybňovalo možnost vybudovat skutečný socialismus v zaostalých ruských podmínkách, ale kritizovalo i byrokratizaci a přílišnou moc stranického aparátu a nemístné ustupování kulakům, jakož i odkládání urychlené industrializace.

Jejich pokus tímto způsobem odstavit Stalina od moci však ztroskotál. V politické diskuzi před XV. sjezdem (1927) byli většinou ovládanou Stalinem a Bucharinem označeni za "frakci" a prohlášeni za "nepřátele socialismu" a z větší části vyloučeni ze strany. Jejich funkce pak zaujali Stalinovi spolupracovníci, jejichž vliv na ÚV tím dále vzrostl.

Zápas o koncepci industrializace

Zde byla zřejmě také příčina a východisko jeho velmi kritického postoje, který zaujal k ekonomické dynamice NEPu. Jeho nízká kvantitativní úroveň byla také příčinou, proč se kolem r. 1927 začaly v PB, ale i mimo něj, opět konfliktně vyhranovat dvě koncepce budoucí strategie.

První, zastávaná především Bucharinovou skupinou, vycházela nadále z teorie a praxe "plného ekonomického chozrasčotu sovětské ekonomiky" (Rykov). Investiční fondy pro budování těžkého průmyslu se měly podle ní získávat jen z akumulace zisků socialistického sektoru a z daní, resp. z užitých úspor obyvatelstva a "nepmanů" umístěných v sovětských bankách. Dále by měla být vždy zachována tržní rovnováha, a to při takových cenách, které odrážely poměr nabídky a poptávky. Tedy kredem Bucharina bylo nedopustit "nedostatkovou" a "disproporční ekonomiku" příliš rychlého růstu.

Urychlení růstu těžkého průmyslu, které též považovali za nezbytné, musel proto podle "bucharinců" předcházet rozvoj lehkého průmyslu, protože návratnost investic je v něm rychlejší a tím bude možné zabezpečit i vzrůst i tempo a rozsah akumulačních prostředků. Totéž platilo i pro zemědělství.

Teprve na určitém stupni vývoje tohoto procesu, tj. po dostatečném nahromadění investičních rezerv bude, jak soudili "bucharinci", možné urychlit i výstavbu těžkého průmyslu. A to jen takovým tempem, které by bylo limitováno rychlostí a rozsahem návratnosti vložených kapitálů. To vše by zaručilo proporcionelní a sociálně bezkonfliktní růst, zejména socialistického sektoru a jeho "organické vítězství" nad sektory ostatními. Tím by se získaly i prostředky ke združstevnění vesnice.

Proti této koncepci nelze z ryze ekonomického hlediska nic namítat. Jestliže by existovala vyhlídka na delší mírové budování, představovala by asi optimální, byť i velmi pozvolnou cestu růstu. V současné době je ostatně základem strategické orientace v ČIR a i jinde se o ní jeví zvýšený zájem.

Ale takovéto vnější podmínky, jak už jsme naznačili, Stalin pro SSSR nepředvídal a my dnes víme, že se v tomto bodě vůbec nemýlil. Už proto byl k této koncepci evoluční strategie skeptický. Ale jeho pochybnosti rostly i z jiných důvodů. Jedním z nejdůležitějších byla tzv. obilní krize, která se od r. 1927 stala v SSSR limitujícím faktorem ekonomického růstu vůbec. O co šlo?

Musíme nejprve předeslat, že parcelace velkostatků po Říjnové revoluci sice přivedla politicky na stranu bolševiků většinu chudých a středních rolníků, ale současně s tím i podstatně snížila rozsah tzv. "tržního obilí", tj. odprodávaných obilních přebytků plynoucích z vesnice do měst. Drobní a střední rolníci, kteří vyráběli 85% veškerého obilí, prodávali z něj v r. 1927 jen 11,2% do měst. Socialistický sektor (sovchozy a kolchozy) prodávali sice 47% své produkce, ale představovaly jen 2-3% veškeré produkce. A tak hlavním dodavatelem tržního obilí byli tzv. "kulaci", kteří vyráběli asi zbylých 13% obilí, ale byli s to dodat až 34% své produkce na trh. Malí rolníci jim totiž v obilí spláceli i zápůjčky koní a j. inventáře.

Na počátku NEPu kulaci vskutku obilí na trh pravidelně dodávali. Ale v druhé polovině 20. let ho začali zadržovat na sýpkách a snažili se tím vynutit si od státu zvýšení výkupních cen. Za pomoci "nepmanských" obchoďníků začali také - jakmile se objevil nedostatek mouky ve městech - prodávat nejen obilí, ale i masné výrobky na černém trhu.

Dodejme ještě, že tento postup, vyvolávající inflační trendy, podpořili i průmysloví "nepmani", kteří začali též vytvářet spekulací sklady zejména z textilních a potravinářských výrobků, čímž uměle vyvolávali mezery v pravidelném zásobování trhu a tím i podmínky pro růst "šmeliny" černého trhu. Navíc začali usilovně thesaurovat zisky nákupem zlata a zahraničních valut na černém trhu.

A tak se sice na jedné straně výroba všeobecně kvantitativně rozvíjela, ale akumulační proces se urychloval spíše u nepmanů a kulaků, než ve sféře socialistického peněžnictví a hmotných rezerv, určených k budování těžkého průmyslu, bez kterého nebyla myslitelná ani ekonomická nezávislost, ani obrana země.

A právě takovýto vývoj vedl k tomu, že se nejen ve vedení, ale i v kádrech a aparátech strany začalo novým způsobem uvažovat o schůdnosti dosavadních cest. Postupně tak krystalizovala i alternativní varianta, velmi blízká té, kterou navrhovali už na počátku NEPu ekonomové trockisticko-zinovjevské

opozice (Preobraženskij). Jejím základem byl princip urychlené industrializace cestou přednostního budování těžkého průmyslu, kterou by provázela i zrychlená kolektivizace zemědělství. V prosinci r. 1927 prosadil Stalin na XV. sjezdu tuto linii:

"Znárodněný průmysl se musí rozvíjet urychleným tempem... V tom je záruka, že nakonec (námi podtrženo) bude industrializováno i zemědělství.

V čem je východisko? Východisko je v přechodu malých a roztržštěných rol. hospodářství ve velká a spojená hospodářství na základě společného obdělávání půdy.. na základě nové, vyšší techniky. Východisko je v tom, aby drobná.. hospodářství byla postupně, ale vytrvale, nikoliv tlakem, ale na základě příkladu a přesvědčování (námi podtrž.) spojována ve velké celky.. při využívání zem. strojů a traktorů, vědeckých metod zintenzivnění zemědělství."

A co s kulakem? Stalin na XV. sjezdu odpovídá:

"Nemají pravdu soudruzi, kteří se domnívají, že je možné a nutné vypořádat se s kulakem cestou administrativních opatření, pomocí GPU... Kulak musí být přemožen pomocí hospodářských opatření a na základě sovětské zákonnosti (námi podtrženo)."

Na této politice kompromisu dvou koncepcí se na XV. sjezdu ještě jak Bucharinova, tak i Stalinova skupina ve vedení bolševické strany shodly. Ale byl to kompromis plný napětí a zřejmě představoval maximum ústupků, ke kterým byli bucharinci ochotni dojít.

Konflikt však na sebe nenechal dlouho čekat. Kdo chtěl kolektivizaci, musel souhlasit i s prioritou strojírenských investic a tedy i s růstem metalurgie a energetiky. To ovšem muselo narušit zásadu "plného ekonomického chozrasčotu" a tržní rovnováhy. Tak vznikl zápas o směry a strukturu industrializace.

Ale byla zde i otázka tempa zakládání kolchozů a politiky vůči kulakům. Tento problém se znovu ostře vyhroutil po neúspěšné sklizni r. 1927. V měsících vznikla kritická zásobovací situace, mnohde bylo nutné zavést i potravinové lístky. Výkup však zřejmě vázl i proto, že kulaci nechtěli prodávat i z politických důvodů. Jako odvěta se začala šířit praxe administrativního nátlaku státní moci. Stalin prosadil na ÚV v dubnu 1928 řadu opatření, která dovolovala zakročovat proti kulakům podle § 107 tr.zák., tj. jako proti spekulantům a dovolil konfiskovat jejich sklady a rozdělit 25% těchto zásob vesnické chudíně.

Na dalším, červencovém zasedání ÚV vystoupila Bucharinova skupina a obvinila Stalinovu většinu ÚV, že rozbila hospodářský svazek s rolnictvem, zničila volný obchod s obilím a že se snaží prosazovat kolchozy nátlakem, a to i v takových podmínkách, kde nejsou prostředky pro mechanizaci zemědělské výroby. Na čas se podařilo rozpory překlenout, ale na XVI. konferenci (IV.1929) došlo k novému nesouladu, když Stalin do rezoluce prosadil takové tempo kolektivizace, které bucharinci považovali za neúnosné. Ze současného 1% podílu

kolchozů na zem. produkci měl, podle usnesení konference v r. 1933 zvýšit na 11,4%. Jak si ukážeme dále, i toto číslo růstu, považované Bucharinem za neúnosné, bylo pak v praxi několikrát překročeno.

Ale aby se tak mohlo stát, musel Stalin a jeho směr odklidit z cesty i sílu poslední opozice, která ještě trvala na pozvolném a organickém růstu ekonomiky a zachování pravidel NEPu. Už na zmíněné XVI. konferenci si nechal odhlasovat rezoluci, která odsoudila bucharince jako pravicovou úchylku, která "směřuje k trvalému zachování kulackého otroctví a k vykořisťování mas chudých a středních rolníků kulaky". A krátce na to, na zasedání ÚV v listopadu r. 1929 byl pak Bucharin vyloučen z politbyra a ostatní donuceni k sebekritice.

Současně s tím začala probíhat čistka ve straně, která měla vyloučit nejen cizí živly a "nenapravitelné byrokraty", ale i "skrýté trockisty.. a přívržence jiných protistranických skupin". V současně probíhající prověrce ve státním aparátu, byli odvoláni z funkcí a nahrazeni věrnými stalinisty i přívrženci Bucharina.

Co bylo politickým výsledkem tohoto konfliktu? Především to, že Stalinův směr zvítězil a porazil poslední možné opoziční seskupení v ÚV. Tato frakce stojící v čele strany se nemusela teď bát žádné opozice a plně ovládla nejen aparát, ale i ÚV a OB strany. Původní diktatura sovětů se zredukovala na diktaturu Stalinovy skupiny. Ta mohla teď prosadit v plné míře a bez kompromisů "druhou variantu" perspektivního vývoje, tj. urychlenou industrializaci a kolektivizaci. NEP skončil. Začalo období pětileték.

14. "BOLŠEVIZACE" KSČ

Při svém založení získala KSČ většinu českých, slovenských a maďarských členů a stoupenců sociální demokracie. Naproti tomu většina německých dělníků šla nadále za svou tradiční organizací. Poměr sil se ovšem postupem času měnil. Mimořádně velký vliv KSČ v době jejího vzniku vyplýval z nadějí v blízký příchod revoluce. Když se však poměry stabilizovaly, klesal i vliv této revoluční strany, i když však i nadále zůstal silný.

KSČ, na rozdíl od většiny sekcí kominterny, nebyla tedy jen pouhou úzkou propagandistickou skupinou, ale zůstávala masovou stranou. V prvních parlamentních volbách, v nichž mohla změřit svou sílu (1925), dostala 13,1% hlasů, takže byla po agrárnících druhou největší stranou ve státě. V dalších letech

převládala tendence k poklesu vlivu (1929 10,2% a 1935 10,3%), ale masový ráz si KSČ i pak udržela.

Zároveň se však tato strana s postupem času sama měnila. A tyto změny byly daleko více než vnitřními československými podmínkami způsobovány vnějšími zásahy ze strany KI.

Mezi vůdci KSČ měl zpočátku největší autoritu Bohumír Šmeral. Oba jeho dřívější nejvýznamnější oponenti z doby boje o založení strany - Karl Kreibich a Antonín Zápotocký - akceptovali postupně jeho stanoviska. Šmeralovo vedení se také v letech 1921-23 snažilo uskutečňovat politiku jednotné fronty, a to i přes to, že československá sociální demokracie nabídky na spolupráci odmítala. Propast mezi státotvornou sociální demokracií a revoluční KSČ byla totiž hluboká. Navíc sociální demokracie těžce nesla, že je vůči komunistům slabší dělnickou stranou a očekávala, že se v budoucnosti vzájemný poměr sil změní v její prospěch, což se také stalo. Z tohoto hlediska si proto více slibovala od nepřátelství vůči komunistům než od spolupráce s nimi, nehledě na to, že se nemínila vzdát i mnoha pro ni existenčně důležitých výhod, které jí skýtala její účast na vládní koalici.

Konfrontování s takovými obtížemi politiky jednotné fronty docházeli někteří, zejména mladší komunisté k závěru, že je třeba přejít k jiné, radikálnější politice. V samotné KSČ by takovéto názory zůstaly menšinovými, ale silně je povzbudily a posílily už zmíněné obraty "doleva" v kominterně. Porážka revolučního hnutí v Německu v říjnu 1923 způsobila, jak víme, mezi vůdci bolševické strany konsternaci. Předpoklad, na jehož základě se odhodlali provést říjnovou revoluci, tj. kalkulace s brzkým vítězstvím proletářské revoluce v dalších zemích, byl teď totiž neúspěchem německého října zpochybněn. Protože se však nedokázali propracovat ke kritickému závěru, že jejich koncepcie světové revoluce byla založena na strategickém omylu, na chybném odhadu životaschopnosti kapitalismu, došli namísto toho k názoru, že chyba byla subjektivní. A že spočívala zejména ve snaze o užší spolupráci komunistů s levým křídlem sociální demokracie. V rezoluci V. kongresu KI (červen-červenec 1924) se taktika jednotné fronty prakticky stáhla z programu, když se označila za manévr v boji "především proti zrádným vůdcům sociální demokracie".

Zároveň kominternu vytvřila heslo "bolševizace". U jeho zrodu stály dva momenty - jeden racionální, druhý instrumentální. Racionální moment spočíval v poznání neschopnosti mimoruských stran dobýt moc a ve snaze posílit je aplikací ruských zkušeností. Kořeny této neschopnosti se však chybně neviděly v tom, co bylo nejpodstatnější, totiž, že situace se ve všech evropských zemích podstatně lišila od poměrů v Rusku roku 1917. Na základě této

mylné premisy se prosadila v KI koncepcce, že se všechny její sekce musí svou podobou přibližovat bolševické straně jako svému jedinému politickému, ideologickému a organizačnímu vzoru. V rezolucích se sice často zdůrazňovalo, že nejde o "mechanické přenášení ruských zkušeností", ale praxe byla jiná.

Byl zde ovšem ještě instrumentální moment, který takovouto "bolševizací" urychloval. To vše se totiž odehrávalo v době rozpadu vedoucí skupiny ruské strany, v době konfliktu mezi Trockým a trojkou Stalin-Zinovjev-Kameněv. V tomto zápase tato "trojka" užívala argumentu, že ona je na rozdíl od Trockého představitelkou staré bolševické gardy. Mimo jiné i proto Zinovjev, tehdy předseda KI navrhl, aby se proces přejímání ruských zkušeností nazval právě "bolševizací". Když pak kominternu posuzovala, jaké politické, organizační a zejména personální závěry se mají při "bolševizaci" jednotlivých stran vyvozovat, nebyl jediným kritériem věcný zájem na zesílení dané sekce. Značným, postupně stále důležitějším a nakonec hlavním kritériem se tak stal frakční zájem vládnoucí skupiny v bolševické straně: dosadit do čela sekce pro ni spolehlivé osobnosti či jen osoby. V roce 1924 zájem trojky v boji s Trockým, v letech 1926-1927 zájem bloku Stalin-Bucharin v boji proti bloku Trockij-Zinovjev-Kameněv a posléze v roce 1928-1929 i zájem Stalina v zápase s Bucharinem se staly vodítkem těchto "bolševizačních vln". Vládnoucí skupina v ruské straně - a v jejím čele stál od roku 1923 vždy Stalin - podporovala tak v jiných sekcích KI vždy ty proudy, skupiny a osoby, které jí pokud možno okamžitě skýtaly záruku, že nepodpoří názor opozice ve VKS(b), se kterou právě bojovala o hegemonii ve straně. Jedině i z tohoto zorného úhlu lze plně osvětlit vývoj KSČ ve dvacátých letech, označovaných za éru její "bolševizace".

X X X X

KSČ byla, díky Šmeralově intelektu a autoritě, schopná sama si vypracovat koncepci založenou na realitě státu, vzešlého z národní a demokratické revoluce. Tato přednost se však záhy stala v očích KI a strany bolševiků důkazem její politické slabosti, protože byla v rozporu s obratem doleva po r. 1923.

Šmeralova většina ve vedení strany nebyla výsledkem V. kongresu KI nadšena. Šmeral byl však příliš velký diplomat, než aby se postavil otevřeně na odpor linii, kterou vskrytu duše považoval za mylnou. A tak vedení KSČ sice formálně přijalo usnesení V. kongresu, ale doufalo, že si i pak uchová možnost uplatňovat aspoň do jisté míry politiku jednotné fronty z předcházejících dvou kongresů, teď de facto zavrženou. Tento záměr byl však velmi průhledný jak pro nově se utvořivší levice ve vlastní straně, tak i pro exekutivu kominterny (EKI).

Ta označila dosavadní orientaci KSČ za oportunistickou, a zejména napadla tezi, že dělnická vláda znamená pokus provádět dělnickou politiku po přechodnou dobu v rámci buržoazní demokracie. Manuilevskij, delegát exekutivy na II. sjezdu KSČ (říjen-listopad 1924) prosadil, že levice kolem Hakena, Neuratha a Verčika, jejíž delegáti byli v menšině, získala vedoucí pozice v nově zvoleném výkonném výboru KSČ.

To bylo v dějinách československého dělnického hnutí novum. Přirozená autorita na základě zkušeností členských mas tu přestala být hlavním kritériem pro výběr do vedení strany, musela tu ustoupit kádrovému diktátu a bezpodmínečnosti souhlasu s linií KI. Zesílil se tu také centralismus na úkor demokracie a převaha aparátu nad stranickými orgány a členstvem.

Již na tomto prvním případě, kdy KI vnutila straně menšinové vedení, se ukázalo, jakou roli hrají vlivy a síly frakčního boje v Rusku v jejích osudech a politice. Svůj nejostřejší útok tehdy zaměřil Manuilevskij zejména proti Kreibichovi, a to proto, že ten se ve svém článku (neuveřejněném!) vyslovil proti změnám ve vedeních sekcí podle tohoto receptu. Manuilevskij označil Kreibichův článek za nepřátelský čin proti kominterně, Stalin jej později nazval trockistickým.

Autoritativní zásah moskevského centra do záležitostí KSČ nebyl ani náhodným, ani ojedinělým. Pod heslem "bolševizace" byly takto všechny sekce podřízeny nejen exekutivě, ale i jejímu aparátu. Internacionála a KSČ s ní se tím stále více byrokratizovala. Systém instruktorů, zmocněnců, pravidelných hlášení o plnění direktiv přeměnily KSČ v období krajské organizace, zbavené veškeré autonomie.

Manuilevského oktroj však stál zpočátku na vratkém základě: do půl roku se strana ocitla ve vážné krizi. Bylo nutné k jejímu překonání sáhnout k vyloučení pražského krajského tajemníka Bubníka a konflikt, který se kolem tohoto kroku rozpoutal, byl jen jevovou stránkou hlubokého rozporu mezi dvěma orientacemi, z nichž jedna zastávala linii V. kongresu KI a druhá ji de facto nepřijímala. Většina českých krajů se postavila za pravicovou menšinu výkonného výboru kolem Šmerala a ta žádala, aby se ještě před V. rozšířeným plénem exekutivy (svolaným na březen 1925) sešla celostátní konference strany, jejíž delegáti byli již zvoleni. To však levicová většina výkonného výboru nepřipustila u vědomí, že by na ní zůstala v menšině. Levice se přitom opírala o německé, slovenské a maďarské kraje a mezi českými komunistickými dělníky byla v menšině.

Konflikt se proto projednával i v Československé komisi V. rozšířeného pléna exekutivy KI. Ještě na počátku moskevských jednání se obě skupiny označovaly jako pravice a levice a Zinovjev uhtěl jejich spor vyřešit vyloučením

pravice ze strany. Manuilevskij a Stalin si však uvědomili riziko a prosadili kompromis. Stalin překlasifikoval staré dělení KSČ na pravici a levici, takže podle něho bylo možné rozlišovat směry tři: tzv. historickou pravici (Šmeral-Kreibich-Zápotocký) nazval středem, za pravici označil Bubníkovy stoupence a navrhl vytvoření bloku levice se "středem". Označení "pravice" bylo pak rezervováno pro všechny, kteří by nesouhlasili s moskevským rozhodnutím.

Bylto kompromis výhodnější pro levici, protože jí zaručoval i nadále většinu ve vedení. Vůdce historické pravice ho však přijali, a to nejen z oportunismu. Byli totiž oddanými straníky, myšlenka rozchodu se stranou jim nepřišla na mysl a veřejné vystupování proti ní, jak to právě dělal Bubník a jeho stoupenci, je krajně rozhořčovalo.

Z vývoje po bubníkovské krizi nelze dělat závěr, že by většina členstva byla získána pro levou orientaci, kterou na jejím počátku hlásala KI a levice. Ostatně orientace Hakena, Neuratha, Jílka a dalších jejích vůdců se postupně posunovala doprava. Krize stranu oslabil; úbytek členstva byl nevelký a přechodný, vážnější však bylo, že se týkal především kovodělníků.

V roce 1926 přešli sociální demokraté a národní socialisté do opozice, utvořila se vláda tzv. panské koalice z českých, německých a slovenských buržoazních stran. V tomto období byl mezi lidem značný odpor proti vládní politice, která se vskutku prosazovala na úkor zájmů námezdně pracujících a korupčními metodami. Došlo k řadě společných akcí dělnických stran. Byla to velká šance pro akční jednotu celé levice, ochota KSČ k spolupráci s ostatními levicovými stranami byla však omezena obavami před kritikou KI. A tam, kde KSČ udělala největší krok ke sblížení - když se před presidentskou volbou v roce 1927 rozhodla podpořit T.G. Masaryka v případě, že by proti němu sjednocená pravice kandidovala Kramáře - kominternu toto její rozhodnutí energicky vetovala.

Vývoj vedení KSČ byl stále více charakterizován odchodem nejschopnějších funkcionářů z vedení a rostoucí převahou průměrných. Nejdříve byl z politbyra vyloučen Neurath a to proto, že se pokusil podpořit kritická stanoviska Trockého. Brzy nato odvolala KI Šmerala a Kreibicha do Moskvy. Tím se ale posílilo postavení B. Jílka a politbyro KSČ se ocitlo v rukou jeho skupiny.

Kdybychom hledali prototyp vůdčího stranického byrokrata dvacátých let, sotva bychom našli někoho vhodnějšího než Bohumila Jílka. Byl to člověk se všemi rysy zkostnatělého aparátníka, ochotný plnit jakoukoliv směrnicí z Moskvy. Oficiální historiografie označuje Jílkovu skupinu za pravicově oportunistickou; převzala tuto nálepku z dobového hodnocení levic, které mělo silně instrumentální charakter. Nejvýstižnější však by bylo charakterizo-

vat linii Jílkovy skupiny jako pokus obejít se vůbec bez linie. Ostatní její členové byli (s jednou výjimkou - Stern) jako stvoření k obrazu svého šéfa. Důsledkem toho bylo zatuchlé ovzduší, potlačování kritiky, skličující chudoba myšlení. Lidé schopní vytvářet politické koncepce (Neurath a Kreibich) z vedení odešli, Šmeral se sice na čas z Moskvy vrátil, ale jeho vliv na politickou linii zredukovala Jílkova skupina směrem k nule.

X X X X

V červenci 1928 se Jílkovo vedení pokusilo, navzdory vládnímu zakazu, zorganizovat velkou demonstraci na Václavském náměstí, tzv. Rudý den. Pokus skončil žalostným bankrotem - účastníků totiž přišlo tak málo, že se plánovaná demonstrace vůbec nekonala. Tento očividný neúspěch uvrhl stranu do těžké krize. Vedení výkonných orgánů převzala na podzim levá opozice kolem Klementa Gottwalda. Měla sice podporu německých, slovenských a maďarských krajů, ale v českých oblastech ji podporovala jen menší část strany a mládež. Její předáci byli velmi mladí - nejstaršímu Gottwaldovi bylo 32 let, všem ostatním (Švermovi, Slánskému, Friedovi, Guttmannovi) bylo méně než 30. Byli jistě zanícenými obětavými revolucionáři, a tak je znechucovalo nezdravé ovzduší, které za Jílkova vedení vládlo. Východiško však viděli, a v tom se hluboce mýlili, v dalším, ještě radikálnějším posunu politiky KSČ doleva. Zpočátku obviňovali proto z "pravicového oportunismu" především historickou pravici, teprve později zaměřili tuto kritiku i proti jílkovcům.

Levá opozice však žádala i uvolnění dosavadního zatuchlého ovzduší. Prosadila volnost kritiky zdola. Ale když podzimní diskuse ukázala, že v českém členstvu nezíská většinu, dokázala tato levice, v té době již jsoucí u kormidla, zmanipulovat i přípravu i průběh V. sjezdu (únor 1929) natolik, že dosáhla na něm výraznou většinu. Generálním tajemníkem byl zvolen Gottwald.

Došlo k tomu ale v době, kdy v Sovětském svazu Stalin již odstavil Bucharina na vedlejší kolej a kdy se v kominterně s jeho pomocí prosadila levá orientace, označující sociální demokraty za sociálfašisty a kdy zmizely poslední prvky vnitřní demokracie. Nové vedení KSČ tuto linii přijalo s entuziasmem. Nebezpečí fašismu v ČSR spatřovalo díky své levičácké nadsázce nejen v sociální demokracii, ale i v Hradu.

X X X X

Pokud jde o samotného Gottwalda, je jisté, že byl typem dělnického funkcionáře - samouka. V KSČ byl největším politickým talentem po Šmeralovi a jeho životopis svědčí o tom, že se vypracoval vlastními schopnostmi z nižších funkcí až na člena politbyra. Ve skupině, kterou kolem sebe vytvořil před V. sjezdem a později v celé straně, měl přirozenou autoritu. Postupně, tak jak sbíral zkušenosti a zbavoval se levičáckých iluzí, vyrostl ve vyzrálého poli-

tika. Byl a zůstal ovšem vždy typem vůdce stalinské kominterny, jejímž sekretářem se později i stal. Nebyl proto ani teď, ani později schopen překročit zásadní mez, tj. oponovat Stalinovi. Dobře věděl, poučen zkušenostmi jiných, že chce-li prosadit cokoliv rozumného, musí se Stalinem souhlasit. Jen tak se může udržet v sedle. Byl ochoten tu přinést jakékoliv oběti i jednat proti vlastnímu vnitřnímu přesvědčení, ba dokonce obětovat i své přátele. V tom byl však také kořen jeho dosti tragického osobního osudu v posledních třech letech jeho života.

x x x

Nové Gottwaldovo vedení mělo ve straně zpočátku jen slabou podporu. Strana ztratila převážnou většinu svého členstva: jeho stav klesl ze 138 000 v říjnu 1927 na 21 až 30 tisíc v prvním pololetí 1930. Odešla velká část zakladatelů (Muna, Neurath, Verčík, Jílek). Počet hlasů, který měl již dříve sestupnou tendenci, poklesl v mnohem menší míře: v zemských volbách z prosince 1928 dostala KSČ 12,3%, v parlamentních z října 1929 10,6%, což byl relativní úspěch. Tento stupeň vlivu si v dalších letech udržela, počet členů začal opět stoupat. Tato konsolidace KSČ by byla asi těžko vysvětlitelná bez velké hospodářské krize. Tíha této krize pro všechny vrstvy a zejména pro chudé, situace, kdy hladoví lidé chodili kolem výkladních skříní přeplněných luxusním zbožím - to vše působilo absurdněji než neracionální politika KSČ a kominterny, volající do boje proti "sociálfašismu".

Komunisté - i ti, kteří přijímali tuto "teorii sociálfašismu" zprvu se souhlasem - postupně poznávali, zejména vzhledem k narůstající hrozbě fašismu v Německu, slepou uličku této linie. Nebylo však snadné ji změnit od základu a otevřenou kritikou, protože za ní i teď stála Stalinova autorita. Mezi těmi, kteří se na zasedání pléna exekutivy v roce 1932 otevřeněji o jistou změnu pokusili, byli i Gottwald, Guttman a Šverma. Opírali se právě o zkušenosti z mostecké stávkou, kdy komunisté spolupracovali s reformistickými funkcionáři. Náměty a zkušenosti československých delegátů však byly odmítnuty a Guttman, který na nich trval, byl ze strany vyloučen.

Teprve po událostech ve Francii z února 1934, když Dimitrov prosadil návrat k politice jednotné fronty, mohla KSČ začít postupně ale i iniciativně prolamovat krunýř politické izolace a tím i začít opět hrát aktivnější roli v politickém životě země.

15. Urychlení industrializace v SSSR a její důsledky

Industriální epocha lidských dějin je přeplněna technologickým, produktivním, sociálním i politickým dynamismem. Nicméně i v jejím rámci představuje období prvních sovětských pětiletých jev po všech stránkách mimořádný.

Těchto 12 let a 9 měsíců, které uplynuly mezi říjnem r. 1928 a červnem r. 1941 představovaly pro sovětské Rusko ekonomický a sociální skok přes celá staletí. Svědčí o tom snad nejlépe tato strohá fakta:

Národní důchod země se v té době zvýšil o pět a půl násobek, průmyslová výroba 10x, výkon dopravy 4,5x, počet průmyslových dělníků vzrostl z 10,7 mil. na 31,2 mil., podíl rolnictva klesl ze 74,9% veškerého obyvatelstva na 44,9%. Vznikla nejen nová surovinová a energetická báze, ale rozvinula se i vysoce seriová výroba dosud neexistujících odvětví - leteckého, automobilového, traktorového, kombajnového i chemického průmyslu. Vznikly zcela nové průmyslové oblasti sovětského Východu, v místech, které deset let předtím nebyly vůbec zařazeny jako lokality ani na nejpodrobnějších mapách.

Jak se uskutečnila tato změna? Kde jsou její příčiny, zdroje a sociální důsledky? Jak ovlivnila běh světových i našich dějin? To vše jsou otázky, které dodnes vzrušují a podněcují historiky k novým a novým úvahám. Bylo těžké to vše pochopit tehdy a zdá se, že teprve dnes, po padesáti letech, jsme s to podat přehlednější obraz, podstatu a snad i zhodnocení těchto událostí.

x x x x

Zdá se být takřka jisté, že výchozím bodem a klíčem pro objasnění dějin sovětských pětiletých a jejich drásavých konfliktů, je teoreticko-ekonomická úvaha o zdrojích investičního urychlení. Každá industrializace představuje totiž historicky rozměrný proces, ve kterém se na jedné straně určitý rozsah zdrojů a rezerv odejmou bezprostřední spotřebě a usměrní se do vytvoření nových průmyslově výrobních kapacit. Tím se na druhé straně dosáhne rozšíření jejich podílu na celkové tvorbě národního důchodu, tj. rozšíření reprodukce a strukturální proměny dané ekonomiky.

Ale mezi vybudováním nových kapacit a momentem, kdy tyto nové výroby uhradí svou produkcí investičně vložené hodnoty, uplyne vždy určitá doba, ve které se sice zdroje a rezervy už spotřebovávají, ale jejich hodnotový přínos do národního důchodu se ještě neprojevuje. Čím delší je doba této "návrtnosti", tím více prostředků musí být bezprostředně odejmuto z fondů spotřeby. Proud tohoto odnímání musí být ovšem nepřetržitý, jinak by totiž investice zůstaly nedokončeny a vložené prostředky by se zcela znehodnotily.

Za určitých okolností však může tento rozdíl mezi vklady a jejich návrat-

ností dočasně i velmi prudce vzrůstat. Stane se tak především tehdy, jestliže hlavní proud investic směřuje zejména do odvětví, ve kterých je z technických důvodů návratnost investičních vkladů zvláště dlouhodobá. Mezi ně patří surovinový, energetický průmysl a těžké strojírenství, kde časové rozpětí mezi zahájenou výstavbou a dosažením rentability se často blíží až k celému desetiletí. A za druhé tehdy, jestliže se postupuje rychlým tempem v tak široké sortimentní struktuře, že existuje příliš mnoho staveb, které si vyžadují vklady a navíc také, když při tom vzrůstá i rozsah nutných nevýrobních investic (byty, cesty, zásobovací, spojovací a j. sítě atd.), které, pokud tomuto rozsahu nestačí, zpětně limitují konečný produktivní efekt.

Omlouváme se čtenáři za tento exkurs, ale bez něj nelze pochopit základní problémy, rozpory a sociálně-politické konflikty, které se odehrály v 30. letech v SSSR.

Podívejme se z tohoto zorného úhlu na dynamiku sovětských pětiletok. Jestliže dnes se běžně považuje roční růst výroby o 3-5% za příznak ekonomické prosperity země a za vzestup, s jakým se lze i vyrovnat s požadavky současné 3. průmyslové revoluce, pak nás tempo sovětských pětiletok přímo šokuje:

Už první varianta první pětiletky pro léta 1928-32 předpokládala roční růst 20% a pětiletý výsledek přinesl 120% zvýšení v posledním roce oproti výchozímu stavu. Již zde se tedy plánoval nevídaně vysoký podíl národního důchodu pro investiční vklady, tj. 26%! Přitom 77% z něj mělo směřovat do těžkého průmyslu! Ve skutečnosti se však prosadil růst ještě pronikavější. V r. 1929 činil 29,4% v reálu, za dva roky (1929-30) o 59% a za celou pětiletku splněnou za 4 roky a 109 dní 113,4%. Podíl těžkého průmyslu při tom zaznamenal ročně 42-48% růst a v celé pětiletce 172,8%!

Takovéto tempo bylo ovšem možné dosáhnout jen dalším a dalším zvyšováním podílu takto usměrněných investic na národním důchodu - až za 1/3 jeho celkového úhrnu!

To ovšem znamenalo, že se nejméně o tolik musel i snížit fond spotřeby, tj. reálný fond mezd a naturální spotřeby. Ve skutečnosti však muselo být toto snížení ještě pronikavější, protože se budovala zcela nová odvětví a to často cestou dovozu kompletních investičních celků ze zahraničí (USA, Německo a j.). To znamenalo nejen platit tyto dovozy strojů a zařízení hotově (úvěr byl Sovětskému svazu prakticky nedostupný), ale hradit i vysoké mzdy inženýrů, kvalifikovaných dělníků, kteří výrobu zaváděli, dále stáže sovětských odborníků v cizině, montážní díly pro nabíhající výrobu, pokud nebylo dost domácích subdodávek atd. atd.).

K úhradě bylo nutné vyvážet. Vývozní komoditou nemohly být ovšem stroje z nově postavených závodů. Kapacity nebyly jednak ještě v provozu a hlavně -

na jejich produkci čekaly potřeby další industrializace země. Bylo tedy nutné vyvážet spotřební zboží, potraviny, obilí, suroviny, naftu, dřevo, zlato, azbest - prostě vše, co jen bylo možné prodat. A dodejme na oslabených světových trzích, na kterých právě v důsledku světové hospodářské krize ceny přímo padaly do nejnižších poloh.

Současně s tímto úbytkem reálných mzdových fondů, mzdové nároky prudce rostly. Jen za 1. pětiletku vstoupilo do zaměstnání na 7,4 mil. pracujících. Zejména stavební a těžební otvírací práce si vyžadovaly - vzhledem k mizivé mechanizační úrovni - takový rozsah pracovních sil, který si může představit jen ten, který shlédl autentické filmové snímky např. z budování Dněprogesu. Zákonitě tedy vznikla situace, kdy si celková ekonomická politika vyžadovala od obrovské masy lidí více výkonů za podstatně nižší mzdy, tedy nesmírné oběti ode všech. Nelze si představit, že by bylo možné dosáhnout takového výsledku jen pouhým dobrovolným všelidovým sebeobětováním. Zákonitě se tu musela zdvihnout i vlna mocensko-administrativního tlaku a násilí. A takto vyhraněná vůle se snadno mění i v zvůli.

Již ve stati věnované vývoji NEPu jsme naznačili, jak tíživým se stal v jeho závěrečné fázi problém "tržního obilí". S nástupem pětiletok se však význam jeho vlivů a působení na veškerou ekonomiku ještě umocnil. Obilí se stalo jednak důležitým exportním zbožím. Ale současně i nejzákladnější výživou těch, kteří pracovali na stavbách průmyslových gigantů. Zde vzniklo pole, na kterém se řešilo takřka vše. Po porážce bucharinovské varianty evoluce NEPu, si - jak už víme - vynutila Stalinova vedoucí frakce na XVI. konferenci usnesení, podle kterého měla být kolektivizace zemědělství urychlena a to tak, aby v r. 1933 bylo již 11,4% rolnických usedlostí v družstvech. Tím se měl výrazně rozšířit sektor, který dodával nejvíce tržního obilí, tj. až 54% veškeré své produkce.

Neuplynulo však ani půl roku a Stalin a jeho sekretariát pochopili, že ani toto urychlení kolektivizace, vymezené pokud jde o tempo a kvantitu jednak dodávkami moderní techniky a dále principem dobrovolnosti vstupu rolníků do kolchozů, schváleným ostatně jako princip na XV. sjezdu (viz výše), nepředstavuje reálné a hlavně včasné řešení obilního problému. Rozhodli se proto nerespektovat dosavadní usnesení stranických sjezdů, konferencí i ÚV a provést smělý, ale krutý císařský řez: urychlit kolektivizaci administrativním zvýšením tlakem na drobné a střední rolníky, zničit a vyvézt z vesnice kulaky a od nově vytvořených kolchozů si vynutit tolik obilí, kolik ho bude zapotřebí pro nejn nutnější pokrytí mzdového fondu a exportu.

A tak se také stalo. Stalin vyhlásil politickou mobilizaci kádřů, vytvořil brigády, zajistil je oddíly GPU a milicemi. Byl také vybrán kádr budoucích

"předsedů" kolchozů i dalších funkcionářů, zajištěna sklizeň, sveden dobytek do společných stájí. Současně vznikly sběrné tábory pro vyvezené kulaky a jejich rodinné příslušníky, které se záhy přeměnily v pracovní oddíly GULAGu, dirigované na zemní práce, ke kácení exportního dříví, na těžbu azbestu, stavby průplavů a železničních naspů na severu i na východě země - prostě všude tam, kde to bylo právě zapotřebí.

Spád této akce byl nesmírně dramatický. Původní plán kolektivizace k r. 1933 byl překročen už v říjnu r. 1929, na konci téhož roku bylo zkolektivizováno už 24,6% usedlostí. V roce 1931 pak už 57% a o rok později dokonce 61,5%, přičemž v rozhodujících produkčních oblastech dosáhl stupeň kolektivizace už v r. 1931 83-91%! Zhruba 14 mil. rolnických usedlostí tak splýnulo do 200 tis. kolchozů o průměrné výměře 500 ha.

Dostaly tyto kolchozy do vinku novou traktorovou a kombajnovou techniku, umělá hnojiva, ušlechtilá osiva? Jistěže nikoliv. Vždyť v r. 1931 dostalo zemědělství jako celek jen 59 130 traktorů a 478 kombajnů. Traktor by tedy připadl na každý třetí kolchoz, kdyby nebyly tyto stroje přednostně dodány na sochozy a později do STS. Prostá kooperace - to byl jediný zdroj možného růstu efektivity na těchto nových a nevžitých zemědělských velkopodnicích.

Nechceme podcenit vliv agitace ani sílu protikulacké nenávisti, která na sovětském venkově žila po celý NEP. Ale faktem je, že bez násilí by se takovéto dílo nikdy nemohlo uskutečnit. Stalin sice 2.3.1930 odsoudil jeho extrém, ale ústup ani od kolektivizace, ani od základní metody nátlaku nedovolil.

Zisk potřebného množství tržního obilí byl pro něho účelem, který musel posvětit všechny prostředky. A to i za cenu ztrát - někdy těžkých a dlouhodobých, které utrpělo zemědělství jako celek. Mnohde bylo nutné potlačit selská povstání. Jinde opět na čas ožil banditismus. Nejcitelnější však byly důsledky "orgií masa" - vybití dobytka a jeho pojídání, ke kterému sahali obvykle rolníci násilím nucení ke vstupu do kolchozů, aby "si ještě užili dokud jsou svými pány". V některých oblastech se pokusila část rolníků o výrobní stávky. Když však neoseli pole obilím, doplatili na to - zejména po neúrodě v r. 1933/4 - masovým hladomorem. Ovšem i tam, kde oseli, se úrodnost půdy na čas snížila, protože po poklesu stavů hovězího dobytka - často až o třetinu a polovinu - nebylo dost statkových hnojiv. Nároky výkupu však rostly a rostly, a tak se často vykupovalo i osivo, jednak aby se splnil plán a také aby ho kolchozníci v nouzi nespotřebovali. Ale protože chyběly sýpky, docházelo až k 20% ztrátám. A když se i osivo zkazilo a nevzešlo, opět na to doplatili kolchozníci. Není divu, že se rozmáhal útěk z vesnice.

Ale byla tu i další potíž. Nově dosazení předsedové kolchozů byli sice politicky rozhodní a pevní, ale principům statkové agronomie se většinou tepr-

ve začínali učit. Bylo velmi často nad jejich síly zorganizovat práci na 500 hektarech velkopodniku, správně rozvrhnout obilní postupy, stanovit možné chovy skotu, veterinárně je zabezpečit atd. atd.

To vše pak vedlo k tomu, že se vžila metoda direktivního řízení zemědělství z centra, krajů i okresů, zejména ze sekretariátů strany. Takovýto centralismus je však v obecném rozporu s povahou zemědělské práce a nutil kolchozy k formalismu a kampanovitému plnění "ukazatelů". To opět vedlo k rozporu nařízení s konkrétní situací na místě a tedy opět ke ztrátám. Kolchozní a okresní instituce se je pak snažily zakrýt "úpravami v hlášeníh", např. tím, že se výnosy hlásily z obilí "na stojato" jako odhady, že se také prováděly různé manipulace se ztrátovými odpisy atd. atd. Proto také zemědělské statistiky z třicátých let jsou velmi nevěrohodné a vesměs zatajují skutečnost, že sovětská zemědělská produkce ještě v bezprostředně předválečném období jen ztěžka dosahovala předkolektivizační úrovně.

Ale současně s tím musíme konstatovat i fakt, že právě urychlená kolektivizace vyřešila problém tržního obilí a umožnila úspěch především první pětiletky.

Po první pětiletce ihned následovala druhá pětiletka (1932-7). I ona si udržela nevídané - byť i poněkud snížené - tempo růstu průmyslové výroby (17,7% ročně). Podstatně se však v jejím průběhu - a zejména po drastických opatřeních postihujících právě či předpokládané viníky - zvýšila kvalita produkce, a to jednak tím, že rozhodující většina strojírenské výroby (87%) se už vyráběla v nových nebo rekonstruovaných závodech, ale i proto, že do průmyslových závodů přišla již první vlna kvalifikovaných inženýrů, které vychovály sovětské a zahraniční techniky. Markantní byl také přesun těžišť investic do východních oblastí (Magnitogorsk, Kuzněck a střední Sibiř), což se ukázalo být nasmírně důležité zejména v době války. V této pětiletce ovšem vznikl i moderní válečný průmysl a RA se stala jednou z prvních motorizovaných armád světa.

Pokud jde o 3. pětiletku (1937-42) lze konstatovat, že pokračovala ve stejných tendencích, když zejména v její první části se podařilo podstatně zvýšit i výrobu spotřebního zboží a tím i reálné mzdy. V okamžiku, když hitlerovci napadli SSSR, byla průmyslová výroba opět o 86% vyšší než v posledním roce druhé pětiletky.

Uveďme si několik základních čísel. V době pětiletok národní důchod SSSR vzrostl (1928 = 100) na 563,7%, výkon dopravy na 451,9%, produkce oceli dosáhla 22,4 mil. t (Německo v r. 1938 21 mil. t), uhlí 191 mil. t (176 mil. t), elektrické energie 65 mld. kwh (67,6) atd. To vše svědčí o tom, že SSSR se

stal druhou největší průmyslovou mocností tehdejšího světa a zvládl a začlenil do své ekonomické a technologické struktury všechny podstatné výroby druhé průmyslové revoluce. Stal se nejen významnou velmocí, ale i potenciální "supervelmocí" a to díky jak takměř nekonečným surovinovým a prostorovým rezervám, tak i moderní úrovni svých výrobních sil.

Sovětský svaz tedy překonal v období pětiletetek svou původní propastní zaostalost oproti vyspělým kapitalistickým státům oné doby a stal se druhým průmyslovým státem světa co do absolutního rozsahu produkce. Ale rozdíl mezi ním a nejvyspělejší zemí - USA - byl stále ještě veliký. Národní důchod představoval tehdy zhruba jen 40% amerického, průmyslová výroba 36%, spotřeba elektriny 31%, výroba oceli 30%, cementu 35%, bavlněných tkanin 38%, těžba ropy 25% atd.

x x x x

V průběhu tří pětiletetek se však v této zemi uskutečnily i závažné sociální a třídní přeměny. Zanikly totiž anebo byly přetvořeny vlastně všechny třídy NEPovského Ruska, přičemž se vytvořily a stabilizovaly i zcela nové třídy a sociální skupiny.

Původní sovětská dělnická třída - druhé a třetí generace - byla teď převrstvena záplavou nových dělníků, masově přicházejících z venkova. Tedy "dělníky" 1. generace, kteří si v chodu začali osvojovat nejen pracovní a kolektivní návyky života, ale i samotný městský způsob života, návyk nakupovat, pohybovat se v městském prostředí, zvykat si na pravidelné informace a nové životní tempo. Tito noví dělníci vychovaní prostotou, ba i bídou, ale i kulackým chrapounstvím NEPovské vesnice, byli nesmírně nenároční, trpěliví a pracovití. Rádi přijímali i takové pracovní podmínky doby pětiletetek, které dělníci "3. generace", zvyklí na ochranu odborových svazů, pokládali za katastrofální zhoršení svého standardu a takřka neúnosné. Navíc tito "noví dělníci" přicházeli do stejně nových závodů, které jim nabídly rychlý kvalifikační i funkční vzestup a nejširší uplatnění zásady "každý dle schopností". Jejich talenty a vlohy se proto mohly bez zábran rozvíjet. A tak není divu, že právě z nich vzešla masová vlna "stachanovců" - úderníků práce, která byla tak typická pro druhou polovinu 30. let.

Byla tu však ještě další důležitá okolnost - "uravnilovka", tj. nivelizace mezd. Nízká úroveň celkového mzdového fondu nedovolovala totiž jejich diferenciaci a tím i smazávala dosavadní "elitářství" původní, NEPovské dělnické třídy, kterou navíc reprezentovaly už jen starší generace, navíc často povýšené do role mistrů, tajemníků, předsedů kolchozů atd. Noví dělníci byli naopak mladí a "uravnilovkou" proto příliš netrpěli. I to přispělo k jejich

splynutí s městským prostředím a tím i ke vzniku nové sociální psychologie této třídy, ve které ovšem nemalou roli hrála hluboká víra v jedinou "městskou" ideologii, kterou poznali - a tou byl "marxismus-leninismus" zjednodušený ve Stalinově interpretaci.

Nová dělnická třída stála tedy před úkolem politické emancipace. Její civilizační úroveň byla dosud nízká a zatížená zbytky rolnické psychologie. Její politické uvědomění, nevytvářené procesem bojů proti kapitalistickým elitám a NEPovskou ekonomikou, jí nedovolovalo rychle se zbavit role pouhé výrobní síly, pochopit složitost provozu nových velkopodniků a vykonávat vliv na manažerské elity.

To vše omezovalo její společenskou roli. Teprve tehdy se začala učit poznávat a formulovat své zájmy v systému industrializované ekonomiky, chápat roli společenských organizací, zejména odborů. Nebyla dosud schopná vybírat si svobodně své představitele a vůdce a tak celkem pasivně přijímala a volila ty, které jí předložily či dosadily stranické nebo odborové aparáty.

Nová dělnická třída byla tedy už sociální kategorií, ale nedozrála dosud do role sociálního a politického subjektu. I tento moment je důležitý nejen pro pochopení sociální báze stalinistického systému, ale i pro časové hranice jeho dějinného vymezení.

Vzniklo však i nové rolnictvo - kolchozníci. Ztratilo svou dřívější vnitřní diferenciaci a v GULAGu skončili i jeho autoritativní mluvčí a vládcové - kulaci. Jak jsme si už ukázali, i tato nová třída se rodila v infernu nátlaku, expropriací, často - nebo většinou - i z bídy masivních výkupů obilí, za které dostávala směšně nízké ceny, navíc znehodnocené rychlou inflací a všeobecným úpadkem vesnického obchodu a zásobování. V první fázi pětiletky se proto, jak víme, množily i útěky rolníků do měst a pokusy o tuláctví. Na to úřady reagovaly zavedením rolnických "pasů", tj. povolení k opuštění vesnice. Nejsou daleko od pravdy ti, kteří to vykládají jako určitý návrat k znevolnění. (Opatření zrušena až na sklonku 60. let.)

Od poloviny druhé pětiletky však nastal i v životních podmínkách kolchozních rolníků určitý obrat k lepšímu. V r. 1937 se už projevilý dodávky traktorů, kombajnů a jiných výrobních prostředků, takže už bylo možné z 80% zmechanizovat podzimní orbu, ze 70% kultivační práce a ze 68% žňové práce. Zvedly se také, byť i pomaleji, stavy dobytka a výnosnějším se stal i "kolchozní trh". Hodnota "trudodne" (pracovní jednotky) se zvýšila a kolem r. 1939 se dosti přiblížila průměrné dělnické mzdě. Značná část kolchozníků - 23% - si v té době také zvýšila kvalifikaci nebo získala specializaci. Kolchozní systém se tím postupně stabilizoval. A tak se hitlerovci, kteří věřili, že právě zde se

rozevře po prvním úderu propast pod základy sovětského systému, v mnohém přepočítali. V té či oné míře i formě kolchozy i teď přetrvaly a po válce se spontánně obnovovaly. Už tehdy se tedy ukázalo to, co nakonec potvrdila i pozdější praxe dalších zemí sovětského bloku, že totiž po ekonomicko-organizační a investiční stabilizaci kolektivizace jsou cesty zpátky už silně nepravděpodobné.

Několik slov o sovětské inteligenci. Ve druhé polovině 20. let došlo k pozoruhodnému rozvoji sovětského středního i vysokého školství a vědeckých institutů. To umožnilo už v první pětiletce uvést do funkcí kolem 140 tisíc nových inženýrů a tím takřka pokrýt nejnnutnější potřebu učitelů a lékařů. Celkově se od r. 1926 do r. 1939 počet inženýrů zvýšil 7,7x, agronomů 5,1x, vědeckých pracovníků 7,8x, učitelů 3,5x, lékařů 2,3x. Celkový počet absolventů vysokých škol činil v témže roce 11,8 mil, což i relativně je číslo srovnatelné s USA, Francií i Německem. Drtivá většina těchto kvalifikovaných absolventů pocházela ovšem z vesnice a z řad "nových dělníků" a svým způsobem tvořila i jádro oné "komsomolské generace 30. let", která až do příchodu Gorbačova byla nosnou silou kádrů sovětského vedení. Životní zkušenosti této inteligence nesahaly do 20. let, proto byla také niterně stalinistická. Ale i optimisticko-entuziastická, neboť její emancipace a diferenciací se rozvíjela do "volného prostoru" nově vytvářené ekonomiky, ale i stalinské byrokracie, které jí poskytovaly široké prostory pro vzestup a - usměrněnou - seberealizaci.

Uvnitř této "nové inteligence" se záhy začala vyhranovat i nová, funkčně vyšší vrstva "nových manažerů". V druhé polovině 30. let, zejména po druhé fázi "velkých čistek" tito vesměs talentovaní, ale současně i poučeně pružní technokraté a byrokraté pohotově vyplnili mezery, které rádo represí vyrylo do řad starší inteligence. Záhy si totiž osvojili nejen citlivé pochopení pro "meze své odvahy", ale i nový životní styl "verchušky", ke kterému patřily nejen nemalé materiální výhody, ale i určitá míra beztrestnosti při porušování zákonnosti, pokud se děla v intencích a pod záštitou ještě mocnějších náčelníků. Kombinace úplné poslušnosti a pružné páteře směrem nahoru a tvrdé neúprosnosti a často i bezohledného autoritářství směrem dolů se stala pro ně typickým rysem a i později zůstala kazem na jejich nesporné pracovitosti a vlastenecké oddanosti.

x x x x

Ve vysoké přílivové vlně pětiletok však také beze zbytku utonuly dvě rozměrem odlišné sociální kategorie. Na jedné straně zmizely vyvlastněné "nepřátelské" třídy kulaků a kapitalistických nepmanů, které takřka beze zbytku po-

hltil GULAG a přeměnil je v nejméně desítimilionovou třídu vězeňských otroků. V čistkách poloviny 30. let k nim však přibyla i nemalá část "staré inteligence" a s ní i podstatná část "staré leninské strany", zejména ti, kteří pamatovali a prožili dobu, kdy Trockij, Zinovjev, Bucharin a další byli ještě slaveni jako přední vůdcové VKS(b). Koncem května 1939 dožněly na březích Horní Vorkuty poslední salvy, které přerušily sloky Internacionály, kterou končili při pravidelných a od března tohoto roku trvajících popravách své životy aktivní "trockisté" a "zinovjevci". Podobně se však vedlo o něco dříve i části nacionálně vyhraněné inteligence z Ukrajiny a z některých východních a jižních republik.

x x x x

Obraťme teď pozornost k ekonomickému systému pětiletok. Změna, která tu nastala oproti "provozu" NEPu se odvozovala především z toho, že se tu skutečně a doslova politika stala pánem ekonomiky. Starý systém "úplného národohospodářského chozrasčotu" zmizel s příchodem 1. pětiletky nadlouho - do určité míry až dodnes - z pořadu dne. Základní prioritou přestal být zisk, ale stal se jí maximální růst, a to postupně i bez přílišných ohledů na vzniklé náklady. Nedostatky kvality se sice braly v úvahu a do určité míry - zejména ve vojenské produkci se i velmi přísně hodnotily - ale protože rychlé tempo růstu a hlad po produkci nových továren vytvořily rychle "priority dodavatele" při plné absenci trhu výrobních prostředků, přenášely se starosti s užitím vyrobené produkce nakonec na dychtivé a ke všem ústupkům ochotné odběratele.

Při rychlé industrializaci a při trvalém nedostatku zdrojů bylo také jasné, že podniky nemohou získat rozsáhlejší vlastní fondy. Zisky jim totiž státní rozpočet ihned odebíral, aby je mohl užít k urychlení investic. To ovšem vedlo i k tomu, že další prostředky se podniky naučily čerpat právě jen z rozpočtu. Ten ovšem především zvýraznil převahu jednak podniků zbrojních, ale nakonec i vůbec těžkého průmyslu, který nakonec čerpal tyto zdroje "podle svých potřeb". Na ostatní podniky a odvětví pak zbylo jen málo. Tím se také ale stalo, že právě odvětví s největšími vklady byla nejméně zainteresována na optimálních chozrasčotních výsledcích. A nakonec se i sám chozrasčot nejen v podnikové, a pak i v národohospodářské sféře vůbec stal formalitou a jednou z nepodstatných kapitol hlášení o plnění plánu.

Systém malé podnikové zainteresovanosti na kvalitativních výsledcích a přemíra důrazů na kvantitativní ukazatele vyhovoval ovšem i vytnejším řídicím strukturám ekonomického systému. Pětiletky přinesly jak kvantitativní, tak i sortimentní růst výroby a s nimi i zvětšené obtíže s jejím centrálním řízením. V malé NEPovské ekonomice a navíc při pozvolném tempu růstu bylo ješ-

tě možné v socialistickém sektoru "uhlídat" jak kvantitativní, tak i kvalitativní stránky řízení. Teď však tu byl opět jen jeden - socialistický - sektor a navíc daleko rozsáhlejší i diferencovanější. A tak se začala ohlašovat krize řízení ekonomického systému jako celku. Nejprve se projevila jako disproporce mezi odvětvími ekonomiky (výroba - doprava), pak i jako surovinové a energetické nerovnováhy a nakonec i podobě nám dnes důvěrně známých potíží s dodavatelsko-odběratelskými vztahy, v růstu nadnormativních zásob, nedostatečích náhradních dílů atd. atd.

První tři pětiletky tuto krizi řízení, spočívající současně v oslabení zejména chozrasčotních vazeb a v neúměrné koncentraci ekonomického řízení z centra jen naznačily. Ale už dosti zřetelně.

x x x x

Nejzávažnějšími a nejvíce historicky popisovanými a diskutovanými změnami však prošel v období pětiletok sovětský politický systém. Naznačme si je alespoň v nejobecnějším přehledu.

Jak jsme si už ukázali, nabyl systém "diktatury strany" po porážce "bucharinské" strategické varianty dalšího vývoje SSSR už podobu plné hegemonie stalinské frakce ve vedení (v ÚV a PS) strany. Kolektiv vůdců této stalinské frakce byl však také už poslední podobou, ve které ještě v bolševické straně působil moment politické diskuze jako kreativní i zpětné vazby spoluutvářející politická rozhodnutí "zdola". Tato stalinská frakce samotná ovšem ještě nebyla zdaleka plně konformní. Stále v ní totiž "přežíval" duch a vědomí 20. let a s nimi názor - iluze - že ÚV, resp. sjezd je nejvyšším a nejmocnějším forem strany. V této frakci byli také stalinisté různých názorů a etap - dokonce i mnozí bývalí Stalinovi oponenti, kteří se včas připojili k vítězům (např. Lominadze, Syrcov a j.). Mnozí z nich si dokonce vysloužili ostruhy i tím, že sami dobíjeli zbytky různých opozicí (šéf GPU Jagoda).

Stalin sám ovšem chápal princip "hegemonie stalinistů" jinak. A to jen jako právo své osobní neomezené plné mocenské priority, opřené nikoliv o souhlas ÚV, ale o reálnou moc nad čtyřmi dalšími součástmi mocenského systému: nad stranickým aparátem, politickou policií, armádou a nad manažerskými elitami a centrálními strukturami řízení ekonomiky.

Usoudil, že jen takováto koncentrace moci může být dostatečně pevná a pružná, aby zvládla bouři urychlené industrializace a kolektivizace, pro které se rozhodl.

Rázný krok k vyřazení pléna ÚV z řízení politiky učinil Stalin už v 2. pol. r. 1929, kdy bez skrupulí přešel přes rezoluce 16. konference strany a bez souhlasu ÚV zahájil se svým stranickým aparátem, jeho aktivisty a za po-

moci GPU násilnou kolektivizací. Také když se o něco později - na počátku r. 1930 - rozhodl trochu tuto kampaň přibrzdit, opět tak učinil nejprve svým vystoupením ("Závrať z úspěchů") a pak teprve tuto "změnu směru" nechal odhlásovat na ÚV. Tím fakticky degradoval ÚV na "schvalovací orgán". Totéž pak provedl v červnu 1930 i se XVI. sjezdem strany, který tak dovedně podřídil režii svého aparátu, že mu vnutil nejen celou svou dosavadní koncepci, ale i rezoluci o dalším jejím urychlení ("pětiletka za čtyři roky").

Celou atmosféru sjezdu ovlivnil ovšem i další sjezdu předcházející tvrdou čistkou strany, ze které nechal vyloučit všechny dřívější opozičníky - samozřejmě že s patřičným kádrově-pracovním postihem.

Zdá se, že právě v této době kolem XVI. sjezdu se podstatně zvýšila i role politické policie v nejvyšší struktuře stalinského řízení. Nejprve to bylo tím, že Stalin pozitivně ocenil jí inspirovaný represivně-ideologický "varovný soudní proces proti "staré inteligenci" (Šachtinský proces), částečně ovšem zaměřený proti Bucharinovi a dále tím, že právě odtud získal první informace o rostoucí nevůli a kritických hlasech mezi částí stalinistických členů ÚV. Ti, protože byli jak víme postaveni v nejdůležitějších obrazech a problémech vždy už před hotovou věc, necítili už se Stalinovým postupem plnou a bezvýhradnou solidaritu a k některým tvrdým důsledkům a chybám industrializace se proto začali stavět kriticky. Třetí důvod růstu vlivu GPU zřejmě spočíval v obtížích, se kterými bylo možné si vysvětlovat v centru moci vznikající disproporce v ekonomice, které se v r. 1932-3 staly opravdovou trýzní. Teď už - po šachtinském procesu - nebylo možné hledat viníky u "starých specialistů", kteří prý "plánovali chybná opatření". Vždyť direktivy teď vypracovával už Stalinův sekretariát a on je také osobně sankcionizoval. Bylo tedy nutné najít jiné "viníky" obtíží. A tak vznikla vlna "odhalování zakuklených trockistických a jiných nepřátelských sabotérů a diverzantů". Zde byla GPU nejen nepostradatelná, ale protože už nebylo možné nepátrat i přímo v stranických řadách, nabyla i nemalé nadvlády dokonce i nad některými sférami stranického aparátu. A protože Stalin byl velmi nedůvěřivý, toto pátrání opět muselo vést k mnoha nespokojeným stalinistům.

Ale obrátilo se i proti mnohým manažerům. A tak se postupně ve vrcholové mocenské struktuře prosazovala změna a přesun mocenského těžiště. To se stále více naklánělo ve prospěch růstu vlivu a moci politické policie.

Urychlující podnět v tomto směru poskytl i XVI. sjezd strany (I. 1934). Stalinovi se sice i zde podařilo bezchybně ovládnout režii jeho průběhu, zejména diskuze, ale jeho informátoři ho současně upozornili na "kuloárové" rozhovory mnohých delegátů, kteří byli nespokojeni jak se Stalinovými krutými metodami, na vesnici, tak při kádrových čistkách a při hledání "diverzantů" ve stra-

ně. Protože tyto hlasy zřejmě kritizovaly i GPU, snažili se její agenti jejich význam a sílu ještě zveličovat. Tehdy přinesli zřejmě i zprávu o některých názorech, že by snad Kirov - oblíbený leningradský tajemník, mohl být i lepším generálním tajemníkem než Stalin, kterého (jak mnozí tajně věděli) ostatně už i Lenin kritizoval pro jeho hrubost a bezohlednost.

Celý tento vývoj je zahalen do mlhy nejasností. Jisté však je, že v prosinci 1934 byl Kirov v Leningradě zavražděn a to bývalým komsomolcem Nikolaje-
vem, který byl pod stálou policejní kontrolou. První verze GPU byla, že za ním stála skupina bývalých bělogvardějských důstojníků. Po Stalinově spěšném příjezdu však byla rozšířena verze jiná, a to že jde o dílo trockisticko-zinovjevských diverzantů. Policie dostala okamžitě volnou ruku k masovému zatýkání a k přípravě scénářů budoucích monstr-procesů. Ty se pak po r. 1935 skutečně konaly a byli při nich postupně pošpiněni a popraveni všichni v zemi přítomní členové Leninova týmu. Trockého, který od r. 1929 žil mimo SSSR dostihli vyslání vrahové až v r. 1940 v Mexiku.

Teror se ovšem rozlil i do šířky. Zahynuli nejen trockisté a bucharinci, ale i nespokojení stalinisté. Z 1966 delegátů "zákulisně nekonformního" XVII. sjezdu jich bylo popraveno 1103, ze 139 členů a kandidátů ÚV zvolených na posledních dvou sjezdech GPU zavraždila 98. Mezi jinými členy a kandidáty PB Čubara, Postyševa, Rodzutaka, Kossiora. Její moc nad stranou a nad celou společností se stala takřka neomezenou. Její exponenti byli nejvyšší schvalovací instancí od inženýrských kanceláří, přes školy a vydavatelstva až k vědeckým radám institutů, novinám a rozhlasu. Právo přestalo existovat. Doplnování stavu pracovních táborů novými a novými vězni se začalo organizovat pod velením GPU jako "plnění plánu". V lednu r. 1938 nařídil Stalin ÚV, aby přijal rezoluci zmírňující "extrémy" těchto čistek. Kdo by chtěl jen trochu nahlédnout do "konkrétna" oné doby, nechť si ji přečte. Bude otřesen - ač zdaleka se nedoví o všem.

Tento léta trvající teror zasáhl všechny struktury společnosti. Zahynuli přední umělci, vědci, ale i vynikající organizátoři a vojáci. Po naprosto falešných obviněních byli popraveni maršál Tuchačevskij, gen. Jakir, Uborevič, Korka, Jegorov, Bljuher a další, kteří představovali vojevůdcovskou novou generaci RA. A s nimi tisíce a tisíce vynikajících důstojníků - armádními a divizními veliteli počínaje a veliteli pluků konče. Tato čistka podlomila bojové kvality i strategickou orientaci RA a představovala jednu z příčin prvních jejích neúspěchů na počátku války s nacistickým Německem. A to vše se stalo jen proto, že se politická policie zřejmě obávala, že s rostoucím válečným nebezpečím vzroste i role a vliv armádních kruhů na Stalina. V té době si také

GPU vynutila předání velení nad vojenskou rozvědkou a kontrarozvědkou, což sehrálo též velmi neblahou roli při odhadování a rozpoznání momentu nacistické agrese.

Bylo by ovšem chybné vysvětlovat příčiny tohoto "teroru druhé poloviny 30. let" jen mocenskými ambicemi GPU. Historicky pojaté příčiny jsou hlubší. Spočívají v kontinuitě a přirozené následnosti už naznačeného procesu "substitučních koncentrací", které začaly už na počátku občanské války a postupovaly od mezníku k mezníku po celá dvacátá a třicátá léta.

Vždy znovu a důsledněji se v nich prosazovala praxe odbourávání a formalizace vnitrosociální, vnitrostranické demokracie, která pak přivodila její paralýzu i v samotném centru. A s ní i ochrnutí zpětných vazeb kritiky, svobodné a věcné diskuze, hledání alternativ a využívání kolektivního i vědeckého poznání. Jakmile se vytvořila bariéra zabranující průchozosti kritické a věcné komunikace mezi mocenskými elitami a lidem, bylo nutné ji znovu a znovu zvedat a jí zadržovat vždy vážnější a oprávněnější žalující hlasy, které odsuzovaly tato porušování a žádaly nápravu. Masivní násilí 30. let, které se stalo byrokratickou substitucí neexistujících ekonomických stimulů, naplnilo tyto přehrady do rozměrů moře. Stalinovi, pokud nechtěl připustit zhroucení tohoto systému moci, nezbylo, než vystužit je novým a novým násilím. Proto chtěl tento teror, protože potřeboval zničit starou stranu a její funkcionářský aktiv. Chtl vymazat ze seznamu živých všechny ty, kteří znali a byli zvyklí užívat její principy a s nimi užívat práva kritiky i jeho vlády a moci.

Stalin, na rozdíl od svého posledního "dědice" - Brežněva - byl, nebo se alespoň vždy snažil být i teoretizujícím vůdcem. Jeho GPU a aparát organizoval a ukázoval kádry metodami nátlaku, ale i slibem funkčního vzestupu. On sám se pokoušel i o ideologicko-politické vysvětlení a zobecnění, která by krutému procesu vybíjení starých bolševiků zjednala jakési "teoretické oprávnění".

Tak se dostala ještě více do popředí a byla znovu a svým způsobem i nově "zdůvodněna" Stalinova teze, že "strana se upovňuje tím, že se očišťuje od cizích nepřátelských a nepatřičných živlů" (IX 1936) a že toto "očisťování" je nutně tvrdé, protože se rozvíjí v podmínkách "zostřujícího se třídního boje", který podle Stalina znamená zejména zničení "kapitulantů a zrádců ve vlastní tvrzí". Byla to teorie o nutnosti absolutní kázně uvnitř uzavřené a všeobsahující mocenské elity, naprosto nerující všechny tradice socialistického demokratismu. A právě ona se stala ideologickým jádrem stalinismu, jakožto degenerované podoby leninismu.

Stalin je tedy politicky vinen hrůzami "velikých čistek" 30. let. Ale historik nemůže nevidět nejen kritickou situaci, ve které se ocitl v důsledku procesů a urychlené industrializace, ale i to, že bez této urychlené industrializace, která tak extrémně vyhrotila poměry i metody politického vládnutí, by nebylo ani jejího výsledku - sovětského vítězství v druhé světové válce. A že to je - i pro nás - nesmírná hodnota, rovnající se takřka doslova existenci nás a našeho národa a státu, nebude asi nikdo popírat.

Byla to strašná a stále ještě barbarská doba - teprve první polovina XX. století" řeknou asi lidé příštího tisíciletí.

x x x x

Dostáváme se k poslednímu problému naší stati - k otázce vyhlášení socialismu v SSSR. V r. 1936 v prosinci, tj. v době vrcholícího teroru, deklaroval Stalin - spolu s novou ústavou i tezi, že došlo k "dovršení výstavby socialistické společnosti a země přešla do období postupného přechodu ke komunismu".

Stojíme před touto skutečností i teď, po padesáti letech, v rozpacích. Bylo by snadné ji jednoznačně odmítnout. Vždyť může-li vůbec skutečný socialista přijmout jako naplnění svého ideálu společnost, ve které miliony lidí bez rozsudku a z pouhé zvůle putují do pekla GULAGu? Kde nevládne lid, ale policejné-byrokratická uzavřená elita, vnucující všem svou vládu, ideologii, pojetí dějin i lidské etiky, provokující soustavnou přetvářku, udavačství, nařízené nadšení a zbožňování "neomylného vůdce" jako náhražku za politický život společnosti?

Je k tomuto ideálu ekonomicky zralá společnost, která teprve před rokem odstranila přídělové hospodářství, kde životní standard je hluboko pod úrovní průměru dané vývojové fáze průmyslově vyspělé společnosti, kde rolník nemůže svobodně opustit ani svou vesnici a kde existuje otrocká práce GULAGu jako nutná součást výrobních sil?

A mohli bychom pokračovat dále a dále, mluvit o úpadku a cenzuře kultury a informací, hermetickém uzavření země před cizinci atd. atd.

Ale jsou tu i jiná fakta, která by též nebylo poctivé pominout. Především je jisté, že tu už zcela přestaly existovat nejen staré tradiční dědičně mocenské elity, ale i statkářsko-kapitalistické a spekulantské třídy. Bývalý žalář národů se proměnil na federaci republik; skončilo odnárodňování a rusifikace. Je jisté, že se tu také vytvořil nejen nový vztah rovnosti "mezi lidem", ale i došlo k rozmachu kulturnosti, k rozvoji urbanizace, že zmizela nezaměstnanost, beznadějný osud plebejské chudoby a že se tu milionům lidí otevřela cesta ke kulturní, pracovní i sociální emancipaci.

Nelze také upřít, že se tu základní myšlenky socialistického ideálu - ať jakkoliv deformované jak stalinistickou ideologií, tak zejména policejní praxí, přece jen vžily do myšlení lidí a staly se pro velmi mnohé východiskem jejich každodenní etiky, poměru k bližním, impulzem k myšlení a hledání pravdy o životě a světě.

Proces budování byl jistě plný násilí a rozměrné krutosti. Ale i skutečné obětavosti, dobrovolné angažovanosti a co je důležité, jeho výsledek cítily široké vrstvy jako své dílo a v době války, kdy měly na vybranou buď pasivní nezájem s nadějí na návrat ke starému, anebo obranu toho, co bylo jejich - nesporně a v drtivé a průkazné většině zvolili druhou možnost.

Rezultát? Šlo o uskutečnění socialismu? Odpověď může dát jen "proces budoucnosti".

Byly tu položeny základy osobité, velmi specificky ruské, nezralé a historicky rané podobě společenské struktury, která se v dalším vývoji mohla ukázat co by stupeň vedoucí k socialismu. Protosocialismus, měli-li bychom to vyjádřit jedním slovem.

Ale i tak lze celý tento proces, charakterizovat jako převratný, hrdinský čin lidu i moči, realizovaný v prostředí a prostředky nezralé epochy - druhé průmyslové revoluce - a navíc i v nesmírně obtížných a specificky nepřipravených podmínkách, a to jak Ruska samotného, tak i Evropy a světa, ve kterém se právě schylovalo k strašné - doufejme že už k poslední světové válce. V nich toto podnoží socialismu projevilo svou životaschopnost. Jeho zušlechtění roubem skutečného, tj. budoucího plného socialismu se ukazuje být dnes možné. Po dlouhé době, s potřebným nesmírným úsilím a tvůrčím zápalem, ale i po důkladném poznání a kritickém promyšlení toho co bylo i je, se tento "protosocialismus" může dnes začít blížít k svému původnímu, dosud ale nedostiženému ideálu.

16. EKONOMICKÉ A POLITICKÉ PROBLÉMY PŘEDMNICHOVSKÉ REPUBLIKY

Nástupnický stát v poválečné a meziválečné Evropě

Lidé čtyřicátých a padesátých let, které poznamenal zážitek mnichovské katastrofy a druhé světové války, nebyli s to objektivně posoudit roli, rozpory, ale i přínos dvacetileté meziválečné existence Československa pro naše i středoevropské dějiny. Byli příliš v zajetí dojmů, kterými na ně zapůsobi-

ly katastrofické události války, hledání viníků, chyb a cest k nápravě, než aby mohli vidět vývoj v jeho celistvosti a sledovat objektivně působení řetězce příčin a následků nutných vývojových stádií atd.

Především jim však unikalo, že celé období mezi dvěma válkami bylo jakousi velmi přechodnou periodou lidských dějin, ve které se teprve začaly vytvářet nové, dějinně stabilnější struktury a vyhranovat procesy, které dnes před našima očima jsou už snáze viditelnější a proto i poznatelnější.

Tento ráz přechodnosti, jakési zvlášť výrazné jednoty kontinuity a diskontinuity, platí plně i pro hodnocení výsledků česko-slovenské národní a demokratické revoluce - Československé republiky let 1918-38.

Novým rysem tu byl především fakt samostatného státu, jehož vedoucím národním elementem se stali už obrození a ekonomicky a politicky rozvinutí Čechové a své obrození teprve začínající Slováci. Vedle těchto dvou národů (66,9%) tu však žil i početný národ Němců (22,3%) a dále maďarská, ukrajinská (4,8% a 3,8%) a j. menšiny.

Protože se však tím až dosud - ve staré monarchii - vládnoucí a politicky privilegovaní Němci dostali do role národní i politické menšiny, objevil se i v nové podobě rozpor mezi oběma národy. A ten se odvíjel v politickém prostředí střední Evropy, ve kterém byla početní, ekonomická i civilizační převaha německého národa nepopíratelným faktem. A tak tu od počátku stála otázka: do jaké míry budou tradiční návyky ekonomického a politického soužití Čechů a Němců v jednom státním celku silnější než odstředivé síly, které by mohly vést k obnově německé hegemonie nad střední Evropou a jejími slovanskými národy? Jak se vyvine vztah ekonomicky a kulturně "obrozenějších" Čechů k probouzejícím se a svou politickou a národní identitu teprve hledajícím Slovákům? Jak dlouho se udrží dějinná konstelace, která umožnila vznik nového státu - tj. hegemonie dohodových vítězů?

Všechny tyto otázky byly pro existenci meziválečného Československa osudově důležité. Způsob jejich budoucího řešení i přímo podmiňoval samotnou existenci ČSR. Její přežití bylo tedy historicky podmíněné, nejisté, ba dokonce pro strážlivého pozorovatele či historika málo uravděpodobné.

Tato malá pravděpodobnost možného přežití vyplývala především z toho, že právě ona nejdůležitější ze všech zmíněných podmínek odvisela od vnějších faktorů, tj. od pevnosti poválečného versailleského uspořádání a tedy od podvázání expanzivní síly Německa, tj. od procesů, na které měla československá politika vliv celkem nepatrný, ba takřka zanedbatelný. Jejich nepříznivý vývoj jsme si načrtli na jiném místě. Zde jen dodejme, že v tomto období ještě nedošlo ke reálné podobě druhé nové alternativy našeho zahraničně politického

zakotvení a stabilizace spočívající v československo-sovětském spojení. SSSR byl totiž teprve v období své urychlené výstavby a od střední Evropy byl navíc oddělen sférou jemu nepřátelských států, zejména Polskem, ale i Rumunskem.

Sféra stabilizační československé politiky se tedy vlastně mohla efektivně rozvíjet jen uvnitř československé společnosti, tj. směřovat k optimalizaci jeho ekonomických, politických, kulturních a společenských poměrů. Ale i sebevětší úspěch na těchto polích, jakkoliv nemohl sám o sobě zabezpečit existenci republiky, mohl přece jen vytvořit a posílit síly její nové kontinuity, tj. síly, které by i v případě neúspěchu začaly za nových, příznivějších historických poměrů působit nejen k novému znovuzrození Československa, ale i k vytvoření situace, kdy by její existence nabyla již stálejší, tj. vnitřně i navenek stabilizovanější podoby.

Tak se nám dnes jeví všeobecný zorný úhel, ze kterého bychom snad mohli lépe chápat dosah událostí i širší smysl dějin předmnichovské republiky. Podívejme se teď, co se na těchto prostorech politicky možného podařilo předmnichovské republice vytvořit a vybudovat.

Ekonomické problémy a jejich řešení

Československá ekonomická politika stála před čtyřmi klíčovými problémy, které svým způsobem představovaly i důležitou, ne-li základní podmínku pro to, aby se podařilo dosáhnout úspěchu i při vnitřní stabilizaci politických poměrů.

Byly to především rozpory a problémy vyplývající z nástupnického charakteru československé ekonomiky, původně budované pro celé teritorium bývalé monarchie a strukturálně přizpůsobené tomuto začlenění. Za druhé to byla potřeba překonat relativní zaostání ČSR za rozvojem nejpokročilejších zemí 2. průmyslové revoluce. Za třetí to byla potřeba industrializovat Slovensko a za čtvrté vytvoření zábran proti negativnímu působení konjunkturálních katastrof světové ekonomiky na vývojový trend vzestupu našeho hospodářského života.

Klíčovým byl druhý problém, který bylo možné řešit jen výraznou a smělou investiční ofenzivou, která by vedla k pronikavé mechanizaci a zhromadnění výroby v moderních strojírenských a chemických sortimentech. Bylo totiž co dohánět. Uveďme jen jeden, zato však zásadně důležitý fakt: v r. 1925 činil hodnotový podíl strojního parku k počtu obyvatel v USA 1257 zl. marek na osobu, ve V. Británii 53,4, v Německu 38,5, ale v ČSR jen 13,6. Rozhodujícím tu ovšem bylo zejména poválečné období a dvacátá léta, kdy ekonomika nejnebezpečnějšího československého konkurenta - Německa - byla spoutána a omezena reparačními platy. V této době však rozhodující centra ekonomického řízení, která předsta-

vovalo sedm největších bank a zejména Živnobanka, opírající se o veliké finanční rezervy i pozice ve státních orgánech, se dopustila strategické chyby. Nezvolila politiku levného investičního úvěru, ale naopak deflačního zhodnocování měnové jednotky, která místo k průmyslovému rozvoji vedla k zbytečným krizovým a stagnačním jevům.

Ale ani podniková sféra těžkého průmyslu nebyla připravená ani ochotná provést pronikavou modernizaci a strukturální přestavbu, která by jí pomohla natrvalo získat středoevropské a jihoevropské trhy a tím i možnost vysoké seriovosti a produktivity výroby, která by opět zpětně působila na růst investičních zdrojů, na zprůmyslovění Slovenska, na zvýšení životní úrovně, stimulovala by růst lehkého průmyslu a služeb. Jedinou výjimkou z tohoto "opatrného investičního trendu" průmyslníků byly Baťovy podniky, které prokázaly, že lze vybudovat moderní systém výroby a vnitřního i exportního odbytu i bez velkých bankovních úvěrů. Jisté je však, že baťovská výroba byla jediná, která výrazněji (o 37,4%) převýšila průměr světového růstu ve svém oboru. Jinak však československá ekonomika jako celek ani ve 20. letech nedosáhla průměru světového růstu intenzifikace i modernizace a za celé období meziválečných let za ním zaostala o 17,3%, což dokonce způsobilo i pokles čs. výroby na světové produkci a zahraničním obchodu.

Je jasné, že za takovéto situace nemohla československá ekonomika získat dostatek zdrojů a rezerv ani pro řešení ostatních tří základních problémů. Industrializace Slovenska nejenže od počátku existence republiky nenabrala potřebné tempo, ale došlo zde dokonce v období let 1922-4 k poklesu výroby o 30%. Později, zejména těsně před Mnichovem, tu průmyslová výroba sice opět vzrostla, ale nikdy nedosáhla více jak 8,7% podílu na celostátní výrobě. A to opět především v nestrojírenských odvětvích (potravinářský průmysl činil 14% celostátní výroby, dřevařský 24,2%, papír a celuloza 17,9 atd.) Slovensko tedy zůstalo ekonomicky zaostalou součástí republiky - podobně jako Podkarpatská Rus - a to muselo mít své vážné ekonomické i politické důsledky.

Nevýrazná investiční výstavba a strukturální přestavba neumožnily Československu, aby vyřešilo uspokojivě i svůj problém začlenění do evropského ekonomického prostředí. Nový stát zdědil jen 21% územní plochy a 26% obyvatel bývalé říše, ale až 70% veškeré její průmyslové výroby. Poměr těžkého a lehkého průmyslu byl 38,2% : 61,8%. Domácí surovinovou základnu tvořila uhelná těžba, kaolin, grafit, kámen a zeminy, z textilních pak jen len. Ostatní suroviny bylo nutné dovážet. 30-40% národního důchodu bylo tedy nutné směňovat a realizovat za pomoci zahraničního obchodu. Zvláště obtížné to bylo především u výrobků lehkého průmyslu, který si nástupnické státy po zavedení celní ochrany začaly rychle budovat samy. Protože však, jak už jsme řekli, Československo ne-

využilo příhodné poválečné doby k investiční ofenzivě a nedohonilo své technické zaostávání za Německem a ostatními vyspělými zeměmi, nemohlo se s výrazným úspěchem zúčastnit ani této vlny vývozu výrobních prostředků na jihovýchod. Naopak, postupně tyto trhy v nástupnických státech ztrácelo, a to právě na úkor Německa. Jak se o to přičinila i politika agrárního kapitálu si ukážeme ještě dále. V době konjunktury se potřebný rozsah zahraničního obchodu ještě dařilo jakž-takž udržet, a to i s aktivní platební bilancí (1928 201 mld. Kč). Ale jakmile nastala krize, situace se od základu změnila.

A tím se dostáváme k čtvrtému klíčovému problému československé ekonomiky této doby, tj. k otázce její odolnosti oproti působení konjunkturálních vlivů. Byly tu nesporně i kladné momenty - například skutečnost, že systém včasných sanací bank a jejich málo odvážná investičně-úvěrová politika zabránily tomu, aby i u nás došlo k podobnému burzovnímu a bankovnímu zhroucení finančního systému, jaký nastal v USA. Také zákon o nucené kartelizaci výrobců jednotlivých oborů a nakonec i výkupní obilní monopol (1934) předešly úplnému zhroucení cen a zániku mnoha výrobců.

Ale převažující byly záporné důsledky, a to jak vyplývající z nevhodné struktury, tak i z nedostatečně technicky rozvinuté výrobní základny. Jestliže vezmeme za výchozí rok 1929, pak v r. 1932 poklesla průmyslová výroba na 63,6% a v následujícím roce dokonce na 60,2%. Takřka katastrofálně se snížil rozsah zahraničního obchodu. V r. 1931 poklesl vývoz na 64,0% oproti r. 1929 a v r. 1933 dokonce na 28,8%. Tehdy také dosáhl počet nezaměstnaných maximálního počtu 920 tisíc a objevila se i pasivita celkové bilance zahraničního obchodu. Tehdy také Československo přišlo o většinu trhů v nástupnických státech a začal se prohlubovat proces jeho vyřazování z mezinárodní dělby práce. Nejhuře byl ovšem postižen lehký průmysl - sklářský a textilní (až o 56%), který byl tradičně soustředěn v sudetském pohraničí. Na Slovensku byl podobně postižen dřevařský a keramický průmysl.

Bylo by ovšem mylné se domnívat, že mimořádnou hloubku a trvání krizového úpadku čs. ekonomiky způsobily jen vnější příčiny. Důležitým faktorem byla i slabost vnitřního trhu, způsobená nízkými mzdami a rolnickými výnosy. Průměrný týdenní dělnický výdělek činil 120-130 Kč, (1936), přičemž nejnětnější náklady byly o 20-30 Kč vyšší. Průměrný roční výnos z 1 ha činil v r. 1929 1083 Kč, ale na Slovensku jen 362 Kč. V době krize poklesl (1934) na 309, resp. 62 Kč. Uvážíme-li, že i po uskutečnění pozemkové reformy více jak 2/3 rolníků hospodařily na výměře menší než 10 ha a také vysoký podíl zadlužení (dokonce ještě v r. 1929, tj. před krizí 5.366 Kč u 2 hektarových usedlostí a 3.347 Kč u 3-5 ha usedlostí), pochopíme, že nejen dělnické obyvatelstvo, a-

le ani většina rolníků nepředstavovali potřebný zdroj vnitřní poptávky a že každé další snížení jejich příjmů nutně vedlo k novému oslabování trhu a tím i k dalšímu, a to lavinovitému prohlubování krize. Také proto neúměrně rostly nevyužité kapacity, které zvyšovaly stále náklady podniků. A to opět vyvolávalo nové a nové tlaky na snížení mezd a tím i roztáčelo začarovaný kruh ekonomického stagnování i úpadku.

V této situaci by asi byla na místě odvážnější úvěrová a investiční politika vlády a bank. Ale nenašel se ani politický směr, ani výrazná pružně ekonomicky myslící osobnost, která by takovouto politiku, která např. v USA zaznamenala nemalé úspěchy, prosadila oproti ekonomickému konzervativismu vlády a Živnobanky. Teprve blížíci se válka a s ní nastupující zbrojařská konjunktura, na které se Československo živě podílelo vývozem i vlastním vnitřním nákupem, poněkud zmírnila vleklý ráz ekonomického kolapsu 30. let.

Nelze tedy tvrdit, že by vývoj ekonomiky předmnichovského Československa probíhal úspěšně. Naopak. Nejširší vrstvy obyvatelstva dospívaly k názoru, že právě zde bude nutné začít se zásadními proměnami a systémovými přeměnami a rozvinutím demokratických reforem.

Politický systém předmnichovské republiky

K jeho stabilizaci a plnému rozvinutí došlo po dovršení národní revoluce zejména poté, když - po rozkolu sociální demokracie - přestala dělnická třída hrát důležitou roli nejen v rozvíjení demokraticko-socializačních přeměn, ale i při utváření mocenských center a elit nově vzniklého státu.

Hlavní oblasti politické moci představovala následující vlivová a instituční centra: Vrcholové struktury bankovního a průmyslového systému, dále tzv. Hrad a konečně vládní koalice.

1. První z nich řídila praxi a určovala převládající orientaci čs. ekonomiky, a to způsobem, který jsme si zhruba naznačili v předchozím odstavci. Byla však jako celek i rovnoprávnou součástí souhrnu mocenské elity, účastnila se faktického rozhodování ve všech důležitých otázkách vnitřní a zahraniční politiky, pokud ovšem byla s to zaujmout k nim jednotné stanovisko, což se také vždy nepodařilo. Prakticky se zcela vymykala jak demokratickým ústavním formám, tak i vlivu veřejného mínění. Její role vzrostla v 30. letech.

2. Pokud jde o tzv. Hrad, představoval v československém politickém systému jakýsi oslabený substitut bývalé rakouské Koruny, která byla nejvyšší mocenskou politickou sférou bývalé monarchie. V ústavní listině z února r. 1920 dostal prezident T.G. Masaryk dosti rozsáhlá práva: jmenovat vládu, ministry a j. vysoké úředníky, být vrchním velitelem armády, suspendovat plat-

né zákony, vyhlášovat mimořádný stav a j. Jeho obrovská osobní autorita mu umožnila tento už sám o sobě nemalý okruh pravomocí podstatně v praxi ještě dále rozšířit, zejména tím, že převzal nepřímo otěže ministerstva zahraničních věcí, vytvořil si prostřednictvím dr. Preisse úzký vztah k Živnobance, přímo jednal s francouzskou vojenskou misí a dovedl kolem sebe vytvořit okruh velmi vlivných a schopných spolupracovníků, které pak prosazoval na klíčová místa administrativy, ale i do vedení mnoha politických stran, zejména levého středu. Jeho autoritu zvyšovaly i jeho kontakty s německými a slovenskými politiky a odborníky i schopnost hledat a nacházet všem přijatelné kompromisy.

3. Koalice byla specifikem československé politiky. Protože po většinu let stály některé, nebo někdy i všechny německé a maďarské, ale i slovenské politické strany v opozici a protože také český politický tábor byl rozdělen na desítku politických stran, nebyla možná - po rozbití soc. dem. - vláda jedné či dvou nebo tří politických stran. A tak musela vládní většinu v parlamentě vytvářet početná, obvykle pěti i více členná koalice politických stran. Každá z nich ovšem vstoupila do vlády jen pod určitými podmínkami, které odpovídaly jejímu programu a do určité míry i slibům, které dala svým voličům. Bylo proto tedy nutné vypracovat vždy takový kompromis vládního programu, který by vyhovoval všem. Současně s tím se však sestavoval i seznam tzv. "kompenzačních ústupků", které uspokojily ty, kteří příliš "slevili" ze svých zásad. Šlo obvykle o obsazení jednotlivých významnějších funkcí v administrativě, dále o přednost při udělování státních zakázek, o různé osobní protekce atd. Na jedné straně tedy už tento "koaliční obchod" rozvíjel soustavu korupcí, jakožto důležitého tmelu koaliční jednoty. Ale jistě přispíval i k prosazování zájmů jednotlivých sociálních skupin a reagoval na postoje a sklony k nespokojenosti u voličů jednotlivých stran koalice. V každém případě však tento systém vedl nejen k zpružnění, ale i k degradaci demokratických forem a institucí. Koaličně-politická rozhodnutí mezi sebou dohadovali vůdcové či zmocněnci politických stran. Poslanci v parlamentu mohli pak už jen pro jejich rozhodnutí formálně hlasovat a v zájmu koaliční stability je museli v rozpravě hájit, ať s nimi souhlasili nebo ne. Národní shromáždění - složené z poslanecké sněmovny a ze senátu se tím tedy stalo jen pouhým pasivním převodovým organismem zmíněného kolegia stranických vůdců "pětky" - či jinak nazývané podle daného počtu koaličních stran.

x x x

Postupem doby, zejména od druhé poloviny 20. let nastala však v tomto systému tří mocenských komponent určitá proměna. Když se po rozkolu socialistů stala vedoucí stranou koalice agrární (republikánská) strana, začal se pre-

ces, ve kterém narůstala její stále se upevňující hegemonie, a to zpočátku nejdříve v systému "pětky". Desátá vláda republiky v čele s A. Švehlou získala totiž podporu německých konzervativních aktivistických stran a obešla se proto bez podpory socialistů. Tím agrárníci demonstrovali, že si mohou vybírat své koaliční partnery a že mohou dát přednost těm, kteří právě jim povolí největší priority a ústupky. Postupně tím nastálo ovládli nejen předsednictvo vlády, ale i klíčová ministerstva (vnitřní, obrany, zemědělství), prosadili správní reformu a obsazení zemských a okresních úřadů svými lidmi.

A pak řpišla druhá fáze jejich vzstupu. Opření o možnost manipulovat rolníky prostřednictvím rozvinuté sítě družstev, obilního monopolu, kampeliček, Agrární banky - zajistili si na konci 20. let nejen v Čechách, ale postupně i na Slovensku i silnou pozici ve sféře bankovní a finančně-úvěrové. Dosta- tečný okruh voličů, který je zbavoval starosti o volební výsledek jim dodával sebevědomí a srůst s finančním kapitálem zesílil jejich vliv v mocenské elitě.

Od poloviny 30. let, zejména když se Švehlou odešlo nebo zesláblo ve straně křídlo ochotné spolupracovat s Hradem, začaly se proto v agrární straně pro- sazovat síly, které si vzaly za cíl ovládnout i pozice Hradu a tím přeměnit svou hegemonii v koalici^V prakticky neomezenou nadvládu agrární strany nad ce- lým politickým ústrojím republiky. Protože tohoto cíle nemohla tato agrární pravice dosáhnout za pomoci a v koalici se stranami levice, které stály za Hra- dem, bylo přirozené, že začala - po volebním úspěchu henleinovců v r. 1935 - počítat i s nimi jako s možnými spojenci. Souhlasila ovšem i s tím, že bude ovšem i třeba učinit jim ústupky ve směru jejich programu. To byla ovšem poli- tická trasa, která je dovedla do největší blízkosti fašismu a po Mnichovu i do kolaborace s nacismem. Pomnichovský režim byrokratické autokracie byl proto takřka identický s cílem, o jaký agrární pravice po léta usilovala.

Pod její patronací se ustavila v listopadu r. 1938 takřka totalitní Stra- na národní jednoty, hlavní představitel Hradu Dr. Beneš byl donucen vzdát se presidentské funkce a Národní shromáždění se samo vyřadilo z politického sys- tému tím, že schválilo zmocňovací zákon, který dával vládě - řízené agrárníky - možnost obejít se bez koalice, parlamentu, ústavních omezení a forem. Je jis- té, že Mnichov k takovému urychlení poskytl příznivé předpoklady. Ale ten- dence k takovému výsledku zde byla i před ním.

x x x x

Vývoj politického systému předmnichovské republiky byl tedy rozporným pro- cesem, který směřoval nikoliv k rozvíjení, ale k degradaci a formalizaci původ- ních demokraticko-ústavních principů a k postupné integraci tří základních sfér moci do nové soustavy, charakterizované stále vyšší faktickou a nakonec i for- mální monopolizací státního a politického řízení v rukou agrární strany. Pozi-

ce sil, které se takovému vývoji bránily, byly ovšem až do Mnichova stále natolik silné, aby ho mohly - když ne zastavit - tak tedy alespoň silně brzdít. Ale pro jejich nejednotu a zájmovou a sociální rozdílnost, o které hovoříme na jiném místě, se jim nepodařilo vytvořit a tím méně prosadit dostatečně silný a l t e r n a t i v n í program, který by vedl k dalšímu pokroku demokratizace.

Národnostní rozpory předmnichovského Československa

Je jisté, že snahu o takovýto politický trend nesmírně ztížily i národní a národnostní rozpory a konflikty, které je vždy při úvahách o politickém vývoji předmnichovské republiky třeba brát v úvahu. Nejprve zopakujme nejdůležitější čísla. V r. 1930 mělo Československo 14,4 mil. obyvatel, ze kterých bylo 4,7 mil. Čechů, 2,3 mil. Slováků, 3,2 mil. Němců, 0,69 mil. Maďarů, 0,54 mil. Ukrajinců, 0,08 mil. Poláků.

Historicky tradiční a stále živý byl problém česko-německého soužití. Jeho určující vývojovou osou byl jak vývoj vnitřní ekonomické situace, tak i vnějšího postavení republiky.

Po porážce hnutí za Deutschoesterreich a po potlačení březnového pokusu r. 1919 o ozbrojenou a politickou vzpouru v pohraničí, nastalo období postupného otupení česko-německých rozporů. Inflace a reparační potíže Německa, jakož i rychlý rozvoj konjunktury spotřebního (textilního a sklářského) průmyslu, přivodily v pohraničí záměrný růst životní úrovně a s ním i sklony k aktivismu. Ochota českých agrárníků umožnit i německým agrárním finančním a družstevním centrům, aby se podílely na výhodách celní politiky a elektrifikačního zákona vedly k tomu, že jak německá agrární strana (8% všech voličů), tak i jí blízká strana něm. křesťanských sociálů (4,4%) přešly do tábora aktivistické spolupráce s vládou "panské koalice" (10. Švehlova vláda). Němečtí sociální demokraté (5,8%) se v té době sblížili s českými socialistickými stranami a dohodly se, že při budoucím vstupu socialistů do vlády se k nim připojí. To se po r. 1929 skutečně i stalo. A tak zůstaly v zásadní protičeskoslovenské opozici už jen dvě nacionální strany (5,8%), představující tehdy zhruba jen asi pětinu německého obyvatelstva.

Zásluhu na této změně ve veřejném mínění neměla však jen příznivá ekonomická situace. Vlivem Hradu a socialistického křídla "pětky" nedošlo totiž k obávanému a očekávanému útoku na německé školství a praxe jazykového zákona byla pro Němce výrazně příznivější, než byla v monarchii pro Čechy. Mnohým se zdálo, že Masarykův sen o "Československém Švýcarsku" se dostal na cestu praktického uskutečňování.

Hospodářská krize však naráz vše změnila. Jestliže v celostátním průměru poklesla r. 1933 výroba na 60,2% úrovně r. 1929, pak odvětví pracující převážně v pohraničí na tom byla podstatně hůře. Sklářský průmysl klesl na 38,6, porcelánový 41,4, dřevařský 48,5 atd. Také agrární krize byla v pohraničí hlubší, protože nákladovost zemědělství tu byla podstatně vyšší a agrární strana výrazně protěžovala tržní odbyt z českých oblastí. Nezaměstnanost byla v německých oblastech takřka dvojnásobně (192,2% v r. 1935) větší než v celostátním průměru, v textilním průmyslu se vyplácely jen 10-12 Kč denně, při třídením pracovním týdnů a sklářský průmysl se zastavil - až na domácí výrobu - takřka vůbec.

Jakmile v sousedním Německu začala po hitlerovském převratu v důsledku růstu militarizace výroba stoupat a nezaměstnanost mizet, začalo i v pohraničí nacionální hnutí růst a ve složité spleti konfliktů se sociální nespokojenost - pod vlivem agitace nacistů - přeměnila na stupňující se boj proti republice, jehož vyvrcholením byl Mnichov.

x x x x

Poněkud jiné příčiny vedly k zostření konfliktu mezi českou a slovenskou politickou reprezentací. Zde byla základní příčinou napětí skutečnost, kterou jsme již výše připomněli - tj. to, že na Slovensku, spolu s národním kulturně-politickým obrozením neprobíhala i industrializace. Rozmach slovenského školství vedl však i přes to, a to už v prvním desetiletí, k výraznému zesílení slovenského živlu nejen na vesnici, ale i ve městech. Ze středních a vysokých škol začali přicházet kvalifikovaní odborníci, ale protože nevznikaly nové závody a pracovní příležitosti a stavy v administrativě byly obsazeny Čechy, kteří po převratu přišli na Slovensko, vznikl problém, jak je využít. Mimo to, stále ještě silně rolnické prostředí působilo zpětně i na kulturu a myšlení slovensky se probouzejících měst. Proto také původně vesnický klerikalismus, představovaný především Hlinkovou ľudovou stranou, získával - vedle a proti proudu silící socialistické a komunistické inteligence - silné pozice i mezi novou slovenskou městskou inteligencí a maloburžoazií. Zejména svým požadavkem autonomie - odvozeným od ducha Pittsburgských dohod a Martinské deklarace.

Vedle slovenského agrarismu - který se dostal pod vliv agrárníků českých a podstatně více než např. němečtí agrárníci těžil z jeho korupční politiky - rostl tu tedy i klero-nacionalistický a posléze i klerofašistický proud protičeskoslovenského negativismu. A protože šlo o hnutí tradicionalisticko-konzervativní, nestavělo požadavek slovenské industrializace, tj. neprosazovalo směr, ve kterém bylo reálně možné řešit slovenskou otázku v rámci ČSR. Slovenský klerikální nacionalismus odrážel ovšem i určitou objektivní politickou potřebu slovenského národa, tj. jeho silící vůli po sebeurčení, autenticitě, snahu rea-

lizovat po svém a v duchu národních tradic a bez českého poručnickování společenský život národa. Tuto potřebu většina českých vládních stran a zejména Hrad soustavně nedoceňovaly a včas jí nevytvářely prostor. Byly v zajetí nereálné a uměle vykonstruované představy - doktríny - že dva národy s odlišným jazykem a kulturou by mohly vytvořit jakýsi společný politický "československý národ", který by v této své umělé podobě představoval nacionálně integrující sílu a páteř republiky, zejména navenek.

V období krize se situace dále vyhrotila. Nezaměstnanost na Slovensku oficiálně činila sice "jen" 88 tisíc osob, ale protože zde nebyla vybudována síť sociálních a zprostředkovatelských služeb, nejméně dvojnásobek pracujících bez zaměstnání zůstal nepodchycen. Pokračovala desindustrializace a zánik zastaralých závodů (do r. 1932 261 závodů, 1932-37 686 závodů). Ještě palčivějšími se staly i nepříznivé železniční tarify a podíl Slovenska na státních doávkách klesl na 5% celkové kvoty. Úroveň mezd tu poklesla o 21% oproti celostátnímu průměru. Navíc se mimořádně zesiloval trend, který činil z obsahování míst ve státní správě záležitost "koaličních kompenzací", neboli páku k náboru do agrární, nebo jiných českých koaličních stran. I to umožňovalo vzestup luďácké propagandy a posilovalo její obrat doprava, směrem k fašismu, který se jim jevil jako přirozený spojenec v boji proti "bezvěrecké republice". Tento vývoj dostal novou podobu po piešťanském sjezdu v září r. 1936.

x x x x

Zostřením sociálních konfliktů, ale i národních rozporů došlo ve třicátých letech k vnitřnímu oslabení ČSR. Začaly se rýsovat slabá místa a trhliny, které naznačovaly směry a způsoby jejího dočasného zániku. Ale s nimi i náznaky historických zkušeností, které bylo nutné respektovat při její generální obnově, ke které došlo po druhé světové válce.

17: ZÁNİK PRVNÍ ČESKOSLOVENSKÉ REPUBLIKY

Ve dvacátých letech, kdy mezinárodní situace byla stabilní a hospodářský růst téměř nepřetržitý se vytvářely i podmínky pro zlepšování vztahů mezi Čechy a ostatními národy obývajícími republiku. Převážná většina německých voličů dala v roce 1929 své hlasy stranám, které vstoupily do vlády. V letech 1927-1929 byla členem vládní koalice i strana luďová. Tato stabilita však skončila světovou hospodářskou krizí, která zasáhla těžce i Československo.

A vítězství fašismu v Německu v lednu 1933 znamenalo i přímé ohrožení československé samostatnosti.

Oslabení mezinárodního postavení ČSR

Hospodářská krize zdvihla ve všech sousedních zemích celní hranice a tím desintegrovala středoevropský ekonomický prostor jako celek. Už to oslabilo pozici ČSR, pro kterou byl export nezbytností. Když pak Youngův plán (1929) snížil Německu reparační, usnadnil se německý vývoz do střední Evropy a zejména do Rakouska. V roce 1930 skončila maďarsko-československá obchodní smlouva a pro veto agrárníků nebyla obnovena, ale naopak byla vystřídána celní válkou. Agrárnícká protidovozní politika oslabilo i pozice československého exportu na Balkáně. Pokusy o hospodářské sblížení podunajských států ztroskotaly. Když se pak po Hitlerově vítězství cestou remilitarizace oživila německá ekonomika, ocitla se československá exportní politika takřka v beznadějně situaci.

x x x x

Nová konstelace ekonomických vztahů ve střední Evropě vážně oslabilo postavení Československa, o jeho osudu však rozhodla nová mezinárodně politická situace, daná nástupem fašistického Německa do boje za znovurozdělení světa. V březnu 1935 zavedlo Německo brannou povinnost, o rok později obsadilo demilitarizované pásmo v Porýní. Západní velmoci proti tomuto porušení versailleské smlouvy a locarnských dohod nezakročily.

Pozice Francie již dříve očividně slábla, dostávala se do závislosti na Velké Británii. Tam nastoupila v roce 1937 Chamberlainova vláda, která již versailleskou soustavu zcela odepsala a rozhodla se pro politiku appeasementu, tj. usmířování agresivních fašistických mocností. Měla zájem na silném Německu, v kterém viděla protiváhu proti SSSR. Německo a Itálie se sblížily, společně intervenovaly ve Španělsku, Itálie se vzdala svého odporu proti připojení Rakouska. V listopadu 1937 navštívil Hitlera lord Halifax (který se brzy poté stal ministrem zahraničí) a oznámil mu, že britská vláda nebude bránit německým nárokům vůči Rakousku a Československu, budou-li uspokojeny pokojnou cestou, bez války.

Důsledky hospodářské krize pro posílení fašismu

Hospodářská krize způsobila velký šok v celé společnosti. Ale nejsilněji zasáhla německé oblasti, Slovensko a Podkarpatsko. Pod vlivem krize a volebních úspěchů Hitlerovy strany v Německu rostla od roku 1930 i německá národně socialistická strana v Československu. Také vývoj na Slovensku vedl

k růstu radikálního nacionalismu, který se nejvíce projevil v lidové straně; ta od roku 1930 začala důrazně prosazovat požadavek autonomie. I na české pravici se vyhroutil radikální nacionalismus; na podzim téhož roku uspořádali pražští fašisté - stoupenci Gajdy a Stříbrného - za podpory národní demokracie demonstrace, které skončily drancováním německých kaváren a německých a židovských obchodů. Cílem celé akce bylo znemožnit česko-německou spolupráci a oslabit jejího hlavního zastávce - Hrad.

Přes tyto jevy zůstávaly německé aktivistické strany - sociální demokraté, křesťanští sociálové a agráři - ve vládě. Ta se snažila čelit koncem roku 1933 růstu nacionálně socialistické strany jejím rozpuštěním, ale tento krok nebyl účinným. Její členové našli útočiště v nové straně - Sudetendeutsche Heimatsfront - založené Konradem Henleinem. Její vedení se zpočátku neztotožnilo s nacismem, mělo blíže k italskému modelu korporativního státu. Navazovalo také ještě kontakty s německými agráři a křesťanskými sociály.

Mezi Čechy se růst fašistických tendencí projevoval ve vývoji národní demokracie, která odešla v lednu 1934 z vlády na protest proti státním zásahům do ekonomiky. Téhož roku se vrátil ředitel Živnobanky Preis z cesty po Německu a to už jako obdivovatel Hitlerova režimu. Dal podnět i peníze k založení nové polofašistické strany. Vznikla pod Kramářovým předsednictvím sloučením národní demokracie se Stříbrného národní ligou, nazvala se Národní sjednocení a zahájila mohutnou předvolební kampaň. Její hlavní heslo "Nic než národ" bylo ztělesněním radikálního nacionalismu, ovšem v očích voličů bylo značně znehodnoceno tím, že národní sjednocení příliš zjevně kopírovalo německé fašisty. A to jak v heslech, tak v symbolech: stranickým pozdravem byla vztyčená pravice. Hlavním tématem předvolební kampaně Národního sjednocení byly však otázky zahraniční politiky. Napadalo spojení se Sovětským svazem a záštitu československé bezpečnosti vidělo ve spolupráci s malými středoevropskými státy pod patronátem Itálie.

Vůdcové Národního sjednocení nemohli ovšem vážně pomýšlet na svou diktaturu proti agrárikům. Šlo jim však o to, aby posílili svůj vliv a přiměli agrární stranu ke spolupráci za zmíněného, pro ně příznivějšího poměru sil, a to na základě aspoň částečného ústupu od demokracie.

Hlavní nebezpečí pro demokracii představoval však v českém prostředí vývoj v agrární straně; Malypetrovo křídlo spolupracující s Hradem bylo postupně oslabeno a do popředí se dostaly síly vedené Rudolfem Beranem, který se brzy stal předsedou strany. Ty navázaly prostřednictvím německých agráriků kontakty s Henleinem. Také v katolické lidové straně se vytvořilo profašistické křídlo v čele se Staškem, ale vedení zůstávalo v rukou lidí kolem Šrámka a ti nadále spolupracovali s Hradem.

Demokraté pozorovali s obavami růst Henleinova hnutí; v dubnu 1935 žádal i Beneš a socialistické strany, aby Henleinova strana byla rozpuštěna a nemohla se zúčastnit květnových parlamentních voleb. Agráři se však ve vládě postavili proti. Záležitost byla dána k rozhodnutí prezidentu Masarykovi a ten se vyslovil pro to, aby henleinovci byli k volbám připuštěni. Ti změnili pouze název ze Sudetendeutsche Heimatsfront na Sudetendeutsche Partei (SdP). V té době však již do jejího vedení pronikli nacisté.

Konflikt dvou politických trendů

Národní sjednocení se svým poloфаšistickým programem v květnových volbách neuspělo, jistý zisk zaznamenali luďáci, ale pro německé aktivistické strany (stejně jako pro německé komunisty) skončily volby katastrofálně: dvě třetiny německých hlasů získala Henleinova strana.

Od té chvíle se při vši složitosti situace ve státě šesti národností a 14 politických stran rýsují dva hlavní trendy: trend k dohodě všech fašistických a konzervativních sil - a trend ke spolupráci demokratů a antifašistů.

První trend představovali henleinovci, národní sjednocení, vedení agrární a lidové strany, ve druhém trendu figuruje Hrad, většina lidové strany, socialisté a komunisté, kteří se po Hitlerově vítězství postavili na obranu demokracie proti vnitřnímu i zahraničnímu fašismu.

Agráři se již po květnových volbách vyslovili pro vstup SdP do vlády. K otevřené konfrontaci obou trendů pak došlo v prosinci r. 1935. T.G. Masaryk, který ve svém pokročilém věku již nestačil na nároky, které presidentský úřad kladl, abdikoval a doporučil veřejně Beneše za svého nástupce. Konzervativně fašistická fronta proti němu postavila svého kandidáta profesora Němce. V této konfrontaci komunistická strana prohlásila, že bude volit Beneše. Rozhodnutí padlo, když luďáci na pokyn Vatikánu oznámili svou podporu Benešovi, čímž se pravicové seskupení rozpadlo.

Zahraniční politika Hradu se nadále orientovala na spojení s Francií, v květnu 1935 doplněné uzavřením spojenecké smlouvy s SSSR, na racionální řešení mezinárodních problémů, na zachování evropské rovnováhy, na udržení míru a statu quo. Hrad měl nadále plnou podporu sociální demokracie, národních socialistů a většiny lidové strany. Jeho vliv v agrární straně však silně poklesl. Většina agrárního vedení usilovala o dohodu s Henleinem, který již zjevně přešel na pozice nacismu a navázal veřejný kontakt s Hitlerem. Henlein získal i podporu vlivných kruhů v Anglii. Beran ve spojení s SdP a luďáky usiloval o dovršení agrární hegemonie, porážku Hradu a zbavení levice podílu na státní moci. Snažil se též změnit dosavadní zahraniční orientaci, zejména zrušit spe-

jeneckou smlouvu se Sovětským svazem z května 1935 a dohodnout se s Němcem. Byl ochoten přistoupit na požadavek teritoriální autonomie pro sudetské území, která by znamenala vydat veškeré německé obyvatelstvo diktátu henleinovců. Domníval se, že touto cestou uchová samostatnost Československa.

Čeští demokraté a komunisté si byli vědomi, že německou otázku je nutno řešit ve směru k plné rovnoprávnosti Němců. V plánech, které byly v té době vypracovány, se objevují požadavky hospodářské pomoci pohraničním oblastem, zlepšení sociální a zdravotní situace německého obyvatelstva a změny složení státního aparátu podle národnostního klíče. Avšak k žádné dohodě nedošlo, protože již nešlo o pouhou vnitřní záležitost ČSR.

Československá krize 1938

Na Nový rok 1938 se Beran již otevřeně vyslovil pro vstup SdP do vlády. Ministerský předseda Hodža pak jednal v tomto smyslu s henleinovci i s luďáky; realizace těchto plánů by znamenala vytlačení socialistů z vlády. Agráři chtěli tím předejít německému útoku na Československo a stát se v republice hegemone. Avšak SdP o dohodu nestála. Po anšlusu Rakouska (12. března) vytyčila na svém karlovarském sjezdu požadavek vytvoření autonomního uzavřeného německého sídelního území a přihlásila se k nacionálně socialistickému světovému názoru. Avšak jejím cílem bylo již jen a jen připojení sudetského území k Německu. Pod jejím nevybíravým náporom se zhroutily i zbývající německé buržoazní strany - agrární a křesťansko sociální: obě vstoupily do SdP. V květnových obecních volbách pouze 10% Němců volilo sociální demokraty nebo komunisty.

O osudu ČSR se však rozhodovalo především v zahraničí. Jak už víme, britská vláda sledovala politiku appeasementu, tj. usmírování fašistických agresorů a Francie byla v jejím vleku. Dne 7. května vznesly obě velmoci na československou vládu požadavek, aby zahájila jednání s henleinovci. Vzhledem k tomu, že na 21. května byla v Německu vyhlášena pohotovost SS a SA, i vzhledem k informacím o přesunech německé armády, provedla čs. vláda v tento den částečnou mobilizaci. Jejím hladkým průběhem, stejně jako řadou jiných projevů dal československý lid najevo odhodlání bránit svou samostatnost. Krátce poté vydal Hitler konkrétní příkaz k vypracování plánu vojenského útoku na ČSR. A tehdy také zesílil tlak Británie a Francie na československou vládu, aby přijala požadavky SdP.

Koncem července přijal Beneš ultimativní britský požadavek, aby do Československa přijela mise lorda Runcimana jako prostředníka mezi vládou a SdP. Československý odpor proti tlaku Berlína, podporovaného i Budapeští, Varšou

vou, Londýnem a Paříží, byl oslaben nejednotou ve vládnoucích kruzích. Beran a Preis byli pro dohodu s Hitlerem a chtěli se zároveň zbavit Beneše jako překážky této dohody. Beneš byl v kontaktu s britskou opozicí proti Chamberlainovi, kterou tvořili konzervativci kolem Churchilla a Edena a labouristé. Ta byla opět v kontaktu s německými opozičními generály: ti ji informovali, že Hitler stanovil den vojenského přepadení ČSR na 28.-30. září.

Pátého září přijala Hodžova vláda de facto karlovarské požadavky SdP. Tím byli zaskočeni Henlein i Hitler, kterým v té chvíli šlo již jen o připojení Sudet k říši. To však pro ČSR znamenalo ztratit pohraniční opevněnou linii a vydat se Německu na milost a nemilost. Po 12. září vyvolala SdP ozbrojené srážky a pokusy o vzbouření. Vláda je potlačila, vyhlásila v řadě okresů stanné právo a SdP rozpustila.

V noci ze 13. na 14. září nabídl Chamberlain Hitlerovi setkání a přitom byl rozhodnut souhlasit s odstoupením Sudet. O den později se s ním sešel v Berchtesgadenu. 19. září bylo československé vládě předáno anglofrancouzské ultimatum žádající vydání Sudet. (Územní nároky vzneslo v dalších dnech i Polsko a Maďarsko.) O den později ministr zahraničí Kamil Krofta tento požadavek odmítl, téhož dne vytyčili luďáci požadavek okamžité autonomie Slovenska. Po novém nátlaku britského a francouzského vyslance u Beneše přijala Hodžova vláda 21. září ultimatum. Jakmile byla tato zpráva v podvečer oznámena, došlo v Praze k demonstracím, žádajícím odstoupení vlády a odmítnutí berchtesgadenských podmínek. Zároveň se v redakci Lidových novin sešli poslanci Národního sjednocení Ladislav Rašín, národní socialisté Richter, Ripka, Stránský a jiní demokratičtí politici s komunisty a jednali o vytvoření vlády obrany republiky.

Druhý den vstoupili pražští dělníci do generální stávky, před parlamentem se konala masová demonstrace, na níž byl hlavním řečníkem Gottwald. Namísto vlády, o níž se jednalo předcházející den v redakci Lidových novin, se však utvořila úřednická vláda v čele s generálem Janem Syrovým, jenž v očích lidí ztělesňoval vůli k obraně. Stará politická koalice zůstala v pozadí, aby určovala politiku nové vlády. Příští den - 23. září - vyhlásil prezident všeobecnou mobilizaci, při níž Češi a Slováci znovu výrazně demonstrovali své odhodlání k obraně. I Francie částečně mobilizovala, Sovětský svaz stáhl 30 pěších divizí k západní hranici a oznámil Polsku, že v případě polského útoku na Československo se nebude cítit vázán vzájemnou smlouvou o neútočení. Hitler sdělil 26. září britskému velvyslanci, aby do 28. září 14 hodin přijalo Československo jeho požadavky, jinak se německá armáda dá do pohybu. Tehle dne, těsně před vypršením německého ultimata, navrhl Chamberlain Hitlerovi další setkání.

Mnichov

Dne 29. září se v Mnichově sešli Hitler, Mussolini, Chamberlain a Daladier a po několikahodinovém jednání rozhodli, aby tzv. Sudety byly během 10 dní odstoupeny Německu. Poté sdělili své rozhodnutí československému velvyslanci. Syrového vláda za předsednictví Beneše druhý den mnichovskou dohodu přijala.

X X X X

Mnichov byl po roztrhání versailleské a locarnské smlouvy Německem, po německo-italské intervenci ve Španělsku a po anšlusu Rakouska další křížovatkou na cestě Evropy ke druhé světové válce. Byl výsledkem nezkrotné agresivity fašistického Německa a zaslepenosti politiky appeasementu. Appeasement nebyl ani nevyhnutelným vyústěním britské politiky, ani její jedinou variantou. Jedním z významných motivů progagonistů appeasementu byl jejich strach ze Sovětského svazu a z komunismu, neboť se obávali, že po zhroucení hitlerismu, o jehož vnitřní pevnosti nebyli příliš přesvědčeni, by tu triumfovala komunistická revoluce. Proto raději vědomě posilovali hitlerovské Německo. Svou roli tu sehrála i úroveň a charakter osobností Chamberlaina, Daladiera, Bonneta a j. Působily tu i gnoseologické a jiné faktory. Alternativou Mnichova byla politika zastávaná Churchillem, Edenem a Labour party, ta se však prosadila až později. Motivem ústupnosti Francie byla slabost jejího vojenského postavení, pro kterou se neodvážila vymanit se ze závislosti na Velké Británii. Proto také odmítla splnit závazek vyplývající ze spojenecké smlouvy s Československem a naopak se připojila k britskému nátlaku na svého spojence, jen aby se vyhnula válce, na kterou nebyla připravena. SSSR byl připraven splnit své smluvní závazky (tj. poskytnout pomoc, poskytne-li ji i Francie). A některé dokumenty nasvědčují, že byl ochoten pomoci i nad tyto závazky. Tato otázka není však dostatečně prozkoumána, protože sovětské archívy k tomuto období jsou nepřístupné. Samostatnou je pak otázka možné účinnosti této sovětské pomoci vzhledem k závažnému oslabení velení a důstojnického sboru Rudé armády stalinským terorem. Ale i vzhledem k tomu, že ČSR a SSSR spolu nesousedily. Faktem ovšem zůstává, že Syrového vláda Sovětský svaz nepožádala o vojenskou pomoc.

Pokud jde o přijetí mnichovského diktátu československou vládou, pak vzniká otázka, byla-li kapitulace jedině možným rozhodnutím. A to zůstane zřejmě po staletí předmětem diskusí. Skutečností však je, že kapitulaci rozhodla jednomyslně celá Syrového vláda a prezident Beneš se souhlasem velitelství armády a všech politických stran mimo komunistickou. Ale fronta stoupenců obrany byla mnohem širší, než by se zdálo podle postoje vedoucích politických činitelů: patřili do ní kromě komunistů a jmenovaných účastníků porady v redakci Lide-

vých novin i náčelník generálního štábu generál Ludvík Krejčí, dlouholetý sociálně demokratický ministr Jaromír Nečas, národně socialistický poslanec Josef Patejdl, ba i představitel fašistického křídla v lidové straně Stašek.

U některých kruhů československé buržoazie - zejména u agrárníků - hrál při jejich rozhodování bezvýhradně kapitulovat i úzce třídní zájem: báli se více komunismu než Hitlera. Důvody, proč se Hrad neodhodlal k obraně, spočívaly zejména v obavě z prohrané války a ze zběsilého nacistického teroru proti Čechům i Slovákům, který by v tom případě jistě následoval. Možnost vojenského vítězství i se sovětskou pomocí považovali za vysoce nepravděpodobnou. V diskusích, mělo-li se bojovat nebo ne se budou jejich účastníci nadále dělit podle politických a morálních kritérií. Zastánci kapitulace budou oceňovat rozhodnutí, které zachránilo statisíce - ne-li miliony životů. Stoupenci obrany budou klást otázky: jak podlomila kapitulace bez boje morální stav našich národů? Kde by byla Evropa, kdyby Poláci, Jihoslované a Řekové - kteří šli do prohrané války - nesáhli ke zbraním a kdyby wehrmacht nastoupila proti Sovětskému svazu neoslabená jejich odporem? Ponechme soud delšímu dějinnému odstupu.

x x x x

Mnichov znamenal konec první republiky. Přes tento tragický konec byla tato doba významným obdobím v československých dějinách. Dokázala možnost a životaschopnost samostatného československého státu, pro Slováky byla pak záchranou před násilným pomaďarštěním. Vytvořila slušně fungující demokratickou soustavu, která přes všechnu svou nedokonalost byla krokem vpřed proti Rakousku-Uhersku a obstála i v situaci, kdy se v okolí všechny demokratické režimy zevnitř hroutily. Měla ovšem své vážné strukturální slabiny: její hospodářská politika pokulhávala za moderními západními koncepcemi, Achillovou patou byla pak národnostní otázka. Tyto chyby vážně oslabily její odolnost vůči vnějšímu ohrožení, ale nezanikla především nedořešením těchto vnitřních rozporů, nýbrž násilným zásahem zvenčí.

Druhá republika

Období od Mnichova do úplné likvidace ČSR se nazývá druhou republikou. Byla zmenšena o oblasti obývané převážně německým, maďarským a polským obyvatelstvem. Jednotný stát se rozpadl. Slovensko získalo autonomii, moci se chopili luďáci a nastolili vládu své strany. Všechny politické strany od krajní pravice až po národní socialisty se s nimi pod nátlakem sloučily, sociální demokracie a KSČ byly zakázány. Rovněž na Podkarpatsku, které získalo autonomii a nazývalo se od té doby Karpatská Ukrajina, se vytvořil systém jedné strany.

I v českých zemích probíhal proces fašizace, i když nezašel tak daleko jako ve východní polovině republiky. Všechny pravicové strany se v listopadu 1938 pod vedením agrárníků sloučily ve Straně národní jednoty, připojila se k nim i většina vůdců národních socialistů. Menšina jich vstoupila do Národní strany práce, která vznikla na základě bývalé sociální demokracie. KSČ byla rozpuštěna. Předsedou vlády se stal Beran, Beneš záhy po Mnichovu abdikoval a odejel do Anglie, prezidentem byl zvolen politicky naprosto nezkušený dr. Emil Hácha. Program národní jednoty byl polofašistický. Straně práce bylo dáno najevo, že může být tolerována pouze jako strana opoziční a že nemá nádeji převzít někdy vládu.

Beranova vláda se podřizovala přáním Berlína a to i ve vnitřní politice. Doufala, že si tím zajistí udržení statu quo. Avšak Hitler dal již brzy po Mnichovu příkaz k vypracování plánu na vojenskou likvidaci Československa ("Rest-Tschechei") a v únoru dal luďákům na srozuměnou, že chtějí-li od Německa pomoc, musí rozbít republiku. Dne 14. března 1939 vyhlásil slovenský sněm (vzešlý z voleb, v nichž byla připuštěna pouze luďácká kandidátka) samostatnost Slovenského státu. Druhého dne obsadila německá armáda bez odporu české země. Československo tak na šest let zmizelo z mapy Evropy.

x x x x

Ze zkušeností let 1918-1939 udělala československá politika zásadní závěry. Vycházely z kritického zamyšlení nad stěžejními problémy: nad zahraniční orientací, nad politickým i hospodářským systémem, nad otázkou další účasti vládnoucí garnitury druhé republiky v politickém životě, nad sociálními poměry, nad příliš velkou mocí vlastnické elity, nad německou otázkou i nad vztahem mezi Čechy a Slováky.

18. DRUHÁ SVĚTOVÁ VÁLKA

Příčiny a charakter války

Druhá světová válka představuje největší katastrofu lidských dějin. Devátých let vstoupilo 48 států, v nichž žily na čtyři pětiny veškerého tehdejšího lidstva, na bojištích bojovalo 110 milionů vojáků. Jestliže byla první světová válka konfliktem především evropským, ve druhé se bojovalo s mimořádným nasazením sil i v Azii, Africe a na všech oceánech.

Byla to válka éry rozvinuté druhé průmyslové revoluce, období, kdy se prosadila masová výroba motorů a proto došlo také i k nasazení tankových a leteckých svazů, které umožnily nejen rychlé pohyby válčících armádních skupin, ale i taktické, operační a strategické postižení tylů bojujících států. Válečné úsilí se stalo totálním. Cesta k vojenským úspěchům vedla přes prudké stupňování a přeorientaci veškeré výroby na zbrojní produkci, zvýraznilo se využití objevů a vynálezů pro kvalitativní proměny vojenské techniky, což nakonec vedlo i k užití atomových zbraní. O vítězství rozhodla nakonec hospodářská síla: v roce 1941 byl poměr výroby válečného materiálu mezi oběma bloky vyrovnáný, o tři roky později již protihitlerovská koalice vyráběla třikrát více.

Kde hledat základní příčiny druhé světové války a v čem je její odlišnost od světového konfliktu let 1914-1918?

Lze říci, že některé rysy jsou oběma těmto katastrofám společné. Především je to tehdy stále ještě převažující extenzivní charakter evolučního ekonomického dynamismu a s ním spojená neschopnost světového trhu uskutečnit dělbu práce bez ohledu na státní a národní hranice. Jakékoliv urychlení kapitalistického, nerovnoměrného růstu, naráželo proto i ve 30. letech na bariéry státních a celních hranic, mocensky chráněných priorit a reparačních pozůstatků první světové války. Tuto "křizi vymezeného ekonomického prostoru" měli proto tehdejší státníci sklon řešit úsilím o imperiální hegemonii, tj. světovládou jedněch na úkor druhých - podrobených. To byl právě případ Německa, Japonska a v určité míře i Itálie. Fašistické, nacionalisticko-agresivní politické struktury se tu jevily jako vhodné nástroje takovéto politiky.

Druhým společným znakem obou válek je zájmové seskupení těch, kteří hájili daný a jim vyhovující status quo, který byl ovšem též určitou soustavou priorit, zejména pokud jde o nadvládu nad koloniemi. I v této válce byli nutným objektem útoku agresorů, protože především na jejich úkor bylo možné nově rozdělit svět a dobýt v něm hegemonii pro fašistické velmoci.

Ale byly tu i nové prvky.

Především to byla skutečnost, že fašistické režimy, hlavně hitlerovský, ale v nemalém rozsahu i ostatní, představovaly natolik koncentrovanou politickou a ideologickou moc, že si v nich totalitní elity doslova podřídily všechny struktury společnosti, včetně kapitalistických vlastníků a vnutily jim své pojetí války, které odpovídalo jejich ideologii. Tak se stal rasismus, genocida a transfer celých národů či ras nejen záležitostí ideologie, ale i cílem války a to v takové míře, že měl vzniknout nesmírně reakční a nelidský světový řád jako konečný důsledek jejich vojenského vítězství.

Mimo tyto "panské národy" patřily prakticky všechny ostatní národy a stá-

ty mezi ohrožené, jinými slovy - ať byla jejich moc a dosavadní privilegia jakákoliv - stály teď před nebezpečím zotročení nebo vyhubení. Hodnotíme-li válku podle eticko-politických kritérií, zkoumáme-li její oprávněnost nebo neoprávněnost, spravedlivost či nespravedlivost, pak země protihitlerovské koalice vedly od prvního výstřelu v září r. 1939 válku spravedlivou.

Druhý rozdílný moment spočíval v tom, že na místě carského Ruska, které tíhu první války nevydrželo a zhroutilo se, stál SSSR. Ten se po urychlené industrializaci stal nejen velmocí, ale vzhledem ke své obrovské rozloze, lidským, surovinovým i systémovým rezervám a vojensko-strategickým výhodám na euroazijském kontinentu i potenciální supervelmocí.

Předvečer druhé světové války

Ve třicátých letech se postupně rozpadla versaillesko-washingtonská soustava mezinárodních vztahů, když agresivní mocnosti - Německo, Japonsko a Itálie překročily ke změně dosavadních hranic silou zbraní. Japenci napadli v roce 1931 Čínu, o šest let později svůj útok obnovili a dobyli třetinu čínského území. Itálie vpadla v roce 1935 do Etiopie, o rok později poslala spolu s Německem svá vojska do Španělska, aby v občanské válce intervenovala na straně vzbouřivších se generálů. Německo porušilo v roce 1935 versailleskou smlouvu, když zavedlo všeobecnou brannou povinnost, o rok později i locarnskou smlouvu, když vojensky obsadilo demilitarizované pásmo v Porýní.

Nacistická agrese byla nebezpečím pro celou Evropu, z velmocí především pro Sovětský svaz, který nebyl chráněn ani kanálem La Manche ani Maginotovou linií. Proto vstoupil do Společnosti národů, uzavřel spojenecké svazky s Francií a Československem a usiloval o politiku kolektivní bezpečnosti. Jeho snahy však nedešly na západě ohlasu. Britská vláda sledovala politiku appeasementu: koncem roku 1937 dala Německu na vědomí, že bude souhlasit s jeho nároky vůči Rakousku a Československu, pokud jich bude dosaženo bez války. V březnu 1938 obsadila Německá armáda bez odporu Rakousko, dalším Hitlerovým požadavkem bylo odstoupení pohraničních oblastí českých zemí, obývaných Němci. Dne 29. září 1938 se v Mnichově sešli Hitler, Mussolini, Chamberlain a Daladier a rozhodli, aby Československo vyklidilo požadované území.

Mnichovem se změnil poměr sil v Evropě ve prospěch Německa. Sovětský svaz byl na čas vyřazen z evropské diplomatické hry velmocí a rozhodl se zabezpečit na vlastní pěst. Na jaře 1939 jednal jak se západními velmocemi o společný postup proti německé agresi, tak s Německem o vzájemné neutralitě. Dne 23. srpna 1939 uzavřel SSSR s Německem pakt o neútočení, jehož tajný dodatek mu umožnil posunout hranice na západ. O devět dní později napadlo Německo Polsko, Británie a Francie, které předtím daly Polaku záruky, vypověděly Německu válku.

Jak britsko-francouzská, tak sovětská politika se v předvečer války snažily zabezpečit před nacistickým útokem. V úvahách britských a francouzských státníků hrála patrně jistou roli skutečnost, že Rudá armáda byla vyvražděním velké části velitelského sboru citelně oslabena a bylo proto v nastávající válce neznámou položkou. Otázkou však zůstává, zda by si britští konzervativci přáli vést válku proti Německu společně se silným Sovětským svazem.

Průběh války

Válka se vedla na třech kontinentech, ale rozhodující byly boje v Evropě a v Tichomoří.

V prvním období (září 1939 - červen 1941) Německo bleskově poráželo své soupeře a okupovalo jejich území: Polsko, Dánsko (bez odporu), Norsko. Francouzská a britská armáda nevedly žádné větší boje. V květnu napadli Němci Holandsko a Belgie, zlomili jejich odpor v několika dnech a za šest týdnů porazili i Francii. Neodhodlali se však k invazi do Británie, protože leteckou bitvu o Anglii nevyhráli: britské letectvo získalo nad vlastním územím převahu. Během dubna 1941 porazilo Německo spolu se svými spojenci (Itálií, Maďarskem a Bulharskem) Jugoslávii a Řecko.

Sovětský svaz využil situace k posunu svých hranic na západ. Na základě dohody s Německem připojil ke svému území v roce 1939 západní části Ukrajiny a Běloruska, v roce 1940 i baltské republiky, Besarabii a severní Bukovinu. V listopadu 1939 napadl Finsko a donutil je po vleklých bojích, které se táhly až do března, odstoupit Karelskou šíjí. Ve snaze zabezpečit se při očekávaném německém útoku na Dálném východě uzavřel SSSR v dubnu 1941 smlouvu o neutralitě s Japonskem. Stalin chtěl vstoupit do války později, až bude Rudá armáda přezbrojena a obě válčící strany budou vyčerpany. Tato koncepce však byla porážkou Francie překonána.

Druhé období (červen 1941 - leden 1943) začíná napadením Sovětského svazu a končí bitvou u Stalingradu. Tažení proti SSSR se zúčastnily i Finsko, Rumunsko, Maďarsko, Itálie, Slovensko, Chorvatsko a jedna divize španělských dobrovolníků. SSSR očekával přepadení později, nebyl dostatečně připraven a Stalin ignoroval všechna varování o chystaném vpádu. Rudá armáda byla vážně oslabena, třetina až polovina velitelů vyšších svazků nebyla připravena na svou funkci. Podcenění možnosti německého útoku bylo jednou z nejvážnějších chyb Stalina, která přivedla SSSR takřka na pokraj zkázy. Němci rychle postupovali, obkličovali celé armádní sbory, zajali přes milion mužů, obsadili celou Ukrajinu, Bělorusko, Pobaltí a v prosinci dorazili k Moskvě. Zde však byli zastaveni a donuceni k menšímu ústupu. Zimní kampaň jim způsobila značné ztráty,

takže k nové velké ofenzívě nastoupili teprve v létě 1942 na jižním úseku. Došli na severní Kavkaz a do Stalingradu, tam však byli zastaveni a v listopadu r. 1942 obklíčeni; z armády čítající 200 000 mužů se 2. února 1943 zbývajících 91 000 vzdalo. Stalingrad znamenal počátek zlomu německé koncepce útočné války na východní frontě.

V prosinci 1941 napadlo Japonsko letecky americkou základnu na Havajských ostrovech Pearl Harbor a zahájilo tak bleskovou akci za ovládnutí Tichomoří. Do půl roku dobylo Filipiny, Malajsko, Indonézii a Barmu. USA, které do té doby vydatně pomáhaly Británii dodávkami zbraní, vyhlásily pak válku Německu a Itálii. Japonský postup se Američanům podařilo zastavit v červnu 1942, když odrazili jejich útok na Midwajské ostrovy.

Třetí období války představuje rok 1943. Po vítězství u Stalingradu zlikvidovala Rudá armáda německý územní zisk z léta a postoupila během zimy dále na západ. V červenci se Němci pokusili o poslední velkou ofenzívu u Kurska, sovětská vojska ji však zmařila. Tato bitva znamenala definitivní zhroucení německé útočné strategie a přechod iniciativy do rukou Rudé armády, která do konce roku zahnala Němce za Dněpr.

Angloamerická vojska se v červenci vylodila na Sicílii a v září na Apenninském poloostrově. Fašistický režim byl svržen, Itálie kapitulovala, Němci však obsadili její území od Neapole na sever.

Čtvrté období (1944 - začátek 1945) bylo ve znamení mohutného nástupu spojeneckých armád. Rudá armáda osvobodila v podstatě celé sovětské území, došla k Varšavě, do konce roku 1944 obsadila Rumunsko (které kapitulovalo), Bulharsko, část Jugoslávie, (spolu s jugoslávskými partyzány), většinu Maďarska a část východního Slovenska. Angloamerická vojska dobyla střední Itálii, v červnu se vylodila v Normandii a vytvořila tak druhou frontu. Do září osvobodila celou Francii, Belgie a jižní Holandsko. V prosinci nastoupili Němci v Ardenách ke své poslední ofenzívě, jejich průlom se však podařilo spojeneckým vojskům během ledna zlikvidovat. V lednu 1945 postoupila Rudá armáda od Visly k Odře. Počátkem roku 1945 byli Japonci vyhnáni z Barmy a Filipin.

Závěrečnou fázi války zahájila americko-britská vojska překrečením Rýna, sovětská vojska vyrazila k Berlínu, koncem dubna se obě armády setkaly na Labi. Němci bojovali fanaticky až do konce. Ve dnech porážky spáchalo mnoho nacistů sebevraždu. Tak skončili Hitler, Himmler, Goebbels, který předtím zabil všechny své děti, Henlein a mnoho dalších. Dne 8. května 1945 Německo bezpodmínečně kapitulovalo. Ve dnech 6. a 9. srpna téhož roku svrhla americká letadla atomové bomby na Hirošimu a Nagasaki. 8. srpna pak vyhlásil SSSR Japonsku válku a 15. srpna oznámil japonský císař svou ochotu ke kapitulaci, která byla podepsána 2. září 1945.

Mezinárodně politické vztahy za války

O osudu světa se rozhodovalo na bojištích, ale nemenší význam měla mezinárodně politická jednání.

USA se staly de facto členem protifašistického spojeneckého bloku ještě dříve, než vstoupily do války. Zatímco do konce roku 1940 zachovávaly neutralitu, v lednu 1941 se Roosevelt při nástupu svého třetího funkčního období postavil otevřeně na obranu demokracie. V březnu přijal kongres zákon o půjčce a pronájmu, který prezidentovi umožňoval rozhodovat o pomoci zemím bojujícím proti mocnostem Osy.

V srpnu 1941 se Roosevelt a Churchill sešli na palubě válečné lodi a vyhlásili Atlantickou chartu, obsahující principy vedení války a poválečného uspořádání světa. Oba signatáři se vyslovili proti územním anexím, preklamovali právo národů zvolit si svobodně formu vlády a stanovili, že poválečný svět bude organizován ve spolupráci všech vítězných mocností. Atlantická charta se stala základem k Organizaci spojených národů. O měsíc později k ní přistoupil Sovětský svaz.

V lednu 1943 se Roosevelt a Churchill sešli v Casablance, kde byl přijat Rooseveltův požadavek bezpodmínečné kapitulace nepřátelských států.

První konference šéfů tří hlavních spojeneckých velmocí - Stalina, Roosevelta a Churchilla - se konala na přelomu listopadu a prosince 1943 v Teheránu. Účastníci dosáhli dohody, že druhá fronta bude otevřena v příštím roce v západní Francii. (Churchill dlouho prosazoval invazi na Balkán.)

Druhá konference velké trojky se sešla v únoru 1945 v Jaltě. Byla na ní stanovena okupační pásma v Německu, dosáhlo se dohody o složení vlád v Polsku a v Jugoslávii, o potrestání válečných zločinců a o reparacích. SSSR se zavázal, že po porážce Německa vypoví válku Japonsku.

Dne 25. dubna 1945 byla v San Franciscu zahájena ustavující konference Organizace spojených národů. Skončila 26. června podepsáním Charty OSN. Rozhodující úloha v ní připadla Radě bezpečnosti, jejíž usnesení musí schválit všichni její stálí členové, tj. SSSR, USA, Velká Británie, Francie a Čína.

Hnutí odporu

Druhá světová válka byla vybojována především na frontách. Významným příspěvkem k vítězství však bylo hnutí odporu v týlu fašistických armád. Bylo ve všech okupovaných zemích, sahale od pasivní rezistence přes celou škálu forem až po ozbrojený boj. Nebylo ovšem všude stejně silné. Nejsilnější bylo v Jugoslávii a v okupovaných částech SSSR, velmi silné bylo v Polsku, ve Francii, v Itálii (po září 1943) a v Československu. V Rumunsku a Maďarsku, jakož i

v samotném Německu a Rakousku šlo pouze o odpor jednotlivých skupin.

Odboj představoval širokou politickou škálu od komunistů až po pravice-
vé nacionalisty. Mezi jednotlivými proudy byla spolupráce, ale také nevraži-
vost a někdy i ozbrojený boj. V Jugoslávii došlo ke srážkám mezi Titovými par-
tyzány a Mihajlovičovými četníky, kteří uznávali královskou emigrantskou vlá-
du v Londýně. Konflikty byly i v Řecku mezi komunistickými a monarchistickými
partyzány, jakož i v Polsku mezi Zemskou armádou, pracující podle pokynů len-
dýnské vlády a komunistickou Lidovou armádou. V Řecku byly komunistické oddí-
ly ELAS silnější než monarchistické, v Polsku byla naopak Zemská armáda něke-
likanásobně početnější. Do vývoje obou zemí zasáhly velmoci, neboť Polsko při-
padlo do sovětské, Řecko do britské zájmové sféry.

Vztahy mezi SSSR a polskou vládou v Londýně, která neuznávala ztrátu zá-
padních oblastí Ukrajiny a Běloruska, byly napjaté. Když v roce 1943 objevili
Němci u vesnice Katyn hroby čtyř tisíc zavražděných polských důstojníků, ne-
spokojila se polská vláda se sovětským tvrzením, že jde o čin nacistů; sověť-
ská vláda s ní poté přerušila diplomatické styky. Po osvobození Lublinu vy-
tvořili polští komunisté 21. července 1944 svou vládu a Rudá armáda jí postup-
ně předávala moc. Zemská armáda zahájila 1. srpna povstání ve Varšavě, sověť-
ská vojska dorazila do předměstí Praga, tam se zastavila a povstalci museli
po dvou měsících kapitulovat. V Řecku potlačila v říjnu 1944 britská vojska
partyzány ELAS. Potlačené partyzánské oddíly jak v Polsku, tak v Řecku vedly
ještě v prvních poválečných letech gerilovou válku.

Výsledky druhé světové války

Válka si vyžádala nejméně čtyřnásobně více obětí než první světová válka
- 40 až 55 milionů mrtvých. Novým prvkem byla skutečnost, že počet mrtvých ci-
vilistů byl nesmírně vysoký, jak o tom svědčí tato tabulka:

ZTRÁTY NA ŽIVOTECH ZA DRUHÉ SVĚTOVÉ VÁLKY (v tisících^{x/})

	celkem	z toho civilistů
SSSR	20 000	?
Německo	5 000	486 ^{xx/}
Čína	6-8 000	?
Japonsko	3 000	600
Polsko	5 800	5 200
Jugoslávie	1 500	1 200
Francie	600	400
Velká Británie	326	62
USA	300	0
Itálie	310	155
Řecko	160	140

x/ U mnoha čísel jde o odhady

xx/ Podle některých údajů zahynulo těsně po válce 2,5 milionu německých civilistů v důsledku odsunů, teroru a hladu

Civilisté se stali obětí bombardování, především však cílevědomého vybíjení. Nacistický teror za války vyvrcholil vyvražděním 6 milionů židů - od nemouvňat po starce - dalších milionů příslušníků porobených národů. Reakcí byla krvavá odpáta na mnoha Němcích - i nevinných - na konci války a vprvních týdnech po jejím skončení.

Obrovské a v celých světových dějinách bez precedentu byly materiální škody. Německo leželo v troskách, zpusťošeny byly i oblasti, které Němci dočasné okupovali a přes které se přehnala fronta.

Na porážce Německa měl největší podíl Sovětský svaz, na porážce Japonska USA. Sovětský svaz přinesl z velmocí největší oběti na životech, utrpěl největší materiální škody, tři čtvrtiny z mrtvých německých vojáků padlo na východní frontě. USA poskytly SSSR značnou materiální pomoc, přitom však jen 10% tanků a letadel Rudé armády bylo dodáno Američany. Významným, i když ne rozhodujícím příspěvkem byla dodávka amerických nákladních aut.

USA a Velká Británie byly nuceny podíl SSSR na společném vítězství respektovat; území, které obsadila Rudá armáda, bylo de facto uznáno za sovětskou zájmovou sféru. Přesné rozdělení okupačních pásem bylo rozhodnuto pouze pro Německo a Rakousko. Stale se tak na jaltské konferenci. Na ní byla též přijata Deklarace o osvobozené Evropě, která stanovila, že osvobozené národy mají právo vytvořit si takové demokratické instituce, které si samy zvolí. Ovšem interpretace této věty byla de facto limitována rozdělením sfér vlivu.

x x x x

Válka od základu změnila politickou mapu světa. Z řady předválečných velmocí zmizely Německo, Itálie a Japonsko. Německo přestalo existovat jako stát a bylo dočasné spravováno čtyřmi vítěznými mocnostmi. Tím byla likvidována mocenská konstelace, na jejímž základě vznikly obě světové války. Francie a Británie sice zůstaly formálně velmocemi, ale jejich vliv proti předválečnému stavu silně poklesl. Osud světa se ocitl v rukou dvou supervelmocí - USA a SSSR.

19. PROBLÉMY NÁRODNĚ OSVOBOZENECKÉHO BOJE ČESKÉHO A SLOVENSKÉHO NÁRODA DOMA I V ZAHRANIČÍ

Změna politických poměrů po 15. březnu

Československo bylo po Rakousku druhým státem, který se dostal pod nadvládu nacistického Německa. Stalo se tak 15. března 1939, kdy po Mnichovu zvolený prezident dr. E. Hácha "odevzdal" české země do "ochrany" říšskému kancléři Adolfu Hitlerovi. Z českých zemí byl vytvořen Protektorát Čechy a Morava. Na Slovensku vznikl pod vedením Hlinkovy ľudové strany a s podporou a za asistenci nacistického Německa samostatný stát. Zakarpatská Ukrajina byla okupována horthyovským Maďarskem. Po dvaceti letech se tedy osudy národů Čechů a Slováků opět rozdělily.

Likvidace republiky bez boje vytvořila i specifické podmínky pro odboj proti okupantům. Protektorát si podržel svou vlastní správu, byly sice zrušeny některé instituce, které představovaly státní suverenitu, ale jiné - i když s okleštěnou mocí - byly ponechány. V čele protektorátu byl státní prezident, jímž zůstal Hácha a výkonnou moc měla vláda. Také správa na nižších stupních zůstala v českých rukou. Dohled nad činností českých orgánů vykonávaly tzv. oberlandráty a nejvyšším nacistickým činitelem v protektorátě byl říšský protektor, který měl ovšem absolutní moc, mohl měnit i vydávat nařízení. Nadále zůstalo zachováno české četnictvo, policie a vládní vojsko, i když veškerý bezpečnostní aparát, jehož úkolem bylo udržet v protektorátě klid, byl v rukou nacistů, především gestapa, které mělo své úřadovny v řadě míst Čech a Moravy. Pravomoci protektorátních úřadů byly však postupně omezovány, především pak po nastoupení R. Heydricha jako zastupujícího říšského protektora.

Politický systém protektorátu umožňoval využít k odboji legálních institucí a správního aparátu, hlavně pro oblast zpravedažskou, ale např. i k vydávání falešných legitimací a potravinových lístků pro ilegální pracovníky. Odboj, především londýnský, také těchto možností plně využil. Beneš udržoval styky jak s dr. Háchou, tak s generálem Eliášem, předsedou protektorátní vlády.

Na druhé straně pád republiky bez boje zapříčinil, že lid nedostal do rukou zbraně (ty zůstaly v kasárnách, kde se jich zmocnili nacisté), což stěžovalo ozbrojený boj proti okupantům. Zpočátku byla situace komplikována ještě tím, že dosud nevypukla válka a že odboj se nemohl opřít o státy válčící proti Německu.

Na rozdíl od všech ostatních zemí, které byly nacisty poraženy v boji a jejichž vlády odešly do exilu nejdříve do Francie a pak do Anglie, neexistovala v českém případě kontinuita vládní moci. President Beneš, který záhy po Mni-

chovu abdikoval a odjel na západ, byl vlastně soukromou osobou.

Prvním úkolem v zahraničí bylo tedy vytvořit jednotné vedení odboje, což nebyl úkol zrovna jednoduchý, vytvořit vládu a usilovat o její uznání rozhodujícími antihitlerovskými velmocemi. Jako prozatímní byla Benešem ustavená vláda uznána teprve v červenci 1940 a až za rok poté, po vstupu SSSR do války a pod jeho vlivem jí byl přiznán statut jediné a skutečné představitelky Československa. Ani tento akt však ještě nevyřešil zcela otázku hranic.

I když samostatný stát slovenský byl akceptován řadou mocností, nestal se slovenský problém otázkou mezinárodní, ale pouze vnitřní. Jinak tomu bylo se Sudetami, neboť Anglie dosud uznávala platnost mnichovských dohod. Teprve když Sovětský svaz již v červenci 1941 zároveň s uznáním československé vlády v Londýně souhlasil i s obnovením státu v jeho předmnichovských hranicích, nastal v této otázce obrat. Ale i tak Anglie zaujala stejné stanovisko jako SSSR až po atentátu na Heydricha a pod vlivem nacisty rozpoutaného hrůzného teroru. Po dlouhých a těžkých bojích se nakonec podařilo Benešovi a jeho vládě prosadit uznání československé vlády a jeho hranic z roku 1937 a zajistit tak kontinuitu s předmnichovskou republikou; pro žádný jiný stát okupovaný nacistickým Německem či Itálií podobný problém neexistoval.

Nacisté a česká společnost

I když nacisté ponechali českým zemím jakousi autonomii, jejich konečným cílem byla likvidace českého národa, který neměl - podle nich - co dělat v srdci německého území. Ekonomický potenciál českých zemí a potřeba jeho využití pro válku znemožnily přistoupit k realizaci tohoto "konečného řešení". Bezprostředním cílem nacistů za války bylo proto odpolitizovat český národ a vychovat ho k "říšské myšlence", neboť počítali s germanizací části národa, která byla "rasově přijatelná". Chtěli mu dát "nažrat", jak říkal Heydrich, aby mohl dobře pracovat, ale zbavit jej přitom vůdčí vrstvy, kterou představovali politikové a intelektuálové. Teror, který nacisté vůči českému národu uplatňovali, byl proto dávkován tak, aby nevedl k zoufalství a tím k boji za každou cenu, ale aby také vyvolal a udržoval strach v lidech. Proto byla období, kdy byl i stupňován, ale vždy jen tak, aby dal lidem, kteří plnili poslušně povinnosti, možnost přežít. V době války tedy českému národu nehrozila úplná likvidace, ta postihla však židovské obyvatelstvo žijící v českých zemích.

Česká společnost se musela se všemi těmito skutečnostmi vyrovnat a najít způsob, jak čelit nacistickým plánům. Nebyla přirozeně jednotná, její jednotlivé složky reagovaly na vzniklou situaci odlišně. Kolaborantská skupina spolupracovala s okupanty, odboj uvědoměle a aktivně proti okupantům bojeval. A-

le nejpočetnější část se chovala celkem pasivně, chtěla především přežít. Tato masa lidu byla předmětem zápasu mezi odbojem na straně jedné a nacisty a kolaboranty na straně druhé.

Bez jakýchkoliv zábran sloužili nacistům čeští fašisté, kteří však na naši společnost neměli valný vliv. Složitější postavení bylo těch, kteří zaujali vysoká místa v protektorátní správě a v Národním souručenství, této celonárodní organizaci, která měla nahradit jak politické strany, tak i její vrcholné orgány včetně parlamentu. Zpočátku se většina jeho funkcionářů pokusila využít svého postavení k ochraně českého obyvatelstva. Někteří z nich - jak již bylo uvedeno - spolupracovali se zahraničním odbojem a jeho ilegálními odnožemi v protektorátě. Jejich úloha a postavení nebylo však jednoznačné. Lidé, kteří zaujímali vysoká místa např. v protektorátní vládě, jako byl gen. Eliáš, museli s nacisty spolupracovat a přijímat a realizovat i taková nařízení, která poškozovala český národ. Čeští lidé je mohli posuzovat ovšem jen podle jejich "úřední" činnosti - neboť o jejich podílu na odboji nemohli a nesměli vědět. A tak často mnozí v jejich postojích hledali a viděli vzor i pro sebe, tj. snažili se chovat tak, aby nepepudili nacisty a neohrozili své rodiny. Aby tedy přežili, ale při tom se nezneuctili. Nacisté však nutili tuto skupinu protektorátních činitelů k stále větší kolaboraci a veřejnému distancování od Benešovy akce, takže domácí odboj naléhal na londýnskou vládu, aby s nimi přerušila kontakty, o nichž ostatně vědělo i gestapo. Po nástupu Heydricha do Prahy byl generál Eliáš 28. září 1941 zatčen a odsouzen k smrti (popraven byl 19. června 1942). Tím byla všechna spojení mezi některými členy protektorátní vlády a Benešem přerušena. Hácha a vláda, v níž stále většího vlivu nabýval E. Moravec a němečtí ministři, se pak stali už jen pouhým nástrojem a poslušným vykonavatelem nacistické politiky. Jejich autorita v národě klesla na minimum.

Většinu české společnosti netvořili ani aktivní kolaboranti ani aktivní bojovníci proti nacistům. Proto dějiny českého národa za druhé světové války nejsou jen dějinami odboje, ale i osudem této drtivé části české společnosti. Její chování bylo ovlivněno řadou skutečností. Jako nacistickou politikou vůči Čechům, která je nehnala do extrémních situací, ale i strachem o národní identitu a o vlastní život. I v neposlední řadě i tím, že neexistovala ani bojová tradice zvláště v moderní době, která by rozvíjela aktivní, zejména ozbrojené formy odporu, ale ani dostatečný rezervoár zbraní, které by umožňovaly stále, pravidelně a vytrvale kombinovat politický a ozbrojený odpor a slučovat je do podobného vytrvalého proudu, jaký vznikl například v Polsku. I když postoj této převážné většiny českého národa nebyl ještě historiky zce-

la prozkoumán, lze uvést aspoň převládající názor, podle něhož normální občan sice nenáviděl Němce, měl rád svůj národ a byl ochoten tu a tam pomoci odboji, ale obával se o osud své rodiny a nedokázal překročit bariéru legality, vystoupit proti Heydrichově politice "klidu a pořádku", nebo dokonce ji rozrušit bojem se zbraní v ruce. Odboj v jedné zprávě z domova konstatoval, že snad není Čecha, který "by necítil nejprudší nenávisť ke všemu, co je německé", že "zbloudilců mezi našimi lidmi je velice málo", přesto se však čestí lidé vyhýbají všemu, kde by riskovali a "teprve jistota, že nějaká akce chce a bude mít úspěch, lidi strhne".

Jediný rys, který českou společnost jednoznačně charakterizoval bylo tedy antiněmectví a z něho vyrůstající nacionalismus, který navazoval na tradice a byl i velmi zesílen okupací a nacistickým terorem. Z něho pak vyrostl požadavek definitivně se s Němci vyrovnat, který po r. 1945 vyústil v jejich odsun.

Český nekomunistický odboj

Nejaktivnější část společnosti představoval odboj, který společně s pasivní většinou sdílel nenávisť k Němcům a víru v obnovu státu. Jeho úlohou bylo ovlivňovat a řídit široké masy lidu, získat důvěru společnosti a stanout v jejím čele. Jelikož však byly tradiční politické struktury rozbity (politické strany, svobodné shromažďování, tisk atd.) - nejdříve za druhé republiky a pak okupanty - a jelikož nebyla nacisty připuštěna ani žádná jiná politická reprezentace než háchovská, musel se antifašismus chtěl-li existovat a prosadit se v odboji jako program, konstituovat jako zcela nový organismus. A to v podobě nové struktury a s novými lidmi, jako netradiční nelegální podzemí s netradičními metodami politické činnosti. Proto se nekomunistický odboj neorganizoval na základě politických stran, ale vzniklo několik center, které směřovaly k jednotě. Pouze Politické ústředí (PÚ) vedené Drtinou a Jínou bylo organizováno na podkladě účasti představitelů starých politických stran. Jeho význam však nebyl v masovosti, neboť nemělo celostátní síť, nýbrž v úzkém spojení s dr. Benešem, což mu dodávalo významného politického postavení.

Vojáci zcela živelně vytvářeli Obranu národa (ON) a postupně vznikalo i ústředí tvořené skupinou politizujících generálů a plukovníků, představované zpočátku generály Bílým, Vojtou, Hemelou a Všetíčkou, později plk. Churavým a dalšími. Zvláště pak zde vynikli tzv. tři mušketýři, tj. J. Balabán, J. Mašín a V. Morávek. Ideou tohoto centra bylo vytvořit zakonspirovanou velitelskou strukturu ilegálních vojenských útvarů (pluků, divizí, zemských ve-

litelství) sahající až do jednotlivých míst. Ta by v kritické situaci byla doplněna na plné stavy mužstvem a mohla vojensky vystoupit proti okupantům. Mimo strukturu ON vznikla i řada jiných vojenských zpravodajských organizací.

Druhou významnou centrální organizací byl Petiční výbor "Věrní zůstaneme", mezi jehož přední činitele patřili doc. J. Fischer a dr. K. Bondy. Na jejím počátku byla skupina opozičních intelektuálů uvnitř sociální demokracie, která již organizovala akce na obranu demokratického Španělska a byla hlavním organizátorem manifestu na obranu republiky pod názvem "Věrní zůstaneme."

Vedle těchto ústředních organizací vznikla řada menších nekomunistických skupin. Společným cílem všech byla obnova svobody a československého státu. Diferenciace mezi jednotlivými směry se projevila v pojetí nové republiky. Některým prvorepublikánským politikům - zvláště z prvního vedení PÚ - šlo pouze o obnovení předmnichovské republiky, kdežto PVVZ se postupně propracovával k požadavkům hlubokých politických a sociálních strukturálních reforem. S ním se postupně sbližovala i ON, zvláště když se do jejího čela po rozsáhlém zatýkání dostala druhá garnitura. Také odboj napojený na Beneše pod vlivem jeho názorů a socializující demokracii se postupně i názorově sbližoval s PVVZ, takže byla překonána velká překážka na cestě k jednotě.

Jednání o vytvoření jednotné organizace nekomunistického odboje probíhala již na jaře 1940. Výsledkem byl vznik Ústředního vedení odboje domácího (ÚVOD), který byl zcela novým orgánem a plnil funkci koordinačního centra všech tří organizací. Jeho hlavními postavami byli Fišer, Pešl, Krajina, Churavý, Bondy, Balabán a j. Tmelem tu byl společný program, který nebyl jen souborem agitačních hesel, ale uceleným pohledem na danou historickou epochu, zahrnující jak teoretické pojetí odboje a revoluce, tak soubor praktických opatření v jednotlivých sférách života poválečného Československa. Válku považovali autoři programu (především doc. Fischer z PVVZ) za vyvrcholení revolučního procesu, který byl započat v 1. pol. 19. století a urychlen první světovou válkou. To, že politická demokracie nebyla doplněna demokracií hospodářskou, umožnilo, jak soudili, reakčním silám, představovaným fašismem, útok proti demokracii a svobodě národů. Tím se však situace v Evropě zjednodušila, neboť osvobození národní bude úzce spjato i s osvobozením sociálním. Z toho vyvodili, že národní osvobození nemůže být pouhým národním převratem, ale i skutečnou revolucí sociální.

Autoři programu vyvodili také zásadní důsledky z krachu republiky v Mnichově a 15. března. Domácí odboj považovali za plnoprávné a svrchované hnutí lidu, z něhož měla vzejít revolucí nová moc v osvobozeném státě, který neměl mít žádnou kontinuitu, ani politickou ani sociální s mocí starou. Nová moc mě-

la být důsledně demokratická, opírající se o národní výbery, které by vytvořily stupňovitě svůj vrcholný orgán, jenž by jmenoval vládu.

V národnostním ohledu mělo být Československo jednotným státem, s jednotnou vládou, správou i zákonodárstvím, neboť pomnichovský dualismus se neosvědčil. Slovenský problém byl chápán spíše regionálně než národně; Sloven-ske mělo být postaveno na roveň českým zemím ve smyslu zemského zřízení. V německé otázce program požadoval vytvoření záruk proti tomu, co způsobilo pád republiky; v žádném případě nemělo být v republice místo pro henleinovce a nacisty. Program dokonce proklamoval kolektivní odpovědnost německé menšiny.

V zahraniční oblasti žádal samostatnost republiky, ale vyslovil se i pro jakousi spolupráci středoevropských národů s vyloučením přímé účasti mocností. Není v něm však zmínka o západní či východní orientaci.

Autoři programu se snažili negovat základní slabiny předmnichovské republiky ať v oblasti politické (nově chápaná úloha politických stran) či sociální (jakési zespolečenštění výrobních prostředků). Revoluce měla vyústit v socialismus, i když se o něm nikde v programu výslovně nehovořilo. Ten by sociálně vycházel z bloku lidí, kteří se živili vlastní prací a který vznikl v zápase proti fašismu. A politicky z moderních demokratických systémů. V žádném případě však nemělo dojít k obnově předmnichovského stranického roztržnění ani agrárního hegemonie, která podle jejich názoru byla jednou z důležitých vnitřních příčin Mnichova. V programu byly zhodnoceny zkušenosti z národní katastrofy a vyvozeny příslušné důsledky.

Jako celek tedy byl program ÚVODU výrazem dějinných zkušeností oněch nekomunistických sil, které viděly hlubší příčiny mnichovské katastrofy jak v nedostatečném politickém, tak ekonomickém systému první republiky, ale které hodnotily i mezinárodní zkušenosti národa z velké krize, která tak hluboce zasáhla do jeho života. V čele těchto sil byli hlavně opoziční sociální demokraté, kteří směřovali k socialismu, ale i vojáci, pro něž rozhodující bylo zabránit novému Mnichovu a s ním spojenému pádu republiky.

Je zajímavé, že tento zřetel měl na mysli i prezident Beneš, který také došel k závěru o nutnosti reforem politického systému (omezení počtu politických stran) a o doplnění politické demokracie demokracií hospedářskou.

Komunistický odboj

Politika a činnost domácího vedení Komunistické strany Československa byla ovlivňována jednak stavem české společnosti, dále nekomunistickým odbojem, nacistickou politikou, zejména však stanovisky moskevského vedení KSČ, Stalina a Komunistické internacionály. Až do přepadení SSSR se Stalin orientoval

hlavně na revoluci v Německu, která se měla stát základem nové socialistické organizace střední Evropy. V jím vedené federaci se mělo dostat místa ostatním národům této oblasti na základě jejich sebeurčení.

Tyto zásady aplikovalo moskevské vedení KSČ na domácí poměry. Jako hlavní úkol strany vytyčilo proto boj za její vedoucí roli v osvobozeneckém hnutí Čechů a Slováků. Situace, podle moskevského vedení KSČ, vyžadovala spolupráci s německým proletariátem, odpor proti západnímu imperialismu a Benešově akci, orientaci ani ne tak na apriorní obnovu ČSR, ale především na uplatnění sebeurčovacího práva pro Čechy a Slováky, z něhož vzejde nová státnost v rámci zmíněné federace.

Zásadní přelom v politice SSSR a KI znamenal 22. červen 1941. Po přepadení SSSR nacistickým Německem se stalo klíčovým úkolem porazit Německo a osvobodit všechny jím okupované národy. Zpočátku, kdy sovětská armáda ustupovala před nacisty hluboko do vnitrozemí až k Leningradu a Moskvě, byl Sovětský svaz ochoten spolupracovat se všemi, kdož byli proti Německu; postupně pak jen s těmi silami, které byly ochotny se mu podřídít či respektovat jeho hegemonní požadavky hlavně ve střední Evropě a na Balkáně. Před jednotlivými komunistickými stranami okupovaných zemí v této oblasti postavila tato změna úkol rozvinout národně osvobozenecký boj, postavit se mu do čela a vybojovat si v něm svou aktivitou hegemonii.

Tento obrat se promítl i do politiky KSČ. Určité známky revize předchozí politiky lze již pozorovat v moskevském vedení od počátku roku 1941 především ve směru docenění národně osvobozeneckého boje; např. se již neútečilo proti Benešovi jako hlavnímu nepříteli, ale útoky se zaměřovaly proti kolaborantské garnituře. K zásadní revizi však došlo až po přepadení SSSR. KSČ začala zdůrazňovat potřebu jednoty jako nutného předpokladu porážky Hitlera a nabízela spolupráci každému, kdo chtěl bojovat proti fašismu.

Nahrazením hesla socialistické revoluce heslem porážky Německa se však i otevřela cesta k užší spolupráci s nekomunistickým odbojem. V září 1941 byla uzavřena mezi ilegálním vedením KSČ a ÚVODem dohoda o vytvoření společného vrcholného orgánu odboje - Národně revolučního výboru Československa (NRVČ). Veřejnost byla o jeho vzniku informována Společným prohlášením podepsaným ilegálním vedením KSČ a "národního odboje", uveřejněném jen v ilegálním Rudém právu. Jeho svolání vyzývalo k rozhodnému boji proti nacistickému Německu. V souladu s vytvořením antifašistické koalice od Stalina přes Roosevelta až k Churchillovi měla tím vzniknout i doma jednotná fronta od českého dělníka k českému továrníkovi. NRVČ, jehož existence není zcela prokázána, byl představen komunisty jako nový společný orgán obou odbojových směrů, jako "ústřední politický orgán národní války proti Hitlerovi".

NRVČ měl tedy představovat jakýsi vrchol v úsilí o budování odbojové jednoty, která byla umožněna jednak tím, že nekomunistický odboj se zbavil krajně pravicových směrů, které ostatně nesly hlavní odpovědnost za krach republiky a orientoval se "nalevo", ale i proto, že na druhé straně po 22. červnu 1941 byla zásadně přehodnocena politika KI i jednotlivých komunistických stran ve smyslu orientace na národně osvobozenecský boj ve spolupráci se všemi antifašisty. Cíle národně osvobozenecské revoluce a nacionalismus se staly tmelem, ale i převládající ideologií boje proti okupantům. Sblížení a sjednocení obou složek vytvořilo proto i příznivé podmínky, aby si i KSČ upevnila své pozice v odboji a přikročila tak k realizaci svého cíle, tj. dobytí hegemonie v národně osvobozenecském boji.

Aktivizace a sjednocení domácího odboje však posilovalo i jeho pozici vůči zahraničnímu odboji. Domácí odboj si tak nejen vydobyl rovnoprávné postavení, ale měl v programu i vytvoření vlády z představitelů domácí rezistence. Toto stanovisko vyvolalo rozpor. Jak známe i z jiných zemí, podobné koncepty Stalinovi nevyhovovaly, neboť neměl důvěru k domácím odbojářům. Ostatně ani londýnská emigrace se snadno nesmiřovala s tím, že by neměla hrát rozhodující úlohu v osvobozené republice. Vztah mezi domácím a zahraničním odbojem byl pak vyřešen via facti, tj. likvidací domácího, především nekomunistického odboje nacisty za heydrichiády. Jednání mezi oběma směry odboje se pak definitivně přeneslo do zahraničí a tam se také rozhodlo o programu i rozdělení mocí v nové republice s vyloučením domácího odboje.

Protifašistický boj a jeho formy.

Odboj se přirozeně nesoustřeďoval pouze na organizační záležitosti, ale vedl i praktický boj proti okupantům. Zpočátku to byly krátkodobé sociální stávky, v nichž dělníci žádali zvýšení mezd či zlepšení zásebování; dále různé formy demonstrací, jako již zmíněný 28. říjen 1939, bojkot protektorátního tisku či psaní různých hesel na zdi. Postupně se rozšířily i diverze a sabetáže, hlavně na železnicích (přeřezávání brzdových hadic, sypaní písku do ležisek apod.). Ozbrojený boj byl brzděn nejen objektivními podmínkami, ale i koncepcí národně osvobozenecského boje. Beneš předpokládal brzký konec války (nejdříve již v roce 1940), proto měly být odbojové organizace budovány nikoli k boji, ale měly být připraveny zasáhnout na konci války; v tom se s ním shodovali i vojáci, kteří měli zpočátku představu, že provedou ve vhodný okamžik převrat a nastolí vojenskou diktaturu.

Odshera dolů budované odbojové, vskutku "masové", organizace, zejména ON, jejichž členové měli jen malou zkušenost z boje proti mnohem ostřílenějšímu

nepříteli a z ilegální práce vůbec, byly velmi lehce zranitelné a postupně byly také gestapem likvidovány. Ztráty, jichž český odboj utrpěl byly velké a ve srovnání s faktickou činností, která by významněji poškozovala nacistický režim, neúměrné. Významných úspěchů dosáhl český, hlavně nekomunistický odboj na poli zpravodajském, a to i díky agentu A-54, který byl pracovníkem německého abwehru. Činem, který měl největší mezinárodní ohlas, byl atentát na Heydricha, zastupujícího říšského protektora, který provedli za podpory domácích skupin dva parašutisté 27. května 1942. V Evropě se žádnému odboji nepodařilo zlikvidovat tak významného nacistického funkcionáře. Pozadí atentátu je dodnes nejasné. Jako jeho hlavní důvod se jeví potřeba dalšího upevnění vlivu ideje československé státnosti, zvláště na západní spojence, u nichž přetrvávaly pochybnosti o budoucích československých hranicích a u nichž nebyla vyloučena ochota ke kompromisnímu řešení, možná nepříliš vzdálenému Mnichovu. Ten také Anglie, jak jsme řekli, anulovala až po atentátu a jeho důsledcích.

Reakce nacistů po atentátu byla strašná: Lidice, Ležáky, stovky popravených za schvalování atentátu. Odboj však z tohoto teroru vyšel s čistým štítem. Gestapo se sice dostalo na stopu parašutistů, kteří atentát provedli, ale nikoli zradou někoho z domácího odboje, ale zradou některých parašutistů, shozených z Anglie v souvislosti s přípravou atentátu a dalších diverzních akcí. Nekomunistický odboj, jemuž zasadil těžkou ránu již Heydrich, byl v této době zcela zdecimován a už se mu nepodařilo vytvořit ústřední orgán, jakým byl ÚVOD. I když i nadále existovaly jednotlivé skupiny (např. Rada tří), přestal být rovnoprávným partnerem ilegální KSČ. Té se vždy, přes nesmírné potíže, dařilo obnovit své organizace i ústřední vedení. A už tento fakt jí usnadňoval upevnit si vedoucí pozici v domácím odboji, zejména v jeho závěrečné fázi.

Československo-sovětská smlouva a jednání Beneše s komunisty v Moskvě 1943

Československo bylo prvním malým státem, který ještě v průběhu války uzavřel spojeneckou smlouvu s velmocí, tj. s SSSR. Byla tím do určité míry porušena tzv. "gentleman agreement" mezi velmocemi, která takovou možnost nepředpokládala. Důvody, které Beneše k tomuto kroku v r. 1943 vedly, spečovaly opět v Mnichovu, kdy západní velmoci obětovaly republiku Německu. Odčinění a zabránění novému Mnichovu, v čemž spatřoval Beneš svůj životní úkol, vyvolalo nutnost zamyslet se i nad zahraničně politickou orientací Československa. Po stejné západu za Mnichova chtěl pro budoucnost kompenzovat sňahu po spejencectví se SSSR, který se jednak na Mnichovu nepodílel, jednak po přepadení ihned uznal československou vládu a to v předmnichovských hranicích. Jiným důvodem

bylo, že Beneš se domníval, že uzavřením této smlouvy předejde snaze SSSR zasahovat do vnitřních záležitostí státu, což potvrzoval i jeden z článků připravované smlouvy. Dále Beneš věřil, že se mu podaří pomocí Stalina "udržet komunisty na uzdě".

Cesta k uzavření čs.-sovětské smlouvy nebyla jednoduchá. Beneš několikrát váhal a také souhlas velmocí, zvláště Anglie, byl dlouho na vážkách. Touto smlouvou přestalo být Československo mezinárodní otázkou, jakou byla nadále otázka polské či i jugoslávské budoucí vlády a dostalo se fakticky do vlivové sféry SSSR, což vzaly na vědomí i západní velmoci. Stalin se přesvědčil, že lze s Benešem (na rozdíl od londýnských Poláků) spolupracovat, protože je s to respektovat i jeho zájmy.

Uznání úlohy SSSR při osvobozování Československa i v novém státě vedly Beneše, aby návštěvy Moskvy využil i k jednání s tamním vedením KSČ, která za těchto podmínek musela hrát v obnovené republice významnou úlohu. Jednal s nimi o široké škále otázek zaktivizováním domácího odboje počínaje, přes problém reorganizace londýnské vlády a jejího doplnění komunisty až po základní problémy budoucího státu, jako byly národní výbery, slovenská otázka, znárodnění, politické strany apod.

Pro další vývoj v osvobozeném státě měla velký význam německá otázka. Beneš se pod vlivem domácího odboje postupně dopracoval k souhlasu s odsunem podstatné části německého obyvatelstva, i když stále, s ohledem na spojence, připouštěl i možnost odstoupení části Němci obývaného území. Za návštěvy Moskvy získal pak i souhlas Stalina s odsunem. Tento zcela nacionální akt spojoval Beneš se sociálním převratem, neboť podle něj měl být odsun "národní revolucí spojenou s revolucí sociální." Majetek Němců měl být dán totiž pod správu státu. Beneš i na základě zpráv z domova si uvědomoval sílu českého antiněmeckého nacionalismu, který značně zesílil pod vlivem nacistické likvidační politiky vůči českému národu a pochopil, jakou pozici budou mít v novém státě ty proudy, které využijí vlny tohoto nacionalismu. Možná, že se i domníval, že tímto opatřením bude sociální revoluce dovršena a nerozšíří se do českého prostředí.

Také komunisté uplatňovali strategii národní revoluce, i oni v hospodářské oblasti požadovali konfiskaci majetku Němců, zrádců a kolaborantů. Protože Stalin schválil odsun, postavilo se za tento požadavek i moskevské vedení KSČ. Stanovisko komunistů nebylo nacionální, protože stále ještě zdůrazňovali i antifašistická a protihitlerovská hlediska, jak o tom svědčí memorandum předložené Benešovi. Vysvětlili v něm, že nebudou pronásledováni všichni Němci, ale jen "bezprostřední viníci" a že tudíž je v zájmu každého Němce, aby

se aktivním bojem proti nacistům od těchto zločinů distancoval. Tato koncepce vycházela ze snahy zapojit do protihitlerovského boje i sudetské Němce. Vzedmuté vlny českého nacionalismu koncem války a těsně po ní dokázali však využít právě komunisté, kteří vlastně vzali tak svým protivníkům nejdůležitější zbraň z rukou.

Moskevské rozhovory mezi Benešem a komunisty neskončily plnou konečnou shodou. Rozdílné názory nadále trvaly v otázce národních výberů, postavení Slovenska v novém státě a o postavení a úloze londýnské vlády. Komunisté proto nevstoupili do londýnské vlády, neboť pochopili, že by v ní zaujímali jen menšinové či nanejvýš rovnoprávné postavení. A tak i po prosinci 1943 existovala nadále dvě odbojová centra v zahraničí. Bylo však dohodnuto, že jednání mezi nimi budou pokračovat, což naznačovalo, že došlo k jejich sblížení a že Beneš si včas uvědomil význam komunistů a potřebu spolupráce s nimi nejen za války, ale i po ní. Komunisté naopak uznali nutnost spolupráce s Benešovou skupinou, jak to odpovídalo jejich pojetí národní a demokratické revoluce, protihitlerovské fronty a Stalinevy koncepce středoevropských proměn. Moskevské rozhovory dále potvrdily, že československé národně osvobozenecké hnutí, reprezentované po roce 1942 především zahraničním odbojem, se vydá zcela zjevně jiným směrem než šel vývoj v Polsku či Jugoslávii, kde rozpory mezi oběma křídly vyústily nakonec v definitivní rozkol.

Slovenský stát a odboj

Odboj na Slovensku vznikl a vyvíjel se za naprosto odlišných podmínek. Vytvořením slovenského státu dovršil vlastně slovenský národ svým způsobem, byť i v deformované podobě, své národní obrození. Dospěl totiž poprvé ve svých dějinách k postavení státního národa. Jelikož slovenský stát nebyl zcela suverénní a jeho závislost na Německu byla všem zjevná, snažila se zpočátku část vládnoucí garnitury o politiku postupného vymaňování státu z této závislosti. Představitelem této snahy byl Sidor, který však byl na nátlak nacistů záhy poslán (již v květnu 1939) jako vyslanec do Vatikánu.

Hlavní ideologickou oporou režimu na Slovensku byl klerikalismus a nacionalismus, který se obracel především proti Čechům a proti Maďarům, zvláště pod vlivem hraničního sporu. Protičeský nacionalismus vycházel ze zkušenosti Slováků s českou nadvládou za první republiky. Většina Slováků totiž nepovažovala ČSR oprávněně za národní slovenský stát a ztotožňovala ji s unitářským centralismem. Na rozdíl od českých zemí nemohlo tudíž na Slovensku sehrát v odboji tak významnou a jednotící úlohu nacionalismus. Prote i charakter odboje měl od počátku ráz antifašistický, tj. byl zaměřen proti domácímu fašis-

mu, a sociální, tj. směřoval k obraně či rozšíření sociálních práv a zlepšení sociálního postavení pracujících. Svědčí o tom řada stávek, sociálních bojů a konfliktů, z nichž mnohé nabývaly i politického charakteru. Společenské antagonismy a tudíž i odboj měly především v první fázi, tj. do roku 1941 mnohem vyhraněnější třídní charakter.

Podmínky, které se vytvořily za samostatného slovenského státu ovlivnily i strukturu odboje. Katolicismus, který byl tvůrcem tohoto státu a vládl v něm, nebyl v odboji zastoupen. Od počátku měla v něm účast ilegální KSS. Předpoklady k zapojení do odboje byly i u evangelíků, neboť ti nebyli připuštěni k moci. Jím zdrojem odboje byly skupiny spjaté s londýnskou emigrací.

KSS, která vycházela z charakteru společenských konfliktů a ze vztahu k ČSR vytýčila heslo "Za sovětské Slovensko", které bylo odvozeno z linie KI. Jím chtěla vyřešit jednak třídní rozpory, jednak i otázku jak uskutečnit sebeurčení slovenského národa. Skrývala se za ním však i revoluční netrpělivost, která se opírala o špatný odhad mezinárodní situace, a jeho motivy měly i sektářsko levičácký charakter. Toto heslo znemožňovalo totiž spolupráci s jinými odbojovými směry, která byla možná jen na demokratickém a národním základě. Tate koncepce byla už v květnu 1941 kritizována moskevským vedením KSC, nikoli však z hlediska státoprávního (heslo "Za samostatnost Slovenska" zůstalo v platnosti), nýbrž politického. V této souvislosti vedení KSC znovu podtrhlo potřebu široké národní a demokratické koncepce protifašistického boje, opírající se o spolupráci různých sociálních a politických proudů. K nápravě chyb byl vyslán na Slovensko V. Široký.

Prepadení SSSR nacistickým Německem bylo mezníkem i v slovenském odboji. Po vypovězení války se na Slovensku značně zostřil teror proti antifašistům, jak o tom svědčí masová zatýkáni či uzákonění trestu smrti za některé protistátní činy. Účast slovenské armády na východním tažení přenesla však tíhu i zkušenost války do každé vesnice. Také přechod k válečnému hospodářství a s ním spojené zásobovací potíže postihly především dělníky, zaměstnance a drobnou inteligenci ve městech. Nucený výkup a často i реквизиce zemědělských výrobků, regulace osevních ploch, nesmyslná centralizace výkupu a zásobování, to vše vyvolávalo na slovenské vesnici již od léta 1941 stále se šířící nespokojenost. Většina rolnictva byla vlastně od této chvíle v drobné válce s hospodářskými a kontrolními orgány vlády. Režim se začal prezentovat jako neschopný a neúspěšný a zejména když zesílilo násilnictví některých oddílů Hlinkovy gardy i jako neoblíbený.

Projevy nespokojenosti a odporu se množily i u vojáků, hlavně v jednotkách odesílaných na frontu. Šlo o ignorování rozkazů, opožděný nástup k útva-

rům a na frontě se pak množily i přechody na sovětskou stranu.

V domácím odboji došlo k dosud největší aktivizaci nekomunistických opozičních a odbojových skupin, které se zabývaly hlavně zpravodajskou činností pro londýnskou emigraci. Nejvýraznější formou odboje byly však stávky a demonstrace, a to nejen proti odbourávání sociálních vymožeností, ale i za zvýšení mezd, proti zheršování zásobování a pod. Začaly se objevovat i sabotáže jako vyšší formy odboje. V té době také podnikl I. ilegální ÚV KSS, jehož vůdčí osobností byl Oseha, i první kroky k organizování ozbrojených skupin na Liptově a východním Slovensku. Straně se však nepodařilo výrazněji prosadit tyto formy, zvláště když byl tento I. ilegální ÚV KSS rozbit.

Aktivizace odboje si i na Slovensku vynucovala potřebu řešit problém spolupráce různých směrů. Na rozdíl od českých zemí neexistoval na Slovensku dobře organizovaný nekomunistický odboj, proto se KSS zaměřovala i na ty skupiny, které měly či mohly mít vliv na masy. Vedení KSS se proto rozhodlo pokusit se navázat spojení i s opozičními skupinami uvnitř lidové strany, které však spolupráci s komunisty a "čechoslováky" odmítly. Větší naději vzbuzovala skupina bývalých agrárníků, kteří přechodně - po vítězství u Moskvy - projevíli zájem o součinnost s komunisty. Ostatní nekomunistické skupiny odmítly spolupráci, takže návrh komunistů na vytvoření společného odbojového centra - Ústředního národně revolučního výboru (ÚNRV pod předsednictvím agrárníka Ursínyho a ve složení 2-4 agrárníci, 2 sidorevci a 2 komunisté) padl. Z toho vyvedla KSS závěr, že v protifašistickém odboji nelze s buržoazií prakticky počítat, že komunisté vybojují tento boj sami a budou určovat i jeho politické vyústění. To znamená, že zároveň s osvobozením budou usilovat i o proletářskou revoluci. Také tato koncepce byla v rozporu se směrnicemi Komunistické internacionály a kritizoval ji V. Široký v motacích z vězení. III. ilegální ÚV KSS ovšem kritiku Širokého odmítl a setrval na stanovisku, že válka má imperialistický charakter, že KSS si musí při vytváření národní fronty zachovat samostatnost, že se musí připravit na eventuelní boj se svými spojenci a využít každé příležitosti, aby se sama chopila moci.

Slovenskou problematikou se zabývalo i moskevské vedení KSČ. Podle jeho názoru byla možná na Slovensku mobilizace mas do protifašistického a protiludáckého boje jen na slovenské a národní ideologické bázi. Na druhé straně však zaujalo moskevské vedení pozitivní postoj k londýnské vládě a ve svazku s ní chtělo vybojovat obnovu ČSR jako sociálně pokrokového a národnostně spravedlivého státu. Proto dosavadní heslo "Za slovenskou samostatnost" nahradilo heslem "Za slovenskou svobodu", čímž si ponechalo prostor pro spojení obou národů v jednom státě, aniž to bylo nějak zřetelně proklamováno.

Ani IV. ilegální ÚV KSS, jak o tom svědčí teoretický dokument jeho ve-

doucine Bašťovanského "Národní vývoj Slováků ve světle marxismu", nepřekonal ideová východiska předchozích let. Základní zárukou národního vývoje podle Bašťovanského mohla být jen socialistická revoluce, provedená v nejužším spolenectví se SSSR.

A tak se myšlenka nové republiky na základě rovnoprávnosti obou národů nejdříve prosadila v armádě, a to hlavně v řadách československého vojska v SSSR. Masa slovenských vojáků, která ztratila iluze o samostatnosti Slovenska a národním rázu bratislavské vlády, se spontánně začala hlásit k Československé republice. Také moskevské vedení KSČ přešlo při jednáních s Benešem otevřeně na platformu společného soužití Čechů a Slováků v nové republice na základě uznání plné svébytnosti slovenského národa. Teprve tehdy převzala tuto linii i domácí vedení KSS reprezentované V. ilegálním ÚV KSS (Husák, Šmidke, Novomeský). Ten také začal znovu sendovat půdu mezi ostatními odbojovými skupinami o možné spolupráci nejen zdola, ale i shora. Prvním krokem byla rezignace na součinnost s opozičními luďáky. To mělo za následek, že nedošlo k zapojení představitelů katolíků do osvobozené národní fronty, což pak značně zkomplikovalo situaci po válce.

Jakýmsi protipólem luďáků byly "čechoslovakistické" kruhy kolem Šrebára. Jejich ideou byl jednotný československý národ, jak to odpovídalo Benešově představě, na něhož byly tyto kruhy napojeny. Vzhledem k rozdílným ideovým východiskům se KSS rozhodla na čas se Šrebárovým členstvím v ústředním vedení odboje nepočítat. A tak jedinou skupinou, která se zdála komunistům perspektivní z hlediska spolupráce, byli bývalí agráři, soustředění kolem Letricha, Krsinyho a Styka. S nimi se také KSS dohodla na vytvoření Slovenské národní rady (SNR), v níž každá skupina měla po třech zástupcích. Agráři souhlasili s tím, že komunisté budou zastupovat při jednáních i sociální demokraty, a společně se dohodli, že ve vrcholném orgánu nebude zastoupena ani nejstarší odbojová skupina Flora, ani antiluďáčtí vojáci, jejichž mluvčím byli pplk. Gelián, Vesel či plk. Talský. Veškerou moc si ve vrcholném orgánu dohodu rezervovali komunisté a příští demokraté a tím byla zúžena jeho základna a zcela nedemokraticky vyloučeny jiné skupiny.

SNR byla vytvořena na základě tzv. Vánoční dohody z prosince 1943, která vytyčovala především úkoly národně osvobozené boje v jeho poslední fázi. Zejména šlo o to vést jednotně boj proti německé a domácí fašistické diktatuře a to ve spolupráci s londýnskou vládou a celým zahraničním odbojem. Ve vhodném okamžiku převzít moc a předat ji svobodně zvoleným zástupcům slovenského národa či orgánům Československé republiky. SNR se také vyslovila pro společný stát Čechů a Slováků na základě rovnoprávnosti. Nový stát měl být demokratický a jeho sociální a hospodářská politika měla vést k sociálnímu vyrovnání.

Slovenské národní povstání

Vrcholným činem SNR byla příprava povstání, které mělo vypuknout v de-
hodě s Rudou armádou. Proto byla poslána do Moskvy delegace vedená Šmidkem.
Moskevské vedení pak formulovalo ve stanovisku z 23. srpna 1944 politické cí-
le povstání a schválilo i domácí pojetí povstání. Jádrem povstaleckých sil mě-
la být slovenská armáda, vůdčím politickým orgánem SNR, která měla na osvobo-
zeném území obnovit suverenitu nové, sociálně a národnostně spravedlivé repu-
bliky. Toto pojetí bylo v příkrém rozporu s Benešovou koncepcí, jež chtěla
využít armády k vojenskému převratu a nepočítala s lidovým odbojem; neuznáva-
la také svébytnost slovenského národa.

Na Slovensku hrálo významnou roli též partyzánské hnutí, které zesílilo
zvláště po shozu partyzánských organizátorů ze SSSR a bylo řízeno partyzán-
ským štábem v Kyjevě. Toto partyzánské hnutí pracovalo samostatně a mělo jen
minimální spojení se SNR. Proto se nepodařilo sladit činnost partyzánů s plá-
ny SNR a postřílení členů německé mise v Martině partyzány bylo jednou z pří-
čin předčasného vypuknutí povstání.

Povstání vypuklo předčasně a to v okamžiku, kdy němci, po událostech
v Martině okupovali Slovensko. Stačili využít moment překvapení a zabránili
odzbrojením dvou východoslovenských divizí otevření karpatských průsmyků Ru-
dé armádě. To podstatně ovlivnilo celý vojenský průběh i výsledek bojů. Za
povstání se uskutečnilo sjednocení KSS se sociální demokracií a byla utveřena
i Demokratická strana. Na sjezdu závodních výborů v Podbrezové 15. října 1944
se ukázalo, že idea sovětského Slovenska nebyla ještě zcela překonána a zá-
stupci vedení KSS museli energicky obhajovat myšlenku lidově demokratického
Československa. Tento sjezd také žádal zestátnění majetku všech nepřátel li-
du a státu. V průběhu povstání dešlo i ke konfliktu s londýnskou vládou, kte-
rá se pokusila realizovat koncepci jednotného národa přeměnou SNR v Zemský
národní výbor a vysláním vládního delegáta, který měl na osvobozeném území
převzít jménem československé zahraniční vlády moc.

V době povstání, které skončilo tragicky, získala slovenská společnost
a slovenský antifašismus novou zkušenost, tentokrát s cizáckým německým oku-
pantem. Tím dostalo i slovenské nacionalismus nové rysy. Hlavním úkolem se
stal boj proti nacistickým okupantům, což umožňovalo soustředit pod národní-
mi prapory široké masy lidu. Tehdy se přiblížily podmínky na Slovensku podmín-
kám v českých zemích. Protiklad s čechoslovakismem se projevil hlavně za jed-
nání o program a charakter nové republiky.

x x x x

Slovenským národním povstáním začala v Československu lidově demokratic-

ká revoluce, která postupně zbortila dosavadní strukturu společnosti. Tato revoluce, i když byla svázána s postupem Rudé armády, vznikla už před její přítomností na slovenském území, ale v době, kdy si KSS rozdělila moc s demokracií a stala se hegemonem v národně osvobozené boji. Přechodně se tím zvýšila i váha "domácí" revoluce, ale po porážce povstání se určujícím stal o-
pět zahraniční odboj a na něm především záleželo, jak bude dále probíhat lide-
vě demokratická revoluce i jak se bude řešit slovenská otázka. Revoluční pro-
ces byl od té doby definitivně určován zahraničními centry a tím byl podřízen i vývoj revoluce na Slovensku. SNP ovšem zároveň manifestovalo, že ta část slovenského národa, která se do povstání zapojila, se přihlásila k společnému státu Čechů a Slováků, který si představovala jako stát dvou rovnoprávných národů.

Český odboj a květnové povstání

Řekli jsme, že ~~ne~~komunistický odboj se po heydrichiádě již nevzpamatoval, zatím co komunisté byli s to obnovit své ilegální vedení. Ale i III. ilegální ústřední vedení KSČ bylo v létě 1943 s pomocí agenta gestapa likvidováno. Do čela ilegálního hnutí a odboje se dostávala mládež, která vytvořila organiza-
ci Předvoj, jež měla svou síť rozprostřenu v řadě krajů Čech a Moravy.

Vedení Předvoje se kriticky zabývalo otázkou, proč český lid nevytvořil dostatečně silnou a velkou organizaci odboje. Příčiny spatřoval jednak v peci-
tu malosti, který od Mnichova silně působil na český národ, ale i v tom, že nebyl dosti vyjasněn obsah a cíl boje proti okupantům. Došlo k názoru, že 20 let buržoazní republiky a ekonomická podstata fašismu, tohoto "nejmenopolis-
tičtějšího imperialismu" způsobily, že na pořadu dne se objevily nejen národ-
ní, ale i socialistické úkoly. Česká revoluce mohla být tedy jen a jen svým obsahem sociální a svou formou národní. Přitom ovšem tvoří sociální a národní složka nerezlučnou jednotu. Opemíjení jedné či nadřazování jedné nad druhou by vedlo k nezdaru. Jen správným pochopením jejich spojitosti může být vytvo-
řena dostatečně široká základna pro úspěšný boj proti nacismu a pro vytvoření nového, socialistického státu, pravilo se v programovém prohlášení Předvoje. Svoje úkoly pak Předvoj viděl v budování strany, revoluční armády a národních výborů jako orgánů boje proti nacismu v místech i na závedech, ze kterých by se při osvobození stala organizační forma vlády pracujícího lidu v boji za so-
cialismus a jeho výstavbu.

Názory Předvoje překračovaly oficiální program revoluce vyhlášený v Koši-
cích. Jejich slabinou bylo nedostatečné rozlišování revoluce jako dějinného
procesu přeměny společnosti a revoluce ve smyslu bezprostředního politické ak-

ce převzetí moci. Vedení Předvoje nedošlo ovšem k jinému pojetí socialismu než k sovětskému, ani nenačrtle specifickou československou cestu k tomuto modelu. Dalo však zcela otevřeně najevo, že cesta k socialismu vede přes masový národní boj proti okupantům, který měl být spojen i s třídním bojem, a že v nastalé revoluci musí získat hegemonii dělnická třída. Zůstalo nejasné, do jaké míry ztotožnil Předvoj dělnickou třídu s komunistickou stranou a zda počítal se systémem více stran. Nacistům se podařilo rozbit i vedení této rozsáhlé ilegální organizace, ale na jejím základě se na přelomu r. 1944-45 vytvořily struktury i vedení IV. ilegálního ÚV v čele se Smrkovským. Jako celonárodní orgán povstání vznikla z jeho iniciativy i Česká národní rada.

Na konci války, zejména na počátku května, se vytvořila v českých zemích zvláštní situace. Revoluční iniciativa mas předstihla v mnohém odboj, který neměl dostatek času a sil, aby mohl z jednoho centra usměrňovat jeho akce a určovat směr jejich pohybu. Idea odvety, která našla úrodnou půdu ve vědomí národa, byla jeho jakýmsi tmelem, zdrojem aktivity pak bylo tisíce individuálních motivů a rozhodnutí. Lid se tak dostával ve všech částech Čech i Moravy na okraj povstání, aniž si to uvědomoval a aniž měl představu o tom, co se od něho očekává, jak se má připravit a kam celá akce vyústí.

Bezprostřední příčinou dílčích povstání, která začala propuknout po 1. květnu 1945 v různých městech Čech a Moravy, byly zprávy o kolapsu Třetí říše, blízké kapitulaci německé armády, smrti Hitlera či rychlém postupu americké armády. Mnohdy připomínal průběh těchto vystoupení 28. říjen 1918, a to nejen slavnostním zaměřením, obnovováním symbolů československé státnosti, zpíváním hymny, vyvěšováním vlajek apod. Drtivá většina těch, kteří se těchto akcí zúčastnili, nebyli příslušníci odboje, nýbrž především lidé, kteří nadšeně reagovali již na mobilizaci v roce 1938 či vyjádřili svou věrnost československé republice 28. října 1939 a kteří ji v květnových dnech 1945 chtěli opět obnovit. Odbojové organizace však měly většinou připravené seznamy členů Národních výborů a projednali předem s nimi směry jejich činnosti i obsah pověření. Společným rysem mnoha revolučních vystoupení bylo vojenské podcenění nepřitele, což zřejmě svědčí o tom, že tato část národa nevyvodila patřičné závěry z každenního styku s okupanty anebo i to, že emoce a odvaha převážily nad racionálním myšlením. O to tragičtější byly následky nacistických zásahů proti některým z těchto vystoupení (Třešť, Hořovicko apod.).

Proto národní výbory vznikaly rychle, pracovaly většinou velmi pružně a efektivně. A podle potřeb se také doplňovaly novými a novými spolupracovníky, takže byly schopné nejen převzít moc a zajistit organizaci boje proti okupantům, ale po jejich skončení i dobře fungující správu měst a obcí. Revoluční závodní rady, nebo národní výbory vznikaly i na závodech, kde je v ještě větší

míře připravili a naplnili členové a příznivci KSČ. A tak se stalo, že po skončení bojů měli představitelé dělníků fakticky v rukou i většinu závodů.

x x x x

Vyvrcholením české revoluce bylo povstání v Praze. I ono bylo výsledkem předcházející činnosti odboje, který směřoval k povstání, ale v danou chvíli šlo především o živelnou akci těch, kteří dosud stáli stranou. Významnou roli signálu pro vznik povstání sehrál boj o rozhlas a jeho volání o pomoc. Spontánnost mas pak přiměla i Českou národní radu (ČNR), aby se prezentovala národu jako vedoucí revoluční orgán celého povstání. ČNR vznikla koncem dubna 1945 a byla revolučním, ale i zastupitelským spolkem, neboť se úzkostlivě dbalo, aby v ní byly zastoupeny tytéž síly jako v košické vládě. Vážným nedostatkem bylo, že v ní nejen nebyly zastoupeny partyzánské jednotky, které operovaly ve středních Čechách, ale nebyly s nimi ani navázány dostatečné kontakty. A tak - jako nejvýznamnější ozbrojená složka domácího odboje - byly tím z příprav povstání vyloučeny.

Vzhledem k různorodému složení ČNR převažovaly v ní zpočátku názory, že spíše než k povstání dojde k převratu. Svědčí o tom zasedání ze 3. května, které se zabývalo mj. přípravou převratu a vystoupením ČNR. Ta se měla dostavit do Obecního domu, kde měla vyhlásit republiku. Jako první bod vypracovaného programu tohoto aktu měly zaznít fanfáry z Libuše.

I když ČNR udělala dost i pro přípravu povstání, přesto to nebyl orgán, který by mohl a stačil zabezpečit dobrou přípravu ozbrojeného povstání pražského lidu. Na závodech byla pak závěrečná fáze příprav v rukou KSČ.

V politické sféře se rozper mezi snahou ČNR ovládnout situaci a skutečností po vypuknutí povstání projevil nejmarkantněji ve vysílání pražského rozhlasu, kde panovala libovůle a nekázeň; hlasatelé nebyli vždy ochotni respektovat příkazy ČNR. Teprve v průběhu povstání se ČNR prosazovala do jeho čela, ale nepodařilo se jí plně - zvláště na počátku - stát se vedoucím orgánem povstání.

Po vystoupení Vlasovevy armády proti nacistům a jejím vstupu do Prahy se pokusili někteří členové ČNR navázat s ní spojení k společnému boji proti německé armádě. Tyto plány nakonec padly a samotného faktu jednání se zrádci sovětského lidu bylo později zneužito zejména proti místopředsedovi ČNR J. Smrkovskému. Mnohem závažnější důsledky mělo jednání ČNR se samotnými nacisty. Výsledkem byla dohoda podepsaná 8. května, která zaručovala německým ozbrojeným jednotkám volný průchod Prahou, pokud by odevzdaly těžké zbraně. Dohoda ČNR s Němci nebyla jedinou, k podobným došlo v květnovém povstání i v některých jiných městech. Vyplývaly z toho, že revoluční síly neměly dostatek informací o situaci ve svém bezprostředním okolí, v českých zemích i jejich sou-

sedství, dále v nedostatečné přípravě povstání, hlavně pak v nedostatku zbraň, ale také ve strachu před odpovědností za zbytečné ztráty životů desleba v poslední hodiny války. Každá kritika ČNR a dalších lidí, kteří takové dohody s nacisty uzavírali, musí se stejně kriticky zamýšlet nad českou společností a odbojem za druhé světové války, nad tím, zda byly vytvořeny podmínky, aby český národ mohl vstoupit do svého povstání opravdu vojensky, politicky i morálně připraven.

Košický vládní program a Košická vláda

O příštím osudu Československa se však nerozhodovalo jen na domácí půdě. Určující byly naopak zejména dohody velmocí, ale i programy a rozdělování mocí a pozic mezi Benešovým křídlem a komunistickou emigrací, o nichž se jednalo v Moskvě od 22. března 1945. Předpokladem těchto jednání byl komunistický požadavek demise londýnské vlády, čímž se postavení obou skupin vyrovnalo, neboť žádná z nich již nebyla reprezentantem Československa. Z rozhodování o těchto otázkách, hlavně o nové vládě, byl domov zcela vyloučen, i když v programových otázkách se jeho vliv nepřímě projevil. Byl postaven před hotovou věc a veškerá zahraniční ujednání přijal.

Košický vládní program totiž v podstatě odpovídal vědomí i požadavkům většiny národa a navazoval na programy odboje, zvláště ÚVODu. Byl sice výsledkem dohody obou center zahraničního odboje, avšak náskok komunistů se projevil již v tom, že jako jediní předložili návrhy, ostatní strany se k nim jen vyjadřovaly. Program vlády, zvaný Košický, byl rozdělen do 16 kapitol; z hlediska revolučního vývoje měly pak zvláštní význam ustanovení týkající se národní očisty, změn sociální struktury, národnostní otázky, charakteru nové mocí a zahraniční orientace. Očista, která stanovila, že budou potrestáni všichni vedoucí představitelé jak protektorátu, tak slovenského státu, a že budou prověřeni všichni zaměstnanci státního aparátu, vlastně vedla k rozbití staré mocí a celého státního aparátu. K tomu ostatně přispěla i dohoda o národních výběrech jako jediných orgánech mocí na všech úrovních. Program předpokládal hluboké zásahy do sociální a hospedářské struktury československé společnosti, které se ovšem měly dít pod národními hesly; vyvlastněn měl být jen německý a maďarský majetek a půda německé a maďarské šlechty. Tento majetek měl být dán pod národní správu, jejíž charakter však nebyl přesně vymezen, neboť se neznala situace doma. Ale o socializaci či znárodnění se v programu - právě s ohledem na situaci doma nemluvílo.

Nejvážnější spor vznikl na jednáních kolem slovenské otázky. Jeho výsledkem byl nakonec kompromis, který i přes určité formulační ústupky zabezpečo-

val základní slovenské požadavky, ponechával však konečné řešení kompetence ústředních slovenských orgánů až do osvobozené republiky. Toto řešení nepředstavovalo přesnou definici konečné formy státoprávního uspořádání - autonomie či federaci - ale znamenalo prosazení základních výchozích principů svébytnosti a rovnoprávnosti slovenského národa.

Po dohodě o Košickém vládním programu došlo k dohodě i o složení nové vlády. Český tábor byl zastoupen 16, slovenský 9 ministry. Každá z českých politických stran měla po třech křeslech, zbytek měl připadnout "neutrálním" osobnostem jako byl Masaryk či gen. Sveboda. Předsedou vlády se stal sociální demokrat Zđ. Fierlinger, přívrženec úzké spolupráce s komunisty. Ti také obsadili nejdůležitější ministerstva jako vnitra, zemědělství a informací.

Dohoda o programu a vládě znamenala, že zahraniční odboj vstoupil do nové republiky sjednocen, což představuje zvláštní případ v evropském odboji. Byla možná proto, že Benešova skupina se v průběhu války dostala hodně doleva a že byla ochotna akceptovat řadu sociálních i mocenských strukturálních reforem navrhovaných komunisty; ti pak uvítali spolupráci s Benešem především proto, že odpovídala požadavkům strategie lidové demokratické revoluce, která se měla - pokud to šlo - rozvíjet právě na základě této spolupráce, a také proto, že tato spolupráce a dohoda vlastně zajišťovala ne-li hegemonii, tak alespoň dobré výchozí pozice pro další rozvíjení revoluce.

Od této doby nebyl již možný návrat zpět k předmnichovským poměrům, což zaručovaly nejen mocenské pozice komunistů, ale i fakt, že jsme se stali ²⁷² součástí sovětské vlivové sféry. Význam této spolupráce a dohody je jistě i v tom, že Československo se vyhlo jakýmkoliv formám občanské války, již bylo svědkem i bojištěm Polsko, Jugoslávie či Řecko. Na druhé straně si nekomunisté těmito dohodami svázali ruce a jejich další politika mohla být už převážně jen obranná, totiž hájení těchto výchozích pozic a bránění komunistům v jejich cestě za plným monopolem moci, k níž tak dobře odstartovali právě v Moskvě v březnu 1945.

20. SVĚT PO DRUHÉ SVĚTOVÉ VÁLCE. PŘÍČINY A DŮSLEDKY KONFLIKTŮ MEZI VELMOCEMI

Druhá světová válka hluboce ovlivnila celou světovou situaci. A to ve všech oblastech. Především posunula prudce dopředu proces druhé průmyslové revoluce. Vždyť právě pro potřeby války se rozvinula masová výroba dopravních prostředků jako motorových vozidel, letadel, lodí, ale i mnoha zbraní - zejména tanků. Aby se výroba mohla do takových gigantických rozměrů rozvinout,

musely býtto těchto odvětví vkládány obrovské investice. Musely se prosadit nové metody výroby, jako např. specializace, zvláště ve strojírenství. Nesmírně stoupl význam vědy, jak to dokazuje vynález radaru, uplatnění atomové energie "v praxi" (atomová bomba), využití penicilinu apod. Výrobní kapacity, které vznikly za války v nejvyspělejších zemích a zapojení vědy do výrobního procesu podstatně urychlily proces druhé průmyslové revoluce a zároveň vytvářely podmínky pro integraci, kterou si postupně i vynucovaly, zvláště v západoevropských zemích.

Neméně hluboké byly i společensko politické důsledky války. V poválečném období se začala nejen prosazovat, ale i realizovat hlavní tendence spojená s druhou a třetí fází průmyslové revoluce, tj. tendence ~~společná/s/árá~~ k vytváření supervelmocí. Prvky, které vedly k posilování úlohy velmocí pozorujeme již za války (atlantická charta, úloha velmocí s právem veta v Radě bezpečnosti OSN) a její důsledky tento proces podstatně urychlily. Především tím, že byly z řad velmocí vyřazeny Německo a Japonsko a ekonomicky i politicky byla podstatně oslabena Velká Británie i Francie. Čína byla před i po válce zmitána občanskou válkou a ani ustavení Čínské lidové republiky v roce 1949 ji nezařadilo mezi velmoci. A tak zůstaly jen Spojené státy a Sovětský svaz, které převzaly odpovědnost za vývoj světa a začaly se přeměňovat v supervelmoci. Proto také poválečný vývoj světa byl určován hlavně těmito velmocemi, které se snažily rozšířit svůj vliv ve všech oblastech světa, hlavně však vyplnit vakuum, které vzniklo porážkou Německa, Itálie a Japonska a eslabením Velké Británie a Francie.

Prosazení této tendence znamenalo i konec europocentrismu, tedy faktické vyřazení Evropy z role významného ba rozhodujícího činitele ve světě. Ale zásadní změny se uskutečnily i v mimoevropských poměrech. Japonsko nejen přestalo být velmocí, ale ztratilo i do budoucna možnost stát se světově důležitou vojenskou silou, což mu na druhé straně umožnilo soustředit se na problémy ekonomické a přetvořit se tak v jeden z rozhodujících států světového ekonomického pokroku.

Druhá světová válka však podstatně ovlivnila i desavadní vztahy mezi mateřskými zeměmi a koloniemi. Ukončila vlastně koloniální panství v Asii (samostatnost Indie, vytvoření Čínské lidové republiky, vítězná válka ve Vietnamu atd.) a otřásla kolonialismem v ostatních oblastech světa. A to tak, že se velmi brzy rozvinul národně osvobozenecký boj v arabských zemích i v Africe, který vedl v 60. letech k úplné likvidaci kolonialismu.

Také v oblasti ideologií došlo k určité redukci. Ve válce byl poražen blok nacionalistického totalitarismu a tím byl zdiskreditován sám tento princip. V Evropě se určujícími ideologiemi staly komunismus, socialismus a křes-

řanský světový názor, který se v praxi jako ideologie křesťansko sociálních či demokratických stran ukázal jako jediný schopný čelit marxistickému světovému názoru a komunismu.

X X X X

Rozhodující vliv na poválečný vývoj ve světě měly, jak jsme napsali, supervelmoci, tj. SSSR a USA. Na jejich vztazích závisel teď do značné míry osud světa.

Spolupráce, kterou si vynutila válka proti mocnostem Osy, přežívala i v prvním období po jejím ukončení, v Evropě vlastně až do postupimské konference. Jejím výrazem bylo vytvoření jednotných mezinárodních organizací, jako byla Světová odborová organizace, Mezinárodní svaz studentstva, Federace demokratické mládeže, Mezinárodní organizace žen i určitá součinnost velmocí při řešení naléhavých poválečných problémů. Ta našla svůj nejvýznamnější výraz v Organizaci spojených národů jakožto skutečně světovém fóru pro tvorbu globálního kompromisu, i když tento úkol nebyla schopna vždy plnit. Dále v uzavření mírových smluv se satelity Německa (Itálií, Finskem, Bulharskem, Maďarskem a Rumunskem) a v některých dalších protifašistických opatřeních (Norimberský soud a soudy následné).

Hlavní problém, tj. vytvoření nové poválečné organizace světa založené na spolupráci obou společenských systémů, se však nepodařilo vyřešit. Každá ze supervelmocí se totiž snažila prosadit své vlastní zájmy na úkor druhé a druhých.

Možnosti supervelmocí prosadit se na světovém fóru jako rozhodující síla byly ovlivněny a určeny jejich celkovou mocensko-ekonomickou kapacitou. USA vyšly z války velmi posíleny, zvláště jejich ekonomický potenciál se značně zvětšil. Jestliže tu v roce 1945 činil index průmyslové výroby proti roku 1937 163, v roce 1946 sice poněkud poklesl na 147, pak v roce 1948 stoupl již na 168. Tento potenciál uspokojoval nejen požadavky samotných Spojených států, ale stačil i k obnově zničeného západoevropského hospodářství. Zadluženost zemí západní Evropy vůči USA již z doby války značně zvyšovala i jejich závislost na nich, takže USA pomalu přebíraly politické vedení západního světa. Také v oblasti vojenské představovaly USA značnou sílu, ne tak pokud šlo o početní stav armády, ale díky výzbroji. Vlastnily totiž na čas monopolně kvalitativně novou zbraň - atomovou bombu, která se však tehdy ještě nevyráběla v takovém rozsahu a brizanci, aby znamenala zásadní zvrat v poměru sil. Vždyť veškerá strategie vojsk a jejich zkušenosti byly vybudovány na použití konvenčních zbraní; atomových bomb měly USA pouze několik, takže v případě konfliktu nemohly zničit rozhodující centra SSSR. Mohly být také dopravovány pouze letadly, jejichž akční radius byl omezen a proti nimž existovala dosti ú-

činná obrana. Atomová bomba byla tehdy především psychologickým faktorem, jak o tom ostatně svědčí i ta skutečnost, že byla použita v Japonsku proti civilním objektům a že právě pro svůj psychologický účinek, který vyvolala, urychlila konec války.

Aktivní zásah USA do světových poměrů po válce vyžadoval ovšem i revizi válečné rooseveltové politiky, jejímž prvkem byla i představa, že Spojené státy se ihned po válce stáhnou z Evropy a přenechají starost o ni evropským mocnostem. Teprve postupně si představitelé USA začali uvědomovat, že bez příští uspořádání světa, o to jaký bude mír, nabytí formy boje mezi kapitalismem a socialismem, v němž nebudou moci zůstat stranou. Sice již i Roosevelt začal ke konci svého života chápat meze své politiky i odpovědnost USA za osud světa, k zásadnímu obratu směrem k politice novointervencionismu došlo však až po nastoupení H. Trumana do presidentského úřadu. Již 15. dubna 1945 se sešli vedoucí činitelé americké politiky v čele s Trumanem, aby přehodnotili dosavadní zahraniční politiku a vypracovali novou linii. Politika aktivní intervence v Evropě se začala uskutečňovat zejména po listopadevých volbách do kongresu v roce 1946, kdy zvítězila republikánská strana, a vedle demokratického prezidenta se dostali do čela americké politiky i republikáni Vandenberg, Bewery, Hoover, Dulles a Marshall. Mimo tyto změny v mocenských centrech bylo třeba získat pro novou politiku i veřejné mínění. Proto byla v USA zahájena kampaň proti F.D. Rooseveltovi jako tvůrci politiky spolupráce se SSSR a proti jeho sklonu k izolacionismu. Dále bylo třeba představit SSSR a komunismus jako hlavního nepřítele lidstva. Takto připraveny pak vstoupily USA do období studené války, kterou ohlásil veřejně W. Churchill 5. března 1946 ve své řeči ve Fultonu, kde hovořil o železné oponě, kterou SSSR spustil nad svou částí Evropy. Podstatou politiky USA v tomto období byla strategie "zadržování komunismu", formulovaná G. Kennanem, jejímž cílem bylo zabránit dalšímu rozšiřování vlivu SSSR a konzolidace těch zemí, které se ocitly ve sféře USA.

Na rozdíl od USA utrpěl Sovětský svaz (kapitola 18) ve válce obrovské škody. Přímé a nepřímé škody, nehledě ke strátám na lidských životech, dosáhly, jak víme, astronomické sumy 400-500 miliard dolarů. Průmyslová výroba poklesla v roce 1945 proti roku 1940 na 92% (ve skupině A činila 82%, ve skupině B pouze 59%, v roce 1946 poklesla na 77%, avšak v roce 1948 již dosáhla 112% - skupina A 130%, skupina B 82%). Ukazovalo se, že SSSR bude schopen sám, bez cizí pomoci obnovit své hospodářství. Vzhledem k jeho plánům a studené válce byl však obnovován především těžký průmysl, menší pozornost byla věnována lehkému průmyslu. To mělo velmi negativní vliv na životní úroveň obyvatelstva. Nutnost co nejrychlejší obnovy ekonomiky vyžadovala soustředit všechny

prostředky do vlastní země, takže SSSR neměl možnost poskytnout vážnější ekonomickou pomoc zemím střední a východní Evropy.

Tato těžká ekonomická situace diktovala i sovětskou politiku v otázce reparací. SSSR se dožadoval vysokých reparací a vymáhal je především ve formě celých továren, strojů a hotového zboží, neboť tento druh reparací pomohl podstatně rychleji k obnově zničeného průmyslu než hotové platby.

SSSR měl po skončení nejpočetnější armádu na světě. V Evropě měla značnou početní převahu nad americkou. Ani pokud šlo o výzbroj a technickou vybavenost sovětská armáda nezaostávala, neboť rychlá obnova těžkého průmyslu v SSSR zabezpečovala jeho armádě vyspělou a moderní techniku. Sovětská armáda získala též za války velké zkušenosti, takže byla po všech stránkách na výši.

Vyrovnané síly obou velmocí znemožňovaly přímý konflikt, pro který nebyla příznivá ani celková psychologická situace (únava z války), takže nedošlo k válečnému střetnutí. Ale tzv. studené válce se zabránit nepodařilo.

Také v SSSR bylo třeba připravit veřejné mínění na změnu politiky. Začala se zdůrazňovat agresivnost amerického imperialismu, znovu se objevila stará teze o nutnosti válek za imperialismu. Vyzdvihovala se potřeba bojovat "proti kosmopolitismu" a za sovětský patriotismus. Představitelem této politiky byl A.A. Ždanov, který také přednesl hlavní referát na ustavujícím zasedání tzv. Informačního byra, sdružujícího některé evropské komunistické strany (Jugoslávie, Bulharska, Maďarska, Rumunska, Československa, Polska, Sovětského svazu a Francie a Itálie), jež se konalo v září 1947 v Polsku. Z vývoje mezinárodní situace vyvodil závěr, že svět se rozpadl do dvou táborů a vinu na tom nese úsilí amerického imperialismu o světovládu. Čelit těmto snahám může pak jen sjednocený a pevný svazek lidově demokratických zemí a SSSR. Tehdy také byli nepřímě kritizováni českoslovenští a snad i maďarští komunisté, a to pro své iluze o parlamentní cestě k socialismu. Ve všech státech lidové demokracie byl požadován urychlený kurs k převzetí moci komunistickými stranami. Kritice neušli ani francouzští a italští komunisté za svou politiku spolupráce s buržoazií a pravicovými socialisty, neboť nebyla úspěšná a nezabránila, aby tyto země se nedostaly pod vliv USA.

Bezprostředně po válce rozšířil SSSR svou hegemonii i na další oblasti a snažil se využít příznivé situace k získání co nejbezpečnějších hranic své sféry. Dohodami mu byly potvrzeny hranice z roku 1940, tj. po německo-sovětské smlouvě, kdy získal západní část Ukrajiny a Běloruska, Besarábii a Pobaltí. Spojené státy však neuznaly přivtělení baltických států. Potvrzeny byly také jeho územní zisky po konfliktu sovětsko-finském. Po válce pak dostal také část bývalého východního Pruska a na Dálném východě jižní část Sachalinu a Kurilské ostrovy, které jsou dodnes příčinou sporu s Japonskem. SSSR měl zájem

získat také pozice v bývalých koleních poražených států, a to prostřednictvím tzv. poručenské správy (Libye). V Itálii se snažil zajistit si vliv nejdříve prostřednictvím Spojenecké kontrolní komise, ale západní mocnosti nepřipustily, aby SSSR využil této pozice k zásahům do vnitřních záležitostí ve svůj prospěch. Pozornost zaměřil také na Irán, jehož severní část byla po dohodě s Anglií okupována za války sovětskými vojsky. V prosinci 1945 zde byla vyhlášena autonomní Azerbejdžanská republika, koncem roku 1946 však byla - po odchodu sovětských vojsk - likvidována. SSSR vznesl také požadavky na Turecko ve věci revize montreuxské smlouvy o černomořských úžinách, přičemž nebral v úvahu turecký požadavek zajištění bezpečnosti těchto úžin. Tlak na Turecko kombinoval SSSR i tím, že Gruzie a Arménie vytýčily územní požadavky vůči Turecku. Ani zde však nedosáhl svých cílů. To však byly okrajové problémy. Hlavní boj se odehrál v Evropě.

Vzhledem k tomu, že každá ze dvou supervelmocí představovala jiný společenský řád, nabylo soupeření mezi nimi charakteru boje mezi kapitalismem a socialismem. Zpočátku měl iniciativu v rukou Sovětský svaz, který mohl v kapitalistických zemích využít jako nástrojů své politiky komunistických stran. Stalin, který vedl SSSR až do své smrti v roce 1953, soustředil pozornost na Evropu, kterou považoval za slabý článek v kapitalistickém světě, a tím i za nejnadějnější oblast, ve které lze především rozšířit vliv socialismu. K tomu to postojí přispěl i fakt, že Sovětský svaz byl vyloučen z rozhodování o Dálném východě, kam jej USA jako do oblasti, kterou považovaly pro sebe za životně důležitou, nechtěly pustit. Vojenským velitelem Japonska byl jmenován americký generál Mac Arthur a vliv SSSR v společných orgánech, jako byla Komise pro Zálný východ a Spojenecká rada pro Japonsko byl omezen až k bezvýznamnosti. Nadějnější však pro něj byl vývoj v Číně, kde se však měla občanská válka spojená s vítězstvím komunistů, teprve rozhořet.

Ale vraťme se do Evropy. Pro úlohu, kterou zde sehrál SSSR v boji proti Hitlerovskému Německu a komunistické strany v odboji, výrazně tu stoupla i jejich autorita. Také další společenské síly, zejména socialistická levice, bývalí partyzáni aj., měly snahu odstranit některé prvky předválečných režimů, především v oblasti ekonomické a sociální. To vše svědčilo o výrazném obratu Evropy doleva. Tato skutečnost pomáhala sice socialismu, a te i silám představujícím sovětský typ socialismu, ale nezaručovala ještě jeho vítězství. Záleželo totiž nejen na vzájemném poměru sil doma, ale i na tom, která armáda danou zem obsadila.

Ve státech západní Evropy se tento obrat doleva manifestoval v politické oblasti výrazným posílením komunistických a socialistických stran či dokonce jejich vítězstvím ve volbách (Francie, Anglie, Itálie) a vstupem komunistů do

vlád; v ekonomické oblasti pak znárodněním některých průmyslových odvětví, závodů a bank (Anglie, Francie). Toto znárodnění nebylo však vynuceno jen tlakem revolučního hnutí, nýbrž i potřebou vyspělé kapitalistické ekonomiky. Vzhledem k politické situaci v západoevropských zemích mělo toto znárodnění zcela jiný sociální obsah než tentýž proces v lidových demokraciích.

Ve státech střední a východní Evropy proběhly mnohem hlubší zásahy jak v politické oblasti, tak především v ekonomice. Znárodnovací proces zasáhl pronikavěji do struktury národních ekonomik a byl ještě doplněn důslednou pozemkovou reformou, která se na Západě neuskutečnila. Důsledkem těchto opatření byly hluboké strukturální změny v ekonomice i sociální skladbě. Některé sociální vrstvy byly zákazem určitých politických stran vyřazeny z politického života a možnosti rozhodování či spolurozhodování v mocenské sféře. Komunistické a dělnické strany se staly nejen členy vlád, ale získaly i nejdůležitější pozice (ministerstva vnitra), které tvořily příznivé východisko pro zahájení boje o mocenský monopol.

Komunismu mohl v západoevropských zemích čelit hlavně křesťanský světový názor ideologií a programem křesťansko demokratických a křesťansko sociálních stran. Tak tomu bylo ve Francii, Itálii, Německu či Rakousku. O tyto síly se mohly opřít i USA, když zahájily svou politiku "zadržování komunismu".

Specifický poměr se vytvářel mezi komunistickými a socialistickými stranami. V Itálii se uskutečnila úzká spolupráce mezi IKS a socialistickou stranou vedenou Nennim, od níž se však právě z tohoto důvodu odštěpila menší praviceová skupina vedená Saragatem. V jiných zemích, jako např. v západních okupačních pásmech Německa byl poměr mezi komunistickou a sociálně demokratickou stranou velmi napjatý až nepřátelský. Lze říci, že v zemích, kde se vytvořil tripartismus, spolupracovaly komunistické a socialistické strany při řešení ekonomických a sociálních problémů, kdežto v oblasti lidských a občanských práv spolupracovali socialisté s křesťanskými demokraty a dostávali se do konfliktu s komunisty.

Ve Francii bezprostředně po válce sehrál významnou úlohu mimo tyto síly přední představitel odboje generál de Gaulle, který byl krátkou dobu ministerským předsedou. Příčinou jeho odchodu z politického života byly jeho autoritativní postoje, jeho představy o silné exekutivě, které narazily na odpor ostatních politických sil, jež kladly důraz na parlamentarismus.

Cíl, který si západní společnost postavila, bylo vytvořit rychlým rozvinutím výrobních sil a ekonomickou stabilitou stát blahobytu. Proto se do popředí dostávala nejen politika, ale i ekonomika. Proto i komunistické strany, které se ve Francii, Itálii a Belgii staly na čas vládními a tím převzaly část odpovědnosti, musely v mnohém od základu změnit svou politiku. Jejich předním

úkolem již nebyl jen boj proti buržoaznímu státu, nýbrž musely prokázat i svou schopnost a odhodlanost podílet se na obnově hospedářského života a jeho dalšího rozvoje. Tento úkol však byl v rozporu s cíli, jež sledovala sovětská politika v této oblasti. Ji nevyhovovala konsolidace států, jejichž součástí byly i komunistické strany a nenamítala proto nic proti jejich přechodu do opozice.

Spojené státy si postupně začaly uvědomovat, že hlavním úkolem v zadržování komunismu je soustředění se na řešení ekonomických, ale i sociálních problémů a veškerou svou strategii zaměřily tímto směrem. Ale i ony usoudily, že předpokladem bude zejména odstranění komunistů z vlád Francie a Itálie, což se stalo v květnu 1947.

Odstranění komunistů z vlád Francie a Itálie znamenalo v ekonomické oblasti vítězství svobodného podnikání a konzervativního řešení, v oblasti politických a občanských práv pak zachování tradičních hodnot; bylo tedy podmínkou zachování demokracie, ale i americké pomoci. Současně se zmenšila i úloha socialistů a převahu v politickém životě i mocenské sféře získaly křesťanské demokratické strany.

Odchodem komunistů z vlád byli ti zbaveni odpovědnosti za stát a jejich strategie mohla být opět zaměřena na boj proti buržoaznímu státu a na jeho rozvrát. Zdálo se, že jsou k tomu příznivé podmínky. V letech 1947/48 vyvrcholila totiž v souvislosti s přechodem na mírové hospedářství, politická a hospedářská krize. Ve Velké Británii vypukla již začátkem roku 1947, kdy došlo k úplnému vyčerpání finančních prostředků a k palivové krizi. Anglie byla nucena vyhovět požadavkům některých kolonií (nezávislost Indie) a přenechat vůdčí postavení v Evropě Spojeným státům, neboť nebyla schopna zajistit své zájmy ani v životně důležitých oblastech (Řecko). Ve Francii vypukla krize koncem roku a projevila se vzestupem cen energie a uhlí, což se odrazilo i v sociální situaci pracujících. Reakcí bylo velké stávkové hnutí, které vyvrcholilo v generální hromadné stávce na severu země. Vláda však tento útek zlemila.

Tou dobou vrcholila také krize v Itálii. Život tu byl poznamenán každodenními masovými demonstracemi proti vládě a stávkami často politického charakteru. V dubnu 1948 se boj koncentroval kolem voleb do parlamentu, které skončily velkým úspěchem křesťanských demokratů, kteří sami získali 48,5% hlasů. Tote tedy skončilo porážkou komunistů, kteří se však pokusili využít nové situace, která se vytvořila v létě téhož roku v souvislosti s atentátem na vůdce KSI P. Togliattiho. Komunisté vyhlásili generální stávku a v některých městech na severu se dokonce živelně stavěly barikády. Hrozba zásahu armády toto hnutí ukončila a odboroví vůdci stávku odvolali.

Koncem roku 1948 byla sociální a ideologická ofenziva západoevropských komunistických stran zlomena; jednou z příčin byla i angažovanost Spojených států do evropských záležitostí. Tím se otevřela i cesta ke konsolidaci západoevropských zemí prostřednictvím ekonomické pomoci, kterou jim začaly poskytovat USA.

x x x x

Prvním zřetelným výrazem politiky intervencionismu USA do politických záležitostí Evropy byla tzv. Trumanova doktrina. Ve zvláštním poselství před americkým kongresem předneseným 12. března 1947 prezident H. Truman odůvodnil žádost o poskytnutí pomoci Řecku a Turecku ve výši 400 milionů dolarů. Příčinou této půjčky byla jednak situace v Anglii, neboť její ministr zahraničních věcí A. Bevin oznámil USA, že Anglie je nucena zastavit pomoc Řecku a Turecku, jednak ten fakt, že oba tyto státy byly ohroženy Sovětským svazem. V Řecku vrcholila občanská válka a 23. prosince 1947 se zde dokonce vytvořila i prozatímní vláda v čele s velitelem komunistických partyzánů generálem Markosem.

Protějškem Trumanovy doktriny v ekonomické oblasti byl tzv. Marshallův plán, který se vztahoval na celou Evropu. Ve svém projevu na schůzi bývalých studentů Harvardovy univerzity v Cambridge 5. června 1947 analyzoval státní tajemník USA G. Marshall hospodářskou situaci v Evropě a dešel k názoru, že americká pomoc je hlavní podmínkou obnovy evropského hospodářství. Marshallův plán nepředpokládal jen pomoc, ale vycházel z předpokladu, že si evropské země mohou samy zajistit své potřeby a možnosti a že teprve schodek uhradí půjčkou a investiční pomocí Spojené státy. Celý projekt kladl velký důraz zejména na obnovu Porúří, jakožto významné složky průmyslového potenciálu Evropy, která se měla stát východiskem k obnově její ekonomiky.

Dne 27. července 1947 se konala v Paříži schůzka ministrů zahraničních věcí Velké Británie, Francie a SSSR, na níž sovětský zástupce zdůraznil, že tento plán představuje zásah do vnitřních záležitostí evropských zemí. Předpokládal totiž vytvoření řídicího výberu ze všech velmocí, který by měl práve usměrňovat rozvoj hlavních odvětví průmyslu. V této kritice však spíše hrála roli obava SSSR ze vzrůstu autority a tím i vlivu USA. Když pak nebyly přijaty sovětské návrhy na obnovu evropského hospodářství, rozhodl se SSSR a s ním i Polsko a Československo odřeknout svou účast.

V rámci Marshallova plánu, který byl vlastně prvním pokusem o hospodářskou integrační spolupráci Evropy, poskytovaly USA evropským zemím více než 3 miliardy dolarů ročně. Dodávaly především spotřební zboží, pak suroviny a palivo, a v menší míře výrobní prostředky. Odpovídalo to objektivním potřebám těchto zemí, které potřebovaly odstranit nedostatek jak potravin a jiného spotřebního zboží a tím přispět i k stabilizaci trhu a přes něj i k uklidnění se-

ciálních hnutí. A také přicházely z USA suroviny, což opět usnadnilo využití průmyslových kapacit. Prostředky, které byly uvolněny těmito dodávkami se pak mohly investovat do strojího vybavení průmyslu.

Marshallův plán, i když neodstranil všechny obtíže západoevropského hospodářství (např. hlad po dolaru), vytvořil příznivou situaci pro rozvoj její výroby a pro obnovu konjunktury. Svými důsledky podstatně ovlivnil sociální i politickou situaci v této části Evropy.

x x x

Zdrojem konfliktů mezi oběma formujícími se supervelmocemi bylo v Evropě i N ě m e c k e. V Postupimské dohodě se zcela jasně nemluvílo o okamžitém vytvoření ústřední vlády v Německu, takže cesta k jeho rozdělení zůstala otevřená. Německo bylo příliš významným státem, než aby se ho mohla kterákoliv ze supervelmocí zříct. Proto se záhy začala vyhraňovat jejich politika v německé otázce a při vyrovnaném poměru sil a faktickém okupačním rozdělení země dospěl vývoj k rozdělení Německa takřka zákonitě.

První představy politiky USA vůči Německu narysoval veřejně 6. září 1946 ve Stuttgartu státní tajemník J.F. Byrnes. Vyhlásil úmysl Spojených států sjednotit západní okupační pásma a vybudovat jejich správu na federalistickém základě. Cílem měla být ekonomická soběstačnost a tradiční republikánský parlamentarismus. Další krok v konkretizaci americké politiky v této otázce byl narysován v projevu F. Dullese 17. ledna 1947, který otázku Německa spojoval s problémem sjednocení Evropy a už připouštěl možnost jeho trvalejšího rozdělení na západní a východní část.

Určité potíže v realizaci americké politiky působila Francie, která se na základě zkušeností dvou válek právem obávala sjednoceného a silného Německa. Teprve když USA opustily původní koncepci německé jednoty a po uspokojení některých požadavků (např. oddělení Sárska od Německa a jeho hospodářské spojení s Francií) Francie ustoupila. Souhlasila se zmezinárodněním Porúří a upustila od svých reparačních nároků. Pak již nestálo nic v cestě k sloučení západních okupačních pásem nejdříve v tzv. Bizonii, pak v tzv. Trizonii a konečně k vytvoření separátního západoněmeckého státu. K dohodě o tomto problému došlo na konferencích ministrů zahraničních věcí USA, Anglie, Francie a států Beneluxu, které probíhaly v první polovině 1948. Dne 1. června t.r. se ministři dohodli na spolkové formě německého státu a na konkrétních opatřeních jako byla měnová reforma (oddělila ekonomicky tuto část od východního Německa), svolání ústavodárného národního shromáždění, které mělo vypracovat ústavu nového státu. Dále byla schválena usnesení o německé armádě, o vyloučení SSSR z kontroly Porúří, o zrušení reparací a o rozšíření Marshallova plánu i na západní Německo.

Tak jako sovětská politika ovlivňovala americkou, tak tomu bylo i naopak. Ve východním okupačním pásmu byly provedeny brzy po skončení války tytéž hluboké ekonomické reformy, které měly vliv i na strukturální změny v oblasti sociální, jako v jiných zemích lidové demokracie. Brzy se sloučily komunistická a sociálně demokratická strana, která v západních okupačních pásmech byla vedle křesťanské demokracie nejsilnější politickou silou a významnou hrází proti komunismu. Nově vzniklá Jednotná socialistická strana (SED) získala v prvních volbách ve východním okupačním pásmu, které se konaly 15. září 1946 nadpoloviční většinu hlasů, avšak ve Velkém Berlíně, a to i v sovětské části, zvítězila sociální demokracie a SED se umístila až na třetím místě s 20% hlasů.

Hlavní průmyslový potenciál ležel ovšem v západních okupačních pásmech, proto byla základním požadavkem sovětské politiky mezinárodní kontrola nad Porúřím za jeho účasti a jednota Německa, která by SSSR zajišťovala vliv i nad těmito průmyslovými oblastmi.

Politický a sociálně ekonomický vývoj v obou částech Německa šel tedy zcela odlišnými cestami, což znemožnilo jeho sjednocení. V odpověď na opatření západních států vypracovali ministři zahraničních věcí evropských socialistických zemí program svého řešení německé otázky. V společném prohlášení z 24. června 1948 požadovali mezinárodní kontrolu nad Porúřím, vytvoření celoněmecké vlády a dokončení demilitarizace Německa. Rozdíl mezi oběma křely se však záhy zостřil sporem o Berlín, který vznikl v souvislosti s provedením měnové reformy i v západních okupačních pásmech tohoto města. Protiopatřením SSSR byla úplná blokáda Berlína s cílem dosáhnout jeho zhrucení. Záměr byl překažen vytvořením tzv. leteckého mostu, jehož prostřednictvím šly do západních sektorů Berlína všechny dodávky potravin, spotřebního zboží i surovin. Dne 7. října 1949 byla pak vytvořena ze sovětského pásma Německá demokratická republika a tak dokončeno rozdělení Německa.

Tím byl v podstatě ukončen boj o Evropu, která se tak rozdělila do dvou táborů, jak je tomu dodnes. Došlo sice k některým korekturám; např. v roce 1948 odpadla od socialistického tábora Jugoslávie, která se snažila o samostatnou, na SSSR nezávislou politiku, ale to nemohlo změnit poměr sil v této části světa.

Na jaře 1949 vytvořily západní státy i formálně ideologickou a vojenskou alianci, o níž usilovaly již v předchozím období. Podstatou tohoto Atlantického paktu, který podepsaly v dubnu 1949 USA, Kanada, Velká Británie, Francie, země Beneluxu, Dánsko, Norsko, Portugalsko a Island, postupně i Řecko, Turecko a západní Německo, byla vzájemná vojenská pomoc, zvláště pak obrana západního Německa. Pakt dále vyjadřoval rostoucí ideologickou solidaritu mezi západními demokraciemi a byl i výrazem snahy o vypracování společné politiky,

vedoucí k západoevropské jednotě. Cesta k ní vedla přes tzv. Schumanův plán a návrh na vytvoření Evropské ocelářské a uhelné unie, k ustavení Evropského společenství pro uhlí a ocel šesti západoevropských zemí, podepsanému v roce 1952. To byl základ budoucí EHS (1.1.1957).

Tendence k sjednocování se odrazila i na vnitropolitické scéně. V období druhé Trumanovy administrace (1949-1952) se USA snažily podporovat v západoevropských zemích úsilí o jednotu, tzv. třetí sílu a umírněné parlamentní zřízení jako hráz proti extrémní levici a proti ožívování autoritativních tendencí mezi konzervativci. Ve všech významných západoevropských zemích začaly hrát ve vládách rozhodující roli křesťansko demokratické strany (Schuman, De Gasperi, Adenauer), které měly tak pevnou pozici v parlamentech, že mohly uskutečňovat tuto "evropskou" politiku. Určitá nestabilita se projevovala pouze ve Francii. Společné rysy lze pak najít v politice zaměřené konzervativně, ale spojené s opatrnými reformami. V Německu a Itálii, kde Adenauer a de Gasperi byli v čele vlády delší období se jejich politika snažila i o určitou sociální rovnost, jak to dokazují i podstatné změny v životním postavení společenských sil ve prospěch dělnické třídy.

Integrační tendence v západní Evropě pokračovaly i později. Byla v r. 1949 vytvořena Evropská rada se sídlem v Štrasburku, která si vzala za úkol koordinovat vládní a politickou činnost západních zemí. Vznikla i Evropská investiční banka (1958), Evropská měnová dohoda (1958), Evropská platební unie (1950), Evropské sdružení volného obchodu, ve kterém se spojilo šest menších zemí v r. 1959. Vznikl i pokus o vytvoření Evropského obranného společenství se společnou armádou, ale ten ztroskotал na francouzském vetu.

Bylo by chybné posuzovat tento vývoj jen jako nástroj a prostředek supervelmocenského působení USA. Západní Evropa byla již před druhou světovou válkou ekonomicky vzájemně spjatým svazkem řady průmyslově vyspělých zemí, které sledovaly i svou integrační potřebu. Ta ovšem se nemohla uskutečnit pro politické rozpory velmocí a zejména pro agresivní politiku německého nacismu.

Po válce a po zničení hitlerismu však vznikla příznivá situace k tomu, aby se realizovala i tato potřeba. Pro další vývoj západní Evropy bylo důležité, že cílevědomou snahou řady významných politiků (De Gaulle, Adenauer, De Gasperi a j.) byly nastoupené cesty k překonání tradičních resentimentů. Děšlo k vytvoření soulaďu a věcné spolupráce mezi německým, francouzským, italským národem a doprovázela je i cílevědomá snaha po vzájemném poznání, odpuštění různých dějinných omylů a bezpráví. To vše nesporně přispělo k prohloubení mírových snah a tendencí a na určitém stupni vývoje zapůsobily tyto nové vazby a vztahy jako zklidňující a zmírňující faktor i na vztahy mezi supervelmocemi.

Jestliže po dlouhých staletích prožila Evropa více jak čtyřicet mírových let, má na tomto výsledku jistě pedil i integrační a tradiční rozpernost překávající vývoj na západě Evropy.

Faktické neúspěchy sovětské politiky v západní Evropě vedly Stalina k závěru, že rozšířit komunismus, tzn. sovětský vliv do dalších oblastí by bylo možné jen válkou proti Spojeným státům. Existuje řada důkazů, že možnost takového vývoje se v Kremlu nevylučovala. Součástí přípravy na tuto možnou válku byla i nová vlna čistek, která probíhala v SSSR a která se odrazila i v lidových demokraciích. Tam bylo jejím cílem odstranit od moci všechny, kteří vzbuzovali jen trochu pochybnosti o bezpodmínečném podřízení se sovětským záměrům, tedy těch, kteří se snažili zdůraznit a uspokojit zájmy národů jimž vládli. Titův stín ležel nad těmito čistkami.

Napjatou situaci ve světě dokazoval i konflikt v Koreji, kde na čas studená válka přerostla až v horkou. Válka, která vypukla mezi severní a jižní částí země 27. června 1950 a skončila 27. července 1953, začala z iniciativy vůdce severní Koreje Kim-Ir-sena. Severní Korea byla totiž koncem války okupována sovětskými vojsky a ustavil se v ní lidově demokratický režim. Kim-Ir-sen tvrdil, že situace v jižní Koreji je zralá pro revoluci, která vypukne, jakmile vojska severní Koreje překročí hranice. I když Stalin váhal se souhlasem, dal jej po konzultaci s Mao-Ce-tungem. Situace se však nevyvíjela podle Kimových představ. Povstání nevypuklo, do války zasáhla vojska OSN. SSSR se totiž tehdy neúčastnil zasedání Rady bezpečnosti, takže americký návrh usnesení o intervenci nemohl vetovat. Válka se pak přenesla na území severní Koreje a teprve zásahem čínských dobrovolníků, což byly části regulérní armády, se vojenská situace postupně stabilizovala a fronta ustálila kolem 38. rovnoběžky, která tvořila hranici mezi oběma státy i před vypuknutím konfliktu.

Půl roku po vypuknutí války v Koreji, v lednu 1951 se konala v Kremlu porada vedoucích činitelů socialistických zemí. Stalin v projevu objasnil, že dozrála doba pro rozhodný útok proti kapitalistické Evropě, neboť USA v Koreji demontrovaly svou vojenskou slabost a sovětský tábor dosáhl už převahy nad americkým. V té době měl SSSR již atomovou bombu a projekt vodíkové bomby se blížil dokončení. Tato převaha podle Stalina byla jen dočasná a měla trvat 3-4 roky. Během této doby by mohly socialistické země zmobilizovat a zkonsolidovat vojenské a ekonemické síly k úderu proti západní Evropě. Do jaké míry odpovídají tyto závěry historické pravdě, se ukáže, až budou zpřístupněny archivy. Jisté a prekazatelné však je, že se po r. 1950 výrazně zvýšily výdaje vojenské nejen SSSR, ale i všech socialistických zemí a ekonemika se orientovala na těžký průmysl bez ohledu na možnosti a estatní potřeby životní úrovně obyvatelstva.

Zdálo se, že se z hlediska těchto cílů příznivě vyvíjí i situace v západoevropských zemích. Ty sice přivítaly intervenci v korejské válce, ale s obavami přihlížely překročení 38. rovnoběžky vojsky OSN, jejichž hlavní součástí byly americké jednotky. V ekonomické oblasti se tato válka odrazila, a to ve vzestupu cen surovin a v inflaci, s níž bylo spojeno obnovení sociálního neklidu. V té době začaly USA nahrazovat převážně ekonomickou pomocí západoevropským státům pomocí vojenskou a zvýšily i úsilí o zapojení NSR do NATO. V politické oblasti došlo k opětovnému nástupu konzervatismu (vítězství konzervativní strany v Anglii a návrat W. Churchilla do křesla ministerského předsedy) a autoritativních tendencí (opětný vstup de Gaulla do politického života ve Francii v roce 1958).

Některé prvky ideologického zdůvodnění připravovaného generálního střetnutí se Západem lze vyčíst i ze Stalinovy řeči na XIX. sjezdu KSSS 14. října 1952. Obracel se v ní zvlášť výrazně k zahraničním dělníkům a komunistickým stranám a objasňoval jim cíle i metody, jak dosáhnout osvobození dělníků a rolníků, kteří "stále ještě pracují pod patou drakonických buržoazních zákonů". Především ztotožňoval politiku podpory SSSR komunistickými stranami se zájmy jejich národů. Proto také pochválil Thoreze a Togliattiho za ujištění, že Francouzi a Italové nebudou bojovat proti SSSR. Stalin dále sliboval podporu nejen komunistickým stranám, ale i národům "v jejich boji za osvobození", tj. za zničení kapitalismu. Formuloval i hesla, pod nimiž se komunistické strany měly dostat k moci, a to obrana demokracie, národní nezávislost a suverenity; hesla sice buržoazní, která však buržoazie opustila a která mohou uskutečnit pouze komunistické strany převzetím moci. Nepochyboval, že pod tímto programem jsou všechny předpoklady počítat s úspěchy a vítězstvím bratrských stran v zemích kapitálu. Jeho projev však není jednoznačný. Najdeme v něm i silný prvek mírového úsilí: "Pokud jde o Sovětský svaz, jsou jeho zájmy zcela neoddělitelné od věci míru na celém světě."

Nelze tedy vyslovit jednoznačný soud. Jisté však je, že po Stalinově smrti v březnu r. 1953, nastal výrazný ideologický obrat, který, zejména na XX. sjezdu KSSS, postavil problém nejen mírového soužití, ale i aktivního úsilí o uhašení ohnisek války dle zahraničně-politické orientace Sovětského svazu.

21. STALINISTICKÝ SYSTÉM PO DRUHÉ SVĚTOVÉ VÁLCE A JEHO KONEC

Sovětský svaz v letech 1945-1953

Druhá světová válka podstatně změnila politickou mapu světa: v mezinárodních záležitostech zůstaly místo šesti bývalých velmocí jen dvě supervelmoci - USA a SSSR. Sovětský svaz tak dosáhl porážkou fašistického Německa postavení, jaké Rusko nikdy nemělo. Vedle mocenské váhy nabyl i nesmírné mezinárodní prestiže; miliony lidí v celé Evropě pociťovaly vděčnost hrdinům od Stalingradu, Kurska a Berlína.

Rubem sovětského vítězství byly však i obrovské ztráty. K 7,5 milionům vojáků, kteří se nevrátili z války, přistupuje 8-12 milionů mrtvých z řad civilního obyvatelstva. Území, která se dostala pod německou okupaci, byla devastována, byly na nich zničeny dvě třetiny národního jmění. Celkové přímé škody činily 128 miliard dolarů, nepřímé 357 mld dolarů. Na 25 milionů lidí bylo bez přístřeší.

Do srpna 1945 dostával Sovětský svaz dodávky od USA na základě zákona o půjčce a pronájmu, poté byly zastaveny a musel přistoupit k obnově zničené země ze svých zdrojů. Tíha obnovy ležela na bedrech vlastního obyvatelstva, reparace toto břemeno jen trochu ulehčily. Za studené války byl značně zvýšen stav armády, což odčerpávalo pracovní síly a spolu s růstem zbrojení znamenalo další zátěž pro lid.

Průmyslová výroba překročila již roku 1948 předválečný stav a rostla dále rychlým tempem. Vzhledem k válečným škodám, k opotřebení strojového parku a posléze i ke korejské válce měl ovšem prioritu průmysl vyrábějící investiční statky, ačkoliv zásobování spotřebním zbožím bylo za války nutně redukováno na minimum; to vyžadovalo od lidí další oběti. Životní úroveň proto rostla velmi pomalu, brzdila ji i nízké tempo růstu zemědělské výroby. V roce 1946 postihla zemi neúroda, na Ukrajině vypukl hladomor, když tu byly kolchozníkům násilně odbírány rezervy obilí. Příští rok byl velmi úrodný, což umožnilo zrušit přiděly, ale i v poměrně příznivém roce 1952 nedosáhla ještě zemědělská výroba předválečné úrovně, hektarové výnosy byly dokonce nižší než v roce 1913. Tento stav byl výrazem válečných ztrát a nové vlny útěku, zejména mužských pracovních sil z vesnice. Navíc byl ještě zhoršen chybami v hospedářské politice, která sešněrovala kolchozy byrokratickými příkazy. Svou roli však sehrála i okolnost, že po vyhubení 70% koní (7 milionů), 73% hovězího dobytka (17 mil.) se nesmírně oslabil reprodukční základ živočišné výroby, který by bylo možné nahradit jen masivními dovezy, na které ovšem nebyly prostředky. Také zničení 137 tis. traktorů, 49 tis. kombajnů atd. a takřka

úplné opotřebení zbývajících zvýšilo nároky na pracnost rolnické výroby. K tomu přispívalo i rozvrácení dopravy, zničení 3,5 mil. domů vesničanů, skladišť atd.

Protože se většina prostředků obracela opět především k obnově průmyslu, zemědělství nemohlo počítat se státní pomocí a naopak i ono muselo opět přispívat do akumulčních fondů. Domy a budovy zničené válkou museli si kolchozníci znovu vystavět vlastními silami, ze státních dodávek stavebnin a elektřiny byli vyřazeni. Po roce 1948 jim vláda navíc uložila ještě těžší daně než v předchozích letech. Kolchozy stagnovaly. V roce 1950 připadly více než dvě třetiny výroby masa, mléka, brambor a 90% výroby vajec na záhumenky, které představovaly pouze 1-2% veškeré půdy.

Obtížně se však žilo i v městech. V nejhustěji obydlených městech západní části SSSR byla více jak polovina bytového fondu (1.2 mil. domů) zcela zničena, zásobování vážlo, a to nejen pro úpadek zemědělství, ale i pro kritický stav dopravy i obchodní sítě. Mzdy se pohybovaly na úrovni životního minima. Ztráta nejméně 10-12 milionů mužských pracovních sil a náročnost obnovovacích prací vyvolaly nedostatek lidí a silný sklon k fluktuaci, ale i k různým formám parazitismu.

To vše mělo vliv i na politické klima. Ti, kteří očekávali, že po vítězné válce dojde k uvolnění režimu, byli zklamáni. Stalina znepokojevala navíc i skutečnost, že miliony vojáků přišly za války do cizích zemí a poznaly tak svět, který jim propaganda zakrývala. I to byl důvod, proč systém své diktatury ještě utužil. Ekenomika nevytvářela prostor pro rozvoj demokratických forem. Mimeoekonomické donucení bylo nadále pákou obnovy. Miliony lidí byly nadále deportovány do vězeňských táborů. Navrátilivší se zajatci byli přísně vyslýcháni, mnozí uvězněni, všichni diskriminováni, v táborech se ocitli Tataři, nemalá část pobaltského obavatelstva atd.

Celá tato doba kolem přelomu 40. a 50. let byla pro Sovětský svaz neméně obtížná, než urychlená industrializace 30. let. Bylo nutné řešit klubko zdánlivě neřešitelných úkolů - překonat nesmírné škody války, modernizovat obnovený průmysl, nepevolit ve vojenských nákladech a obnovit zemědělství a vnitřní tržní stabilitu. Čtvrtá pětiletka (1946-50) si svou obtížností nezažala s první a druhou. Podařilo se v ní však díky nesmírnému vypětí a obětím splnit dané úkoly. Celková průmyslová výroba dosáhla úrovně r. 1940 a přesáhla ji o 73%. 25.9.1949 vyzkoušeli v Kazachstanu s úspěchem jaderný reznět a tím se SSSR stal jadernou velmocí.

Pátá pětiletka (1951-5) si dala za cíl překročit průmyslovou výrobu z r. 1940 více než trojnásobně. I to se podařilo. Teprve tím vlastně překonala ze-

mě následky válečného opoždění. A také vytvořila předpoklady pro určité politické uvolnění.

x x x x

Dva roky po válce bylo již jasné, že spolupráce se Západem skončila a že svět spěje ke studené válce. V ideologii KSSS se na první místo dostal boj "proti americkému imperialismu" a rozvinula se i kampaň proti kosmopolitismu; byla to nová vlna ruského nacionalismu, spjatá se jménem Ždanova, který ji zahájil referátem na ústředním výberu v srpnu 1946 a pak v r. 1949. Znamenala vypovězení boje všem zahraničním vlivům. Umělcům bylo vytýkáno poklenkování před "shnilou buržoazní kulturou Západu" a nevlastenecké tendence. Byly zfalšovány dějiny techniky, takřka všechny významné vynálezy byly přiřčeny Rusům. Sovětské ^{vědy} ~~vědy~~ byly politickými zásahy a z nich vyplývající izolací od světa způsobeny nesmírné škody. Z tradičních oborů byla snad nejvíce postižena genetika: byla označena za buržoazní pavědu, postavena mimo zákon a nahrazena tzv. pokrekovou agrobiologií šarlatána Lysenka a jeho žáků. Ústavy a laboratoře genetiky byly zrušeny, univerzitní učebnice zničeny, pedagogové propuštěni. Rovněž kybernetika byla prohlášena za buržoazní pavědu. Tím se zpomalil technický pokrok, struktura průmyslu zůstávala zastaralá, což se projevilo zejména zaostáváním chemického průmyslu.

Jaké poměry panovaly v tomto období v centru moci?

Informace o Stalinově duševním stavu v posledních letech jeho života nejsou dodnes přístupny. Je však známo, že Kreml v mnohém připomínal dvůr orientálního despota. Členům politbyra diktoval Stalin prakticky každý krok jejich života, podle jeho přání s ním museli v kteroukoliv denní i noční hodinu zasedit nebo se dívat na západní filmy. Přitom vnucoval celé zemi diskusi o zcela vedlejších problémech - např. o otázkách jazykovědy a j. Ale důležité vnitřní i zahraničně politické problémy zůstávaly neřešené. Projevovala se úzkost a krize vysoce centralizovaného řízení, soustředěného v ruce Stalina a jeho sekretariátu. Nesporné je, že se ještě zvýšila chorobná podezřívavost. V roce 1949 byli popraveni leningradští straničtí funkcionáři a člen politbyra Vozněsenskiĭ, který měl hlavní podíl na úspěšné organizaci válečné výroby a na jejím převedení na výrobu mírovou. Stalin nevěřil ani Molotovovi a Voršilově, podezříval je, že jsou špióni, Molotovovu manželku dal uvěznit. Pečátkem roku 1953 byla zatčena skupina význačných lékařů, většinou židů a obviněna z vraždy Ždanova a dalších státníků. K procesu však již nedošlo, protože 5. března 1953 Stalin zemřel.

Degradace politické role lidově demokratických zemí

Vznikem studené války v r. 1947-8 skončilo období, kdy byla zemím lidově demokracie poskytována určitá míra autonomie, kdy se směle mluvilo o specifických cestách k socialismu. Stalin dal nyní najevo, že od nich vyžaduje naprostou poslušnost. V lednu 1948 vyslovil Dimitrov myšlenku, že lidově demokratické země utvoří v nedaleké době federaci či konfederaci. Tento plán Stalina velmi podráždil, odmítl ho a rozhodl se zaútočit na zemi, kde byl sice režim nejbližší sovětskému modelu, kde však měla komunistická strana takeovou podporu vlastního lidu, že při jednáních s KSSS byla tvrdým partnerem. Touto zemí byla Jugoslávie. Stalin a Molotov poslali jugoslávské straně dva dopisy, v nichž napadli její politiku. Když jugoslávci tuto kritiku odmítli a pozvali delegaci KSSS do Bělehradu, aby obě strany prozkoumaly situaci, Stalin jejich návrh nepřijal a předložil celý spor k projednání Informačnímu byru. (Existovalo v letech 1947-1956, sdružovalo komunistické strany SSSR, zemí lidově demokracie, Francie a Itálie.) Když Jugoslávci odmítli vměšování do jejich vnitřních záležitostí pod rouškou kritiky, vztahy mezi nimi a zeměmi sovětského bloku se postupně zhoršovaly a brzy se vyhroutily do krajního nepřátelství: v listopadu 1949 přijalo Informační byro rezoluci nazvanou "Jugoslávská komunistická strana v noci vraždí a špienu".

Pe roztržce s Jugoslávií se rozhodl Stalin znemožnit komunistům v lidově demokratických zemích, aby se pokoušeli postavit se proti jeho vůli a sovětské hegemonii. Zároveň je podněcoval k utužení diktatury, kterýžto proces by ovšem byl probíhal i bez jeho nátlaku - i když snad v mírnější formě a kratší dobu. Jakýkoliv náznak odporu proti mocenskému monopolu byl ve všech zemích lámán rozsáhlou a tvrdou perzekucí, která postihla politickou opozici, církev i řadové občany, kteří pouze dali najevo své názory, chtěli odejít ze země nebo se bránili proti kolektivizaci svého hospodářství. Státisíce byly uvězněny, tisíce popraveny. Oběťmi další vlny represí se stali komunističtí vůdcové, které si Stalin libovolně vybíral s jediným účelem: aby zastrašil všechny estatní a preventivně v nich udusil jakoukoliv myšlenku na odpor proti němu nebo na opakování jugoslávského příkladu. A tak byli mnozí předáci těchto zemí zlomeni mučením a psychickým nátlakem, aby se v monstrprocesech přiznávali k nejabysurdnějším zločinům: že chtěli ve spojení s Titem zavraždit Rákosiho, Dimitrova či Gottwalda, obnovit kapitalismus a pod. Na popravišti skončili mimo jiné Rajk v Maďarsku, Kestev v Bulharsku, Slánský a Clementis v Československu. Role prvních mužů ve státě nebyla při tomto stalinistickém tažení ve všech zemích stejná: Rákosi a Červenkov projevíli v určeném směru iniciativu, Gottwald po počátečním odporu kapituloval před Stalinevým požadavkem, Bierut

sice dal souhlas k zatčení Gomulky, ale jeho proces oddaloval a tím ho i fyzicky zachránil. Jestliže však úzký okruh vůdců věděl, jak se věci mají, většina řadových komunistů a hodně nestraníků věřila na čas i těm nejabsurdnějším obviněním, protože za nimi stála autorita Stalina a ostatních vůdců.

Víra v pravdivost obvinění během politických monstrprocesů pramenila i ze zklamání, které přinášel v satelitních zemích i vývoj ekonomiky. V obžalovacích spisech byly totiž neúspěchy ekonomiky vydávány za důsledek sabotáže obviněných. Ve skutečnosti však šlo o chyby v hospodářské politice. Ty byly jak důsledkem plného převzetí centralistického modelu sovětské ekonomiky, tak i nedostatečné vzájemné ekonomické spolupráce.

V roce 1949 vznikla sice Rada vzájemné hospodářské pomoci, byla však založena na chybném principu budování autarkních ekonomik a na nerovnoprávném obchodu. Proto nepodnítila rozvoj mezinárodní dělby práce ve svém rámci, ale naopak oslabovala tempo a kvalitu růstu a vedla k budování paralelních a neefektivních kapacit.

Nutnost industrializace uznávali ve většině lidově demokratických zemích nejen komunisté. A první hospodářské plány také přihlížely ke konkrétním podmínkám každé země. Vznik studené války sebou však nutně nesl i hospodářské obtíže. Vývoz z USA do zemí RVHP takřka ustal. Po vypuknutí korejského konfliktu počítal Stalin s třetí světovou válkou a rozhodl se pro novou vlnu zbrojení, jež dopadla i na lidové demokracie. Na sovětský nátlak byly podstatně zvýšeny původní úkoly pětiletých plánů. Více méně se je podařilo splnit, ale jen za cenu porušení ekonomické rovnováhy.

Počátkem padesátých let počala v těchto zemích též kolektivizace zemědělství. Strukturální přestavba zemědělství i tu byla objektivní nutností, rolnická malovýroba, která tu hrála velkou roli, neměla perspektivu a mizela ostatně i ve všech vyspělých zemích. Avšak ve východní polovině Evropy se tento problém začal řešit podobně jako v SSSR ve 30. letech násilnou kolektivizací a to rychlým tempem. Následkem byl pokles zemědělské výroby a tím pokles životní úrovně jak rolníků, tak ostatních pracujících.

Obtíže a zbytečné ztráty byly však jen jednou stránkou hospodářství na počátku padesátých let. Tyto negativní jevy měly svou protiváhu. Lidé v zásadě vítali výstavbu nových továren a na obyvatele vesnice, kde byl dříve samovazač výjimkou, nutně zapůsobil příjezd kombajnů. A v budoucnosti, po korektuře hospodářské politiky, tyto kladné pocity přirozeně zesílily.

Kladným jevem počátku padesátých let byl i rozvoj kultury. Ve vztahu k umělecké tvorbě sice vládla ždaněvština, ale pro většinu lidí byl důležitější růst kultury do šířky: díky enormním investicím se značně zvětšila síť škol, knihoven, kin, divadel. Dětem z dělnických a rolnických rodin se širece

rozevřel přístup na střední a vysoké školy. Byla odstraněna negramotnost, která se v předválečném Polsku, Rumunsku, Jugoslávii a Bulharsku pohybovala mezi 23 a 45%.

A tak se komunistické režimy ani v době největšího teroru a nejherších chyb v hospodářské politice nedržely jen represí nebo přítomností sovětských vojsk (která ostatně v Bulharsku a Československu ani nebyla). Měly vždy svou sociální základnu. Protože nejchudším vrstvám se vedlo i v době největších obtíží lépe než dříve a kulturní úroveň lidu se i při tvrdé cenzuře zvyšovala. Režimy si přitom vytvářely mocenskou elitu ve stranických a státních (zejména policejních a vojenských) aparátech. Zvláště spolehlivou oporou byly nové kádry, dosazené po čistkách na uprázdněné funkce, pro jejichž výkon neměly schopnosti. Mnozí z těchto lidí prošli školením v SSSR a z jejich řad byla i vybírána sovětská agentura. V celé mocenské elitě převládlo vědomí závislosti na Sovětském svazu.

Odlišnou cestou šla Jugoslávie. I tam po roztržce se Sovětským svazem zesílila politická perzekuce, byla ovšem namířena proti prosovětským elementům v komunistické straně. Izolace od sovětského bloku, který s Jugoslávií přerušil veškeré hospodářské vztahy, však nutila jugoslávské komunisty k zamyšlení nad celým politickým a ekonomickým systémem. Jestliže přejmenovali svou stranu na svaz komunistů, symbolizovali tím rozchod se sovětským modelem. Převedli decentralizaci, v továrnách byly zřízeny volené dělnické rady, kterým podléhá vedení podniku, rolníci mohli vystupovat z družstev a občané mohli volně cestovat do ciziny. Celé ovzduší veřejného života se i při mocenském monopolu svazu komunistů uvolnilo.

22. LIDOVÉ DEMOKRATICKÉ REVOLUCE V EVROPĚ

Po první světové válce odpadla od kapitalismu jediná země - Rusko, po druhé světové válce se k dosud jediné zemi raného socialismu připojily i další země, v Evropě to bylo Československo, Polsko, Jugoslávie, Bulharsko, Albánie, Rumunsko, Maďarsko a Německá demokratická republika. Socialismus přestal být záležitostí jedné země a postupně se vytvářel pod vedením SSSR tábor socialismus budujících zemí.

Základní příčina lidově demokratických revolucí, jak je přechod těchto zemí k socialismu po druhé světové válce nazýván, spočívala jednak v zhroutění fašismu a dále v neschopnosti dosavadních režimů řešit klíčové problémy ze-

mě a obyvatelstva v meziválečném období. Aktivním prvkem tu pak byla snaha širokých lidových vrstev, především dělnické třídy o seberealizaci, o svou přeměnu z objektu v subjekt ekonomického, sociálního a politického vývoje.

Podmínky pro takovouto revoluční restrukturalaci byly ovšem nejen v zemích východu, nýbrž i v některých dalších zemích západní Evropy. Situace a výsledky však byly v obou případech ovlivněny tím, že do procesu revoluce zasahovaly výše zmíněné zájmy supervelmocí. Zatímco SSSR lidově-demokratická revoluční hnutí podporoval, USA a Velká Británie se s úspěchem snažily jejich síly omezovat a znemožnit jim ustavit se jako nová moc. Rozhodující podmínkou pro dovršení lidově demokratické revoluce bylo, aby se země nacházela ve sféře vlivu SSSR, aby jeho armády stanuly v průběhu války na území dané země (s výjimkou Albánie) a aby hegemonem byla komunistická strana. Tuto hegemonii měla získat zejména svou aktivitou v národně osvobozenéckém boji (zvláště Jugoslávie, ale i Československo), či v boji proti vlastnímu fašismu (např. Bulharsko), nebo díky podpoře SSSR, který využíval pozic v dané zemi vyplývajících z faktu vítězství země (např. v Spojenecké kontrolní komisi, viz Rumunsko, Maďarsko), či z váhy v antihitlerovské koalici (řešení polské otázky v Jaltě) k oslabení nekomunistických sil a k posilování moci komunistických stran. Válka působila v tom smyslu, že oslabilu pozice kapitalismu a že nesmírně vzrostla autorita SSSR a přitažlivost socialismu.

Podmínkou pro vznik lidově demokratické revoluce nebyla sociálně ekonomická úroveň země, ale pro její další vývoj nebyla bez významu. Jednou z potíží tohoto procesu ve východní Evropě bylo i to, že jedině Československo a sovětské okupační pásmo v Německu patřily mezi průmyslově vyvinuté státy. Zvláště pak tu bylo ve výhledě Československo, země s velkým podílem dělnické třídy, která měla značné zkušenosti z odbojáckého i politického boje. Ostatní země byly agrární či agrárně průmyslové, v řadě z nich existovaly dokonce feudální přežitky. Například v Bulharsku, Jugoslávii a Rumunsku tvořili rolníci 4/5, v Polsku 2/3 a v Maďarsku 1/2 obyvatelstva. Sociálně ekonomický charakter země měl vliv jen na závažnost či dosah jednotlivých opatření v této oblasti, i když ani při realizaci ekonomických opatření (znárodnění, pozemková reforma) nebyly mezi jednotlivými zeměmi rozdíly.

Charakteristická pro lidově demokratické revoluce byla etapovitost. Na rozdíl od ruské revoluce, která krátce po úneru r. 1917 nabyla otevřeně třídního charakteru a vyústila až k otevřené občanské válce vedené pod hesly boje za diktaturu proletariátu, probíhaly lidově demokratické revoluce ve dvou fázích.

První z nich, která v zemích okupovaných začala již v průběhu války, měla národní i demokratický charakter, protože řadu opatření uskutečňovala pod

národními hesly či pod hesly boje proti domácímu fašismu. V politické oblasti pak spolupracovaly komunistické strany s národní a protifašistickou buržoazií a s reprezentanty jiných vrstev (např. rolnictva), které se také podílely na moci. Boj byl v této fázi zaměřen proti těm politickým silám, které byly odpovědné za kapitulaci země, za její porážku, které spolupracovaly s okupantem či byly oporami vlastního fašistického režimu. Z hlediska sociálního se jednalo hlavně o velkoburžoazii či velkostatkáře.

Podstatou druhé etapy, tj. období přerůstání národně demokratické revoluce v socialistickou, byl boj mezi dvěma složkami dosavadní mocenské koalice, tj. mezi komunistickou stranou a reprezentanty buržoazie a některých dalších vrstev.

Rozdíl mezi zeměmi, kde tyto revoluce probíhaly, nebyly ani v cíli. Ať už byly představy komunistů o socialismu jakékoliv - ale třeba mít na vědomí, že se znal jen jeden socialismus - v důsledku konfliktu supervelmocí a klíčového vlivu SSSR v těchto zemích byl výsledek všech lidově demokratických revolucí nakonec stejný, a to sovětský model socialismu, charakterizovaný menopel^{em} moci komunistických stran, znárodněním průmyslu, plánovaným hospodářstvím a kolektivizací zemědělství. Úvahy či pokusy o specifické cesty se tedy nakonec netýkaly cíle, nýbrž zredukovaly se jen na strategii a taktiku, jak tehet^o cíle dosáhnout. Teprve po dokončení lidově demokratické revoluce, tj. po dobytí úplné moci komunisty, došlo k pokusům v jednotlivých zemích o úpravu či reformy tohoto sovětského modelu.

Dosažení hegemonie komunistických stran, tohoto klíčového předpokladu revoluce, záviselo v první etapě na specifických podmínkách v jednotlivých zemích východu. V zemích Německem či Itálií okupovaných (Československo, Jugoslávie, Albánie, Polsko) byl hlavním úkolem za války boj proti okupantům, boj za obnovení státní suverenity. Ve všech těchto zemích se rozhořel národně osvobozenec^{ký} boj, který měl ovšem různou intenzitu i charakter. Byl však platformou, na níž byl boj o hegemonii vybejován. V některých zemích došlo vlastně již v průběhu tohoto boje k jakési občanské válce mezi silami, které spolupracovaly s okupanty (např. ustašovci nezávislého Chorvátska) či silami, které v zájmu západní emigrace a pod jejím vedením vedly boj s okupanty (např. tzv. Mihailevičovi četníci v Srbsku). V průběhu národně osvobozenec^{kého} boje se pak v Jugoslávii a Albánii vytvořily jakési antifašistické fronty, v nichž rozhodující silou byli komunisté, které se staly jedinými nositeli národně osvobozenec^{kého} boje. Obě země byly fakticky osvobozeny vlastními silami. Ještě v průběhu války se pak tyto antifašistické výbery přeměnily ve vlády, v nichž rozhodující pozice zaujali již komunisté. V zájmu mezinárodního uznání takto vzniklých vlád, dal Sovětský svaz v Jaltě souhlas k doplnění jugosláv-

ské vlády zástupci královské emigrace. Na tuto podmínku přistoupila i jugoslávská vláda, v jejímž čele byl maršál Tito, neboť ve skutečnosti neměla toto opatření ráz dělby moci mezi komunisty a zástupci západní emigrace. Ostatně již v říjnu 1945 podal Šubašić, hlavní představitel těchto kruhů, demisi a tím byla likvidována vlastně uměle utvořená opozice v rámci národní fronty. V Jugoslávii a Albánii měl tedy národně osvobozenecý boj ráz výrazně vyhraněného třídního střetnutí a revoluce měla silný sociální charakter, takže přerostla do socializační fáze již v průběhu války. Tehdy se také zde začal proces vyvlastňování buržoazie, který se uskutečňoval cestou konfiskace majetku německého státu, válečných zločinců a kolaborantů. Koncem roku 1945 bylo v Jugoslávii ve vlastnictví státu již 80% průmyslu, skoro celý bankovní systém, velkoobchod i zahraniční obchod. Během roku 1945 byla uskutečněna také pozemková reforma, která ponechala velkostatkářům pouze 30 ha a církvi 20 ha půdy. Ze zkonfiskované půdy bylo 51% přiděleno bezplatně rolníkům a 49% bylo určeno k zakládání státních statků a zemědělských družstev.

Podobně tomu bylo v Albánii. Již v roce 1944 byly postaveny pod státní kontrolu průmyslové podniky a akciové společnosti, veškerý velko- i maloobchod a v zahraničním obchodě byl zaveden státní monopol. Byl zkonfiskován veškerý majetek Němců, Italů a politických uprchlíků, byla znárodněna Národní banka. V srpnu 1945 byl vydán zákon o pozemkové reformě, na jehož základě byla vyvlastněna převážná většina půdy a výrobních prostředků statkářů, církve, obchodní buržoazie a bohatých rolníků. Půda byla rozdělena mezi bezzemky a malorolníky. Ani v Albánii ani v Jugoslávii nebyla tato opatření předmětem politického boje, protože pozice odpůrců komunistů byly zcela zanedbatelné.

V Polsku byla situace komplikovanější. Po porážce v r. 1939 odešla polská vláda do Londýna, doma pod jejím vedením vznikaly odbojové organizace. Jejich ozbrojená složka, Armija krajowa (AK), čítala na 400.000 členů. Naopak počátky komunistického odboje byly velmi svízelné. Strana byla totiž rozpuštěna Komunistickou internacionálou v roce 1938 a obnovila se pod názvem Polská dělnická strana až v roce 1942. Její ozbrojená složka Armija ludowa byla početně slabší (asi 100.000 členů). Polská emigrační vláda v Londýně byla pak jedinou představitelkou polského státu a byla uznávána nejen západními mocnostmi, ale i Sovětským svazem. Situace byla i o to složitější, že značná část politických představitelů pravice a středu, které bojovaly proti okupantům, ale i značná část polského národa byly zaměřené protirusky a protisovětsky. Vzhledem k tomu, ale i ke své převaze, nebyla západní emigrace ochotna přistoupit na dohodu s komunistickým odbojem ať doma či v Moskvě (jako tomu bylo v případě Československa), ani vstoupit do politické lidové demokratické koalice. Komunisté tudíž měli jen malou šanci, že zaujmou přirozeným způsobem

důležité pozice v mocenských orgánech. Tehdy zasáhl SSSR, který po katynském případu přerušil diplomatické styky s polskou londýnskou vládou a orientoval se na komunisty, kteří po dohodě domácího vedení s moskevským a v koalici s dalšími stranami vytvořili tzv. lublinskou vládu a dali jí program lidově demokratické transformace. Pozice londýnské vlády, dosud uznávané západními spencenci, i jejich ozbrojených složek doma byly však také silně oslabené varšavským povstáním, které vypuklo 1. srpna 1944 a bylo nacisty krvavě potlačeno, když sovětská i polská východní armáda se zastavily na břehu Visly, v předměstí Praga. Polskou otázku pak řešili představitelé velmocí na konferenci v Jaltě. Zde slavil SSSR vítězství, neboť bylo dohodnuto, že za základ nové vlády bude vzata lublinská vláda, která bude doplněna několika představiteli z Londýna. Ministerský předseda polské londýnské vlády Mikolajczyk s dohodou souhlasil, narazil však na odpor většiny členů vlády a musel preto odstoupit. Stal se pak členem lublinské vlády, která byla uznána všemi velmocemi.

S postupem Rudé armády obnovovala Polská dělnická strana nejen své organizace, ale přebírala v koalici s ostatními stranami i veškerou moc na osvobozeném území. Tato koalice pod vedením komunistů získala náskok před Mikolajczykem, který teprve po návratu do Polska mohl začít budovat svou stranu - Polskou lidovou stranu (PSL) a postupně pronikat i do mocenských orgánů.

V Polsku sice nebyl na rozdíl od Jugoslávie a Albánie boj rozhodnut za války, ale komunisté i díky podpoře SSSR na mezinárodním poli a okupaci země Rudou armádou tu nakonec získali mocenskou hegemonii, důležitý předpoklad k dalšímu rozvoji revoluce. Příznivé výchozí pozice komunistů byly posíleny i úzkou spoluprací se socialistickou stranou, a to nejen v otázkách politických, ale i při realizaci ekonomických opatření. Tak jako i v jiných zemích i zde vývoj směřoval k sloučení, které bylo uskutečněno koncem roku 1948, i když první návrhy na sloučení se začaly objevovat brzy po odstranění Mikolajczyka z vlády, tj. v polovině roku 1947. K porážce Mikolajczyka přispěla i ta skutečnost, že se komunistům podařilo zabránit sloučení obou rolnických stran - Mikolajczykovy a lidové strany, která již za války vytvořila koalici s komunisty; obě byly reprezentanty rolnictva. Vzhledem k tomu, že se zachovaly i ozbrojené síly londýnské vlády, docházelo po skončení války mezi nimi a orgány lidové moci či Rudé armády k střetnutím, takže vývoj se po válce měl i zde určité rysy občanské války.

Součástí boje proti pozicím buržoazie byla i opatření v oblasti sociálně ekonomické. Zákon o pozemkové reformě byl vydán ještě před vstupem Mikolajczyka do vlády, tj. v září 1944. Jeho hlavní zásadou bylo vyvlastnění pozemků Němců a zrádců odsouzených soudy, dále zemědělských objektů nad 100 či 50 ha podle krajů. Půda byla rozdělena bezzemkům a malým rolníkům nejvýše ve

výměře 5 ha. Provádění pozemkové reformy naráželo na značné potíže, neboť statkáři a zbytky AK rolníky zastrášovali, takže se sami báli půdu přijímat, jelikož nevěřili v trvalost lidové vlády, či se obávali násilné kolektivizace. Rozhodující pro pozemkovou reformu byla nově získaná území na západě, která Polsku spojenci přiřkli jako kompenzaci za území, které připadly SSSR. Zde bylo konfiskováno na 3.600.000 ha, zatímco na starých územích jen 2 600.000 ha. Pozemková reforma na nově získaném území se tak stala součástí osídlovací akce.

Zatímco pozemková reforma se nestala předmětem boje (v lidovém referendu v červnu 1946 se vyslovila pro pozemkovou reformu i PSL), neproběhlo tak hladce znárodnění. Návrh na znárodnění připravily společně Polská dělnická a Polská socialistická strana koncem roku 1945, tj. v době, kdy již byl členem vlády Mikolajczyk. Boj se vedl jednak o hranici, od níž mají být podniky znárodněny, jednak o odškodnění, proti němuž se PSL postavila. Zákon byl však schválen podle původního návrhu a tím se upevnila ekonomická základna lidově demokratických sil, zatímco pozice pravice byly silně podlomeny. O konečném výsledku tohoto konfliktu pak rozhodly volby, s nimiž se počítalo již na jaře 1946. Když však PSL odmítla návrh komunistů na společnou kandidátku, na níž by byla zastoupena ještě socialistická strana, levicevá lidová strana a další dvě menší strany, protože požadovala větší zastoupení než paritní s PPR, PPS a SL, byly volby odloženy na leden 1947. V nich byl uzavřen volební blok PPR, PPS, lidové strany, demokratické strany, k němuž se na západních územích připojily levicevé frakce strany práce a PSL. Tento blok získal 80% hlasů, zatímco PSL jen 10,3% hlasů. Vítězstvím ve volbách byly v podstatě vyřešeny nejdůležitější otázky boje o moc; byly zvoleny a vytvářeny nové státní orgány a přijata tzv. malá ústava. Mikolajczyk záhy emigroval a PSL přestala existovat.

Bulharsko patřilo mezi spojence Německa a vypovědělo válku USA a Velké Británii. Přestože nešlo o okupovanou zem, rozvinul se zde antifašistický boj proti vlastnímu fašistickému režimu. Jeho vrcholným orgánem byla Vlastenecká fronta, v níž hráli od počátku vedoucí roli komunisté. V září 1944 vypověděl SSSR válku Bulharsku a tím znemožnil vládě, aby v rámci vyhlášené neutrality zabránila vstupu sovětských vojáků do země. Vzápětí nate v noci na 9. září 1944 vstoupily partyzánské jednotky do Sofie, zatklily ministry, regenty a většinu fašistických funkcionářů. Téhož dne byla vytvořena vláda Vlastenecké fronty, v níž komunisté obsadili nejdůležitější ministerstva a v níž byl zastoupen ještě Bulharský lidový zemědělský svaz, skupina Zveno a sociální demokraté. Nejzávažnějším konfliktem uvnitř Vlastenecké fronty byl spor s Bulharským zemědělským svazem (BZS), který se podařilo komunistům oslabit

jeho rozštěpením. Po odstranění dr. Dimitrova-Gemeta z jeho vedení a po jeho útěku do zahraničí vystoupila část vedená Petkovem z Vlastenecké fronty a spojila se s pravicovými sociálními demokraty. V bulharské sociální demokracii byla totiž otázka vztahu ke komunistům příčinou diferenciačního procesu ve straně, který vedl až k faktickému oddělení obou křídel; pravicové se spojilo i ve volbách s opozicí, levicové šlo s Vlasteneckou frontou a nakonec přes značné obtíže se sloučilo s komunisty v květnu 1948. Do vývoje zasáhly i západní mocnosti přes Spojeneckou kontrolní komisi. Prosadily odložení voleb a povolení legální činnosti 4 nových politických stran, které byly v opozici proti vládě. Volby v listopadu 1945 však potvrdily rozhodující pozice Vlastenecké fronty, která získala 88% hlasů. V nových volbách konaných v říjnu 1946 a po lidovém referendu, v němž drtivá většina voličů rozhodla o republice, získala Vlastenecká fronta 70% a do čela vlády byl postaven G. Dimitrov. Poté byla opozice rozbita odsouzením a popravením Petkova a rozpadem jeho strany. Pravicová sociální demokracie tak ztratila významného spojence a během léta 1948 byla potlačena. Boj o monopol moci byl dokončen.

V Bulharsku nesehrála pozemková reforma v boji o moc takeovou úlohu jako v některých jiných státech, neboť již v době osvobozené války v 19. století se provedla parcelace tureckých statků. Bulharský stát podporoval především zakládání zemědělských družstev. Zákonem o pozemkové reformě z března 1946 bylo zkonfiskováno pouze 50.000 ha. Komplikovanější situace byla v průmyslu. Tam německý majetek připadl z titulu reparací SSSR, který z něj pak vytvořil smíšené bulharsko-sovětské společnosti. I když stát měl v ruce těžký průmysl - základem státního sektoru byly předrevoluční státní podniky a podniky zkonfiskované válečným viníky a zrádcům. Přesto 80% průmyslu, díky velké převaze lehkého průmyslu, zůstalo v rukou kapitalistů. Vliv západních mocností v Spojenecké kontrolní komisi zabránil hlubším zásahům do ekonomiky, a proto byly potlačeny možnosti působení kapitalistických prvků v ekonomice pomocí finančních opatření, státního monopolu v zahraničním obchodě a státní a dělnickou kontrolou. Tím byla zmenšena i ekonomická základna nesocialistických sil v zemi. Znárodnění bylo dokončeno až po rozbití opozice koncem roku 1947.

V Rumunsku, které bylo také spojencem Německa, nevznikl masový antifašistický boj, i když komunisté spolu s některými dalšími demokraty založili Antifašistickou frontu. V létě 1944, když se sovětská vojska blížila k rumunským hranicím, vznikl Národně demokratický blok, v němž byli kromě komunistů zastoupeni sociální demokraté a představitelé bývalých největších politických stran caranistické a liberální. Tento blok připravil spolu s králem,

dvorní kamrilou a částí generality protiněmecký převrat. Palácový puč umežnil, aby moc zůstala v rukou buržoazie a protikomunistických sil. Svých pozic chtěly využít k oslabení komunistické strany a k likvidaci revolučního hnutí. Přítomnost Rudé armády a rozhodující postavení SSSR v Spojenecké kontrolní radě realizaci tohoto cíle vylučovalo. V říjnu 1944 vytvořili komunisté spolu s levicovou sociální demokracií a Grozovou Zemědělskou frontou Národně demokratickou frontu, orgán, který se stal nástrojem proniknutí komunistů do vlády. Podnětem likvidace Radescovy vlády byl návrh na pozemkovou reformu předložený Národně demokratickou frontou, která se měla provádět živelně a prostřednictvím rolnických výborů. Její provádění aktivizovalo vesnické masy a současně oslabovalo pozice buržoazie. V době demonstrací proti Radescově vládě došlo ke srážce s policií a vojskem. Do vývoje zasáhl SSSR prostřednictvím Spojenecké kontrolní rady i přímou intervencí náměstka ministra zahraničí A. Vyšinského. Král byl nucen respektovat požadavek, že pro SSSR je přijatelná pouze vláda složená z demokratů a schválil novou vládu, v jejímž čele byl představitel Zemědělského svazu dr. Greza úzce spolupracující s komunistickou stranou. Západní spojenci si vynutili, že do vlády byli přijati dva zástupci opozičních stran. Vláda se musela dále zavázat, že umožní opozici účast ve volbách a vydávat vlastní tisk. Tato vláda byla pak uznána i západními spojenci. Nástrojem boje proti nekomunistickým silám byla též očista od všech fašistických živlů v armádě i státním aparátě.

První volby se konaly v listopadu 1946 a zvítězil v nich Blok demokratických stran vedený komunisty, který získal 71% hlasů, zatímco opozice 17% hlasů. Nová vláda začala provádět i některé sociálně ekonomické změny. Znárodnění nebylo možné, neboť západní mocnosti měly silné pozice v rumunském, zejména naftovém průmyslu. Proto byla 1. ledna 1947 znárodněna pouze Národní banka a v květnu 1947 byl přijat zákon o organizaci státních správ v průmyslu, který vlastně znamenal zavedení státní kontroly. Znárodnění bylo provedeno až v červnu 1948 po dokončení politického boje o moc. Buržoazie byla zbavena posledních mocenských pozic odsouzením Mania a Brătianu, představitelů tzv. historických stran, vyloučením Tataresca a dalších, kteří představovali opozici vůči komunistům a abdikací krále Michala v prosinci 1947. Volby konané v únoru 1948 jen potvrdily tento status quo. Tím byla otevřena cesta k vytvoření nové vlády, reformě a očištění státního aparátu i dalším opatřením, jako bylo přijetí nové ústavy.

Ani v Maďarsku se nerezvinul masový protifašistický boj. Formování protifašistické opozice ztěžovala ta skutečnost, že část protiněmecké opozice byla zároveň protisevětská a snažila se vytvořit národní jednotu bez komunistů, levicových sociálních demokratů a radikálních rolnických vrstev. Sjedne-

covací proces protifašistických a demokratických sil urychlila sice německá okupace země, ale první oficiální orgán národně osvobozenického boje (Maďarská fronta) vznikl až v květnu 1944. Ten však již nedokázal zmobilizovat široké masy k ozbrojenému boji. Koncem roku 1944 vznikla na principu široké koalice Maďarská národní fronta nezávislosti a záhy nato Prozatímní národní shromáždění a prozatímní vláda. Rozhodující roli v tomto procesu sehrála sovětská armáda, která vlastně za postupného obsazování země rozbíjela starý mocenský aparát, likvidovala fašistické strany a organizace a předávala moc do rukou od zdola nahoru nově vytvářených mocenských orgánů.

V koalici těchto antifašistických sil byly pozice komunistické strany slabé a hegemonii vlastně měla Nezávislá rolnická strana, která ve volbách v roce 1945 získala 56% (sociální demokracie 17% a komunisté 16%) hlasů. Suverénní postavení této rolnické strany v agrární zemi nemohla přes uskutečnění pozemkové reformy, kterou ostatně navrhla Národní selská strana, komunistická strana ohrozit. Zvláště také proto, že sociální demokracie se vlastně v otázce spolupráce s komunisty rozštěpila. I levice se dlouho držela teorie "třetí cesty", kterou spojovala s demokratickým socialismem a teorií "mestu" mezi západem a východem. Ani vytvoření levicového bloku s levicí sociální demokracie a Nezávislou rolnickou stranou podstatně neupevnilo pozice komunistů. Proto byl použit recept o protistátním spiknutí (jako na Slovensku v roce 1947 za podobné mocenské situace), do něhož měli být zapleteni vedoucí představitelé Nezávislé maloroľnické strany. Jelikož se jednalo o poraženou zemi, zasáhly do vývoje sovětské orgány, které zatklý generálního tajemníka této strany a její předseda a současně ministerský předseda se již nevrátil z cesty do Švýcarska. Vedoucí funkce byly pak obsazeny levicovými politiky.

V Maďarsku nesehrála pozemková reforma takovou roli jako např. v Československu. S iniciativou přišla totiž Nezávislá rolnická strana a nepříznivě působil také ten fakt, že nedostatek půdy spadající pod pozemkovou reformu neumožnil uspokojit všechny rolníky. Komunisté však vypracovali hospodářský program, který nakonec přijala i vláda. Předpokládal vytvoření státního dozoru nad velkými bankami a kartely, převzetí klíčových průmyslových podniků do státního vlastnictví a překonání inflace. Po volbách v roce 1947, v nichž koalice demokratických stran v čele s komunistickou stranou získala přes 60% hlasů, vypracovali komunisté nové ekonomické směrnice, které spojovaly boj na obranu stabilizace s ofenzivou proti velkokapitálu během celého přechodného období, ve kterém se prohlubovala státní kontrola kapitalistického podnikání a kapitalistický sektor byl zestátněn "suchou cestou" (jakási aplikace NEPu na maďarské poměry). Vliv komunistické strany a levicového bloku u-

možňoval i v tomto období výraznější útoky na pozice velkokapitálu. Tak již v červnu 1946 byly znárodněny doly a koncem roku vstoupilo v platnost nařízení o převzetí největších podniků těžkého průmyslu státem. V červenci 1947 díky změně poměru sil po zlikvidování Nezávislé maloroľnické strany byly znárodněny banky. Znárodnění bylo dokončeno v roce 1949 současně se splněním tříletého hospodářského plánu.

V Německu - hlavním činiteli války - přešla moc po jeho porážce do rukou spojenců, kteří na základě usnesení Postupimské konference měli realizovat 4 zásady: denacifikaci, dekartelizaci, demilitarizaci a demokratizaci. I když bylo Německo rozděleno do 4 okupačních pásem, počítalo se s vytvořením jednotného Německa. Vývoj v sovětském a západních okupačních pásmech probíhal však tak odlišně, že naděje na sjednocení Německa se zmenšovaly až byly nereálné. Rozdělení podporoval jeho mezinárodně politický význam, který se zvyšoval v souvislosti s rozpadem antihitlerovské koalice.

Ve východním Německu převzala sovětská armáda na sebe úkol rozbít starý mocenský aparát a očistit jej od fašistických živlů. Na vzniku nového státního aparátu se podílely jen povolené politické strany v čele s komunistickou. Všechny tyto strany se sdružily v antifašistickém bloku. Sovětská okupační správa nepřipustila vznik opezičních stran, takže moc na zemské úrovni, neboť celopásmová vláda nebyla povolena, se soustředila v této koalici, kde měla převahu komunistická strana, s níž úzce spolupracovala sociální demokracie. Na rozdíl od satelitů Německa neprobíhal zde mocenský boj a vlády se mohly soustředit na uskutečnění sociálních a demokratických referem. Umožnil to i ten fakt, že se vlastně záhy vytvořila akční jednota komunistické a sociálně demokratické strany se společným programem a společným pracovním výborem. Spolupráce směřovala k sjednocení obou stran, které se uskutečnilo již v dubnu 1946, kdy byla vytvořena Jednotná socialistická strana Německa. V západních okupačních pásmech však narazil sjednocovací proces na nesouhlas tamního vedení sociální demokracie a neuskutečnil se.

Tak jako v ostatních zemích lidové demokracie i zde byl uskutečněn zásah do pozemkové držby. Komunistická strana navrhla konfiskaci velkostatkářské půdy a konfiskaci majetku válečných zločinců a nacistů bez ohledu na výměru půdy. O tom, které statky budou konfiskovány, rozhodovaly roľnické komise, takže pozemková reforma zároveň vedla k aktivizaci venkovského obyvatelstva. Její význam spočíval dále v tom, že byly částečně likvidovány základy německého imperialismu, tj. moc junkerstva a vliv některých monopolů a bank na venkově. Ústřední postavou na vesnici se stal střední roľník a současně byl položen základ pro upevnění svazku komunistické strany s roľníky.

Paralelně probíhal i boj proti monopolům, který byl v první fázi usnad-

něn potrestáním válečných zločinců z řad představitelů některých význačných monopolů, denacifikací jejich správy a dosazením prezatímních správců do podniků, uvalením sekvestru sovětskou administrativou na podniky aktivních nacistů, majetek německého státu a nacistické strany a konečně zavedením kontroly závedních rad nad rozhodováním podnikatelů. Z těchto podniků si ponechala sovětská správa za účelem reparací 213 a přeměnila je v sovětské akciové společnosti. V rámci reparací provedla sovětská správa i demontáž řady podniků, což zkomplikovalo proces obnovy. V polovině roku 1946 proběhlo ve všech zemích sovětského okupačního pásma lidové hlasování o vyvlastnění majetku válečných a nacistických zločinců, které také příslušné zákony schválilo. Specifikum vývoje ve východním Německu (snaha neoslabit antifašistickou jednotu, ohled na vývoj v celém Německu) způsobila, že řada takovýchto živností, obchodů, menších podniků a závodů lehkého průmyslu byla vrácena původním majitelům. SED vycházela v tomto období ze zásady znárodnit rozhodující odvětví a zaměřit se na jejich rozvoj. Závěrečná fáze znárodnění proběhla v letech 1947-1948, tedy ještě před vznikem dvou německých států.

Ve všech těchto zemích dobyly komunistické strany v letech 1944-1948 postupně monopolu moci, přičemž v boji proti mocenským pozicím buržoazie a s ní spojených vrstev kombinovaly politické prostředky boje s administrativními a současně podlamovaly uskutečněním pozemkové reformy a znárodněním její ekonomické pozice. Dosažením těchto cílů a podřízením těchto zemí SSSR byl vytvořen sovětský blok, nový faktor v mezinárodní politice.

23. DRUHÁ NÁRODNÍ A DEMOKRATICKÁ REVOLUCE V ČESKOSLOVENSKU (1945-48)

Den 9. květen 1945 je klíčovým mezníkem v dějinách Československa; po šesti letech okupace byl obnoven československý stát a jeho suverenita na celém předválečném území včetně pohraničí, s výjimkou Zakarpatské Ukrajiny. Změnil se však jeho charakter, neboť Československo se hystericky vzato dale cestou socialismu. Toto rozhodnutí vyplývalo z vnitřních příčin, jakými byly zejména zklamání jeho národů z neschopnosti první republiky vyřešit sociální problémy, rozčarování z přebujelého partajního systému či obava z nového Mnichova. Ale významnou roli sehrál i faktor vnější, Sovětský svaz, země, kde byl realizován dosud jediný model socialismu - sovětský. Vliv Sovětského svazu způsobil, že Československu byl nakonec vnucen sovětský model socialismu,

že bylo vyčleněno ze západního civilizačního prostředí a začalo se přizpůsobovat společnosti sovětské. Právě této přerušení vývojové linie, přeměnu západní orientace na východní je třeba považovat za rozhodující mezník v desavadní historii našich národů.

Stalinova strategie za války a v určitém krátkém období po válce vycházela z existence antihitlerovské koalice, tj. spolupráce západních demokracií se SSSR. Tento přístup umožnil již v průběhu války uzavřít dohodu mezi československou emigrací, vedenou Benešem, a komunistickou emigrací v Moskvě v čele s Kl. Gottwaldem. Výsledkem byl Košický vládní program a rozdělení mecenských pozic především ve vládě, v níž KSČ obsadila klíčová místa. Na moci se však podílely i další síly, které se hlásily k socialismu (sociální demokraté a národní socialisté), které však měly jiné představy o socialismu než komunisté. Součástí Národní fronty, která byla výrazem této antifašistické jednoty, byly i nesocialistické strany (lidovci a slovenští demokraté), které však souhlasily s Košickým vládním programem a tudíž i s podstatnými zásahy do struktury společnosti. Cílem revoluce v Stalinově pojetí bylo "prelomení imperialistického obklíčení SSSR" a získání nových území. Jejich ovládnutí podle něj zabezpečoval pouze monopol komunistických stran. Prote se rozvinul v Československu v letech 1945-1948 boj o moc.

Předpokladem vítězství komunistů a prosazení sovětského modelu socialismu bylo rozrušení základů občanské společnosti, která byla podmínkou stability, rozvíklání hodnot, na nichž byla dosud založena a jejich nahrazení novými hodnotami. Prote se KSČ orientovala na řešení základních sociálních, politických a národnostních problémů, prote byly provedeny klíčové strukturální reformy ve všech oblastech života. Řada těchto reforem odpovídala potřebám i přáním našich národů, ale KSČ je využívala především pro své politické cíle. Mnohdy jí sloužily k boji proti jejím politickým protivníkům.

Zpočátku měla revoluce národní a částečně i demokratický charakter a jako národní a demokratická je dodnes oficiální historiografií označována. Se snahou KSČ získat monopol moci a s jejím rozvojem nabývala stále více a otevřeněji třídního charakteru, tj. byla zaměřena i proti těm silám, které se neprovinily na národní cti, ale které se postavily proti této snaze KSČ. Vedla tudíž k stále většímu omezování kapitalistických prvků v ekonomice. Mezníkem byla polovina roku 1947, kdy došlo k zcela zřetelnému obratu v sovětské politice, což zpětně ovlivnilo další průběh revoluce v ČSR.

x x x x

Jedním z prvních cílů, na něž se shodly všechny síly, které se sdružily v Národní frontě a které jako jediné politicky reprezentovaly český a sloven-

ský lid, bylo vytvoření národního státu Čechů a Slováků. V tomto smyslu byli největší překážkou Němci, jichž bylo v republice přes tři miliony. Problém byl vyřešen odsunem drtivé většiny německého obyvatelstva - s výjimkou antifašistů a některých odborníků - k němuž získalo Československo souhlas velmocí již za války a jenž byl potvrzen na Postupimské konferenci. Historický význam odsunu spočíval v tom, že tu byl náhle a dramaticky rozhodnut dlouhodobý konflikt mezi Čechy a Němci v českých zemích, který se táhl od dob národního obrození a svého vrcholu dosáhl za druhé světové války, kdy nacisté měli v plánu likvidaci českého národa. Odsun, který potvrzoval, že česká politická reprezentace nechtěla a nebyla schopna řešit otázku společného soužití spolu s Němci, byl v souladu s národním charakterem revoluce, jak byl tehdy chápán a formulován. Jeho důsledky vnitropolitické, ekonomické i strukturální byly dlouhodobé. Ač jej schválily všechny strany, největší politický zisk z něj měla KSČ, neboť obsadila nejen všechna ministerstva a úřady, které řídily osídlování pohraničí, ale i prosadila, že majetek odsunutých Němců připadl právě nejchudším vrstvám, s nimiž KSČ počítala jako se svou důležitou sociální operou. Sociální napětí v české společnosti se tak podstatně snížilo a zmírnil se i tlak radikálních nespokojenců, kteří by jinak nutili vedení KSČ k rozhodnějším krokům proti všem majetným, nejen Němcům. Takový postup by však byl v rozperu s její taktikou v první fázi revoluce.

Jinak tomu bylo na Slovensku, kde nebylo k dispozici nějaké "pohraničí" s obrovskými hodnotami k rozdělování. Nepodařilo se zde totiž prosadit odsun maďarského obyvatelstva, protože se proti postavila hlavně Velká Británie a USA. Uskutčnila se jen výměna obyvatelstva mezi Československem a Maďarskem a tzv. reslovakizace, tj. donucení částí Maďarů, aby se přihlásili k slovenské národnosti a jejich násilné přesídlování na české pohraničí. Ale tento proces byl v polovině roku 1947 zastaven, jakmile Sovětský svaz začal přeměňovat sféru svého vlivu v pevný sovětský blok a neměl zájem na přesunech obyvatelstva či změně hranic v rámci své sféry vlivu.

Odsun Němců ovšem ještě více připevnil Československo k SSSR. Ten totiž garantoval nejen jeho provedení v praxi, ale i československou bezpečnost před potenciálním revanšem ze strany Německa. Obava z Německa byla v Čechách vzhledem k historickým zkušenostem zvláště z doby okupace silně zakořeněna a představovala proto důležitý ideologicko-politický mement a páku.

x x x x

Významným zásahem do společenského organismu byla tzv. očista. Na základě dekretů presidenta republiky měl být očištěn veřejný život od všech zrádců a kolaborantů. První její fáze, zejména na závodech proběhla živelně. Bývalí

kolaboranti byli zajištěni anebo ze závodů vyhnáni. Před soud byli postaveni nejen členové tzv. protektorátní vlády (mírný rozsudek nad nimi vyvolal nespokojenost a komunisté proti němu zorganizovali veřejnou kampaň), ale i mnoho dalších funkcionářů, kteří za okupace zastávali významnější místa. Důležité organizace jako armáda, bezpečnost, státní úřady byly v rámci očisty zbaveny všech těch, kteří se provinili proti národní cti, i když nebyli postaveni před soud (tzv. malý dekret). Strany Národní fronty, ale zejména komunisté využili této možnosti, aby odstranili své potenciální politické protivníky z těchto organizací, na jejichž místa přicházeli jejich příslušníci nebo ti, kteří slíbili, že se jimi stanou.

Odsouzení bývalého presidenta slovenského státu J. Tisa k trestu smrti na Slovensku vyvolalo masové protestní akce luďáckých živlů a v souvislosti s tzv. dubnovou dohodou dostalo do svízelné situace i vedení demokratické strany.

Na očistu měli komunisté a nekomunistické strany nejprve zásadně shodné, ale postupně stále více i odlišné názory. Tam, kde se jednalo o příslušníky okupačního aparátu a vyložené nacisty, nebylo celkem rozporů a vynášely se přísné rozsudky. Jinak tomu bylo při stíhání politických či hospodářských kolaborantů, kde se lišily názory na to, kdo je kolaborant, na vinu i výši trestu.

x x x x

Na území Československa žily dva národy, Češi a Slováci, které se staly vládnoucími národy, jak to odpovídalo charakteru státu jako státu národního. Oba tyto národy žily s výjimkou let 1918-1938 (a doby Velkomoravské říše) odděleně a lišily se jak tradicí, tak i sociální skladbou. Slovensko bylo na rozdíl od českých zemí agrárně průmyslovou zemí s mnohem menší váhou dělnické třídy a s převahou rolnictva. Pro politický vývoj měla velký význam katolická církev a s ní i tzv. politický katolicismus. I v době okupace žily oba národy v odlišných poměrech. Slováci vytvořili tehdy svůj první stát, který zanechal v myslích lidí hluboký vliv. V Slovenském národním povstání se však velká většina slovenského lidu opět přihlásila k jednotnému československému státu, v němž by ovšem měl mít slovenský národ svébytné politické postavení.

Odlišná sociální skladba, tradice i osudy za války způsobily, že slovenská společnost musela řešit po válce i své vlastní problémy, jako překonání důsledků války, která na Slovensku způsobila podstatně větší škody než v českých zemích, problém Maďarů, politického katolicismu a způsobu uspořádání česko-slovenských vztahů na základě zásady rovného s rovným. Jelikož rozhodující silou v určování strategie a taktiky byla KSČ, tedy česká složka komu-

nistického hnutí, bylo i řešení specifických slovenských problémů podřízeno potřebám rozvoje revoluce v českých zemích, které byly považovány za rozhodující pro celkový výsledek. KSČ využívala "slovenskou kartu" i jako zbraň proti svým českým protivníkům. Tím, že KSČ nerespektovala slovenskou specifiku, vznikly potíže nejen na Slovensku, ale při rozvíjení revoluce vůbec.

Ukončením činnosti České národní rady a její přeměnou v Zemský národní výbor v Čechách, ale i současným uchováním Slovenské národní rady a Sberu pevěrenců byl ovšem položen základ tzv. asymetrického modelu nového československého státu. Jeho podstata spočívala v tom, že slovenský problém byl řešen na principu národnostním, s vlastními národně-správními orgány, kdežto české země byly organizovány na teritoriálním principu a to tím, že vznikly zemské národní výbory pro jednotlivé země - Čechy a Moravu s expoziturou pro Slezsko, aniž by byly vytvořeny vlastní národně-správní orgány českého národa. České země tedy řídila vláda, která byla jinak příslušná i pro celou republiku. A totéž se týkalo i parlamentu. Takto upravený vzájemný poměr Čechů a Slováků neměl ovšem nic společného s federativním uspořádáním, k němuž došlo až v roce 1968. Tato úprava však umožňovala jednak faktickou správní nadvládu Čechů nad Slovenskem, jednak možnost politické manipulace, podle toho, jaký zájem mělo to či ono křídlo na celostátních problémech. Vztahy mezi orgány celostátními a slovenskými byly nejprve upraveny v tzv. první pražské dohodě z počátku června 1945, která ponechávala slovenským orgánům poměrně značnou pravomoc, jak o tom svědčí i pátý bod dohody: "Slovenské národní radě přísluší na Slovensku vládní a výkonná moc ve všech věcech, jež nejsou vyhrazeny čs. vládě". Dohoda platila fakticky až do června 1946, neboť druhá pražská dohoda z 11. dubna 1946 upravovala jen některé otázky jako pravomoc presidenta na Slovensku, neměnila však postavení mocenských orgánů. Závažné změny byly uskutečněny až po květnových volbách v roce 1946, v nichž výrazně zvítězila Demokratická strana, která získala více jak 60% slovenských hlasů, zatímco KSS pouze 30%. Na novou situaci reagovala vedení KSČ a KSS společným jednáním, jehož výsledkem byla tato linie a opatření: 1. předložit demokratické straně podmínky pro účast ve vládě a nepřistoupí-li na ně, vyloučit ji z Národní fronty. 2. Uplatnit a rozšířit moc pražské vlády na Slovensku podřízením slovenských orgánů vládě a ministrům. 3. Usilovat o rozbití demokratické strany. KSČ tu dovedně využila obavu ostatních českých stran, zvláště národně socialistické a lidové z opakování března r. 1939 a získala je pro rozsáhlá omezení pravomocí slovenských národních orgánů ve prospěch centrálních institucí, jak o tom svědčí III. pražská dohoda z 28.6.1946. J. Letrich, předseda demokratické strany, ji charakterizoval takto: "Podle poslední dohody může vlastně SNR uzákonit jen to, co vláda schválí-

la a její pravomoc proto závisí na rozhodnutí vlády." Podle nového statutu byl například ministr pražské vlády oprávněn vykonávat svou pravomoc na Slovensku přímo, prostřednictvím orgánů svého úřadu, i když s vědomím příslušného poverenika. Předsedu sboru a všechny povereniky, kteří skládali slib do rukou předsedy vlády, jmenovalo sice předsednictvo SNR, ale po předchozím schválení vládou. V době politické krize na Slovensku v listopadu 1947 prosadila pak KSČ dodatky k III. pražské dohodě, které dále omezovaly pravomoc SNR, zvláště při odvolávání a jmenování členů Sboru povereniků.

X X X X

Hluboký zásah do dosavadní struktury společnosti představovala již první sociálně ekonomická opatření, jejichž charakter souvisel s taktikou KSČ zaměřenou na uspokojování potřeb nejchudších vrstev. Je pravda - jak ukázaly zkušenosti první republiky - že si objektivní situace vyžadovala strukturálních zásahů do ekonomiky i sociálních vztahů. Na tom se shodli všichni již za války ať doma či v emigraci (viz např. program PVVZ, Benešovy úvahy o socializující demokracii apod.). Proto celkem nebylo mezi stranami sporu o takových opatřeních, jako bylo znárodnění či pozemková reforma. Rozdíly se objevily až v názorech na rozsah těchto zásahů.

V první fázi byla tato opatření prováděna jen jako součást boje proti Němcům, zrádcům a kolaborantům, tedy zcela pod národními hesly. Aby se zabránilo zasažení německého majetku bylo proto již v Košickém vládním programu stanoveno, že přejde takřka v celém svém rozsahu do národní správy, která měla zajistit i nerušený chod ekonomiky v přechodné době. Současně bylo stanoveno, aby majetek, který byl za okupace zabaven pectivým lidem z důvodů národních, politické či rasové diskriminace, byl ihned dřívějším majitelům vrácen. Později vznikl o mnohé z těchto tzv. konfiskátů boj, neboť dělníci se mnohdy postavili proti navrácení tohoto majetku dřívějším majitelům, většinou židům, jak o tom svědčí tzv. varnsdorfský případ. Také německý zemědělský majetek byl vzat během krátké doby do národní správy a zajištěn pro pozemkovou reformu. Ta byla též jednou ze součástí nové národní zemědělské politiky, která sledovala tyto hlavní cíle: 1. obnovu válkou narušeného zemědělství, 2. provedení sociálně ekonomických změn s cílem zničit na vesnici vliv agrarismu. To vše vedlo k narušení tradičních vazeb na vesnici. První etapa pozemkové reformy měla však výrazně národní charakter, neboť byla konfiskována nejen půda německé a maďarské šlechty, ale i půda německých relníků, kteří měli být a pak i byli odsunuti. Proto také těžiště této fáze leželo v pohraničí, kde bylo celkem konfiskováno 1,995.076 ha půdy, z toho 1,306.941 ha zemědělské. Z této rozlohy dostalo 157.515 uchazečů z řad bezzemků a drobných relníků

937.720 ha většinou zemědělské půdy. Díky pozemkové reformě se tak podařilo alespoň z části pohraničí rychle osídlit a udržet tam chod života a zásebování.

Podstatně menší rozsah měla pozemková reforma v českém vnitrozemí, kde bylo zkonfiskováno jen 445.373 ha půdy, přičemž 3/4 tvořila půda lesní, patřící německé šlechtě. Do 1.3.1949 bylo zde přiděleno individuálně, převážně domkářům a drobným rolníkům - nesoběstačným - k doplnění hospodářství pouze 99.535 ha.

Jako celek však vyvolala tato fáze pozemkové reformy podstatné změny v životě české vesnice, vždyť byla zkonfiskována třetina veškeré půdy, která byla přidělena především chudým vrstvám na vesnici a drobným rolníkům. V důsledku toho se změnila sociální skladba české vesnice: při celkovém poklesu počtu zemědělských závodů se snížil jejich počet především na obou krajních pólech, a to jak u statků nad 20 ha, tak i domkářských hospodářství do 2 ha. Ústřední postavou české vesnice se stal tzv. nový střední rolník, který dostal půdu - jak se jevílo - od KSČ, neboť v čele ministerstva zemědělství, které přidělovalo půdu, stál komunista J. Ďuriš. Většinou byl také před přidělem bezzemek a toto jeho postavení jej také sbližovalo s KSČ.

Charakteristický pro pozemkovou reformu byl i způsob jejího provádění. Půdu konfiskovaly okresní národní výbory, přidělovaly ji rolnické komise, složené z řad uchazečů, tj. zemědělských dělníků, domkářů a drobných rolníků. I tato skutečnost přispěla k tomu, že byl odražen pokus pravého křídla Národní fronty, které navrhovalo přidělovat půdu až do 30 ha, čímž by byl posílen ekonomický význam pozemkové reformy, neboť právě statky kolem této výměry byly hlavními dodavateli tržního obilí. Tato křídla se snažila do určité míry i vystupovat proti konfiskaci majetku některých kolaborantů nebo těch, kteří za ně byli vydáváni, jak to dokazuje případ velkostatku známého pražského uzenáře Macešky či majetku hlubeckých Schwarzenberků.

Zcela jinak se vyvíjela situace na Slovenské vesnici, kde nebyl v důsledku jiného řešení maďarské otázky destatek půdy. Mezi rolníky mohlo být rozděleno pouze 9% půdy, což samozřejmě nemohlo uspokojit hlad po půdě a nemohlo ani podstatně změnit sociální skladbu vesnice. Ani nejchudší rolníci nebyli proto uspokojeni a proto usilovali o důslednější pozemkovou reformu, která by se neomezila jen na majetek nepřátel, zrádců a kolaborantů a neměla by tudíž jen národní, ale především sociální charakter. To se samozřejmě odráželo i v politice KSS, ve které, na rozdíl od KSČ, měly mnohem větší vliv radikální živly. Pozemkové reformy na Slovensku využívala naopak demokratická strana, neboť v jejich ruce bylo povereníctvo zemědělství, které vydávalo dekrety na půdu. KSS se tedy proto nepodařilo po r. 1945 získat slovenskou vesnici a splnit tak

důležitou podmínku pro etapovitý rozvoj revoluce, tj. přes národní k sociální.

Dalším opatřením vlády NF bylo zavedení diferencovaných výkupních cen za zemědělské výrobky. Jak to odpovídalo zaměření produkce jednotlivých velikostních skupin byly mnohem více zvýšeny ceny za živočišné výrobky, které tvořily hlavní náplň příjmů malých a středních rolníků. Ceny zemědělských výrobků byly dále odstupňovány podle velikosti závodů, které byly rozděleny do tří skupin: nejvyšší ceny dostávali rolníci s výměrou do 20 ha, nižší ceny velcí sedláci s výměrou 20-50 ha a nejnižší statkáři a velkostatkáři. Hlavní smysl a význam úpravy cen byl v oblasti politické; cenové skupiny napomáhaly diferenciaci a vytvářely dělicí čáry mezi jednotlivými skupinami a i tím narušovaly dosavadní vazby na vesnici.

Nejdůležitější změnou v sociálně ekonomické oblasti však bylo rozsáhlé znárodnění bank, průmyslu, dolů a pojišťoven. Komunisté s ním při formulaci Košického vládního programu ještě nepřišli, předpokládali, že se provede až po volbách do parlamentu. Obávali se totiž vyslovit tak radikální požadavek, neboť ten jasně přesahoval národní charakter revoluce. Ale neznali tehdy ani náladu doma a nebyli si jisti ani postojem svých partnerů ve vládě. Ještě počátkem července 1945 odmítali vedoucí představitelé KSČ požadavek okamžitého znárodnění. Jejich cílem však bylo vyvolat tímto váháním tlak dělníků a odborů zdola. Závodní rady, nelegalizované sice ještě dekretem presidenta republiky, však závody fakticky ovládaly. Tento rostoucí tlak vykonal záhy své. Sociálně demokratický ministr průmyslu B. Laušman začal iniciativně s přípravou znárodnovacích dekretů a také prezident Beneš doporučil počátkem červenci Kl. Gottwaldovi, aby se začaly tyto dekrety připravovat. Obával se totiž, že zákony o znárodnění by se mohly stát zdrojem sporů v Národní frontě, či dokonce zdrojem politické krize.

Teprve 15. července, když se vlna dostatečně zvedla, prohlásil Kl. Gottwald veřejně na lidové manifestaci v Krči, že situace k znárodnění už dozrála. Když se ani národně socialistická strana nepostavila proti, přikročilo se v socialistickém bloku k vypracování dekretů. Spor mezi partnery se pak vedl už jen o rozsah znárodnění a o otázku, která odvětví se mají považovat za klíčová.

Při diskusích o znárodnění hrála důležitou roli otázka náhrady. Znárodnovací dekrety stanovily, že za znárodněný majetek se náhrada zásadně poskytuje, pokud ovšem nenáležel okupantům a zrádům. V znárodnovacím procesu se tedy kombinovala konfiskace s výkupem části buržoazie. Skutečné preplácení náhrady, které prováděl stát, záviselo na mnoha okolnostech a po úneru 1948 bylo vůbec zastaveno. U zahraničních účastníků se náhradové řízení stalo součástí meziná-

rodní hospodářské politiky a bylo například spojeno s otázkou československého zlatého pokladu uloženého v USA.

Znárodňovací dekrety podepsal prezident republiky 24. října a slavnostně byly vyhlášeny téhož dne na manifestaci na Václavském náměstí; 28. října je schválilo Prezativní národní shromáždění. Tento den byl pak od roku 1950 slaven jako Den znárodnění a měl zastínit jiný a původní význam 28. října - výročí vzniku první československé republiky v roce 1918. Celkově bylo znárodněno podle počtu zaměstnanců 61,2% a podle počtu technických jednotek 16,4%, přičemž ovšem u velkého a těžkého průmyslu bylo toto číslo podstatně větší, například u dolů to bylo 100%, u hutního průmyslu 97,8%, u elektráren 88,5%.

Znárodněním průmyslu a bank vznikl zcela nový prvek v československém hospodářství a vytvořila se třísektorová ekonomika. Znárodněný sektor jako nejmocnější určoval hospodářský vývoj a ovlivňoval sektor kapitalistický i malovýrobní. V národním hospodářství se vytvářely nové vztahy a systém řízení na bázi plánování, ale zpočátku i se silnými prvky hospodářské demokracie.

Současně se znárodňovacími dekrety byl projednáván návrh dekretu o závodních radách, a to na výslovný požadavek nesocialistických stran a národních socialistů. Protože značná část ředitelů znárodněného průmyslu (36%) se hlásila ke KSČ nebo k sociální demokracii, snažili se zástupci ostatních stran dosáhnout co největšího omezení pravomoci ředitelů a jejich podřízení kolektivním orgánům, kde mohli získat větší pozice. Proto se snažili prosadit do dekretu o závodních radách zásadu parity či poměrného zastoupení podle politického klíče. Nakonec si vymohli aspoň princip 4/5 většiny, potřebné k zvolení závodní rady. Tyto orgány měly značnou pravomoc především v oblasti sociální a pracovně právní. Důležitým činitelem však byla i forma znárodnění. Vyvlastněné podniky se nestaly státními (jako dosud byly železnice, pošty aj.), ale zorganizovaly se do podoby národních podniků, tj. koncernů, které hospodařily na podnikatelském a dnes bychom řekli "chozrasčotním principu". Vláda měla na ně jen vliv prostřednictvím bank, odvodových normativů a i po zavedení dvouletky neměla právo jim konkrétně přímo ukládat takové výrobní úkoly, které by je v tomto směru omezovaly.

Mocensky vzato, vytvořil se tedy nikoliv ekonomicko-příkazní systém, ale určitá forma podnikové mocenské subjektivity a státního kapitalismu, která byla doplněna i nemalými pravomocemi a vlivem závodních a podnikových rad.

Znárodnění a pozemková reforma měly hluboké celospolečenské důsledky, změnily československou společnost od základu. Vedly k likvidaci moci finančního kapitálu a natolik oslabily moc buržoazie, že pozbyla síly i možnosti určovat ekonomický i politický vývoj země. Největší ekonomickou silou se stal stát, konkrétně vláda, ve které měly převahu levicové a socialisticky orientované proudy, tj. KSČ a sociální demokracie. Ze sociálního hlediska se československá

společnost nivelizovala, tj. zmizely její dva krajní sociální póly - finanční oligarchie a nejnižší postavené vrstvy proletářské a vesnické chudiny. Týkalo se to však hlavně českých zemí, méně již Slovenska.

x x x x

Klíčové změny byly provedeny už v první fázi revoluce i v politickém systému nového státu. Ve srovnání s první republikou, která postupně umezovala demokratické prvky, dešlo po roce 1945 k oslabení demokracie.

Některé mocenské orgány zůstaly ovšem zachovány i v lidové demokratické republice, ale byly vytvořeny i orgány zcela nové. V čele státu stál nadále prezident, jímž byl dr. E. Beneš. Postavení prezidenta v nové republice se vlastně nelišilo od jeho postavení v první republice, jak bylo vymezeno ústavou z r. 1920, která zůstala v platnosti. Nejvyšším výkonným orgánem byla vláda, kde proti dřívější praxi bylo vytvořeno předsednictvo, skládající se z předsedy vlády a jeho pěti náměstků, po jednom za každou politickou stranu. Z iniciativy komunistů bylo koncipováno nejen jako výkonný orgán vlády, která jej měla pověřovat dílčími úkoly, ale i jako vrcholný politický orgán státu, jako "malá Národní fronta". V praxi rozhodovalo předsednictvo vlády o všech důležitých politických otázkách a stále ve skutečnosti i nad parlamentem.

V ruce vlády se tím ovšem soustředila neobyčejná politická a po znárodnění se jistě zvýšil i její ekonomický vliv. Vláda sice formálně odpočívala parlamentu, fakticky však Národní frontě, tj. sama sobě nebo vedoucím funkcionářům stran. V Národní frontě se řešily spory ve vládě i mezi ministry a parlamentními výbory či samotným parlamentem.

Nejvýznamnějším rozdílem mezi předmnichovskými a pokvětnovými poměry ve vrcholových vztazích bylo takřka úplné vymizení koaliční korupce a s ní spojených bezzásadových dohod, koaličních kompenzací a protekcí. Také veřejnost, přímá inferovanost a snaha získat si veřejné mínění, ale i programovost a důslednost při plnění dohodnutých programů byla řádevě na vyšší úrovni než dříve.

Dlouho zde také převládala vůle dohodnout se, nenarušovat, ale především nerozbíjet jednotu a dodržování vzájemně dohodnutých postupů.

Ve sféře centrální vládní a presidentské moci nenastaly tedy výraznější změny oproti minulosti. Snad bylo pozitivum jen v tom, že vládu netvořila těsně většinová koalice, ale strany, které představovaly formálně drtivou většinu všech veličů.

Závažnější a v mnoha směrech pozitivnější změny se však uskutečnily ve sféře nižších orgánů politické moci a správy, zřízením národních výberů.

Základní změnou tu bylo odstranění dominujícího vlivu úřadu okresní nebo zemské politické správy a pouze poradního charakteru starých velených orgánů.

Padli i práve náčelníků této správy jmenovat část zastupitelstva. Národní výbory se staly plně velenými orgány, nadanými jednak právem vydávat v rámci zákonů a v obvodu své působnosti platná rozhodnutí i nařízení, ale i je provádět. Administrativní a výkonné orgány, které se dosud stály nad nimi a měly práve nepřijmout jejich rozhodnutí, se teď totiž staly jejich podřízenými výkonnými orgány.

Konečně došlo i k rozšíření pravomoci národních výborů, získaly vliv nejen na tradiční okruh samesprávy, ale převzaly i berní správu, agendu pracovních a sociálních úřadů a také bezpečnost. Veškerá správa a administrativa, vydávání a provádění nařízení a i kontrola byla tedy soustředěna v jedné ruce.

Tato úprava na jedné straně zvýšila pravomoc volených orgánů, zejména v místech a okresech. Její rozsah však omezovala jednak stupňovitá podřízenost nižších národních výborů vyšším, ale i to, že vláda je řídila starou tradiční formou, tj. prostřednictvím ministerstva vnitra.

Tato skutečnost a pak i okolnost, že většina národních výborů byla na centru finančně závislá, měly zejména později velmi negativní vliv.

S tím souviselo oslabení moci parlamentu, který formálně zůstal nejvyšším zákonodárným orgánem. Závažnost rozhodnutí Národní fronty pro politické strany omezovala kontrolní funkci parlamentu a předurčovala postoj poslanců k vládním osnovám zákonů. Problém postavení parlamentu v mocenském systému byl jednou ze sporných otázek, o něž se vedl mezi komunisty a nekomunisty po celé toto období boj. KSČ prosazovala, aby parlament byl chápán jako součást Národní fronty, která reprezentuje vůli lidu, a aby jí byli odpovědní i poslanci prostřednictvím svých stran. Nekomunisté se naopak pokusili hájit parlament jako nejvyšší zákonodárný sbor a jako nejvyššího reprezentanta vůle lidu zcela nezávislého. Jejich postoj nebyl důsledný, obhajoba parlamentu byla spíše nástrojem boje proti KSČ a její snaze o rozšíření mocenských pozic.

Charakteristickým rysem i lidevědemokratického politického systému byla významná úloha stran. Už v první republice hrály strany klíčovou úlohu, takže byla označována jako stát stran. Se souhlasem všech politických činitelů se jejich úloha po roce 1945 ještě zvýraznila. Jejich počet byl omezen na 4 v českých zemích (tři byly socialistické) a na dvě na Slovensku (jedna byla neso- cialistická). Tendence k omezení počtu stran se objevily již za války a byly reakcí na přebujelé "partajnictví" za první republiky.

Nejlépe odstartovala do nové republiky KSČ, a to díky tomu, že měla před ostatními nejen organizační, ale i politický náskok. Desetitisíce lidí v ileg- alitě, koncentračních táborech věděli jasně, že budou po válce členy komunistic-

ké strany, zatímco nekomunisté neměli za okupace vyhraněný názor, do které strany vstoupí a rozhodovali se až po válce. KSČ jako jediná měla i v ilegali-
tě své organizace a ústřední vedení nejen doma, ale i v emigraci. Využila všech
možností, aby hned za postupující sovětskou armádou zakládala své organizace
na všech stupních, takže během několika měsíců dosáhl počet jejích členů na je-
den milion (KSS měla asi 120.000 členů). Více jak polovinu členů tvořili dělní-
ci, hlavně z velkého, později znárodněného průmyslu. Další významnou složkou
členské základny byli rolníci, a to díky pozemkové reformě prováděné komunis-
tickým ministrem zemědělství. KSČ ovládla také většinu revolučních závedních
rad a tím se stala i významnou reálnou mocí na všech, zejména však na velkých
závodech. Od počátku ovládla také klíčové pozice v jednotných odborech (ROH).
Jak je vidět, dovedli komunisté využít svých revolučních pozic i pro stranic-
ké zájmy. Velký vliv měla KSČ i mezi inteligencí, zvláště tvůrčí, jako byli
kulturní a vědecktí pracovníci a mezi mládeží.

Úspěšný masový nábor nebyl jen důsledkem organizačních schopností, ný-
brž i velmi příznivé situace. KSČ dovedla využít jak vzestupu sympatií k Sovět-
skému svazu jako osvoboditeli, tak i vzedmuté vlny českého nacionalismu, který
byl důsledkem nacistické okupace. Velmi opatrný postup jí vedl i k respektová-
ní a využívání tohoto nacionalismu pro věc socialismu,

Masový nábor a růst KSČ, která v březnu 1946 měla už přes milion členů,
měl však i za následek značnou názorovou rozrůzněnost jejích řad, jak se to
projevilo v diskusi před VIII. sjezdem v r. 1946. Své názory v ní veřejně ob-
hajovali lidé různých názorů i přístupů. Takměř všichni však souhlasili s po-
litikou Národní fronty. Otázky zvdálenější strategie je však nevzrušovaly.

Vedení strany muselo tuto různorodost tolerovat, neboť se po volbách za-
čalo orientovat na získání většiny národa. Nástrojem k dosažení tohoto cíle
byla i tzv. československá cesta k socialismu, která se opírala o Stalinův in-
terview s anglickými labouristy. Myšlenky o specifických cestách k socialismu
opakeval Stalin Gottwaldovi při jeho návštěvě v Moskvě. Ten se těmito problémy
zabýval na zasedání ÚV KSČ v září 1946, kde opatrně naznačil možnost jiné ces-
ty k socialismu než přes diktaturu proletariátu. Myšlenku československé cesty
spojil pevně s dvouletým plánem, který měl zvýšit produkci a tím i životní ú-
roveň. Československá cesta byla tedy úzce spjata s ekonomikou a proto se také
věnovala mnohem větší pozornost ekonomické a sociální problematice, zatímco
byl podceňován vztah mezi demokracií a socialismem. Takové úvahy a názory byly
umežněny do té doby, dokud Stalin nedešel k názoru, že jsou vyčerpány všechny
možnosti pro posílení postavení SSSR spoluprací v rámci protihitlerovské koa-
lice. Ve skutečnosti se ovšem v celé této kampani nejednalo o nic jiného než

o nesovětskou cestu k sovětskému modelu socialismu. Nikde neuvažoval o jiném modelu.

Ve vedení sociální demokracie se o socialismu hovořilo zcela otevřeně. V tomto duchu vyzněl i program přijatý na říjnovém sjezdu v roce 1945. Situace sociální demokracie byla velmi obtížná, trvalo téměř rok, než si vymezila své místo v politickém systému. Vždyť zpočátku převažovali v jejím vedení ti, kteří počítali s brzkým sloučením s KSČ. I když k tomu nedošlo, úzká spolupráce obou stran tvořila hlavní politickou sílu budování lidovědemokratického státu. Přechodně se sociální demokracie octla i na levici národa, tuto funkci však nemohla plnit, neboť ztratila ve prospěch komunistů většinu svých dělnických opor a orientovala se proto na střední vrstvy, které však její socialistická hesla příliš nepřitahovala, ale oceňovaly slušnost a umírněnost jejich politické argumentace. Socialismus chápala tato strana jinak než komunisté, neboť jej mnohem úžeji spojovala s demokracií. Pojetí socialismu a otázka spolupráce s KSČ byly zde také hlavním zdrojem vnitrostranických bojů a krizí.

Druhou nejsilnější stranou a třetí složkou socialistického bloku byla národně socialistická strana. Významným rysem této strany byl kriticismus (náš význam není v tom, čeho jsme dosáhli, ale čemu jsme zabránili), který ovšem nevedl k jiné alternativě. Strana se snažila získat podporu těch, kdež měli pochybnosti o některých aspektech vládní politiky, ale bála se, aby nebyla obviněna z opozičnosti. Podle P. Zenkla, předsedy národně socialistické strany, spočíval národní socialismus na spojení tří zásad: nacionalismu, socialismu a demokracie, při čemž nacionalismus hrál prveřadou úlohu a socialismus byl zdůrazňován podle potřeby. Ve straně se - byť i ne vždy zcela jasně - rýsovala tři křídla. Levé, představované především J. Davidem, Mátlem a zpočátku Zemínovou, střed (Zenkl, Drtina, Krajina aj.) a konečně pravice (Stránský, Feirabend, Hera, Klátil aj.). Výchozískem politiky národně socialistické strany byla myšlenka o Československu jako třídní společnosti složené "z malého člověka" bez větších nerovností. Velká slabina její koncepce svobody a demokracie spočívala v tom, že věřila, že názorová různost může být vyjádřena malým počtem stran soupeřících uvnitř parlamentního systému bez vnějších tlaků a uzavřeným politickým systémem.

Pro strukturální reformy se vyslovila i jediná česká nesocialistická strana - lidová strana. Několik měsíců po vzniku republiky probíhal v jejím funkcionářském sboru spor o taktický postup, především o poměr ke KSČ. Křídle prosazující rozhodný odpor proti ní, představované H. Kožoluhevou, bylo později poraženo. Zvítězili Šrámek a Hála - zastánci "přežití revoluční vlny" a mezensko-politického odporu v rámci Národní fronty. V praxi tato taktika zname-

nala nenechat se vytlačit od meci a zůstat ve vládě.

Do osvobozené republiky vstoupila Slovensko pouze se dvěma stranami: KSS a demokratickou stranou. Vzhledem k specifickým podmínkám byla pozice KSS mnohem obtížnější.

I demokratická strana se vyslovila pro reformy. Programově však byla nevýrazná a opírala se především o střední vrstvy a rolníky. Na rozdíl od českých zemí hrál i po r. 1945 na Slovensku významnou úlohu politický katolicismus, který byl ideologickým dědicem Hlinkovy strany. Po válce byli sice jeho přední představitelé odstraněni, ale on sám se přizpůsobil novým podmínkám. Preteze se opíral o organizaci katolické církve, nerozpadl se a mohl i nadále vystupovat jako politická síla, zvláště když někteří jeho mladší představitelé začali působit v demokratické straně. Mnozí přední činitelé politického katolicismu byli nespokojeni se změnou jeho postavení v politickém životě. Toho se snažili využít komunisté, kteří si již koncem roku 1945 uvědomili vzrůst síly demokratické strany a snažili se ji oslabit podporou snah na založení samostatné katolické strany v domnění, že ta bude s nimi spolupracovat. Vedení demokratické strany však tyto plány zmařilo, neboť nabídlo představitelům politického katolicismu tzv. dubňovou dohodu, podle níž bylo rozděleno zastoupení ve veřejných a stranických funkcích mezi katolíky a nekatolíky v poměru 7:3. Není sporu, že i tato dohoda z roku 1946 přispěla k jejich pozdějšímu volebnímu vítězství.

Na poměru sil nic nezměnilo ani založení dvou nových stran: strany práce, jež měla obnovit sociální demokracii na Slovensku a strany slobody, která vznikala s podporou KSS. Obě získaly jen nepatrný počet hlasů.

x i x i

Všechny strany se sdružily v Národní frontě, která ztělesňovala vládu stran v nové republice, a která byla také nejtypičtějším znakem politického systému lidově demokratického státu. Jelikož byla znemožněna legální opozice, a v tom byl rozdíl proti první republice, soustředily veškerou moc do svých rukou ty strany, které byly součástí Národní fronty. To jim přirozeně vyhovovalo, neboť každá z nich mohla tak získat větší pozice. Prete se také tyto strany dohodly snadno na zákazu fašistických stran či těch, které byly pokládány za nejvíce odpovědné za kapitulaci. Pod tímto zdůvodněním byla z politického života odstraněna i agrární strana, největší předválečná politická strana. I když většina zvláště těch rolníků, kteří dostali půdu v pozemkové reformě, toto rozhodnutí schválila a vyslovila se pro KSČ, přece jen vedle této opatření k tomu, že venkov - důležitá složka české a slovenské společnosti neměl svou vlastní politickou reprezentaci. Vytvoření každé nové strany, která musela vyslovit souhlas s politickou linií a programem Národní fronty,

schvaloval právě tento orgán. Jednalo se tedy o uzavřený politický systém a určitý politický pluralismus byl možný jen uvnitř tohoto systému. Národní fronta byla rozhodující politickou silou ve státě i v tom smyslu, že se zabývala veškerou státní agendou, tvorbou státní politiky i konkrétními opatřeními denní politické praxe. V Národní frontě se nehlasovalo a v každé otázce se muselo dojít k jednomyslné dohodě. Přijaté usnesení byla závazná na všech úrovních, ve vládě, v parlamentě, v národních výborech a pod. Nikde se tedy nemohl proti usnesení Národní fronty postavit, žádný poslanec nemohl hlasovat proti návrhu zákona, žádný ministr nemohl nesouhlasit s navrhovaným opatřením vlády. Národní fronta prohlásila také některé oblasti státní a vládní politiky za nekritizovatelné, např. koncepci košického vládního programu, vztah k SSSR a jeho politice, některá zásadní usnesení vlády jako znárodnění, dekrety, projevy a činnost presidenta aj.

I když všechny strany souhlasily s tímto pojetím Národní fronty, přece jen byly mezi nimi rozdíly v chápání jejího poslání a úlohy. Národní fronta byla koalicí, ale postupně se vyhraněvala jako spojení dvou protichůdných politických proudů, KSČ si v ní činila od počátku nárok na vedoucí postavení jako významná síla národního odboje, nejpočetnější strana a jako ideový tvůrce Košického vládního programu. Její váhu zvyšovala i okolnost, že v případě nutnosti byla ochotna využít i jiných nástrojů, především masových organizací (ROH, SČM), síly závedů, které ovládala, masových demonstrací, tedy vnějších prostředků.

Politický systém lidově demokratického státu tak jak byl vytvořen poskytoval příznivé podmínky pro boj komunistů za monopol moci. Nekomunistické strany desazení tohoto cíle umežnily tím, že přistoupily jak na takové pojetí Národní fronty, tak na degradaci parlamentu, kde se podle jejich zvyklostí měl odehrávat boj mezi stranami. Tento systém umežnil nahradit demokratická pravidla politického života pravidly jinými, hlavně mimoparlamentním tlakem, na což nebyli protivníci komunistů vůbec připraveni. V tom, že souhlasili s tímto systémem, se projevila nejen jejich politická nezkušenost, ale i nestátníckost. Proto museli svůj boj s komunisty prohrát, a proto i na ně nejen na komunisty spadá odpovědnost za vývoj v Československu po roce 1945.

Ale vraťme se ještě k Národní frontě. Součástí jejího politického systému byly i masové organizace. Už v Košickém vládním programu stálo, že se vytvoří jednotné organizace odbojové, mládeže, žen a tělovýchovy. V tomto požadavku se odrážela v okupaci zakotvená touha po jednotě, ale i snaha všech upevnit i takto vzájemný svazek pro budoucnost. Je jisté, že každá ze stran i doufala, že si postupně získá vliv, resp. i kontrolu alespoň některé z nich. KSČ se to podařilo velmi záhy u Revolučního odbojového hnutí, které se opíralo o systém záved-

ních rad a rostle na závodech většinou už ovládnutých KSČ. V čele ROH byl Ant. Zápotocký, jeden z předních činitelů KSČ. Tato organizace začala zvláště už před znárodněním, ale pak znovu od poloviny roku 1947 hrát stále větší politickou roli a stala se do určité míry po znárodnění i rovnoprávným partnerem vlády. Jednotnou zůstala také organizace zemědělců (Jednotný svaz českých zemědělců), který naopak ovládali národní socialisté. Komunisté však později proti tomuto svazu, ve kterém dominoval vliv konzervativnější části vesnice a družstev, vytvořili protiváhu v tzv. rolnických komisích. V hnutí mládeže a v tělovýchově se naopak prosadila tendence k vytváření organizací pod patronací jednotlivých politických stran. ČSM a SSM se staly organizací komunistů a sociálních demokratů. Sokol a Svaz brannosti ovládli národní socialisté a lidovci. Komunisté prosazovali, aby se masové organizace, tj. ROH staly součástí Národní fronty, ale to se jim pro odpor ostatních stran do února 1948 nepodařilo.

x x x x

Po všech těchto hlubokých zásazích do organismu společnosti se začaly připravovat na počátku r. 1946 první volby. Ve srovnání se západem poměrně pozdě, až v květnu r. 1946. Uskutečnily se v době, kdy končilo údobí nadšení a nadcházely chvíle všední práce. Začaly se ohlašovat i první projevy nespokojenosti, například u rolníků s vysekými dodávkovými úkoly, kvalifikovaných dělníků s mzdevní nivelizací a pod. Současně byly dokončeny významné sociálně ekonomické reformy. Stabilizovaly se národní podniky, oživoval zahraniční obchod a de-
tvářelo se i politické rozvrstvení společnosti.

Ve volbách zvítězila v českých zemích s převahou KSČ (47% hlasů) a i celostátně (38% hlasů) byla daleko nejsilnější stranou. O jejím vítězství rozhodla podle Kl. Gottwalda vesnice. Tím měl na mysli hlavně osídlené pohraničí. Velký volební úspěch byl bezprostředním podnětem k zrodu nové taktické varianty KSČ, jejíž podstatou byl cíl získat v příštích volbách většinu národa. Tato varianta byla vyhlášena v lednu 1947 za hlavní úkol strany. Pod vlivem volebního úspěchu se zvýšil vliv KSČ na státní moc. Komunisté se začali také spolehat více sami na sebe a opouštěli myšlenku bloku se sociální demokracií, který jim dosud zajišťoval většinu ve vládě i v parlamentě.

Na druhém místě se umístili národní socialisté, pro něž však počet získaných hlasů (23,7%) byl velkým zklamáním. Na třetím místě byla lidová strana (20,24%), kde výsledky vyvolaly vzpouru. Skupina kolem poslankyně H. Koželuhové žádala aktivnější politiku vůči komunistům a změny ve vedení strany. Vzpoura byla potlačena jejím vyloučením ze strany. Nejméně hlasů (15,6%) získala sociální demokracie, což vyvolalo krizi ve straně. Kritikevé (Majer, Vilím) vinili z neúspěchu desavadní vedení strany v čele se Zd. Fierlingerem a jím uskutečňovanou politiku úzké spolupráce s komunisty. Východisko spatřovali

v tom, že sociální demokracie se politicky oddělí od komunistů a bude zaujímat kritický postoj vůči jejich nedemokratickému jednání. Výsledkem hednecení voleb byla změna v politické praxi, spečívající ve výrazném vymezení stranické politiky vůči pravici (národním socialistům) a vůči levici (komunistům). Volby také oslabily pozici dosavadního předsedy strany Zd. Fierlingera.

Vážné komplikace vyvolaly výsledky voleb na Slovensku, kde téměř 2/3 hlasů získala demokratická strana a KSS necelou třetinu. Zde naopak byli s výsledky voleb spokojeni demokraté, i když jich vzhledem k III. pražské dohodě nemohli zcela využít ve svůj prospěch, kdežto uvnitř KSS se projevila značná nespokojenost, jež vedla k zesílení radikálních tendencí ve straně.

Volby skončily s dosavadní zásadou parity uplatňovanou na všech stupních státních orgánů (i v národních výběrech), která však ani dříve nebyla vždy důsledně uplatňována. Uskutečnily se významné mocenské přesuny hlavně ve prospěch KSČ jako nejsilnější strany. Předsedou vlády se stal místo sociálního demokrata Zd. Fierlingera Kl. Gottwald a KSČ měla ve vládě celkem 9 členů, z toho ministra vnitra, zemědělství a informací, národní socialisté, lidovci a sociální demokraté pouze po 3 členech, slovenští demokraté 4 ministry. Dva ministři - zahraničních věcí Jan Masaryk a národní obrany generál Ludvík Svoboda byli bez stranické příslušnosti.

Ve slovenských mocenských orgánech vypadala situace po volbách takto: v předsednictvu SNR měli demokraté předsedu a dva členy, komunisté dva členy, ve Sberu povereníků KSS si udržela místo předsedy a měla další 4 členy, demokraté 8 členů. KSS však ztratila místo povereníka vnitra, jímž se stal nestraník gen. M. Ferjenčík. Z hlediska běže KSČ o postup revoluce se ukázalo Slovensko po volbách jako závažná překážka a i tato skutečnost vedla na podzim roku 1947 k tzv. slovenské krizi.

x x x x

Nová vláda a parlament schválily jednomyslně vládní program vypracovaný komunisty, který obsahoval jejich hlavní předvolební požadavky. Při jeho jednávání v Národní frontě byly hlavními spornými body postavení slovenských orgánů, národní očista, problém bezpečnosti a další znárodnění. KSČ přisuzovala novému vládnímu programu velký význam a proto trval Kl. Gottwald na tom, aby byl co nejkonkrétnější, neboť v prosazování jeho jednotlivých bodů viděl důležitou páku posunu proměn, ale i záruku jednotného postupu partnerů v Národní frontě.

A skutečně období po volbách bylo plné sporů o jednotlivé body programu. Zvláště sporný byl další postup pozemkové reformy. Ostatní strany se také postavily proti společnému požadavku KSČ a sociální demokracie, aby konfiskáty byly přiděleny k národním podnikům, což znamenalo ve skutečnosti další etapu

znárodnění. V Národní frontě se nakonec dohodlo, že konfiskáty budou přisleny k národním podnikům a jen ty, o které tyto nebudou mít zájem i ostatním uchazečům z řad soukromých podnikatelů. Současně bylo přijato usnesení, že žádná strana nebude požadovat v příštích dvou letech další znárodnění. Ukázalo se, že přes vážné předvolební konflikty a narůstající rozpory stále ještě převažovala do značné míry úspěšná snaha stran o řešení konfliktů dohodem a v rámci celé původní Národní fronty.

Zásadní zlom tohoto trendu nastal v polovině roku 1947. Souvisí nesporně s úplným rozkladem antihitlerovské koalice a se změnou americké i sovětské koncepcí světové politiky. Na jedné straně převládl v politice USA a Velké Británie názor, že je nutné odstranit komunistické strany ze západních vlád a doplnit americkou vojenskou hegemonii nad západními zeměmi i hegemonii ekonomickou. Vytvořily se jak v USA, tak i v ostatních západních zemích předpoklady nejen pro Marshallův plán, ale i pro vznik ofenzivně antisocialistické a antisovětské ideologie, která m.j. proces lidové demokratických revolucí líčila jako pouhý akt sovětské intervence, násilné hegemonizace a zotročení východních národů.

Také Stalin došel k názoru, že možnosti dalšího rozvoje revoluce při zachování antihitlerovské koalice se všemi důsledky pro postup komunistických stran v jednotlivých evropských zemích jsou vyčerpány. Za hlavního nepřítele označil americký imperialismus. SSSR odmítl přijmout podmínky a podílet se na Marshallově plánu a účast zakázal i ostatním lidovým demokraciím, když před tím Československo nejen projevilo zájem, ale přihlásilo se k účasti na něm. Do Moskvy byla poslána vládní delegace (Kl. Gottwald, Jan Masaryk a P. Drtina v zastoupení H. Ripky), které dal Stalin zřetelně najevo, že účast na Marshallově plánu by znamenala porušení spojeneckých a přátelských svazků se SSSR. Protože šlo o všeobecně uznávanou existenční prioritu, československá vláda svou účast musela odvolat.

Pro země lidové demokracie tento obrát v mezinárodních poměrech znamenal, že komunistické strany se přestaly orientovat na spolupráci s antifašistickými silami, sdruženými s nimi v národních frontách, a jako svůj hlavní úkol vytýčily boj s těmito silami a jejich vytlačení od moci. Tak jako v mezinárodním měřítku byl hlavním nepřítelem americký imperialismus, v domácím měřítku se jím teď stali mezi z dosavadních spojenců či spolupracovníků komunistických stran, se kterými vytvářeli jednotnou frontu při uskutečňování lidové demokratických revolucí.

Změna situace se snad nejvýrazněji promítla právě do vnitřního vývoje v Československu. A to právě v době, kdy se v československé společnosti začaly projevovat prvky ekonomické i politické krize. V polovině roku 1947 se obje-

vily vážné hospodářské potíže, které postihovaly i pracující vrstvy. Příčin bylo více. Jednak tu hrála roli skutečnost, že právě v této době zastavily USA také pomoc z fondů UNRA, což se projevilo v oslabení vnitřního trhu. Dále tu působila i ztráta konkurenční schopnosti na zahraničních trzích, způsobená hlavně obtížemi ve znárodněném průmyslu. Objem výroby se sice přibližoval předválečnému stavu, ale stoupaly výrobní náklady a klesala rentabilita a produktivita, zejména strojírenské produkce, které spolu s vývozní ofenzivou USA a poměrnou láčí jejich úvěrů, zhoršily dosud jedinečně příznivé podmínky odbytu. Vývoz tradičních strojírenských a textilních výrobků nestačil krýt ani dovoz surovin, jejichž cena po ohlášení Marshallova plánu prudce stoupla. Tempo obnovy a rozvoje československého průmyslu sice tehdy předstihovalo rozvoj výroby takřka všech západních zemí (kromě Belgie), ale potíže odbytu a růst cen surovin snižovaly výsledný efekt na minimum. Ekenomickeou situací dále nesmírně zkomplikovalo memořádné sucho, které postihlo v létě 1947 střední Evropu. Nedostatek obilí a krmiv zapříčinil nejen vybíjení dobytka, takže ztráty v zemědělství dosáhly 15ti miliard korun, ale vznikly i nové požadavky na dovoz petřavin, které bylo nutné hradit zvýšeným exportem zboží. Svoji roli sehrála i skutečnost, že desetitisíce hektarů půdy v pohraničí zůstaly neobdělány. Důsledky těchto skutečností se přirozeně promítaly do vnitřního trhu, kde se nedostávalo hlavně zemědělských a textilních výrobků a obuvi, ale i řady nutných investičních prostředků pro zemědělskou malovýrobu.

V této nové situaci nabyl i nového ekenomickeého, ale i politického významu rychle se rozvíjející černý trh.

Vláda se snažila o takovou cenovou regulaci, která by spolu s přidělovým systémem nezvyšovala životní náklady a nenutila samostatně hospodařící podniky státního i soukromého sektoru zvedat úroveň velkoobchodních cen.

Toto úsilí se až do léta r. 1947 celkem dařilo. Ale jakmile začaly růst světové ceny surovin, zejména textilních a oslaboval se efekt vývozu, nastal pekles hodnoty koruny, růst cen tvrdých valut, což ovšem stavělo "chozrasčete ní" výrobce před otázku, jak se "vejít" se svými náklady do cenových limitů stanovených cenovými orgány. Národní podniky byly na tom velmi špatně, protože politika vlády je nutila držet nízké ceny i na úkor svých zisků. Ale z druhé strany o to lépe na tom byli soukromí podnikatelé a "národní správci" konfiskátů. Mohli vycházet z nízkých cen, které držely "dole" národní podniky a už tím snižovali své náklady. Ale i pokud jde o odbyt, byli na tom neméně dobře. Protože nejen část velkoobchodu, ale drtivá většina maloobchodu byla v soukromých rukou, velmi snadno našli prostředky, jak své výrobky prodat za výrazně výhodnějších podmínek, než jaké jim povolovaly cenové limity.

Tento "černý trh" vedl nejen k živelné inflaci a k postižení přídělní prestých a nezámežných spotřebitelů, ale i k novým cestám akumulace zisků a kapitálů, které se opět vkládaly do "černé výroby" a odbytu, sloužily jako lákavé a prakticky bezedné korupční fondy. Je pochopitelné, že tito "černí podnikatelé" potřebovali i své ochránce. I to bylo možné za příčné služby v penězích či zboží zabezpečit.

Nedostatek vždy plodí černý trh. Ale zde vedl černý trh k nové sociální diferenciaci, k vytvoření vrstvy nových "keřasů" - "šmelinářů", která se začala stále více presazovat jako každá bohatá třída i jako politická síla.

Šmelinářské vrstvě nových podnikatelů bylo jasné, že asi nenajdou příliš mnoho lidí, kteří by jim pomáhali na levici, zejména v KSČ. Ale s úspěchem to zkoušeli na pravici. Jen ta svou obhajebou pozic soukromého sektoru jim zabezpečovala nejen současnost, ale i budoucnost.

A právě tato ekonomická báze se stala po polovině roku 1947 jednou z příčin hlubokých vnitřních rozporů a konfliktů, které měly vyhranit frenty i politické boje na přelomu roku. Československá revoluce se octla na přelomu. Znovu se začala prejevovat u všech vrstev obyvatelstva nespekejenost. Ti nejchudší, kteří desud nejvíce z revoluce profitevali, se obávali, že hospedářské petiže je připraví o desažený zisk, nespekejenost dělníků přemnila z peruch v zásebevání, z nedostatku základních petravin a jejich vysokých cen na černém trhu a zejména z existence černého trhu vůbec. Také rolnické příjmy v důsledku sucha klesly, zvláště v pohraničí, které bylo operou revoluce a KSČ. Městská malovýroba trpěla nedostatkem pracovních sil a surovin a inteligenci postihla platevá nivelizace.

Vznikla otázka jak dál, jak překenat tuto krizi, tyto narůstající obtiže. Preteže z hlediska KSČ nebyla revoluce ještě dokončena, rozhodla se využít nespekejenosti lidu ve svůj prospěch, tj. k útoku na desaďadní pozice politických protivníků v politické i ekonomické oblasti. Rozhodla se pokračovat v taktice omezování soukromé kapitalistické držby ve všech oblastech ekonomiky a získanými majetky uspekojovat vrstvy nespekejených. Součástí tohoto plánu pak byl i zemědělský program KSČ, tzv. Hradecký program, který byl vyhlášen již v dubnu 1947. I tento program reagoval na novou situaci v zemědělství, zejména na Slovensku, ale i v českém vnitrozemí. Zvláště významné tu byly dva faktory.

Především zde stále ještě žila široká vrstva rolníků, kteří po odchodu zemědělské chudiny do pohraničí trpěli jak nedostatkem půdy, tak i nedostatkem levné pracovní síly a mechanismů, které by ji nahradily. Kdyby dostali více půdy, jak soudili, mohli by nashromáždit i více prostředků na investice a desaďadnout rentabilitu. Stali by se také nezávislými na velkých rolnících, od kterých si zatím stále ještě museli půjčovat peníze a nářadí.

Za druhé, tito rolníci s jistou závistí sledovali, jak volcí rolníci a zbytkoví velkostatkáři "šmelí" s petravinami, zatím co oni se jen tak na této konjunktuře přiklívují. Proče chtěli půdu. A to rychle, co možná ihned, dokud trvá příznivá situace. A právě tyto postoje, naděje a tužby je vedly k níměřným sympatiím pro plán druhé pozemkové reformy a Hradecký program, se kterým přišla KSČ. Podstatou Hradeckého programu se stala jednak revize 1. pozemkové reformy z roku 1919, která měla revidovat případy vrácení zabrané půdy, jednak plán nové pozemkové reformy, která měla konfiskovat veškerou půdu nad 50 ha. Osnovu tohoto zákona předložil ministr Ďuriš vládě 17. října 1947. Jestliže z revizí pozemkové reformy souhlasily všechny strany, pak nová pozemková reforma byla již programem jen KSČ a KSS, který překračoval vládní program, a stala se předmětem ostrých a vleklých sporů mezi KSČ a ostatními stranami. Komunisté proto aktivizovali rolnické komise, které prosazovaly přijetí všech navrhovaných zemědělských zákonů a zvláště osnovy zákona o nové pozemkové reformě. V září 1947 se z iniciativy komunistů připravovaly sjezdy rolnických komisí a začátkem října proběhl krajský sjezd ve Slaném, který zvolil krajský akční výbor. Komunistům se však nepodařilo svolat další krajské sjezdy, což dokazovalo, že se jim dosud nepodařilo přesvědčit rolníky, že ostatní strany sábetují přijetí zemědělských zákonů.

Druhá cesta, která vedla k překenání obtíží, ležela v oblasti výroby, v úsilí pozvednout jak průmysle, tak zemědělskou produkci a tím zvyšovat i životní úroveň. Toto řešení předpokládalo soustředění všech sil na výrobní oblast.

Kritický stav ekonomiky a nespokojenost mnoha vrstev obyvatelstva objektivně činila z kteréhokoliv opatření předmět mecenaské politického zápasu, který krizi jen prohluboval. Komunisté, kteří se v této době stávali nejen stranou dělnické třídy a velké části chudého rolnictva, ale i stranou zárodkového průmyslu, postupovali tak, aby pestihli jádro a zdroj síly své třídního, ale i podnikatelského protivníka, tj. soukromý sektor, tam, kde byl nejsilnější, tj. ve sféře jeho akumulovaných zisků.

Jejich postup se opíral i o politicko-psychologickou analýzu, která jim radila proti "novým beháčům" postavit demagogický požadavek, který vždy podnítl lidový souhlas - tj. heslo "ať platí behatí". Příkladem této taktiky je i boj o tzv. milionářskou dávku, která měla uhradit škody způsobené zemědělcům suchem, či boj o zvýšení platů státním zaměstnancům. Do něho významně zasáhla i ROH jako důležitá politická síla. V kampani kolem milionářské dávky se komunistům sice nepodařilo zcela splnit jejich politický záměr, tj. vyvolat v nekomunistických stranách rozkol mezi členstvem a vedením a vytvořit z "nespokojenců" tzv. levicovou opozici, ale nemále se k němu přiblížili. Dosáhli však obratu ve vni-

řním vývoji a pak i dohody se sociální demokracií, která byla podepsána 11. září 1947. Týkala se společného postupu ve věci milionářské dávky a platevé úpravy státních zaměstnanců. Obsahovala dále obecné proklamace o udržení Národní fronty a obnovení Socialistického bloku, který měl zajišťovat demokratickou cestu k socialismu. Dohoda byla výsledkem jednání jen vedení obou stran, takže překvapila nejen členy, ale zejména i funkcionáře sociální demokracie. Většina z nich, zejména příslušníci středních vrstev, s dohodou nesehlasila, neboť nevěřila v možnost rovnoprávné spolupráce s komunisty. Na vedení strany se snesla kritika a stále častěji se žádalo odstoupení předsedy Zd. Fierlingera, představitele prekomunistického směru. Hrozilo dokonce rozštěpení strany v souvislosti s dočasnou demisí ministra Majera, který jediný na představenstvu vyslovil s dohodou nesehlas. Krize uvnitř této strany byla komplikovaným jevem, který dodnes historiografie plně neobjasnila. Je jisté, že část členstva, zejména dělnického se sblížila s komunisty a tvořila základ potřebné 4/5 většiny na závodech, kterou bylo nutné vytvořit pro hladkou volbu do závodních rad. Střed strany představovaly ty její síly, které podobně jako KSČ se proměňovaly ve "frakci národněho průmyslu". Velmi mnohé podnikových vedoucích, inženýrů a kvalifikovaných kádrů národních podniků teď patřilo do tohoto okruhu. Ale byla tu i nemalá část "národních správců" a majitelů malých podniků, kteří byli závislí na různých poveleních a přidělech ministerstva průmyslu, které strana stále do značné míry ovládala. Ti byli na jedné straně proti KSČ, ale současně se obávali, že by museli hledat nové konexe a pretekce, kdyby například toto ministerstvo přišlo do rukou národních socialistů.

Z toho všeho plynul systém složitých rovnováh a kompromisů, který táhl stranu tu nalevo, tu napravo - a jak ještě uvidíme - sehrál i nemálo důležitou úlohu ve vývoji úcerových událostí r. 1948. Krize strany byla přechodně překonána, když bylo usneseno zahájit jednání i s národními socialisty, které též skleněly podepsáním dohody.

Ostatní politické strany dohodu KSČ a sociální demokracie odsoudily, neboť v ní viděli počátek formování marxistického bloku a podřizování sociální demokracie komunistům. S politikou dohod mezi jednotlivými stranami začali však národní socialisté, kteří se domnívali, že se jim podaří KSČ v Národní frontě izolevat. V létě 1947 uzavřeli dohodu o společném postupu proti komunistické politice v bezpečnosti a na vesnici s demokratickou stranou. V září 1947 uzavřeli národní socialisté podobnou dohodu s lidovci. Ukázalo se však, že KSČ nakonec využila této diplomacie mnohem lépe.

Dohody mezi stranami byly výrazem krize Národní fronty, která již nebyla schopna - nebo jen s velkými potížemi - řešit stále narůstající rozpory mezi

dvěma fakticky již existujícími bloky. Vzhledem k důležitosti Národní fronty v politickém systému se její krize měnila v krizi politickou a státní, která se musela nějak překonat. Dohody mezi nekomunistickými stranami jim přinesly některé úspěchy. Zabránily např. KSČ vytvořit celestátní organizaci rolnických komisí s centrálním vedením, znemožnily schválit návrh na jmenování vládních zmocněnců do poverenictev, prosadily, že o tom, kde bude rozhodovat a které statky spadají pod pozemkovou reformu, nebude rozhodovat ministr zemědělství, ale komise složená ze zástupců všech stran. Znemožnily také přeměnu Národní fronty v blok politických a masových organizací, jak navrhovali komunisté. Nekomunistické strany upozorňovaly i na řadu nezákonností v bezpečnosti.

Stále důležitější roli v tomto procesu hrála sociální demokracie, v níž došlo na sjezdu v listopadu 1947 k některým významným změnám, které byly jednou z peripetií, jimiž strana od roku 1945 procházela. Došlo ke změně ve složení vrcholných orgánů strany. Ve funkci předsedy vystřídal Zdeněk Fierlingera B. Laušman a do představenstva nebyl zvolen E. Erban, horlivý podpěrevatel politiky úzké spolupráce s KSČ. Pozice prokomunistické frakce však byla jen oslabena, jak o tom svědčí i počet hlasů pro Laušmana (283) a pro Fierlingera (182). Oba byli ve vládě vystřídáni L. Jankevcovou a F. Tymešem, stoupenci spolupráce s KSČ.

Sjezd také nepřerušil spolupráci s komunisty, s nimiž byly uzavřeny další dohody o společném postupu. Pokračovaly také společné porady odborníků o ekonomických otázkách. Přesto však se vytvořil i prostor pro spolupráci s nekomunistickými stranami, především na poli obrany demokratických práv (společný postup proti nezákonnému jednání bezpečnosti a kritika politiky KSČ v této oblasti). Komunisté si této možnosti byli vědomi a proto vyvinuli velké úsilí, aby dostali Zdeněka Fierlingera zpět do čela strany. Pochopili, že další vývoj v tomto směru by totiž mohl vést k jejich izolaci v Národní frontě. Prote podpěrevali vznik "levice" v sociální demokracii, která si vypracovala svou vlastní platformu. Koncem roku 1947 se ustavila i skupina sociálně demokratických funkcionářů Klub demokratického socialismu a začala vydávat časopis "Směr". Činnost "levice" narážela však na neshlas vedení, které 12. února 1948 prohlásilo členství v tomto Klubu za neslučitelné s členstvím ve straně. Sociální demokracie stála tak opět před rozkolem.

Taktiku vytváření "levice" však uplatňovala KSČ i vůči ostatním stranám, s jejich pomocí se pak snažila tyto strany ovládnout nebo rezvrátit. Osvědčilo se to v únoru 1948, kdy ve všech stranách byly vytvořeny garnitury, které se ujaly jejich vedení a tak mohla být sestavena nová vláda obrezené Národní fronty. V ústředním sekretariátu KSČ dokonce vzniklo oddělení pro práci v nekomunistických stranách.

Z hlediska KSČ bylo slabým článkem Slovensko, kde zastávali významné pozice demokraté. Komunisté se domnívali, že i nadále budou mezi využívat protislovenského nacionalismu českých politických stran a izolovat demokratickou stranu. Kampaň proti demokratické straně zahájila KSČ již na jaře 1947 bojem za tzv. očistu slovenského veřejného života, kam měli pronikat bývalí funkcionáři politického katolicismu, jak o tom referovala zpráva ministerstva vnitra předložená k projednání v Národní frontě. Komunisté žádali zrušení tzv. dubnové dohody. Demokraté sice zprávu odmítli, přesto však byla vytvořena komise, která ji měla prověřit. Kampaň nakonec vyústila v odhalení tzv. spiknutí v situaci, kdy rostla nespokojenost se zásebovacími potížemi a s neschopností úřadů je řešit.

Sílilo i hnutí rolníků za revizi a novou pozemkovou reformu, neboť hlad po půdě nebyl na Slovensku ani zdaleka uspokojen. Cílem této akce bylo uskutečnit změny v celé politické struktuře na Slovensku. Nástrojem tu byla bezpečnost, která dodávala materiály o "spiknutí" a lidech, kteří se na něm měli podílet. Přes tajemníka Obucha útočili komunisté na místopředsedu vlády Ursínyho, který koncem října 1947 podal demisi. Tím a dalšími obviněními vůči předním funkcionářům měla být zdiskreditována celá demokratická strana a získány české strany pro společný postup. Současně mobilizovala KSS i masové organizace, které měly sehrát roli nátlakových skupin. V srpnu se sčesla konference Svazu partyzánů, která kromě mobilizace svých členů proti benderovcům ostře kritizovala špatnou zásebovací situaci. Odbojové organizace se znovu sešly na konferenci 21. září a jejich zástupci se druhého dne zúčastnili schůze slovenské Národní fronty, kde požadovali řešení palčivých otázek. Vyvrcholením byl sjezd závodních rad svolaný na 30. října, jehož delegáti již požadovali demisi sboru povereníků, což G. Husák jako jeho předseda splnil. Podle usnesení sjezdu se konaly 5. listopadu 1947 ve většině závodů a úřadů manifestační schůze, na nichž se zaměstnanci vyslovovali pro změny ve složení Sboru povereníků. Následoval sjezd rolníků, který žádal ustavení nového Sboru povereníků ve složení, které by odpovídalo "zájmům slovenského lidu". Současně probíhaly schůze na vesnicích, kde rolníci žádali realizaci Hradeckého programu. Přes tento nátlak se nový Sbor povereníků stále nedařilo ustavit. Příčinou byla i změna v dosavadním neutrálním postoji českých nekomunistických stran, které dospěly k názoru, že "spiknutí" je nástrojem komunistů k prosazení jejich mocenských cílů na Slovensku. Postup KSČ vedl nakonec k tomu, že fronta českých politických stran se rozpadla a místo toho se formovala dohoda o společném postupu národně socialistické, lidové a demokratické strany, blok, který přetrval až do únorové krize.

Nový Sbor povereníků se ustavil až 20. listopadu a skončila v něm převa-
ha demokratů, kteří nyní měli 6 členů, komunisté 5 a po jednom Strana práce a
Strana slobody, dva povereníci byli odběrníky bez stranické příslušnosti. V o-
statních orgánech, tj. SNR a národních výborech ke změnám nedešlo, takže sle-
venská krize skončila kompromisem.

Na rozhodující střetnutí s nekomunistickými silami se připravovala KSČ
již od roku 1945, ale od srpna 1947 vypracovala její vedení varianty postupu.
Jednou variantou bylo získání 51% hlasů v příštích volbách, což by KSČ umežňe-
valo rozhodovat bez spolupráce s jinými stranami. Akce získání většiny národa
byla spojena s velkou získávací kampaní pro členství v KSČ.

Další variantou byl "převrat" v nekomunistických stranách, který měl z je-
jich vedení odstranit odpůrce KSČ a udělat z nich poslušné nástroje KSČ. Sem
patřilo již zmíněné úsilí o vytváření "levice" v jednotlivých stranách. Jinou
variantou byla změna mocenské struktury Národní fronty. Další varianta počítá-
la s demisí nekomunistických stran a s vytvořením úřednické vlády. Byla však
považována za nejméně reálnou, neboť bez komunistů se v Československu, jako
zemi ve sféře SSSR nedalo vládnout.

Strategický postup KSČ byl projednáván na zasedání ústředního výboru kon-
cem listopadu 1947. Při analýze situace a dalším postupu vycházelo vedení stra-
ny z téze, že odpůrci komunistických snah se pokusí o převrat ještě před vol-
bami. Tute sílu charakterizovalo zasedání jako vrstvy české a slovenské burže-
azie, které byly revolucí zbaveny moci, pronikly do stran Národní fronty, ov-
livňovaly jejich politiku a získávaly podporu i těch skupin buržeazie, jež se
dosud přiděly na moci. V tom spočívalo hlavní nebezpečí pro revoluci. ÚV KSČ
se pak rozhodl pro orientaci na "levici" v ostatních stranách; východisko spa-
třoval tedy v seskupení všech levicových sil v zemi, jejichž úkolem mělo být
izelevat reakční živly v ostatních stranách.

Na střetnutí se připravovaly i nekomunistické strany. Sem patřily i zmi-
něné dohody mezi nimi. Strany se však musely střežit, aby jejich postup nebyl
označen za opozici, kterou nemohly a ani nechtěly být. Jejich situace byla te-
dy velmi rozporná, neboť byly jednak vládními stranami, ale přitom kritizova-
ly komunistické členy vlády. Komunisté je také mohli obviňovat z vytváření pre-
tikomunistických bloků a rozbíjení Národní fronty. Nyní se zřetelně ukázalo,
jak nekomunistické síly omezily své možnosti, když souhlasily s vytvořením sys-
tému Národní fronty a vyloučením jakékoliv opozice. Jejich slabost byla i
v tom, že se orientovaly pouze na volby, popřípadě na zákulisní jednání mezi
vedoucími představiteli stran či na parlamentní řešení, jak byli zvyklí z dob
první republiky. To svědčí o nepechování strategie KSČ, která nepečovala pouze
s řešením krize v rámci Národní fronty či s parlamentním řešením, nýbrž i s me-

tedami memoparlamentními, prostřednictvím nátlakových skupin, jak je představovaly masové organizace či přímé akce lidových mas. Současně to však svědčilo i o jejich malé politické prezíravosti, neboť k takovému řešení bylo třeba mocenských pozic a jedinou, kterou nekomunisté měli, byl vlastně jen prezident. Ukázalo se, že komunisté vlastně neměli od doby okupace protivníky, kteří by byli skutečně na úrovni. Je ovšem třeba také konstatovat, že nikde v sovětském bloku se nepodařilo a nemohlo podařit nekomunistům zvítězit, podmínky pro ně nebyly příznivé, i když k vytváření těchto podmínek sami přispěli.

Začátkem roku 1948 se odkryly některé problémy kolem dvouletého plánu, základního faktoru československé cesty k socialismu. Životní úroveň se nezvyšovala se zvyšováním objemu výroby, což se dříve či později muselo projevit na popularitě KSČ, která byla tvůrcem 2LP. Proto hlavním prostředkem zůstávalo nadále vyvolávání nejistot a nadějí, jak to dokazuje aktivizace boje za novou pozemkovou reformu a za znárodnění velkoobchodu, který spolu s ketasením byl označen za příčinu všech zásobovacích obtíží. Tento manévr měl odvést pozornost od klíčových otázek produktivity a rentability.

Politický systém se dostal do těžko řešitelné krize, která se mohla vyvinout v konflikt kdo z koho při projednávání kteréhokoliv třeba i nedůležitého problému. Takovým impulzem se stal rozkaz pplk. Dybala o přemístění 8 velitelů bezpečnosti. Národně socialističtí ministři obvinili ministra vnitra, že vlastně provádí reorganizaci bezpečnosti (šlo o nahrazení nekomunistických velitelů komunisty) bez vědomí vlády, která také rozhodla proti hlasům komunistů, aby ministr vnitra zastavil své rozhodnutí. Na další schůzi vlády 16. února pohrozili národně socialističtí ministři demisí, pokud ministr vlády neprovede předchozí usnesení. Druhý den trvali ministři stran národně socialistické, lidové a demokratické na projednání sporné záležitosti, zatímco komunisté požadovali, aby vláda přistoupila k dennímu pořádku, neboť ministr vnitra nebyl ze zdravotních důvodů přítomen. Po přerušení schůze se na společné poradě ministři tří uvedených stran rozhodli podat demisi a tím začala únorová krize. Postup nekomunistických stran přišel komunistům celkem vhod. Vycházeli ze skutečnosti, že vláda nepřestala existovat (z 26 ministrů podalo demisi jen 12, tedy menšina). Vnitřně rozvrácené vedení sociální demokracie sice odmítlo nabídku KSČ na vytvoření vlády levého bloku, ale současně rozhodlo, že její ministři se k demisi nepřipejí. Tento fakt umožnil, aby komunisté trvali na tom, aby prezident demisi přijal a doplnil vládu o jiné představitele stran, jejichž členové demisi podali. Za této situace se stal klíčovou postavou prezident Beneš, na něhož byl vykonáván velký nátlak. De akce se zapojily masy.

Sešel se sjezd závedních rad, který kategoricky podpořil požadavek přije-

tí demise, na jehož podporu vyhlásil jednohodinovou generální stávku. Současně přijal usnesení o znárodnění všech průmyslových podniků nad 50 zaměstnanců, které vysoce překračovalo vládní program i dohodu o dalším znárodnění po dobu dvou let. Všechna usnesení sjezdu byla schválena drtivou většinou až na několik hlasů. Sjezd rolnických komisí byl také svolán, ale sešel se až 28. února, takže přímo do průběhu krize nezasáhl.

Okamžitě na počátku krize vybídli komunisté k zakládání tzv. akčních výborů národní fronty, které byly podřízeny KSČ a převzaly fakticky do svých rukou veškerou moc na daném území; jejich hlavním úkolem byla očista veřejného života od všech živlů reakce. Současně mobilizovalo vedení KSČ bezpečnost a vytvořilo v továrnách nové ozbrojené organizace - lidové milice. tomuto tlaku nakonec prezident beneš podlehl, neboť - jak řekl Kl. Gottwald - komunisté znali jeho "dobrou stránku", že totiž ví, co je to síla a dovede ji realisticky ocenit. Dne 25. února prezident demisi přijal a doplnil vládu podle návrhu jejího předsedy Kl. Gottwalda. Krize byla vyřešena, komunisté dosáhli svého cíle, tj. monopolu moci, o kterou se už nemuseli s nikým dělit. Převzali ovšem úplnou odpovědnost za osud této země a jejího lidu.

Na Slovensku sdělil předseda sboru povereníků G. Husák demokratickým členům, že vzhledem k demisi ministrů jejich strany přestávají být i oni členy uvedeného sboru. Dne 23. února oznámil Kl. Gottwaldovi, že správu těchto rezortů převzali zbývající poverenici a 5. března schválila vláda nový sbor povereníků, jak jej předložil G. Husák.

Závěrečnou tečkou únorových událostí bylo vyslovení důvěry nové vládě a jejímu programu parlamentem. Schůze parlamentu se zúčastnili všichni nově jmenovaní ministři až na Jana Masaryka, který krátce před tím spáchal sebevraždu skokem z okna Černínské paláce. Počet členů parlamentu se zmenšil o 70 poslanců, kteří opustili republiku či se vzdali nebo byli novým vedením stran zbaveni mandátů. Ostatní členové parlamentu vládu i její program jednomyslně schválili. Tímto aktem, který nesvědčil ani o prozíravosti ani statečnosti poslanců bylo formálně potvrzeno ústavní řešení krize.

Po únoru se již KSČ nemusela ohlížet na své partnery ve vládě a rychle provedla všechny body vládního programu, doplněné o požadavky z únorových dnů, jako bylo vypracování ústavy, zákon o dalším znárodnění a o nové pozemkové reformě. Komunisté převzali i zbylé mecenenské pozice, především úřad prezidenta republiky. Dr. Beneš opustil ihned po skončení únorevé krize Hrad a odjel do své vily v Sezimově Ústí a již se do Prahy nevrátil. Začátkem června abdikoval a na jeho místo byl zvolen Kl. Gottwald, předsedou vlády se stal Ant. Zápotocký. Na místa těch, kteří bož prohráli, přicházeli do státních či hospo-

dářských organizací i masových organizací členové KSČ. Do závedů naopak odcházelí příslušníci buržoazie, vysoké byrokracie a političtí funkcionáři pestiženní očistou.

Politický systém Národní fronty zůstal navenek zachován, ale změnila se jeho podstata. Jelikož nekomunistické strany ztratily svou politickou váhu, rozhodovala o všem KSČ, která se sloučila se sociální demokracií. Formálně si nechali komunisté schválit svůj postup v květnových volbách, v nichž nekandidovaly jednotlivé strany, ale vznikla jednotná kandidátka, která byla sestavena vedením KSČ. Tyto volby nebyly ve skutečnosti tajné. Nesouhlas s politikou KSČ mohli občané vyjádřit odevzdáním bílých lástek, kterých bylo z celkového počtu odevzdaných hlasů asi 10%.

K veřejným projevům nesouhlasu s komunistickým převzetím moci v únorových dnech nedošlo sice kromě pokusu několika stovek studentů dostat se k prezidentovi na Hrad, ale až v několika měsících po únorovém "vítězství", jak o tom svědčí všesokolský slet či pohřeb prezidenta Beneše v září 1948. To však již nic nemohlo změnit na celkové situaci a ohrozit moc komunistů.

24. ČESKOSLOVENSKO V PRVNÍ POLOVINĚ PADESÁTÝCH LET

Úner jako jedna z možných alternativ

Únerové vítězství KSČ rozuzlilo krizi vývoje národní a demokratické revoluce. Potvrdilo, že se v Československu nevytvořila natolik příhodná vnější i vnitřní situace, aby se mohl podařit pokus o dlouhodobou a vzájemně tolerantní spolupráci dvou politicky neseouroděných křídel, které společně podepsaly Košický program. A s ním i ztroskotal pokus o pluralitní politickou i sociální koalici, snažící se o rozvinutí tohoto programu.

Pro historika tu vzniká otázka, zda takový pokus vůbec měl v tehdejších světech vyhlídky na uskutečnění, když se nepodařil ani v naší zemi, která svou kulturní vyspělostí, ekonomickým rozvojem i politickou tradicí byla k tomu zralá.

Jestliže to pravděpodobné, nebo snad dokonce ani možné nebylo, pak musíme dospět k závěru, že buď je taková cesta vůbec nemožná, nebo – a optimista by s tím raději souhlasil – se pro ni mohou vytvořit příznivé podmínky až v budoucnosti, která je ovšem i dnes ještě až poblíž dohledného horizontu.

Přijmeme-li takový závěr, musíme dospět k závěru, že na určitém stupni

politického a ekonomického vývoje Československa, který nastal na přelomu r. 1947-8, nastala situace, kdy byly možné už jen dvě alternativy systémové krystalizace - buď systém hegemonie KSČ, který znamenal takové potření jejích protivníků, jaké si popíšeme dále, anebo stejně tvrdé a možná i daleko krvavější potření onoho politického a mocenského tábera, na jehož čele KSČ stála. Ten byl totiž teď už tak silně zakotvený a integrovaný do celého systému moci a navíc tak málo svázaný s tradicemi a formami pouhého parlamentního zápasu, že by s největší pravděpodobností, která se takřka rovná jistotě, neváhal sáhnout při obraně svých pozic k nástrojům občanské války.

O vnějších a světových důsledcích takového vývoje, zejména pro stále se vyostřující konflikt mezi oběma supervelmocemi, raději nemysleme. Byly by asi pochodem k nedezírné katastrofě.

Únor tedy znamenal na jedné straně obrat urychlující vývoj k další fázi přeměn, které se odehrávaly podle představ socialistické a komunistické doktríny a na bázi jediné tehdy přístupných zkušeností, které plynuly z praxe SSSR.

Na druhé straně však znamenal i definitivní začlenění Československa do mocenského bloku v čele s SSSR. A tím i jeho mimořádně stabilní zakotvení v evropské realitě. Prastarý problém - Češi-Němci a Slováci-Maďaři - přestal tímto okamžikem hrát roli jako problém nejistého národního osudu. Ale s ním skončil svou životní dráhu i jeho nutný doplněk - tj. představa o plně neomezené československé suverenitě. Novou existenční jistotu totiž nedostalo Československo nepedemínečně - ale jen jako součást vlivové sféry nově vznikajícího bloku, který si vynutil nejen rozdělení Německa, ale i systém světové rovnováhy sil a deterentů. A který byl schopný ho i pro budoucnost udržet jen jako celek.

Změny politického a hospodářského systému. Jejich první období.

Po únorovém politickém vítězství nestále už v naší zemi nic v cestě, co by mohlo vedení KSČ bránit, aby prosadila svou koncepci budoucího vývoje. Začalo tak poměrně dlouhé období základních transformací, které lze charakterizovat jako nepřetržitou a stále se stupňující ofenzivu proti takřka všem tradičním společenským formám a strukturám, které u nás zrály po celé předchozí století. Toto období nepřetržité transformační ofenzivy trvalo až do r. 1953. Přesto však v něm můžeme odlišit dvě důležité a svým způsobem i dosti odlišné fáze.

První z nich začíná únorem r. 1948 a končí zhruba kolem r. 1950. Mohli bychom ji nazvat obdobím pokusu o pokračování kontinuit anebo snahou KSČ o originální, svébytné a "specifické" uskutečňování vlastní koncepce socialistického budování.

Druhé období bylo ve znamení tvrdé negace t e h o t o způsobu a směřova-

le k nastolení programu, který měl československou společnost homogenizovat, vtěsnat, vlít a zformovat do pečeby, která by se v ničem podstatném nelišila od tehdejšího sovětského modelu.

x x x x

Úner byl politickou bitvou, nikoliv pouhým převrácením, či pučem, jak se to snaží charakterizovat někteří historikové. Destaly se v něm skutečně do pohybu masy lidí, nespokojených s desavádními výsledky národní a demokratické revoluce a především s tím, že řada jejich dalších opatření, ve kterých viděli naději na zlepšení, nebylo lze prosadit. Všelidová byla nespokojenost městského obyvatelstva s rezbuujelým černým obchodem, s růstem nové vrstvy šmelinářů. Také vesnice byla roztrpčena brzděním pozemkové reformy. Byl tu odpor vůči růstu moci byrokracie a to i na národních výberech, k partajnictví, k malé dělnoti institucí, tížily mezery v zásobování.

Tohoto lidového pohybu a nespokojenosti mohla KSČ okamžitě použít jako své politické i mocenské opory a páky. Akční výbery NF vznikaly sice na její popud a formálně "shora", ale vytvářely se i zdola a proto pracovaly i energicky a rychle. Sesazení a "vyakčnění" byli bez průtahů a dotazů na vyšší orgány sesazování.

Současne však otevřeli komunisté i brány své strany takřka dekerán všem pracujícím, a to i příslušníkům jiných stran, aby k nim vstoupili. Pokračoval tak masový náber, který estatně probíhal již před únerem a byl součástí akce za získání většiny národa. Nebyl však teď již prováděn jen osobní agitací a přesvědčováním, nýbrž se odehrával i pod nátlakem, časte pouhým rozdáním přihlášek a výhrůžným očekáváním, jak brzy a s jakým zdůvodněním budou vyplněny. Masově se hlásili do strany úředníci, živnostníci a též členové estatních stran, neboť náber byl i nástrojem jejich kádrové záchrany. Velmi mnezí však vstupovali do KSČ nikoli proto, že by se přesvědčili o správnosti její politiky, ale že jen vládnoucí strana, teď i s monopolním postavením ve státě, jim mohla poskytnout řadu výhod či je uchránit před perzekucí.

V průběhu masového náberu vzrostl tak počet členů v českých zemích na 2,267,688 a na Slovensku na 407.150, tj. 25,9 a 12,3% všeho obyvatelstva. Tento náber nepříznivě ovlivnil sociální skladbu strany, neboť klesal podíl dělnické třídy. Proto ještě koncem roku 1948 přijala ÚV KSČ usnesení o prevérkách a zavedení kandidatur. Prevěrky skončily koncem března 1949 a ze strany bylo vyloučeno asi 100.000 členů a přes 1/2 milionu bylo převedeno mezi kandidáty. Jelikež více než 1 milion členů vstoupilo do strany po úneru a většina z nich nikoli z přesvědčení, edrazile se to i na ideové jednotě; vždyť mnohe nových členů nejenže nemělo o marxismu-leninismu ani ponětí, ale mnezí k němu měli vážné výhrady.

Vedení KSČ celkem správně předpokládalo, že porážka a organizační rozbití tak silných stran, jakými byli její odpůrci v Národní frontě, neproběhne hladce a bez pokusů o protiútek. Pozice jejich spojenců, přátel, ale i jen naoko spolupracujících aktivistů v stranických sekretariátech národních socialistů, lidovců a slovenských stran pravice byly velmi slabé a v mnoha sekretariátech těchto stran, ale i v řadě ostatních organizací se organizovalo i nové podzemí. Zejména se tak dělo v Sokole, jehož kádry vzhledem k blízkému se všesokelskému sletu, který KSČ nemohla znemožnit, aniž by proti sobě popudila masu Sokolů, Jednoty a župy nemohly být akčními výbory "očistěny", aniž by se celá organizace sletu nezhroutila.

Za druhé tu byla i síla katolické církve, která se proti únerovým změnám postavila sice zdrženlivě, ale uvnitř naprosto rozhodně a ostře protikomunisticky.

KSČ reagovala posílením státně-bezpečnostního tlaku. Už před Únerem měla v rukou nejen aparát veřejné bezpečnosti, ale především politickou policii (StB). Ta v této době disponovala už dosti rozsáhlým aparátem nejen profesionálních zpravodajců, ale i příležitostných informátorů, a to i v orgánech politických stran NF. Po Úneru ho rychle nejen zmnožila, ale i doplnila novými silami, které jí umožnily včas postihnout vytvářející se síť, pronikat do nich, zatýkat aktivisty a vybírat si z nich buď nové spolupracovníky, či dokonce je i vyslat do zahraničí jako své agenty, anebo je připravovat k politickým procesům.

Po Úneru se zvedla vysoká emigrační vlna. Nejméně 150-200 tisíc lidí odešlo do emigrace. V létě r. 1948 byla ustavena v Paříži "Rada svobodného Československa", začaly vycházet její noviny a za podpory západních mocností se vytvářely i bojové skupiny, které se vracely domů a prováděly tu buď zpravodajskou práci, anebo přípravu ozbrojených akcí proti KSČ. I to zaznamenaly orgány StB a podávaly o tom zprávy. A to nejen vedení KSČ, ale i sovětským poradcům, kteří po úneru postupně právě v tomto aparátu zaujali významné pozice.

K vyhocení situace přispěly dva důležité momenty, dvě srážky, které svým způsobem otřáslý dosavadní sebejistotou KSČ. Byl to nejprve letní Všesokelský slet a pak i v září pohřeb zesnulého dr. Beneše, kterého již dříve, po demisi, vystřídal K. Gottwald.

Všesokelský slet byl posledním velkým podnikem národně socialistické a lidové strany. Průvod skandoval protikomunistická hesla, zatímco davy lidí na ulicích Prahy, které zorganizovala KSČ, se ozývaly skandovanou polemikou. Pohřeb dr. Beneše proběhl sice důstojně, ale ve výrazném protikomunistickém duchu.

A na obzoru stále střetnutí s církví. Po svém zvolení prezidentem se zúčastnil Gottwald slavnostního Te Deum. To byla nabídka smíru. Ale pak, 10.5.

1949 ztrosketale jednání mezi arcibiskupem Beranem a vládním zmečněncem dr. Čepičkou o církevních školách. Původně podepsanou dohodu Beran zrušil a navíc zakázal kněžím, aby se účastnili na politickém životě ate nejen v organizaci KSČ, ale i v jiných stranách NF. 5.5. schůze biskupů rozhodla o kněžské suspenzi těch, kdo neuposlechnou. To bylo vyhlášení války, které mělo po papežském dekretu pokračovat automatickou exkomunikací všech komunistů. (13.8.49) Po ní nastala eskalace konfliktu, která vedla k rozpuštění řádů, čtení protestních pastýřských listů a nakonec k novým a novým zásahům bezpečnosti.

I tím však restla její role a stále větší vliv na řídicí struktury strany i státu. Bylo to zřejmé i navenek. U vchodu nejen do státních budov, ale i sekretariátů strany se postavily hlídky SNB a pečlivě začaly prověřovat doklady každého, kdo chtěl vejít.

Důležitou roli však sehrál i vývoj na ekonomickém poli.

Krátce po Úneru následovale druhé znárodnění. Socialistický sektor se po něm podílel už na 95% průmyslové výroby a na celkové tvorbě národního důchodu ze 66%. Prakticky to znamenalo přechod k dvousektorové ekonomice, protože i v zemědělství byly skutečně kapitalistické podniky po uskutečnění druhé pozemkové reformy prakticky zlikvidovány.

Pro další vývoj ekonomiky nebyly důležité jen majetkově třídní přesuny, ale i způsob nové organizace, zejména zestátněného průmyslu. Snaha podřídit všechny podniky jednomu centrálnímu řízení vedla k tomu, že mnohé, zejména menší a střední podniky se slučovaly a ministerstvo průmyslu je zařazovalo do působnosti velkopodniků. To sice na jedné straně usnadňovalo materiální zásebování a regulaci odbytu, kontrolu zisků, výnosů a kalkulací, ale na druhé straně se záhy tyto malé podniky podřídily potřebám velkopodniků a to bez ohledu na tradici výroby, desavadní směry odbytu, zejména exportního a též i na potřeby vnitřního trhu.

Silně se tím také podlomila podnikavost a protože centralizační snahy nepřioustěly přeměnu malých podniků na družstva v takovém rozsahu, v jakém to bylo možné i účelné, začaly se postupně projevovat i negativní stránky tohoto nového uspořádání. Zejména se to projevovale v průmyslu výživy, kde se plán dvouletky splnil jen na 86,9%. Vznikaly však problémy i na trhu spotřebního zboží, kde už od léta začaly mizet některé sortimenty a dosud obvyklé dovozy, které kompenzovaly experty těchto malých podniků v tradičních vazbách. Také černý obchod neustal.

Tento trend vyvolával nespekojenost, ale protože jeho příčiny a důsledky nedevedl tehdy nikde hlouběji pochopit a hledat včas způsoby, jak jim zabránit, nedešlo k jejich řešení.

Druhým vážným problémem zůstávalo zemědělství. Po druhé pozemkové reformě se dále snížil rozsah tržního obilí a protože i výkupní systém pracoval více méně starými metodami a strojové vybavení přicházelo na vesnici přes zřejmý vzestup ve stále ještě nedostatečném rozsahu, nastaly nemalé problémy se zásobováním měst. Dvouletka v zemědělství byla splněna jen na 80,1%.

Konečně tu byl i problém industrializace Slovenska, který se z hlediska politické stabilizace této části republiky jevil snad jako vůbec nejnaléhavější. V něm se udělalo málo - jen některé podniky z českého pohraničí se sem přemístily.

Bylo tedy třeba najít ucelenou politicko-ekonomickou linii a orientaci, která by naznačila směr dalších cest. V květnu r. 1949 se o to pokusil IX. sjezd KSČ. V Gottwaldově referátu bylo zdůrazněno, že základem bude plnění pětiletky, kterou už na sklonku r. 1948 schválilo Národní shromáždění. S jejím úspěšným plněním se mělo zlepšit zásobování obyvatelstva, což by pak vedlo k odstranění vázaného hospodářství a k sjednocení cen volného a vázaného (přídělového) trhu. Předpokládalo se, že přitom dojde i k "omezování a zatlačování" kapitalistických prvků, zejména v obchodě, kde se hromadí zboží a spekuluje se. Znárodněný průmysl si musí vytvořit vlastní síť přímo k spotřebiteli, zdůraznil zde Gottwald. "Pro socialismus musíme získat i vesnici", byla další jeho zásadní myšlenka. Postup si představoval tak, že státní statky, strojírní stanice, ale i velkovýkrmny a pod. "se stanou názorným příkladem, který malým rolníkům předvede přednosti velkovýřeby a socialistického velkopodnikání". Slučováním desavádních družstev se mělo pak přejít k jejich sjednocení a k orientaci na postupné zavádění společné velkovýřeby.

Další úkoly zněly: vybudovat a zkvalitňovat demokratický aparát státu, vychovávat si novou socialistickou inteligenci, udržovat a upevňovat Národní frontu a dát v ní "příležitost všem pectivým občanům". Naopak, zdůraznil Gottwald, reakční spiklenci musí vědět: "republiku si rozvracet nedáme". Spolupráce s SSSR a posilování vedoucí úlohy KSČ, cestou vnitřní demokratizace, posilováním kritiky a sebekritiky, podle hesla "z úspěchů nezbujnět, z neúspěchů neztrácet hlavu", to vše doplňovalo jeho koncepci perspektivy.

Celý duch IX. sjezdu navazoval ještě velmi organicky na předúnorevou, ale i únorevou zásadu veřejnosti, československé originality a dodržování takevého tempa vývoje, jaké stačí široké vrstvy obyvatelstva pochopit a pro které lze získat podporu jejich většiny.

Nejdůležitější článek této politiky - 1. pětiletka - nevybečoval z tohoto rámce. Cíle a rozsah vzestupu nebyly nadsazené. Průmyslová výroba měla vzrůst o 57%, zemědělství o 16%, stavební práce ale o 130%, což nebylo vzhledem k nízké úrovni r. 1948 zase tak mnohé. Podle odvětví měl být v této první a zákonem

schválené koncepci následující růst: báňský průmysl +35%, energetika +52, hutní výroba +49, kovodělný průmysl +93, chemie +62%, papírenský průmysl +41%, textilní +68%, kožedělný a gumárenský +43%, petrávinářský +79, pivovarský +68% atd. Pro zemědělství se mělo dodat 30 tis. traktorů, 32 tis. samevazačů, 60 tis. sekaček, 20 tis. dojících aparatur atd. Pokud jde o industrializaci Slovenska, měla zde (při celostátním průměru růstu o 48%) vzrůst průmyslová výroba o 75% a národní důchod o 60%.

Plán počítal i s postupně rostoucí bytovou výstavbou, s vytvářením 482 tis. nových pracovních příležitostí, s růstem spotřeby, odstraněním lístkového systému, s uspokojením poptávky po jízdních kolech, výrobou 77 tis. motocyklů a rozjezdem automobilové výroby (20 tis. kusů) atd.

x x x x

Ze všech směrů, které naznačilo sjezdové jednání se ukázal být nejobtížnější úkol združstevnění vesnice. Především proto, že právě zde byla KSČ poměrně nejslabší, její vesnické organizace tvořili především pelerelníci zaměstnaní napůl v průmyslu a pak drobní relníci, kteří dostali nebo čekali půdu od druhé pozemkové reformy. Střední a větší relníci a malé statkáře do 50 ha ovládaly představy a neobyčejně kritický a rozhořčený postoj starého vedení národně socialistické, lidové a na Slovensku demokratické strany. Mimo to působil na vesnici proti KSČ i silný a v dané chvíli i velmi bojevný vliv církve a navíc ještě i strach, že komunistická kolektivizace proběhne stejnými tvrdými formami, jaké jim dosti věrně popisovali v tisku redaktoři pravicových stran, když před únorem psali o kolektivizaci v SSSR.

Byl tu však i nepříznivý ekonomický moment. Během dvouletky nakoupili bohatší zemědělci na 10 tis. traktorů a též počet motorových pluhů, kolem 110 tis. žacích strojů, 25 tis. samevazů atd. Spolu s desavádním strojním vybavením (kolem 80 tis. traktorů a 140 tis. samevazů atd.), které bylo většinou též v ruce těchto vrstev, představovala tato výzbroj reálnou technickou a ekonomickou moc těchto bohatších vrstev nad ostatní vesnici. Rozsah výroby těchto prostředků, který slibovala pětiletka, ani nedosahoval toho, co už bylo v jejich vlastnictví. Spolu s takřka úplnou vládou nad koňskými potahy měly tedy tyto vrstvy - ostře zaměřené proti kolektivizaci - vlastně všechny ekonomické trumfy v ruce.

V únoru r. 1949 byl sice schválen zákon o JZD, který slučoval všechna desavádní družstva na vesnici a orientoval je na společnou výrobu, ale nic se nedělo. Bohatí relníci drželi vesnici pevně pod svým vlivem tím, že vlastnili stroje. Ale ani menší a střední relníci nespěchali. Prežívali totiž odbytevou a cenevou konjunkturu, jakou nezažili již celá desetiletí. Dvouletka se v zemědělství nesplnila, a to v důsledku veliké neúrody r. 1947. Přes dodávky se-

větské pšenice, ale i po jejím nákupu za tvrdé měny (celkem 35 tis. vagonů) došlo k velikému vzestupu cen na černém trhu a při slušné úředě r. 1948 a 1949 se mnozí střední rolníci domnívali, že se teď vysoce odškodní za ztráty r. 1947. A za stržené peníze že si i oni záhy nakoupí moderní strojevé zařízení a tím stabilizují svá hospodářství a zařadí se tak mezi bohatší vrstvy vesnice. A tak jejich sklon k černému trhu a k sblížování se s bohatšími rolníky byl důležitou zábranou rychlejšího postupu při zakládání JZD.

Byla tu ovšem i jiná okolnost, která je naopak nutila k zdrženlivosti. A tou byl silící nedostatek pracovních sil. Odchody do pohraničí, růst pracovních příležitostí i výdělků v průmyslu a stavebnictví silně odčerpával, nebo dokonce v některých oblastech vnitrozemí zcela odsáhl zemědělské dělníky a pochopitelně i prudce zvýšil náklady na jejich mzdy. Více půdy tak pro mnohé střední rolníky znamenalo i více dřiny. Ale s postupem do vyšší vlastnické kategorie i větší daně, protože zemědělská daň byla odstupňována tak, aby znevýhodňovala bohatší rolníky.

Tato nevyhraněná situace trvala takřka celý rok 1949. Na konci toho roku však zasáhla nová moc, představovaná KSČ. Vyšlo nařízení o posilování STS, rozvinula se akce nuceného výkupu strojů od soukromníků. Celkem sto tisíc zemědělských strojů, zejména těžkých a hnacích přešlo do jejich vlastnictví a tím vlastně byly podlomeny pozice bohatých rolníků. Na rozdíl od SSSR jim ovšem záken o JZD devalvoval u nás vstup do družstev, ba dokonce i 1/5 členů představenstva jim byla dostupná. Také v této situaci sehrálo odstupňování jednotlivých typů družstev kladnou roli postupné a nenásilné cesty. Bylo možné velít mezi čtyřmi typy. První, který nepředpokládal rozebrání mezí, ale jen jakousi sousedskou výpomoc, dále druhý, který sceleval půdu, ale ponechával výtěžky dle rozměrů půdního vlastnictví, anebo třetí, kde byla společná rostlinná i živočišná výroba a čtvrtý, podobný kolchozu v SSSR.

Výsledek této cesty, charakterizovaný převahou agitace nad násilným tlakem nebyl příliš pronikavý. Na konci r. 1949 existovalo 2.099 JZD vesměs prvního typu. Jen asi tisíc družstevníků bylo v JZD 3. a 4. typu.

Vše nasvědčovalo tomu, že takovýto postup by Gettvaldovu ideu o prosazení socialismu na vesnici odsunoval do dálav.

Je pochopitelné, že za této situace se dále posílila pozice těch, kteří deperučovali opustit cesty dobrovolnosti a přejít k metodám tvrdším a podle jejich názoru i účinnějším.

x x x x

Zde bychom měli poznamenat, že celé období po Úneru charakterizovaly u nás v stále větší míře důsledky rostoucího konfliktu dvou supervelmocí. Pro SSSR byl únerový úspěch KSČ vyhranou bitvou. Pro USA a jeho spojence dočasně ztrac-

ný prostor, ovšem stále ještě vhodný pro úspěšnou protiakci. Částka 100 mil. dolarů, kterou v té době vyčlenil americký kongres, měla sloužit jak k rozvinutí propagandy, tak i k budování ilegálního podzemí, zpravodajství, diverzí a j. formám připravujícím protiútek.

Tento neviditelný, ale úporný konflikt trval a stupňoval se. Každá strana se do něj snažila zapojit co nejvíce prostředků a sil, které měla k dispozici. Skutečně existovaly výcvikové centrály pro diverzanty a zpravodajce vysílané do Československa. Existoval také opačný směr, který tyto struktury infiltroval. Výsledkem bylo zatýkání, procesy, těžké tresty a stále rostoucí síť zpravodajců, agentů provokatérů i těch, kteří "hráli na obě strany", ale i smrt nejméně 90 příslušníků SNB, kteří zahynuli v přestřelkách. Úroveň konfliktu rostla a spolu s tím rostla i role a význam státně bezpečnostních orgánů, ve kterých stále větší roli hráli nejen největší poradci, ale i různé, jen na nich závislé skupiny "operativy", které začaly shromažďovat materiál nejen proti skutečným protivníkům, ale i infiltrovat státní a stranické orgány, podle principů a metod, které byly běžné v podmínkách stalinistické mocenské koncentrace. Nakonec se právě tento faktor ukázal být jako nejdůležitější.

Přelom počátku padesátých let a stalinizace Československa

Koncem r. 1949 a na počátku r. 1950 dožívá v Československu první poúnorové období, ve kterém se Gottwaldovo vedení KSČ pokoušelo o postupné a organické prosazování socialistických struktur v s e u l a d u s dosavadní revoluční kontinuitou a československou specifickou situací a socialistickou tradicí.

Nastává období nové, charakterizované vpádem a naprostou hegemonií stalinistických forem a metod a rozchodem s ní.

Příčiny tohoto obrátu jsou především vnější. Dvě z nich vynikají nad ostatní. Především vznik korejské války, kterou Stalin stejně jako pokus o vytvoření jednotné evropské armády s účastí Záp. Německa považoval za možnou předehru třetí světové války. A dále tu působilo i vyostření konfliktu s Jugoslávií, která se po r. 1948-9 úspěšně ubránila stalinistickému tlaku a působení dosud užívaných hegemonizačních prostředků.

Z těchto skutečností vyplynul Stalinevi dvojitý závěr. Především zrychlit přípravu na válku a bude-li zahájena, dát jí ofenzivní ráz a zabezpečit vítězství v ní včasným předstihem ve výrobě výzbroje a při budování bejeschopných armád. A za druhé, preventivně zdrtit ve sféře své hegemonie jakékoliv potenciální síly, které by mohly v těchto zemích sehrát podobnou roli jako Tito v Jugoslávii.

Oba tyto směry mělo těžce pociťt i Československo.

Pokud jde o ekonomický obrát, lze jeho počátky spatřovat už v úneru r. 1950,

kdy zasedání ÚV konstatovalo, že není dostatečný předstih těžkého průmyslu (rozdíl jen 1,7%) a že růst těžkého a zbrojního průmyslu je nedostatečně záseben vzestupem výrob oceli i elektrické energie. Ale ke skutečně zásadnímu obratu došlo až o rok později v únoru r. 1951, když se ÚV rozhodl zcela opustit dosavadní koncepci pětiletky a nasadit řádově vyšší tempo růstu. Průmyslová výroba měla místo o 57% vzrůst o 98%, energetika místo 52 o 73%, podobně i kovy, chemie a těžby. Také pro zemědělství byl vybilancován růst o 53%, což znamenalo roční růst o 13%. To vše bylo nad reálné možnosti tehdejší československé ekonomiky. Především proto, že se tím vyvelala obrovská a nezvládnutelná kumulace investic a to právě do odvětví s dlouhou výstavbou a pozdní návratností. (Růst objemu z původních 340 na 470 mld. Kčs.) Dále tu působil fakt, že k splnění těchto úkolů bylo nutné převést z ostatních oberů do průmyslu neméně 400 tisíc nových pracovníků. Ti mohli přicházet nejen ze zemědělství, ale i ze sféry služeb, obchodu, administrativy a pochopitelně bez potřebné kvalifikace a kompenzace. Postupně však bylo nutné doplňovat chybějící stavy i z pracujících lehkého průmyslu, který tím začal stagnovat a s ním i výroba spotřebního zboží.

V průběhu uskutečňování takto upravené pětiletky však nejrychleji rostla vojenská výroba, která v r. 1952 činila už 30% veškeré strojírenské produkce. To nejen umečňovalo tlaky na suroviny a kovy, ale ochuzovalo o te více i spotřební fondy a zakládalo hluboké disproporce, které začaly ničit nejen všechna odvětví průmyslu, ale i zemědělství jako celek. Postupně nastal nedostatek zboží všeho druhu na trhu a s ním i rostoucí nespokojenost. Došlo k poklesu reálných dělnických mezd (v roce 1952 proti roku 1948 o 8%), což postihlo zvláště dělníky pracující v neprivilegovaných odvětvích průmyslu. Současně byl na pracující vykonáván tlak, aby - i s pomocí různých druhů socialistického soutěžení - neustále zvyšovali výkony, aniž jim byly odpovídajícím způsobem zvyšovány mzdy. Odtud pramenila rostoucí počet konfliktů s vedením závodů, v místních a časově omezených stávkách i větších akcích, jakou byla například dělnická demonstrace v Brně na podzim 1951 proti odbourání vánočních přídatků.

Právě tak jako v SSSR defermevala tedy i u nás urychlená a nad možností země jdoucí industrializace i tempo a způsoby združstevnění vesnice. Především i u nás, v této průmyslové zemi, probíhala bez potřebné mechanizace. Míste slibovaných 30 tisíc traktorů, které určil plán původní pětiletky, jich zemědělství dostalo do r. 1953 jen 6.379. Kombajnů jen 649, samovazů 1.856, mlátiček 7.543 atd. Nezvýšily se podstatně ani dodávky umělých hnojiv. Ale naopak tržní obilí ze socialistického sektoru tvořilo převážnou část dodávek zemědělských produktů. V r. 1953 nejenže nebyly splněny plány růstu zemědělské výroby, ale její celková úroveň činila jen 88% předválečného stavu. To vše rámevalo nejen prostředí, ale i tvrdý ráz rychlé kolektivizační vlny, která právě mezi r.

1951-3 nastala. V prvním roce tohoto dvouletého období existovalo 3.138 JZD vyšších typů, hospodařících na 1.07 mil. ha zemědělské půdy. V druhém už 6.679 JZD hospodařilo na 2.17 mil. ha zemědělské půdy.

Takovýto růst, odehrávající se za podmínek, kdy pro něj prakticky neexistovaly materiální předpoklady, mohl se uskutečnit jen pod velmi silným tlakem. Mnohé dovedlo do JZD jistě i přesvědčení a naděje, že tak snadněji zvládnou nedostatek pomocných pracovních sil, ale daleko více působil daňový šroub, stálá agitace a hlavně demonstrativní násilí na "kulackých živlech", zejména po sestavení a vyvěšení jejich jmenných seznamů a po deportaci těch nejvzrůpnějších do pracovních táborů. V r. 1949 pracovalo u nás v zemědělství 2,12 mil. osob. V roce 1953 už jen 1.61 mil. osob. Zdaleka ne všichni odešli z vesnice dobrovolně a do průmyslu. Ale ani ti, kteří na vesnici zůstali, nenabývali zatím přesvědčení, že nová forma družstevní výroby je nejlepší a konečná. 80 tisíc rolníků totiž po r. 1954, když tlak povolil, se ještě pokusilo o návrat k soukromému hospodaření. Ale zůstalo jich v JZD na 300 tisíc a to byl, po změně ekonomických poměrů, dosti pevný základ pro budoucí další postup a vzestup družstev.

x x x x

Výrazná vlna státního a politického nátlaku a násilí, která provázela kolektivizaci, dále posílila v celkovém politickém systému roli bezpečnostních a policejních sil a center. Týmž směrem postupovala i militarizace, která se zrychlila poté, co se v dubnu r. 1950 stal ministrem národní obrany A. Čepička. Také zřízení samostatného ministerstva národní bezpečnosti v čele s L. Kopřivou oprostilo StB od svazků s VB a umožnilo jí pracovat prakticky bez jakékoliv kontroly. A to tím spíše, že postupně podle pokynů poradců se její pozornost zaměřovala nejen na přípravu "divadelních procesů" s tzv. reakcí, ale i na pronikání do KSČ. Zřejmě se to stalo už dříve, např. při tzv. Kolmanově a Karlovarském případě, ale do r. 1950 začal tento proces nabírat stále rychlejších obrátů.

První "divadelní proces" byl ovšem ještě namířen proti skupině představitelů nekomunistických stran (Horáková, Nestálová, Hejda, Zemínová, Přeučil, Kalandra /"trockista"/, Peška, Dundr a j.), kteří byli obviněni z rozvracení republiky, vyzvědačství a j. Konal se koncem května a začátkem června r. 1950 a dospěl k hrůznému rozsudku: 4 tresty smrti, mezi nimiž byla odsouzena a popravena i žena - dr. Milada Horáková. Všichni byli nevinní a později plně rehabilitováni. Rozsudky byly tak kruté, že vzbudily v celém světě rozhořčení. B. Russel a tisíce dalších předních mužů světové kultury i veřejného života marně protestovali - byly vykonány.

Pak následovaly procesy s dalšími a dalšími aktivními odpůrci režimu, s důstojníky, duchovními a pracovníky zahraničních institucí. Velkou skupinu tvořily procesy hospodářské. V nich pak časté soudy nad velkými rolníky.

Obžalovaní v hospodářských procesech byli obvykle viněni, že sabotážemi brzdili socialistickou výstavbu a tím útočili proti společenskému zřízení.

Část politických procesů byla zákonná jen tím, že v nich šlo o přečiny uznávané obecně či podle československých zákonů za trestné. Političnost se v těchto případech projevovala v tom, že přestupek byl kvalifikován jinak, byla mu dána "vlastizrádná" motivace a oběti postiženy neúměrně vysokými tresty. Počet obětí politických procesů z let 1949-1954 byl značný, dosud však neexistuje přehled ani o jejich počtu, ani o počtu odsouzených. Podle pozdějších údajů Nejvyššího soudu činil počet obětí politických procesů po roce 1948 83.000 včetně těch, které soudily lidové soudy za verbální delikty politického charakteru. Ale nejsou zde zahrnuty soudy za "hospodářskou sabotáž". Organizace obětí politických procesů, která v roce 1968 registrovala postižené, měla v záznamu na 100.000 osob, z nichž okolo 40.000 bylo odsouzeno k trestům nad 10 let vězení. K trestu smrti bylo odsouzeno od října 1948 do ledna 1953 (popravy se však konaly i po tomto datu, viz Závedský) 232 a 178 z nich bylo popraveno. Nebylo však málo ani těch, jejichž poprava se konala bez soudu. Jak ukázaly pozdější procesy s některými důstojníky StB (Pich-Tůma a j.) vynášely rozsudky smrti i speciální tribunály vyšetřovatelů a sami příslušníci StB je také v ústraní vykonávali.

x x x x

Zvláštní roli v této policejné-politické zvěsti hrály politické procesy namířené proti vedoucím funkcionářům KSČ.

I zde, podobně jako v procesu s Horákovou, anebo s agrárními nebo katolickými "spiklenci", nebylo účelem odhalit skutečnou trestní činnost, ale desáhnout předem chtěného politického účelu, ke kterému byly předběžně vypracovány důkladně promyšlená libreta a po nich i odsouhlasené "scénáře". A až pak, dodatečně, byli do jednotlivých "rolí" vyhledáni, zatčeni, obviněni a pro proces "zpracováni" potřební herci.

Smyslem toho všeho, jak ukazuje už maďarský Rajkuv proces (září 1949), bylo jednak odstranit z vedení vládnoucích KS podřízených zemí lidi, kteří by snad byli schopni samostatné politiky a tedy i jakési opozice proti Stalinevu diktátu. A dále zdvihnout u estatních bariéru strachu a hrůzy, která by u vedoucích kádrů v těchto zemích vyvolala strach z jakékoliv i té nejmenší neposlušnosti, politické zdrženlivosti, vlastního myšlení a odchýlení se od ideologické stalinské ortodoxie.

Tyto procesy měly urychlit a plně presadit proces plného napadení a ekviprování sovětského modelu ekonomiky i politického systému a tím uzavřít tento prostor jako homogenní a zcela konformní do sféry mezi Stalineva centra.

Hledání potřebného "scénáře" a "herců" takového monstrózního politického-

ho divadla s krvavým a už nehraným kencem v našich zemích by samo o sobě vydalo za knihu. Konečně dříve či později bude zveřejněna zpráva tzv. Pillerovy komise, která v době pražského jara vybádala a sestavila realistický obraz o jeho průběhu. Vše se rozvíjelo po etapách. Peradci a domácí "specialisté" na StB nejprve nabídli Stalinevi Nového, pak "slovenské nacionalisty" Husáka, Clementise a Novomeského" poté M. Švermovou a brněnského tajemníka Šlinga a další. Ale to vše bylo málo a nakonec sám Stalin rozhodl a Gottwaldovi i předsednictví strany nechal sdělit, že československým Rajkem bude R. Slánský, generální tajemník strany, kterého ovšem už nechal předem přeložit do předsednictva vlády. Určil nebo schválil také většinu těch, kteří se měli na této truchlohře spoluúčastnit jako spoluebžalovaní. Když Stalin sdělil toto své rozhodnutí, že právě Slánský bude hlavou pretistátního spiknutí, nastala tu zděšená. A po něm všeobecný souhlas, který byl smíšen s obavou, zda vyzněl dosti upřímně, neboť jen to bylo bezpečné.

Mezitím probíhal v Kolodějích u Prahy "výcvik" budoucích "herců" procesu. Artur London, jeden z těch mála, kteří jeho hrůzy přežili, líčí jeho počáteční fázi takto:

V pátek mne vyvedou z cely, jako vždy s maskou a vedou mne nekonečnými chodbami a neustále po schodech dolů.. Dveře se otevírají a jakýsi hlas nařizuje "Chďte!" Jsem ve sklepech v díře, obklepen ze dvou stran zdí.. podlaha je blátivá. Chodím, jak mi nařídili, spíš se točím v kruhu jako zvíře v kleci na čtyř čtverečných metrech... pehybuji se stále obtížněji. Trup, záda, ramena, paže, nohy - jedna belest. Zhrouťím se. Za několik okamžiků někde vztekale kepe do dveří: "Vstaňte, chďte! A kdybyste chtěl zůstat tvrdohlavý, máme ještě jiné prostředky." Nadávají mi, dělají oplzlé vtipy, urážejí moji rodinu. Nevím jak dlouho se pořád točím dokola. Jsem nesmírně ospalý, pozvelna se vše zamlžuje jako závejem. Opět ležím na zemi. Znevu se mne chápou ruce, kopají mne do žeber, donutí mne, abych se svlékl do půl těla a polévají mne ledevou vedou. Spím ve stejné, budím se, když narazím na stěnu. Neumím už rozlišit skutečnost od představ... Pak výslech. Po hodiny a dny trvá jeden leitmotiv: "Ničeme, syčáku, mluvte, mlčte, mlčte, mluvte, nelžete, lžete, svině.. kurve mluvte, mluvte, mluvte.."

Stejný recept jako v třicátých letech: Nejprve zničení fyzické, pak potlačení osobnosti, potom vnučení "nové pravdy podle zvoleného scénáře" a pak jeho "biflování". Vždy s kombinací hrůzy, slibů, návratů do pekla kolodějského podzemí, ale i lákavých myšlenek a představ, že "to je způsob, kterým ty starý a oddaný komunista teď můžeš pomoci straně". Na konci je člověk bez vůle, osobnosti, těšící se na smrt a snad i věřící ve svou vinu.

Takev byl mechanismus přípravy procesů. Jeho výsledek? Bezchybný průběh před zvědavou, vzrušenou, uměle rezvášněnou a pogremizovanou veřejností. Teď musí být naráz jasné, proč se dva roky kupily potíže, proč v průmyslu jsou strašné disproporce, výpadky v investičních výsledcích, chyby v projektech, proč není dostatek potravin a spotřebního zboží. A naopak, jak nesmírně, ba

nadlidsky je moudrý soudruh Stalin, ale i nižší, jemu věrní soudruzi, že tuto havěť včas odhalili, jak správně postupuje stát a strana, že je "rozšláplí jako nebezpečné hady a zločince." 10.500 rezolucí oklamanych žádalo nemilodárný trest. Přece on sám klidným hlasem deznal:

"Chci především přiznat svou vinu na tom, že jako nepřítel uvnitř komunistické strany a lidově demokratického zřízení jsem organizoval protistátní centrum a stál po řadu let v jeho čele. Těto centrum, do kterého jsem soustředil mnohé kapitalistických a podvratných živlů a z nichž mnozí se stali agenti imperialistických a jiných rozvědek, francouzské, anglické a především americké, provádělo nepřátelskou činnost v zájmu a službách amerických imperialistů, činnost, která směřovala k likvidaci lidově demokratického zřízení a restauraci kapitalismu".

A navíc přiznal i spoluúčast na zavraždění J. Švermy, na záměrné desorientaci ekonomiky, vnitřní politiky, a to vše "za pomoci rozsáhlého aparátu spolupracovníků pod patronací západních imperialistů"...

Ale vraťme se od výmyslů scénáře k faktům: Jedenáct obžalovaných bylo odsouzeno k trestu smrti, zbylí tři na doživotí. Popravy byly vykonány, těla spálena a popel rozházen na neznámých místech v okolí Prahy. To vše se stalo 20.-29.11.1952. "Padesátá léta" tehdy vyvrcholila.

Dnes už víme nejen že to vše byla absolutní lež, děsivé divadlo vytvářené nejběsilějšími metodami policejního, vězeňského, fyzického i psychického nátlaku, ale dovedeme rekonstruovat důvedy. Ne však zapomenout na viníky.

Měsíc po procesech, na celostátní konferenci 16.-18.12., K. Gottwald oceňoval, jak "naš lid sledoval proces s napjatou pozorností a s vášnivým hněvem proti lotrům". Dlouhé "řádní" spiklenců zde vysvětloval tím, že "se dovedli dobře maskovat, nikdy nevystoupili s vlastní "platformou", nikdy se otevřeně nepostavili proti usnesení strany.

A že se přiznávali tak hladce a v takovém rozsahu?

"Především zádní spiklenci přiznali jen to, z čeho byli usvědčeni, co prostě přiznat museli. Zpočátku všichni tvrdosijně zapírali. Musali být všichni postupně, krok za krokem, usvědčováni. Fakty, dokumenty, výpovědi svědků, konfrontace... sváděním vyšetřujících orgánů na falešnou stopu. To zejména do zmatčení Slánského, o němž si mysleli, že je skutečně vytáhne z vedy..."

A poučení z procesu? I to formuleval Gottwald lapidárně: "Každý, kdo by u nás chtěl napodobit Tita, skončí tam, kde skončil Slánský". A V. Kepecký k tomu z téže tribuny dodal:

"Imperialisté vzteky zuří. Tím hrůšejší je naše sebevědomí z vítězství. Celá naše strana stojí dnes ještě pevněji, ještě skálopevněji, s ještě větší věrností a s ještě hlubší láskou za K. Gottwaldem, s vůlí ještě planěněji milovat soudruha Stalina (Bouřlivý potlesk, delegáti vstávají a prevalávají "ať žije soudruh Stalin")".

Pretekai této Celostátní konference z prosince r. 1952 pokud schvaluje a oslavuje procesy je dokumentem ponižení a hanby československého socialismu.

Dodejme jen, že později byli všichni odsouzeni soudně a mnozí i politicky rehabilitováni. Ale otevřené, čestné a nic nezamlčující a naprosto veřejné odhalení a uzavření této trpké kapitoly dějin leží teprve v budoucnu. Skenčí se proto, až pokročí i v SSSR proces přestavby tak, aby nebyla "bílá místa v politických dějinách" a až bude moci být československému lidu předloženo plné znění zprávy Pillerovy komise, která v období Pražského jara vše objektivně posoudila, vysvětlila, učila podmínky i zavinění těch, kteří se jich dopustili.

Výsledky počátečního období socialistické výstavby

Počátky padesátých let připomínaly u nás v mnohém léta prvních sovětských pětiletok. Přes tvrdost, rozsah i závažnost proměn a i přes stalinistický nátlak směřující k hegemonizaci a vtěsnávání našich obsahů do sovětských forem, se přece jen i po r. 1950 zachoval určitý pozůstatek "československé specifiky". Nebylo to ani tak zásluhou stranického vedení, v jehož čele Gottwald, Kopecký, Šíroky, Čepička a další na sebe plně převzali roli stalinistických místodržících. Ale i přes nesmírnou snahu o indoktrinaci, přes kampaně "bojů proti kosmopolitismu a za prosazování sovětských vzorů", většina československé veřejnosti si přece jen zachovala schopnost samostatného politického uvažování, dovedla v praxi zmírňovat a oslabovat dopady stalinistických metod a tažení, řešit mnohé problémy pokud to šlo lidsky a humánně a snažila se nepodlehnout fanatické stádnosti, kterou potřeboval stalinismus ke své dominanci.

Realismus si totiž vynucovala zejména stále kritičtější ekonomická situace zároveň s jistou dávkou kritické skepse. Byla charakterizována nejen vysokým stupněm extenzivního růstu, ale i nesmírnými potížemi při uvádění nových kapacit do provozu, zejména při výstavbě hutí a energetiky. Tempe II. varianty pětiletky byly obrovské. Ve výrobě surového železa byla v r. 1952 překročena úroveň předchozího roku o 19,7%, u oceli o 26,9%, válcovaného materiálu o 16%. Ale růst energetiky byl výrazně pomalejší - o 13,6% a u těžby uhlí vzrostl jen o 9,7% u černého a 10% u hnědého. Výroba cementu pak jen o 7%. Strojírenská výroba se však za týž rok zvedla o 36,8%, u těžkého, a o 39,7% u všeobecného. Chemie o 20,3%! Těžba uhlí a energetika vůbec tedy zaostávaly. Ale ani rud nebylo dostatek. A protože dovoz ze Švédska byl zastaven a z SSSR neměly trati potřebnou kapacitu, pustili se pláničtí jednak do výstavby východoslovenského HUKa a též do stavby 22 hrudkoven, ve kterých se měla mále bohatá ruda v Čechách připravovat pro hutě. Ale i v nich chybělo uhlí, takže celý tento projekt i pletevar ocelového kola nezdáržitelně nejen bytněl, ale i zpomaloval svůj pohyb a klesal ve své efektivitě. Nedostatek kovů a přetížení strojírenství válečnou výrobou začaly pak zbrzděvat nejen růst, ale i pouhý převoz nevojenského

ho průmyslu, výroby spotřebního zboží a potravinářských oborů. Velke stavby, ve všem preferované, vsávaly pak stále nové a nové pracovní síly, lákaly je vysokými výdělky. To mělo za následek inflaci. Aby se vytvořil dispozičně pružný potenciál pracovních sil, přeměnila se i část armády, složená z méně spolehlivých branců na pracovní jednotky (PTP). A pro podobné účely se usměrnily, ba i založily mnohé vězeňské tábory, doplňované většinou "kulaky" a j. operačními nebo "vytypovanými" vězni.

Nesmírně vzrostle nejen násilí, ale i inflace. Ceny na oficiálním velném trhu se vyšplhaly do nebývalé výše a opět ožil soukromý černý trh. Takřka se zastavila bytová výstavba, zejména v Praze, protože všechny stavební kapacity se obrátily ke gigantickým investičním celkům.

Celou situaci ještě zhoršovala hřmotná propaganda, která nedevedla vysvětlit příčiny kritické situace a vypomáhala si v nouzi o argumenty globálními údaji o plnění a překračování plánů, zatajováním nepříznivých zpráv a nakonec i nudnou sterilitou frázovitosti a stereotypním velebením strany, Stalina, Gettwalda, oslavou výročí atd.

Za takového stavu není divu, že pozice KSČ v lidovém veřejném mínění slábla a stále více se vzdmáhal názer, že "komunisté hospodaří špatně". Pamětníci první republiky a kapitalistického podnikání - a ti tvořili tehdy převážnou většinu obyvatelstva - docházeli nutně k názeru, že "to by se dříve stát nemohlo", že "komunisté to vedou od desíti k pěti", že "na Západě se žije lépe", socialismus "ztreskotál", že "Masarykova republika byla spravedlivější a demokratičtější" atd.

Rýsovala se hluboká politická ale i ideologická krize, kterou znásebovala právě skutečnost, že politické vedení země zůstalo po procesech konsternované a zhypnotizované a paralyzované nejen stalinistickou dogmatikou, ale i "poučeními z procesů", které každému z nich velely zavřít oči před skutečnostmi. Ani smrt Stalina a krátce po něm i K. Gettwalda v březnu r. 1953, neznamenalý konec letargie. Teprve otřes, který způsobila lidová revolta po uskutečnění měnové reformy, zahájila postupné precitávání.

Peněžní reforma se uskutečnila 30.5.1953. Je sice jisté, že postihla i staré majetky bohatších tříd, ale ty v mnohém už dříve rozmělnila inflace. A tak znehodnocení měny (1:50) postihlo i široké vrstvy pracujících, zejména těch, kteří si peníze vydělali a uspořili na velkých stavbách s mzdovou preferencí. Současně byl sice edbourán lístkový systém a stanoveny nové ceny. Ty sice byly poněkud nižší než na velném trhu, ale vzhledem k snížení mezd na 1/5 i tak nedostupně vysoké. Měnová reforma tím způsobila další pekles životní úrovně, neboť životní náklady po ní vzrostly o 29%, zatímco mzdy jen o 4,4%. V roce 1953

se tedy snížily reálné mzdy proti roku 1952 o dalších 12%.

Opatření v rámci měnové reformy vyvolala silnou vlnu protestů a estrou kritiku hospodářské politiky KSČ. Projevy nelibostí měly různou formu, od slovní kritiky komunistické politiky, přes vystupování ze strany, kritické rezoluce přijímané na schůzích a ilegální letáky s "protistátním obsahem" až ke stávkám. Ty proběhly ve 129 podnicích - většina z nich ovšem trvala jen jeden den - ale zúčastnilo se jich přes 32.000 dělníků. V Plzni, Praze (v ČKD Stalingrad) Trinci a Vimperku přerostly stávky na pouliční demonstrace. Nejsilnější byly v Plzni a dělíle se na nich na 20.000 lidí, většinou dělníků ze Škodových závodů. Demonstranti ovládli město na celý den a revolta byla potlačena teprve po příchodu zvláštních bezpečnostních jednotek a lidových milicí z Prahy. Když pak vedoucí orgány KSČ hodnotily události kolem měnové reformy, došly k závěru, že část dělníků nestojí za KSČ, ale podporuje nepřítele a obrátila se "k masarykismu". Současně konstatovaly - a to bylo určeno pro veřejnost - že události byly dílem nepřátelských sil, které využily chyb, při čemž masový charakter těchto "kontrarevolučních protestů" dodala mládež.

Události spojené s měnovou reformou, které byly výrazem nespokojenosti lidu, signalizovaly hlubokou krizi československé společnosti, která v letech 1952-1953 ztratila dynamičnost a nacházela se ve stavu ztrnulosti. Krize, jak si ukážeme dále, donutila odpovědné politické a hospodářské pracovníky, aby se zamyslili nad jejími skutečnými příčinami a pokusily se hledat východiska tam, kde tyto příčiny spočívaly.

25. CHRUŠČOVŮV PÁD

CHRUŠČOVŮV PÁD

Obrat v politice KSSS

Stalin zemřel v době, kdy se nejen jeho způsob vlády, ale i celá politika KSSS dostávaly do těžké krize. Policejní represe dosáhly hranic únosnosti, chystaný proces s lékaři hrozil otevřít novou řadu justičních vražd, životní úroveň byla hluboko pod hranicemi možností země, režimy v některých lidových demokraciích dospěly až k nebezpečné míře labilit, mezinárodní vztahy byly mimořádně napjaté. Vzpoura ve vězeňském táboře v Norilsku v květnu 1953 (stejně jako následující vzpoury v jiných táborech) svědčily o vážnosti situace. V kritickém stavu bylo zemědělství. Nové vedení, chtělo-li odvrátit další prohloubení

krize, muselo vyjít vstříc touze lidu po bohatším životě a po zmírnění strachu z války.

Předsedou rady ministrů byl jmenován Georgij Malenkov, ale hlavní osobou nového vedení se záhy stal první tajemník ÚV KSSS Nikita Chruščev.

Chruščev celou svou povahou vybočoval z řady stalinského politbyra. Byl dlouho vysokým stranickým funkcionářem, do r. 1949 byl prvním tajemníkem na Ukrajině. Od r. 1952 člen předsednictva ÚV KSSS. Ale svým chováním nezapřel dělnický původ. Často rozmlouval s prostými dělníky a kolchozníky, přes vládnoucí teoretický dogmatismus si zachoval zdravý selský rozum. Po létech oficiálního boje proti "poklenkování před Západem" dokázal říci, že se sovětská lidé musí v mnohém učit od jiných národů. Prolomil dlouholetou praxi přikrášlování skutečnosti a veřejně sdělil trpkou pravdu o sovětském zemědělství. Přesto, že byl hluboce přesvědčeným komunistou, měl i odvahu pranýřovat tragické stránky minulosti své strany, a to s takovou dávkou otevřenosti, kterou málokde od sovětského vůdce očekával.

Všichni členové politbyra přijali Stalinovu smrt s ulehčením, protože i oni sami žili pod Damoklovým mečem jeho zvůle. Dohodli se proto, že budou respektovat zásady kolektivního vedení a že veřejně odsoudí kult osobnosti. Obecně s tím začali už v r. 1953, kdy vyzdvihli Leninovu myšlenku o roli lidových mas v dějinách. To byla jasná kritika Stalina, i když jen všeobecná a nepřímá, v níž Stalin nebyl přímo jmenován. V čele strany a státu zůstali sice i teď lidé ze Stalinova okolí, došlo však k významné systémové změně: moc již nebyla v rukou jedné osoby, ale kolektivního vedení. Vyjádřeno politologickými termíny: namísto absolutní osobní moci nastoupila oligarchie mocenské elity. Byla tu ještě jedna důležitá změna. Berija, šéf politické policie, byl záhy zatčen a popraven. Příčiny a okolnosti jeho pádu nejsou dosud plně osvětleny, je však možno se domnívat, že všichni ostatní se obávali, aby pomocí policie neuchopil veškerou moc do svých rukou. Odstranění Beriji znamenalo další systémovou změnu. Politická policie byla vyřazena z role součásti nejvyšší moci. Od té doby již nestála jako nástroj diktatury jednotlivce nad stranou, ale byla jí podřízena a její systém byl změněn, tj. podřízen kolektivnímu vedení komise (výbor státní bezpečnosti - KGB).

Nové vedení však udělalo důležité kroky i pro zlepšení životní úrovně. Značně zvýšilo výrobu spotřebního průmyslového zboží a přijalo řadu opatření pro růst zemědělské výroby: zvýšilo výkupní ceny, podpořilo hospodaření na záhumencích snížením daní a zahájilo kampaň za obdělávání celin. Tento krok se později ukázal být málo perspektivním, ale v padesátých letech přispěl značnou měrou ke zlepšení výživy.

Ve vnitřní politice učinile nové vedení několik kroků k uvolnění ovzduší. Skenčil systém masových represí, začal návrat k zákonnosti. Zvlášť významnou byla skutečnost, že se začalo s rehabilitací politických vězňů - i když jich do konce roku 1955 bylo propuštěno pouze 10.000. Byly zrušeny drakonické pracovní zákony, které trestaly absenci vězením. Byla zmírněna izolace země od ostatního světa, nastal odvrát od rusifikačních tendencí v aparátu, uvolnilo se podřízení vědy a umění oficiální ideologii. A - jak ukazovaly Chruščevovy výroky - i samotná tato ideologie se zpružnila a modifikovala: stala se méně ztrnuleu, brala více na vědomí skutečný život.

Výrazné změny nastaly i v zahraniční politice. SSSR upevňoval sice dále svou vojenskou sílu - provedl zkušební výbuch vodíkové bomby a uzavřel se svými spojenci Varšavskou smlouvu - ale zároveň prohlásil mírové soužití s kapitalistickými státy za generální linii své zahraniční politiky a podnikl kroky ke zmírnění mezinárodního napětí. Brzy po Stalinevě smrti bylo uzavřeno příměří v Koreji a Sovětský svaz se zřekl územních nároků vůči Turecku. V roce 1955 dal také souhlas k uzavření státní smlouvy s Rakouskem, která znamenala odchod všech okupačních vojsk a garanci rakouské neutrality. Sovětská vojska vyklidila též základnu Perkkala Udd ve Finsku, SSSR se účastnil ženevské konference šéfů vlád čtyř mocností, prvního samitu od Pestupimi, a navázal diplomatické styky s NSR.

Pronikavé byly i změny ve vztahu k ostatním socialistickým státům. V sovětsko-čínské dehedě z října 1954 přijala sovětská strana čínský návrh formule, že vztahy mezi socialistickými zeměmi mají spočívat na zásadách rovnoprávnosti a suverenity, sovětská vojska odešla z Port Arthuru a Dalného. Nové vedení také zastavilo protijugoslávskou kampaň a v květnu 1955 přiletěla do konce sovětská delegace do Bělehradu a Chruščev se Titevi omluvil za Stalinovy činy.

Tyto změny se v KSSS neprosazovaly hladce. V politbyru se preplétal boj mezi osobami s bojem mezi koncepcemi. Vážnou brzdou dalšího pokroku byl i Stalinův mýtus, který se v lidu zakořenil, zejména po vítězství ve válce. Navzdory mírné a všeobecné kritice i nadále ovládal široké vrstvy lidí, kteří ještě nedávno riskovali, že budou ušlapáni, když chtěli spatřit tělesné ostatky zbežňevaného vůdce. Chruščev s nesmírnou odvahou zasadil i tomuto mýtu rozhodnou ránu. Dne 25. února 1956, poté, co jednání XX. sjezdu byla skončena, byli delegáti znovu svoláni na uzavřené zasedání a Chruščev na něm přenesl referát o Stalinevi. Vyslevil v něm sice souhlas s politikou, kterou Stalin v zápasu s Trockým a Bucharinem prosadil, ale odhalil v plné šíři a na řadě faktů jeho autokratický způsob vlády a skutečnost, že obvinění, pro něž byly desettisíce bolševiků posláni na smrt, byla falešná. V referátu se omezil zejména

na odhalení, ale výslovně odmítl specifickou ideologii stalinského centra o "zákeřném zotřívání třídního boje i za socialismu". Nepekusil se však o analýzu systému, který umežnil takovouto vůli jednotlivce a dodejme, že tato analýza nebyla v SSSR provedena dodnes. Referát byl čten na veřejných stranických schůzích, jinak zůstal tajný, zprávy o něm se však dostaly přes polský tisk do světa. V ostatních socialistických zemích nebyl dodnes zveřejněn.

Tak drastický útok proti Stalinově mýtu narazil však na síly odporu - jak mezi lidem, tak mezi sovětskou byrokracií, ale i mezi mnohými zahraničními komunisty.

Největším nebezpečím pro Chruščeva však byla opozice v samotné vedoucí skupině. Ta se zformovala kolem Malenkova a Moletova a v červnu 1957 získala dokonce i většinu v politbyru, které se rozhodlo odvolat Chruščeva z funkce prvního tajemníka. Jeho stoupencům se však podařilo včas svolat plenární zasedání ústředního výboru, které usnesení politbyra zamítlo a vyloučilo hlavní představitele skupiny kolem Moletova a Malenkova z ÚV. Významným novým prvkem v dějinách SSSR byl způsob, jakým Chruščev s poraženými odpůrci naložil: nebyli trestně stíháni a dostali méně odpovědné státní funkce. Tato humanizace metod politického boje vtiskla důležitou pečť celému dalšímu vývoji nejen v SSSR, ale i v jiných zemích sovětského bloku. Konfliktem v politbyru seupla však váha armády v politickém systému. Pouze s její pomocí bylo totiž možné svolat plénum ÚV proti vůli většiny politbyra. To mělo mít řadu negativních důsledků.

Politická krize v NDR, Maďarsku a Polsku

Nové vedení KSSS vědělo, že situace v evropských socialistických zemích je velmi labilní a že i tam je obrát v politice nutností. Upozornilo v tomto smyslu stranická vedení v NDR a v Maďarsku.

Ústřední výbor SED vyhlásil tzv. nový kurs, spečívající ve snížení investic a zvýšení životní úrovně, tato změna však přišla pozdě. Několik dní po vyhlášení nového kursu začali berlínští stavbaři stávkovat proti zvýšení norem a jejich demonstrace přerostla 17. června 1953 v lidové povstání, které zachvátilo celý stát a bylo potlačeno až zásahem sovětských vojsk. O tom, že nešlo o ojedinělý případ v NDR, svědčí vlna stávek a demonstrací, k nimž došlo těsně předtím v Československu na protest proti měnové reformě.

Těsně před událostmi ve východním Německu byla vedoucí skupina maďarské strany pevelána do Moskvy a její politika zde byla pedrobena drtivé kritice. Poté se sešel ústřední výbor, na němž nový předseda vlády Imre Nagy přenesl obdobnou kritiku a vyslovil se pro demokratizaci strany i státu. Dalším logickým krokem by bývalo odsteupení Rákosiho a Gerőho. Mezitím však byl zatčen Be-

rija, Rákosi zůstal prvním tajemníkem a po dvou letech se mu podařilo dosáhnout nejen Nagyovo odvelání, ale i jeho vyloučení ze strany. Tak zůstaly ve všech menších zemích RVHP u moci staré garnitury, proces destalinizace byl pomalý a polevičatý a země byly těhotné novými krizemi. Ty propukly v roce 1956 ve dvou zemích se silnou tradicí protiruského nacionalismu - v Polsku a Maďarsku.

Slabou pozicí polské strany otřásla Chruščovova odhalení a zejména přiznání skutečnosti, že její vůdci byli před válkou vyvražděni v sovětských vězniciích. Propukla hluboká politická krize jak ve straně, tak i ve společnosti. V červnu došlo ke vzbouření dělníků v Poznani. Povstání bylo sice potlačeno, ale krize tím zažehnána nebyla. V ústředním výboru PSDS došlo k diferenciaci, většina se rozhodla nastoupit cestu demokratizace a zvolit prvním tajemníkem Gomulku, v té době ještě vyloučeného ze strany. Když se v říjnu 1956 sešlo plenární zasedání ÚV, přiletěla do Varšavy sovětská delegace vedená Chruščovem. Současně s tím se sovětská vojska umístěná v Polsku přesunovala k hlavnímu městu. ÚV polské strany pověřil jednáním s Chruščovem delegaci vedenou Gomulkou, ta dala najevo, že volba prvního tajemníka je polskou vnitřní záležitostí a neustoupila.

Gomulka se načas stal v Polsku národním hrdinou. V ÚV přijal opatření ke zvýšení životní úrovně, umožnili drobné soukromé podnikání, rolníci mohli vystoupit z družstev, takže se většina vskutku rozpadla, zlepšil se vztah mezi státem a církví, tisk mohl volněji psát a lidé svobodně mluvit. Gomulka však po čase zklamal naděje svých stoupenců. Rozešel se postupně se svými spolupracovníky a ukázal se neschopným rychle změnit kritickou hospodářskou situaci a demokratizovat stranu a stát.

Mnohem dramatictějšího spádu nabyly události v Maďarsku. Když se v roce 1955 Rákosi s pedperou Moskvy podařilo zbavit Nagy funkce předsedy vlády, znamenalo to konec nového kursu, i když návrat do doby před rokem 1953 byl nemožný. Rajk zůstal rehabilitován, Kádár zůstal na svobodě, represe nebyly obnoveny. Ale nepodařilo se provést ekonomický obrát. Přetrvávaly vysoké daně zejména v zemědělské výrobě. Útlum investic do těžkého průmyslu postupoval též nedůsledně a situace na trhu spotřebního zboží se dále zhoršovala. Ze všeho nejzávažnější však bylo, že tato obnova "starého kursu" vedla k rozčarování a ztrátě nadějí i u veliké části strany, zejména v inteligenci a u širokých vrstev dělnictva, zejména v Budapešti.

Tato neorganické přerušování reformy zvýšilo hladinu v nádrži nespokojenosti. Strana jím byla vnitřně rozvrácená - její nemalá část stála v opozici proti rákosiévské recidivě a nebyla pro to zaujmout včas ani aktivní postoj

k narůstající celospolečenské krizi. A právě zde je důležitý moment, který v mnohém objasňuje příčiny dalších neblahých událostí.

Po XX. sjezdu KSSS se pozice Rákosiho ukázala být už zcela neudržitelnou. Když strana neprojevila schopnost politické iniciativy, chopil se jí Petöfiho kroužek. Tato původně malá skupina intelektuálů - komunistů i nekomunistů - organizovala diskuse, jichž se brzy účastnily tisíce lidí a z nichž vzešel požadavek odchodu Rákosiho. Ten se rozhodl zatknout předáky opozice. Ale politbyro KSSS se takového postupu zaleklo a jeho člen Mikeojan přijel v červenci do Budapešti, aby doporučil Rákosiho demisi. Rákosi odstoupil, ÚV zvolil několik rehabilitovaných komunistů do politbyra a Jánose Kádára tajemníkem ÚV, ale prvním tajemníkem se stal Gerő - Rákosiho pravá ruka.

Gomulkův návrat do čela polské strany elektrizoval i vývoj v Maďarsku. Dne 23. října demonstrovalo v Budapešti čtvrt miliónu lidí, žádalo nezávislou politiku na základě socialismu a demokracie, svobodné volby a návrat Nagyho do vedoucích funkcí. Gerő promluvil v rozhlase a označil přívržence demokratizace a nezávislosti za protisocialistické živly. Tím přilil oleje do ohně - demonstrace přerostla v povstání. Povstalci tvořili širokou politickou škálu - od Nagyových stoupenců až po fašisty. Ani okamžité jmenování Nagyho předsedou vlády už nezastavilo boje a protože vedení nemělo sílu zvládnout situaci vojensky, požádalo o zákrok sovětské jednotky. Jejich zásah však vyvolal ještě větší vlnu odporu, převážně už provázenou nacionalistickými vášněmi. Nagyova vláda neměla moc, tu měla na jedné straně sovětská vojska, na druhé straně různé rady (nazývající se dělnické, revoluční nebo národní), které ne vždy a ne zcela stály za Nagyem. Ani vystřídání Gerőho Kádárem ve funkci prvního tajemníka už nemohlo přinést očekávané uklidnění. Po pěti dnech bylo dosaženo dohody o zastavení bojů, pozice Nagyovy vlády se tím však neupevnila. Naopak, pohyb mas (který jedni nazývali revolučním, jiní kontrarevolučním) nabíral nadále směr doprava a na mnoha místech byli komunisté lynčováni. Když Nagy ohlásil přechod k systému více politických stran a proklamoval neutralitu, rozhodlo se politbyro KSSS po konzultaci s Titem pro novou intervenci. Současně se i Kádár rozešel s Nagyem a navázal kontakt se sovětskými představiteli.

V noci na 4. listopad nastoupily sovětské divize k ústupu, legitimací k tomuto kroku byla žádost "dělnické-rolnické vlády" vedené Kádárem. Ozbrojený odpor Maďarů byl zlomen po několika dnech, některé skupiny kladly odpor ještě několik týdnů. Stávky trvaly v některých závodech až tři měsíce.

Kádárova vláda začala vládnout prakticky od nuly. Země ztratila jednu čtvrtinu ročního důchodu, ztráty na životech byly oficiálně vyčísleny na 1.800-2.000 (bez ztrát sovětské armády). Nagy byl popraven, desetitisíce lidí byly ve vězeních a sto až dvě stě tisíc lidí emigrovalo. Strana se za

povstání rozpadla a začala se vytvářet znova pod názvem Maďarská socialistická dělnická strana. Nechuť spolupracovat s vládou jen pomalu opadávala. Kádár však nepřipustil návrat Rákosiho a jeho společníků do země, postupně upevňoval svou pozici a vytvářel předpoklady, aby si v budoucnu získal podperu značné části společnosti.

Maďarské události hluboce zapůsobily a svým způsobem dodnes působí nejen na vývoj Maďarska samotného, ale i na KSSS a ostatní země sovětského bloku. Především jejich vznik i rozsah, ale i krutost, která provázela jejich vyústění, zanechaly hlubokou ránu v myslích maďarského lidu, která, jak ukazuje nedávná vlna resentimentů, které tu provázela dvacáté výročí jejich vzniku, se dodnes nezahejila.

Podlomily však i pozici Chruščova v čele strany a pro budoucnost vytvořily i komplex obav ve vedení KSSS, že jakákoliv změna jeho politiky může být provázena v zemích sovětského bloku destruktivními jevy podobného rázu. Ani současné Gerbačevovo vedení se tohoto postoje zcela nezbavilo. Ale nejen sovětští vedoucí propadli této bázni. Prakticky ve všech zemích bloku nastala ztráta odvahy a ustrašené váhání před jakýmkoliv změnami, které by daly lidu více politického přesteru. V každém svedbějším projevu, otevřenější kritice, se hledal nový "Petěfyho kroužek", páka socialistické destrukce, projev "národního komunismu" atd. A protože nikde nedešlo k opravdu hlubokému a historicky pravdivému popisu, vysvětlení a zhodnocení těchto událostí a k formulaci potřebných a konstruktivních poučení, zachycujících jak mechanismus vzniku, jejich příčin, tak i míru jejich specifík i obecnosti, působila povrchní schemata a nedomyšlené analogie i dále. Například Brežněvův zásah do československého vývoje v letech 1968-9 nelze právě bez těchto nedomyšlených generalizací ani vysvětlit ani pochopit. Je proto stále ještě úkolem objektivní historiografie tyto události pravdivě analyzovat a objasnit.

Vývoj SSSR od porážky skupiny Malenkov-Molotov k pádu Chruščova

Po vyloučení Molotova a Malenkova z ústředního výboru se Chruščov stal více méně neomezeným vůdcem stranického centra. V těchto letech dosahoval Sovětský svaz i značných úspěchů, zároveň však narážel na vážné problémy, velmi často nepředvídané.

SSSR vyrovnal vojenskou převahu USA, když zařadil do svého arzenálu mezikontinentální balistické střely; o tomto kreku se mohl přesvědčit celý svět, když 4. října 1957 byla vypuštěna první umělá družice Země.

Mezinárodní postavení Sovětského svazu bylo však vážně oslabeno, jak ukazujeme jinde, i roztržkou s jeho největším spojencem - Čínou. A mezinárodní

vztahy se velmi nebezpečně vyhrotily, když Chruščev v roce 1962 dal na Kubě umístit rakety schopné zasáhnout území USA. Když však Kennedy odpověděl bloádou Kuby, přešel Chruščev od hazardu ke strážlivosti a rakety stáhl. Po karibské krizi se podařilo dosáhnout významného úspěchu při uvelňování napětí: v červenci 1963 podepsaly SSSR, USA a Velká Británie dohodu o zákazu zkoušek nukleárních zbraní v atmosféře, v kosmu a pod vodou.

Vojenské zesílení Sovětského svazu umežnil poměrně úspěšný rozvoj průmyslu. Ten dosáhl v letech 1953-1963 vyššího přírůstku než vyspělé kapitalistické země s výjimkou Japonska. Tyto údaje přivedly Chruščeva k přesvědčení, že SSSR předstihne v roce 1970 ve výrobě na hlavu Spojené státy a že "ještě dnešní generace sovětských lidí bude žít v komunismu" - jak to bylo vyjádřeno v programu KSSS z roku 1961. K tomuto klamnému závěru se mohlo dospět pouze na základě podcenění skutečnosti, že sovětský průmysl přes rychlé tempo rozvoje měl ve srovnání s vyspělými zeměmi zaostalou strukturu. Stále také ještě byl přeceněn kvantitativně extenzivní růst a nedeceněn začínající nástup třetí průmyslové revoluce. Vysoká čísla o těžbě uhlí či výrobě oceli nemohla vyrovnat zaostávání v chemii a elektronice.

Achillovou patou sovětské ekonomiky zůstávalo nadále zemědělství. Vzestup výroby po Stalinevě smrti byl způsoben zvýšením investic, zejména obděláním celin. Nebyl však řešen stěžejní problém - malý zájem kolchozníků na výsledcích a kořeny tohoto jevu, spečívající v byrokratickém peručníkování kolchozů z centra. Když pak počátkem šedesátých let eroze půdy v Kazachstánu zničila nebo poškodila polovinu celin, byla vláda nucena zavést přechodně prodej pestravin na příděl a nakoupit obilí v zahraničí za zlato. Chruščev si byl vědom slabiny sovětské ekonomiky, nenašel však východisko. Nedespěl totiž k poznání nutnosti hluboké ekonomické reformy, k decenění role trhu v socialistické ekonomice, ani k vědecke-technické stimulaci výroby. Místo toho se pokoušel řešit problémy četnými neúčinnými reorganizacemi. Poslední z nich bylo rozdělení stranických organizací na dva sektory - průmyslový a zemědělský. Byl to nejen krok do prázdna, ale navíc jím Chruščev zcela ztratil podperu stranického aparátu. Ocítl se v izolaci a v říjnu 1964 ho ÚV odvolal z funkcí.

Navzdory neúspěšnému závěru zůstává 11 let Chruščevovy vlády významnou a převážně pozitivní kapitolou v dějinách Sovětského svazu. Režim byl sice i teď diktaturou uzavřené mocenské elity, ne však již krvavou a svévolnou samovládou jedince. Vrátil se k diktatuře ústředního vedení strany. Poražení opozičníci ve straně byli teď už také odstavováni na vedlejší kolej a s výjimkou Beriji nebyli již posíláni do vězení nebo na popraviště. Do demokraticko-humánní povahy měl však režim ještě daleko - dvě masové stávky skončily za Chruščevem

čova masakry, které si vyžádaly přes sto životů. Ale na druhé straně miliony lidí vyšly ze sibiřských táborů, byl přijat nový trestní zákoník, podle něhož mlhavé označení za "nepřítele lidu" nebo obvinění z "kontrarevoluční činnosti" nemohlo už být důkazem viny. Chruščev po sobě zanechal sovětskou společnost bohatší, vzdělanější, volněji dýchající a měnící se. Zlepšil se život prostého občana - jak vyšší reálnou mzdou, tak podstatně lepší sociální politikou, tak tím, že se poprvé začal vážně řešit bytový problém. Chruščev však nebyl s to opřít se plně od Stalina způsobu myšlení a jednání. Nejvýrazněji se meze jeho schopností ovšem projevil i tím, že si za muže číslo dvě vybral Leonida Brežněva.

26. BREŽNĚVOVO OBDOBÍ - LÉTA POLITICKÉHO KONZERVATISMU

Sovětský svaz v letech 1964-1982

Říjnové plénium ÚV KSSS v r. 1964 svrhlo Chruščeva. Prvním tajemníkem zvolil Leonida Brežněva, předsedou rady ministrů se stal Alexej Kesygin. Brežněv vytyčil heslo stabilizace kádru a tento princip charakterizoval i celé ono osmnáctileté období, po které stál v čele Sovětského svazu. Nejbližší XXIII. sjezd KSSS zrušil článek stanov z roku 1961, který omezoval délku funkčního období stranických funkcionářů. Brežněv také rychle skenceval s Chruščevovým stylem neustálých změn, zanesl do vedení uvážlivější a pragmatičtější metody práce, čímž si získal podporu byrokracie. I lid přijal změnu v Kremle s uspokojením, protože byl přesycen ustavičnými a často pochybnými reorganizacemi. Brežněv se však izoleoval od kriticky smýšlejících, progresivních lidí, sehnalých prosazovat tvůrčí přístupy, což záhy vedlo k tomu, že období neklika bylo vystřídáno obdobím nehybnosti.

Uvolnění ovzduší po Stalinově smrti umožnilo, aby se lidé vyjadřovali i k problémům, které byly předtím tabu. V šedesátých letech se například začalo diskutovat o ekonomickém mechanismu, konkrétně o tom, zda ještě vyhovuje současný stupeň centralizace při plánování a řízení hospodářství. Převládá názor o nutnosti jisté decentralizace. Byla přijata i jistá podoba ekonomické reformy: počet ukazatelů stanovených centrem byl snížen, podniky tak měly dost větší prostor při rozhodování, měly být hodnoceny nejen podle toho, kolik vyrobí, ale také podle toho, zda vyrobené zboží skutečně prodají. Tato reforma, spojená s Kesyginovým jménem, byla však pouhou kosmetickou úpravou administra-

tivního, direktivního plánování, nezavedla účinné ekonemické nástroje, nedevedla zainteresovat jednotlivce i kolektivy nejen na množství, ale i na kvalitě a prodejnosti výrobků. Prote ztrosketala. Postupně narůstal direktivně-příkazní centralismus. Bylo zřízeno na 50 průmyslových ministerstev a na 25 státních výberů s ekonemickou působností. Tyto úřady měly příkazovací pravomoc, neměly však ekonemicko-chozrasčetní odpovědnost. Jejich příkazy byly edvozeny přímo od potřeb státního plánu, vyjadřovaných kvantitativně, a představovaly prakticky jen jejich rezpis. Tím se opět odložil proces uplatňování národohospodářského chozrasčetu a uskutečnil se návrat k stalinskému systému priorizace kvantitativních ukazatelů.

Protože však zároveň docházelo k extenzivnímu rozšiřování celkového objemu národního hospodářství, musela se prohlubovat i krize jeho řízení. Ani širší užití počítačové techniky, které se začalo prosazovat v průběhu sedmdesátých let, nebylo s to tuto krizi odstranit.

A právě v tomto desetiletí se ve světě dala do pohybu nová technika a technologie, vyvolaná 3. průmyslovou revolucí, a vytvořila tím novou dimenzi rozvoje výrobních sil. Vznikl tak přesun ve strukturách odvětvové skladby, v surovinových zdrojích i ve finalizaci jednotlivých odvětví, který nabyl podobu dynamického a stále se zrychlujícího procesu přestavby ekonemiky.

Pružnost a adaptabilita ekonemického řízení nabyly za této situace klíčové důležitosti. Brežněvovský systém obnoveného centralismu byl však pro tuto objektivní potřebu zvláště nevýhodný. Stal se proto faktorem, který brzdil a zpomaloval aplikaci těchto impulsů a potřeb na podmínky nejen SSSR, ale zprostředkovaně i ostatních zemí RVHP.

Východisko z neúspěchu reformy vidělo sovětské vedení v modernizaci průmyslu dovezem špičkové technologie ze zahraničí: SSSR kupoval stroje, celé továrny, licence a patenty. Měl k tomu devizy získané vývozem zemního plynu, elektřiny a ropy, jejíž cena v sedmdesátých letech dvakrát prudce stoupla. Průmyslová výroba uspokojivě rostla a životní úroveň se postupně zvyšovala. Bytová výstavba pokračovala tempem jaké nabrala za Chruščova, sociální výdaje dosáhly v roce 1980 pětinašobku částky z roku 1950, poprvé byli kolchozníci zahrženi do státního stárebního pojištění. Velká část obyvatelstva zvyšovala své příjmy díky druhému ekonemickému okruhu. Paruchy v zásebevání a nespekeženost se mzdami vedly však v řadě případů i k dělnickým protestům, ale vláda, poučena událostmi z předcházejícího období, se vyvarovala jejich krvavého potlačování. Závady byly rychle odstraněny a poté policie ve vhodné chvíli zatkla skutečné či domnělé organizátory.

Od poloviny sedmdesátých let se začala prosazovat kritika původní stalin-

ské dektriny o nezbytnosti přednostního růstu výroby výrobních prostředků před výrobou spotřebního zboží a KSSS přijala usnesení o urychleném přírůstku této druhé skupiny. Ale protože celkový podíl těchto odvětví byl nízký, byl výsledný efekt, zejména vzhledem k mecenským pozicím a vlivu těžkého průmyslu a vojenským prioritám, jen velmi skromný, i když patrný.

Také zemědělství dostalo značné investice a příjmy kolchozníků se poněkud zvýšily. Investovalo se především do strojevého parku, chemizace a závlah, na-proti tomu investice do skladových prostorů a zemědělské dopravy zůstávaly nízké. Kolchozům stále chyběla přidružená výroba jako zdroj doplňkové výroby a servisu zemědělské techniky. Zemědělská výroba proto i teď nadále zaostávala a nebyla schopna uživit obyvatelstvo; Sovětský svaz musel nadále dovážet značné množství obilí ze zahraničí a platit za ně zlatem nebo devizami. Tento dovoz dosahoval v letech neúrody až 20 milionů tun ročně. Ceny potravin ve státních obchodech se udržovaly na velmi nízké úrovni obrovskou cenovou intervencí, která nemá obdoby v dějinách.

De poloviny sedmdesátých let se zlepšovaly vztahy se Západem. Brežněv se čtyřikrát sešel s americkými presidenty, byly podepsány dvě smlouvy s USA o omezení strategického zbrojení, NSR uznala současné západní hranice SSSR a Polska, byla podepsána čtyřmocenská dohoda o Berlíně, v níž sovětská vláda garantovala nerušenou dopravu mezi západním Berlínem a západním Německem. Vrcholným výsledkem snah o uvelnění mezinárodních vztahů byla konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě, konaná roku 1975 v Helsinkách. Zúčastnili se jí nejvyšší představitelé všech evropských států, USA a Kanady. Podepsali závěrečný akt, v němž Západ uznal současné hranice v Evropě a Východ se zavázal respektovat lidská práva. Proces uvelňování vzduší se Západem nebyl příměřný, docházelo i ke zhoršení, jako když sovětská letadla dopravila kubánská vojska do Angoly, aby pomohla tamnímu marxistickému hnutí vyhrát občanskou válku, nebo když americký kongres odmítl ratifikovat druhou dohodu o omezení strategického zbrojení.

Pozitivní trend převládal až do roku 1976, kdy Sovětský svaz rozmístil modernizované rakety středního doletu SS 20, čímž narušil vojenskou rovnováhu sil mezi oběma bloky. NATO odpovědělo tím, že v Evropě instalovalo rakety Pershing, které mohou za 7 minut dolétnout do Moskvy. Napětí pak opět vzrostlo.

Ještě vážnějším omylem Brežněvova vedení byla intervence v Afgánistánu. Tam se v roce 1979 komunisté chopili moci, ne však lidovou revolucí, ale palácovým převratem; svrhli vládu, která sledovala politiku neutrality a měla s SSSR dobré sousedské vztahy. Nový režim narazil na široký odpor a zmítal se ve vnitřních bojích mezi dvěma nepřátelskými frakcemi vládnoucí strany. Tento

sper nabyt v posledních dnech roku 1980 p[ro]deby ozbrojen[é]ho boje a zasáhla do něj sovětská armáda, která potlačila Aminovu frakci a nastolila vládu frakce Karmalevy. Karmalův režim však zůstal loutkovým a držel se jen díky přítomnosti více než 100 000 sovětských vojáků, kteří vedli nákladnou válku proti gerilám. Tato válka, v níž mohla stěžít některá ze stran zvítězit, byla u sovětského lidu velmi nepopulární. Dislokace raket SS 20 a vpád do Afghánistánu byly objektivně vedou na mlýn americkým "jestřábům" a spolupůsobily i novou spirálu zbrojení, která dosáhla až k projektu SDI. V tomto období znatelně pokročil i sklon k militarizaci sovětské společnosti (předvojenská výchova na školách, záplava válečné tematiky ve filmech atd.)

Jestliže se vztahy se Západem až do poloviny sedmdesátých let zlepšovaly, nelze totéž říci o vztazích se socialistickými zeměmi. Čínsko-sovětské napětí se v roce 1969 vyhrtilo až do velkého pohraničního konfliktu na řece Ussuri. O rok dříve intervenoval Sovětský svaz vojensky v Československu a na počátku osmdesátých let mu způsobila velké starosti polská krize. Také snahy o ekonomickou integraci zemí RVHP neměly úspěch. XXV. zasedání RVHP přijalo sice v r. 1971 "Komplexní program dalšího prohlubování a zdokonalování spolupráce a socialistické integrace", ale jeho podněty zůstaly většinou na papíře. K jejich uskutečnění nemohle dojít především proto, že praktické naplňování dělby práce se realizovalo jen prostřednictvím plánů jednotlivých zemí a tempem a způsobem byrokratického příkaznictví. Zakázky se proto vyřizovaly s velkým zpožděním, často v době, kdy už zastaraly. Nepružnost vzájemného obchodu vedla pak k narůstání snah o dovozy ze zemí s tvrdou měnou, ale pohodovějšími a technicky kvalitnějšími dodávkami. To pak dále vedlo na jedné straně k zadlužení řady zemí (Polsko, Rumunsko, Maďarsko) a též i k potřebě platit tyto dluhy, což nutilo tyto země, aby na těchto trzích, často za velmi nevýhodných podmínek, prodávaly i ty výrobky, které se v rámci specializace zavázaly dodat do zemí RVHP. To vše vytvářelo nejen chaos, ale i zaostávání trhu RVHP, úpadek snah o dělbu práce a postihlo i kvalitu vývozu a jeho optimalizaci. Autarktní snahy a tendence, založené už v dobách Stalina, se tedy v Brežněvěvě éře nejen neoslabily, ale i dále výrazně pokročily. O tom, jak tento vývoj postihl především Československo a Polsko, píšeme na jiném místě.

Vztahy SSSR s Jugoslávií se přechodně zhoršily, když Tito podepsal obrední proces v Československu. Jugoslávie však upevnila svou mezinárodní pozici zlepšením svých vztahů s USA (Nixon navštívil v roce 1970 Bělehrad) a s Čínou; poté se sovětsko-jugoslávské vztahy uklidnily.

Na počátku Brežněvěvy éry byl ještě podmíněn uspokojivý vývoj sovětského průmyslu možnostmi extenzivního růstu. Ale ty se postupně vyčerpávaly. Proto se tempo růstu zpomalilo, průměrný roční přírůstek klesl z 3,7% v první polo-

vině sedmdesátých let na 2,7% v jejich druhé polovině. Také zemědělství dále stagnovalo a s ním i životní úroveň. Tento neúspěch byl nutným výsledkem konzervativního způsobu modernizace, tj. pokusu o řešení stěžejních hospodářských problémů jen z centra a hlavně dovezem špičkové technologie, beze změny ekonomického mechanismu.

Vývoj v sedmdesátých letech měl však mnohem vážnější stíny než stagnaci životní úrovně. Spotřeba alkoholu - již předtím velmi vysoká - stoupla o 77%. To nemohlo zůstat bez následků na zdraví lidu. Znepokojivá jsou i čísla o vývoji populace: u slovanských a pobaltských národů dochází dokonce k poklesu. Také korupce nabyla nebývalých rozměrů a jak ukázala nedávná odhalení, pronikla až do nejvyšších kruhů mocenské elity (Kazachstan).

Stagnace však charakterizovala nejen ekonomiku, ale i jiné oblasti života. Soudní a policejní perzekuce spisovatelů a těch, kteří využili kence masového teroru k hlásání svých názorů, nepřispěla k rozvoji kultury. Vypovězen byl Solženicyn a řada dalších významných umělců emigrovala. Stalin nebyl sice rehabilitován, ale cenzura zakázala díla, která se pokoušela líčit dobu jeho panování v pravém světle. Když byly potlačeny poslední nesmělé pokusy z Chruščovova období oživit ideologii marxismu-leninismu, stala se oficiální ideologie mrtvou literou a ztratila schopnost ovlivňovat lidi. Byly opět potlačeny společenské vědy, které se v předcházející etapě začínaly opřesťovat od krunýře dogmatismu. Upadly opět do naprosté služebnosti politice, protože zatuchlý konservativismus nesnášel jakýkoliv sklen k svobodné diskuzi, bez které tyto vědy nemohou existovat. Ideologickým tmelem byl nadále sovětský patriotismus, často splývající s ruským nacionalismem. Současně však došlo v lidu k oživení náboženského citění.

Brzdou ozdravení byla přestárlost Brežněvova vedení. Princip stabilizace kádrů byl hnán téměř až absurdum: v roce 1966 byl průměrný věk členů politbyra 55 let, v roce 1982 již 68. Sovětský svaz se stával gerontekracií. Tato skutečnost vyvolávala kritiku mladší generace. Ta ovšem až do Brežněvovy smrti zůstávala pod povrchem. Konec nehybnosti nastal až poté, když 76letý Brežněv koncem roku 1982 zemřel.

Labilita v zemích středovýchodní Evropy. Snahy o reformu

Při invazi do Československa v srpnu 1968 ospravedlnila sovětská oficiální místa tuto agresi prohlášením, že je-li v některé zemi ohrožen socialismus, je povinností ostatních zasáhnout. Rozhodování o tom, co ohrožuje nebo neohrožuje socialismus, bylo však ponecháno na libovůli interventů. Toto prohlášení bylo nazváno Brežněvovou doktrínou a ukazovalo, jak chápe politbyro KSSS dekla-

rovanou zásadu, že každý národ má právo na vlastní cestu k socialismu. Tím byly také vyznačeny úzké meze přesteru, v jehož rámci mohly jednotlivé státy sovětského bloku samostatně rozhodovat.

Brežněvovo vedení se snažilo upevnit soudržnost celého bloku ekonomickou integrací. Ta však, jak jsme ukázali, učinila pouze první kroky a byrokratický ekonomický mechanismus ji zmařil. Repná krize zvýhodnila Sovětský svaz, zatímco pro hospodářství ostatních zemí RVHP znamenala velkou zátěž. Tyto země musely - i když jim SSSR zvyšoval cenu ropy a zemního plynu postupně a ne jednorázově prudce, jako to činily jiné naftařské státy - platit větší obnosy za nezměněná nebo dokonce zmenšená kvanta paliv. Poprvé za dlouhá léta se celkové obchodní saldo SSSR s NDR, ČSSR, Maďarskem a Polskem stalo silně aktivním. Sovětský zákazník tím dospěl do role silnějšího partnera, který si mohl diktovat jak technické parametry, tak cenové relace. To mělo oboustranně vážné následky. Pro Sovětský svaz tím vznikla možnost prosadit kvalitativní vzestup dovážené strojírenské produkce a žádat od těchto zemí kompletizaci dodávek i za cenu jejich mimořádných dovozů jednotlivých komponent ze sféry tvrdých valut. To zhoršilo jejich devizovou bilanci, ale stimulovalo je k hledání inovací a pochopitelně i ke změnám v ekonomickém systému (v řízení, v odvětvových strukturách). Avšak potlačení pražského jara a s ním spojené zavržení československé ekonomické reformy zabrzdlilo reformní tendence v jiných zemích.

Nicméně nebylo možno trvale eliminovat snahy o úpravu či změnu soustavy řízení a plánování. NDR modifikovala tuto soustavu již v šedesátých letech, kdy omezila pravomoc ústředního plánovacího úřadu a poskytla větší pravomoc průmyslovým kombinátům. Hospodářství fungovalo v NDR po celé období lépe než v jiných zemích RVHP - je ovšem otázkou, nakolik to bylo způsobeno pozměněným ekonomickým mechanismem a nakolik privilegovanými styky s NSR a jejich prostřednictvím s celým Evropským hospodářským společenstvím.

Nejdále došlo v ekonomické reformě Maďarsko. Již koncem šedesátých let pozměnilo svou soustavu plánování a řízení ve stejném směru jako Československo. Po potlačení československé reformy byl i v Maďarsku tento proces na sovětský nátlak sice na čas zabrzděn, ale po několika letech se dále rozvinul. Maďarská reforma nejenže připustila drobné soukromé podnikání (s tím se setkáváme i v Polsku a v NDR), ale zavedla do plánování a řízení více ekonomických nástrojů, poskytla podnikům větší autonomii. Nedocílila většího tempa růstu, ale větší ekonomické rovnováhy a větší konkurenční schopnosti svého zboží na světovém trhu. Hospodářská reforma šla ruku v ruce se zlepšením společenského klimatu. Nedosáhla však potřebného trvalejšího efektu, protože zůstala v sovětském bloku do značné míry izolována a tak i maďarské podniky se musely orientovat na rozsáhlé dovozy výrobních prostředků z devizových oblastí, což

způsobilo v době ropného šoku jejich zadlužení. Ale preteže maďarská ekonomika nabyla po reformě nemalé pružnosti, nemělo to zde tak katastrofální následky, jaké zažilo Polsko, které se pokusilo o totéž, ale s byrokratickou soustavou ekonomického řízení.

Systém jedné strany zůstal v Maďarsku i za reformy nedotčen, ale změnil se styl její vlády. Sohonní nestraníci dostali větší možnosti uplatnit se, bylo usnadněno cestování na Západ, velmi se uvolnil stranický dozer nad kulturou. Díky tomu všemu získala Kádárevo vedení značnou podporu veřejnosti.

Značně problematickým členem sovětského bloku se stalo Rumunsko. Ceausescu, který byl roku 1965 zvolen generálním tajemníkem strany, uvolnil značně závislost své země na Sovětském svazu. Rumunsko se nezúčastnilo vpádu do Československa, nepřipustilo manévry Varšavského paktu na svém území, zajistilo si podporu Číny a USA (roku 1969 navštívil Nixon Bukurešť). Mezinárodní postavení země však bylo vážně oslabeno hospodářskou politikou. Ceausescu se též rozhodl modernizovat zemi pomocí zahraničních půjček. Díky bohatým přírodním zdrojům a dostatku pracovních sil se mu podařilo rozšířit průmyslovou základnu. Ekonomický mechanismus a policejní systém však zůstal přitom nezměněn, vztahy mezi Rumuny a maďarskou menšinou se přiostrily zrušením maďarské autonomní oblasti. Výstavba petrochemického a hutního průmyslu překročila přijatelné preperce a dva ropné šoky přivedly vysoce zadluženou zemi na pokraj hospodářského zhrucení, ve kterém setrvala až do dnes.

Stejný osud potkal i Polsko. Gemulka zklamal naděje, které do něj národ skládal, zastavil proces demokratizace a ani jeho hospodářská politika nebyla úspěšná. Když v prosinci 1970 policie zmasakrovala dělníky gdaňských loděnic protestující proti zvýšení cen, vstoupili dělníci na celém pobřeží do stávk. Pod tímto tlakem Gemulka padl a byl vystřídán Edwardem Gierkem.

Gierek se podobně jako Ceausescu rozhodl pro otižádestivou industrializaci na základě zahraničních půjček, zanedbal však zemědělství (z 80-85% soukromé). Když se v roce 1975 vláda pokusila snížit neúnosnou intervencí cen petravin jejich zvýšením, narazila na vlnu stávek a ustoupila. Nový pokus o zvýšení cen z července 1980 vyvolal tak mohutné stávkové hnutí na baltském pobřeží, že je státní moc nezvládla. Dělníci si vynutili souhlas se zaležením nezávislých odborů, nazvaných Solidarity, které v krátké době dosáhly 9,5 milionů členů.

Vládnoucí strana ani po Gierkově odstoupení nedokázala najít východisko z hluboké společenské krize, její podpora veřejností se zmenšila na minimum, opírala se pouze o mocenský aparát a o vědomí lidí, že zeměpisná poloha Polska nepřipouští, aby byla zbavena meci. Masové podpoře se těšila Solidarity a tradičně silná katolická církev, jejíž postavení bylo ještě posíleno volbou kardinála Wojtyly za papeže.

Solidarita pochopila, že je nemožné bránit životní úroveň dělníků bez úsilí o překonání hospodářské krize. Viděla nutnost ekonomické reformy a za její předpoklad považovala reformu politického systému, pečující v tom, aby orgány státní moci byly skutečně veleny. Nevypracovala však vlastní program reformy. Uznávala nutnost zvýšení cen, ale až později pochopila, že se tak může stát pouze na účet většiny zaměstnanců. Zcela si ani neujasnila svůj politický charakter: neprohlásila se ani za socialistickou, ani za protisocialistickou organizaci. A nedokázala pochopit potřebu spojení s reformními silami ve straně.

V celé zemi proto pokračovaly v r. 1980-81 stávky, ceny vzrostly o 400%, hospodářství se prakticky zhroutilo. Ani poměrně umírněný předseda Solidarity, dělník Lech Walesa, nebyl schopen zastavit svou auteritou stávkovou vlnu. Situace se mohla mírně vyřešit jedině kompromisní dohodou mezi státní mocí a Solidaritou; k té však na obou stranách chyběla vůle.

V této situaci vyhlásil Wojciech Jaruzelski, který se stal předsedou vlády i prvním tajemníkem ÚV, 13. prosince 1981 válečný stav. Solidarita byla rozpuštěna, všichni její předáci internováni. Ohniska odporu byla krvavě potlačena armádou a policií.

Vážná společenská krize se nevyhnula ani Jugoslávii, jejíž zkušenosti byly do značné míry přitažlivé pro reformátory v zemích RVHP. Vzhledem k tomu, že byla mnohem více spjata se světovým trhem, znamenaly pro ni oba repné šoky mnohem větší ránu - vzrostla nezaměstnanost, inflace dosáhla závratné výše, zahraniční zadluženost překročila hranice únosnosti. Tato krize však zároveň odhalila slabiny samosprávného modelu politiky a ekonomiky. Jugoslávie stanula též tváří v tvář vážným politickým a zejména národnostním problémům. Federativní zřízení s poměrně slabou ústřední vládou těžce zvládá rozpernost zájmů mezi jednotlivými republikami, velmi rozdílných stupněm hospodářské vyspělosti. Nejpalčivějším je problém Koseva - autonomní oblasti v Srbsku - kde albánská většina žádá statut republiky a vytváří takovou atmosféru, že mnohé Srbů a Černohorců se již z tohoto území vystěhovali.

X X X X

Leonid Brežněv stál v čele KSSS 18 let. Převzal kormidlo v době, kdy společnost, jejíž vývoj začal nabírat dynamiku, se ocitla ve slepé uličce reorganizací. Brežněv situaci sice stabilizoval, ale stabilizované poměry konzervoval; byl sám ztělesněním průměrnosti a konzervatismu sovětské stranické byrokracie. Křečovitě se držel moci, i když tím své straně a zemi objektivně škodil tím, že soustavně odkládal to, co bylo už neodkladné. Svými omyly a zakřeněným konzervativismem zbrzdil o celá dvě desetiletí ekonomický, ale zejmé-

na politický pokrok. Svým nástupcům zanechal nejen mnohé ekonomických, vnitřních a zahraničně-politických "otevřených ran", ale i úkol ze všech nejpodstatnější - takovou reformu systému, která by znemožnila opakování takovéto éry konzervativní stagnace.

27. ČESKOSLOVENSKO V LETECH 1953 - 1967

Změna vnějších podmínek

Stalinský model raného socialismu se začal od počátku 50. let ve všech zemích sovětského bloku rychle přezívat. Centralistický dirigismus a z něj plynoucí tendence k extenzivnímu růstu ztratily své oprávnění a jeho potřebnost vzala za své, jakmile došlo v SSSR a dalších zemích k obnově válkou postižené společnosti. Nadměrná priorizace těžkého průmyslu teď zde odčerpávala až příliš mnoho prostředků z ostatních odvětví, zejména ze zemědělství, spotřebního průmyslu a služeb a tím podvázala růst životní úrovně nejširších vrstev, které po vítězné válce očekávaly, že dojde i k uspokojení jejich oprávněných potřeb.

Důsledky strukturálních deformací ekonomicky vnímali zvláště citlivě občané lidově demokratických států. Neuniklo jejich pozornosti, že k stagnaci životní úrovně tu přispěla i nezvyklá militarizace ekonomiky, násilné formy kolektivizace a vynětí ze systému mezinárodní dělby práce. Byli roztrpčeni i tím, že došlo k příkrému přerušení vlastních národních cest k socialistickým přeměnám a znechutilo se jim i bombastické-byzantistické slavení Stalina, depresivně nuceným opakováním nejen sovětských obecných vzorů, ale i konkrétních forem. Národní a demokratické revoluce v těchto zemích mohly totiž postupovat vpřed jen s podporou lidu a tu mohly opět získat jen tehdy a pokud spolu se socialistickými přeměnami mohly rozvíjet i vlastní tradice a lidové zkušenosti. Lidé si žádali, aby jim socialismus přinášel více demokracie, vzestup životní úrovně a prostor pro lidovou iniciativu. Stalinský model jim však vnucoval v mnoha směrech pravý opak. Proto sílily kritické proudy a vyhraněvaly se nejméně dvě politicko-ideologické alternativy. Jednak tu vznikala snaha, posilovaná především bývalými mecenáskými elitami a třídami o návrat k předválečným poměrům. Ale vedle ní začala rozkvétat i kritické socialistické myšlení a proudy namířené proti stalinistickým deformacím. Tyto tendence pak vyrůstaly nejen z pracujících tříd, ale i z vlastního komunistického hnutí. Tate

druhá alternativa žádala zásadní reformu existujících poměrů a s ní i další rozvinutí kvalit socialismu.

Do r. 1953 narůstaly tyto vnitřní rozpory a snahy většinou v latentních, eku těžce postřehnutelných podobách. Stalinevou smrtí 5.3.1953 a odstraněním šéfa politické policie Beriji 2.7.1953 došlo k významné změně nejprve vrcholové struktury sovětského systému. Skenčila v něm přímá a osobní nadvláda stranického vůdce nad stranou i policií a otevřel se opět volnější prostor pro politickou aktivitu širšího kolektivu stranického vedení.

Po podepsání příměří v Koreji 27.7.1953 vznikly i mezinárodně-politické předpoklady pro uvolnění a tím i možnosti pro politickou i ekonomickou reformu.

Tyto snahy hrozily narazit na tři úskalí.

Především to byla celková ekonomická labilita poměrů, způsobená neproduktivním usměrněním zdrojů (těžký a válečný průmysl) a počínajícím technickým zastáváním. Nebylo proto dostatek zdrojů a rezerv, které by bylo možné obrátit k nejdůležitějším směrům, tj. k pozvednutí zemědělství a životní úrovně širokých vrstev.

Za druhé tu vládla nemalá politická labilita. Zbyrokratizované a stalinistickými čistkami zeslabené komunistické strany strácely jak svou jistotu, tak i opory v lidových vrstvách. Rozpor mezi přežívajícími formami stalinismu a rostoucí kritikou zdola a vůli části jejich aktivu "dělat věci po novém" je vnitřně rozvíklával.

Třetí potíž byla v sterilitě a úpadku politického myšlení, které postihly vedoucí struktury od nejvyšších až po výkonné, nejnižší jejich patra. Zjednodušená stalinská frazeologie, zahlazené a mnohdy "prokleté" zapomenuté zkušenosti z dřívějších období, strach před pravdivým poznáváním a před fakty jakož i setrvačnost obav před jakoukoliv myšlenkovou originalitou, vycepaná hrůza z "revizionismu" a "liberalismu" a jiných "úchylek" - to vše je oslepovalo a usměrňovalo k ideovému pragmatismu. Není divu. Vždyť stalinský systém tu po léta ničil koncepčně myslící individuality a proto po smrti nejvyšší autority tu nezbylo v tomto směru takřka žádné dědictví intelektuální a politické odvahy a originality. Nezbylo proto, než postupovat cestou amylů, konfliktů a pragmaticky napravedvaných chyb a neúplných poučení. Takové cesty však nebývají lehké.

Československo v době do XX. sjezdu KSSS.

V tomto prvním období socialistických reformních snah nebylo snad nikde většího praktikismu, než právě u nás. Jednak proto, že oba vedoucí představitelé strany A. Zápotocký i A. Novotný, kteří zaujali po Gettvaldově smrti 14.

3.1953 čelné místo ve stranickém a státním vedení, byli ryzími politickými praktiky, ale i proto, že naléhavé události denního života si vynucevaly konkrétní stabilizační opatření, která ležela natolik nasnadě, že velkých teoretických úvah nebylo ani zapotřebí.

Především bylo totiž nutné předejít ekonemické katastrofě. A to obratem od vojenských a nadměrně tíživých investičních programů k produkci, která by zajistila vnitřní tržní stabilitu. Již výše vzpomenuté výbuchy lidové nespokojenosti v NDR, ale i u nás ve dnech měnové reformy (stávky a demonstrace v Plzni, Praze-Vysečanech, Ostravě, Třinci, Strakoněcích aj.) vybízely k změnám. Bylo třeba překonat obtíže při zabezpečování trhu potravin i spotřebního zboží, které vznikaly i při neobyčejně vysokých prodejních cenách, povzbudit váznoucí výkup zemědělských produktů jako příčiny nízké úrovně výživy, která přes vyzdvihované "úspěchy pětiletky" nijak zvlášť nepřekračovala úroveň r. 1948. Ostrá byla i bytová krize atd. To vše naznačovalo, že stabilizaci politické rovnováhy je možné dosáhnout jen podstatným a relativně rychlým zvýšením životní úrovně především dělnické třídy. Průměrná spotřeba dělnické rodiny byla tehdy vypočtena na 2.040 Kčs, ale této úrovni dosahovaly tehdy jen hernické, hutnické a inženýrské platy. Průměrná měsíční mzda činila totiž v té době jen 1.095 Kčs, takže ani enormní zaměstnanost žen jen zabezpečovala krytí nutných rodinných nákladů. Průmyslová výroba sice vzrostla oproti r. 1948 o 110% a národní důchod o 54%, ale zemědělská výroba činila stále jen 88% předválečné úrovně, živočišná produkce jen 80%. A tak nejen potraviny, ale i většina žádaného spotřebního zboží byly nedostatečné. Oproti r. 1948 se vyrábělo méně osobních aut, motocyklů, kvalitnějších jízdních kol, kožené obuvi, chladniček atd. Růst fyzického objemu obchodu vzrostl v r. 1953 oproti r. 1949 jen o pouhých 16%!

Dělníci se oprávněně ptali: Kde jsou ony "stupně k blahobytu", kterými argumentovali komunisté na počátku pětiletky? Kam se poděl efekt ze 103,7 miliard Kčs investovaných za pětiletku do národního hospodářství a co z nich má obyčejný člověk? A co si pomyslet o straně a politickém a státním vedení, které požadovalo od lidu tak mimořádné oběti a nebylo mu s te nejen zabezpečit alespoň poněkud hmatatelný vzrůst životní úrovně, ale dokonce mu při měnové reformě vyvlastnilo i jeho úspory? "Zrádci a sabotéři" Slánského kliky byli sice odhaleni a popraveni, ale situace se dále horšila. Mluví tedy vůbec KSČ pravdu? Lze jí ještě věřit?

Nespokojení však byli i rolníci. Především je tížily nízké výkupní ceny obilí i živočišných produktů. Uvážíme-li, že kupní síla 1 Kčs po měnové reformě činila asi 39% předmnichovské Kč a že se v r. 1937 za 1 q cent pšenice

platilo 161 Kč, pak cena 100 Kčs za Q z r. 1953 činila jen pouhou pětinu předválečné úrovně. U jatečného skotu to činilo 4,60 Kč za kg ž.v. v r. 1937 a 2,83 Kčs v r. 1953. Další položkou jejich nespekejenosti byly i investiční náklady na nové ustájení, dobatka. Strana a státní moc sice naléhaly všemi prostředky na kolektivizaci, ale rozsah jejich ekonomické i technické pomoci byl právě zde naprosto nedostačující. V r. 1948, tj. ještě před začátkem kolektivizace, se investovalo do zemědělství 689 mil. Kčs a v r. 1953 jen 685 mil., tedy dokonce méně! Traktorů se vyrábělo v r. 1948 9.098 ks, ale v r. 1953 už jen 6.518 ks, u traktorevých pluhů tu byl pokles z 15.658 na 4.457 ks, u zem. strojů z celkové hodnoty 170 mil. Kčs na 118 mil. Kčs atd. Z toho plyne, že i u nás se zkoušela kolektivizace bez mechanizace, bez výraznějších finančních a materiálových dotací státu a při snížené rentabilitě výstupů. Tedy za ekonomicky neúnosných cen odbytů zemědělské produkce. Bylo tu tedy vše potřebné pro úpadek, rozklad, ba i útěk z JZD. A ten také od jara r. 1953 začínal: 177 družstev se přes léto rozpadlo vůbec a 269 tis. hektarů zemědělské půdy se vrátilo do soukromých rukou. Průměr 11,9 Kčs za den-pracovní jednotku nemohl totiž rolníky podněcovat k tomu, aby přilnuli k myšlence združstevňování.

Bylo tedy naprosto nutné provést obrát. A obrát znamenal opustit - po míru v Koreji - již zřejmě nesmyslnou koncepci zbrojního růstu a s i prioritizaci těžkého průmyslu. Vedení KSČ proto odmítlo v polovině r. 1953 návrhy některých plánovačů na investičně náročnou sedmiletku, zastavilo výstavbu košických železáren a rozhodlo soustředit se na cesty a prostředky, které by vedly k ekonomické a politické stabilizaci cestou zvýšení životní úrovně. Když 1.8.1953 promluvil A. Zápotocký při otevření klíčavské přehradě, odseuil nejen administrativní nátlak na JZD, ale i zdůraznil, že ekonomická pomoc státu je pro ně nezbytná a že v budoucnu bude nutné zakládat nová družstva jen "s tužkou v ruce", tj. od počátku zabezpečovat jejich rentabilitu. Upozornil však také ty, kteří z družstev odešli nebo je už zcela rozpustili, že budou muset nést i část závazků a dluhů, které v družstvech po sobě zanechali.

Krátce na to se sešlo v září 1953 zasedání ÚV KSČ, kde se snahy o rychlý obrát projevíly ještě výrazněji. Původní plány a projekce pětiletku tu byly už zcela opuštěny, investiční práce se dále omezily, některé, např. hrudkovny, se dokonce postupně odstavily, byly schváleny náměty na změnu výrobních sortimentů ve prospěch spotřebního zboží a zemědělské techniky.

Pro JZD byly sníženy normy povinných dodávek o 1/5 - 1/3, zvýšily se výkupní ceny o 24-46%, byly zrušeny tzv. "seupisy kulaků" a odbourány jejich

mimořádné daně. Současně byly - na nátlak A. Zápotockého - zmírněny nebe i zastaveny policejní postihy proti dělníkům, kteří se účastnili demonstrací proti měnové reformě. Padle rozhodnutí, že se zastaví jejich vystěhovávání z Plzně. Tím byla poprvé a podle čerstvého - ještě nového - sovětského vzoru omezena dosud neohraničená pravomoc politické policie a někteří její důstojníci, kteří se provinili mimořádnou krutostí, se dokonce ocitli před soudy. Také byly rozpuštěny některé pracovní tábory a vojenské útvary PTP. Neznámale to ovšem, že by se jakkoliv zpechybnily politické procesy z r. 1952, nebo usnesení celestátní konference z téhož roku. V tomto směru byli Zápotocký i Novotný nejen bez politického bystrozraku, ale neseu plnou politickou i trestní zodpovědnost za to, že pominuli a neprevěřili zprávy o nezákenných vyšetřovacích metodách a o způsobech, kterými byly konstruovány politické procesy. Dali také souhlas k tomu, aby tzv. "následné procesy" pokračovaly, a te i po Stalinově smrti a po odstranění Berii. Konkrétně Novotného informoval o těchto věcech P. Kavan a M. Švermová A. Zápotockého. Přesto proběhlo v r. 1953-4 nejméně deset větších procesů - většinou za zavřenými dveřmi, ve kterých byli zcela protiprávně - a po předchozím schválení rozsudku v politickém sekretariátu ÚV KSČ příslušníci tzv. "pretistátních a pretistranických skupin" v Bezpečnosti (O. Závodský a další), v armádě (B. Kopelá a další), ve stranickém aparátě (M. Švermová a další), tzv. "slevení buržoazní nacionalisté (G. Husák, L. Novomeský a další). IV. 1954 (ekonomevé (J. Goldmann a další). Byly vyneseny i rozsudky smrti (O. Závodský).

Te vše svědčilo o tom, že přes některé vnější změny se podstata stalinistického politického systému v základní otázce, tj. ve struktuře a metodách stranického a státně-politického vedení změnila jen mále a pragmatická politika umožňovala setrvačný pohyb i pokračování v některých metodách, které nelze označit jinak, než jako zločinné zneužití moci.

Tyto skutečnosti pak měly silně peznamenat celé další období, které se někdy označuje jako "Novotného éra".

Pe změně ekonemického kursu se však také ukázalo, jak slabé pozice má stranické vedení ve veřejném mínění. Na zeslabení administrativního tlaku reagovali dělníci novými mzdovými požadavky, došlo na přelomu r. 1953-4 k nové vlně rozpadu družstev, ve které se do června r. 1954 dočasně vrátilo k soukromému hospedaření 29% všech družstevníků. Patrný byl i ideologický posun v ne-prospěch KSČ. Starší generace obyvatelstva, které prožily a pamatovaly léta po první světové válce, se vracely k myšlence, že demokratizace je možná jen návratem k ideálům T.G. Masaryka a k systému více stran. Nespekejenost, ale i skutečnost, že KSČ se rozhodla k ús tupu od řady cílů a metod, které xdesud

užívala, vyvolaly i vlnu kritického nátlaku, kterou navíc podporevala i vnější agitace. Jen na jaře r. 1954 spadla na území republiky 172 tis. balenků s protikomunistickými agitačními tiskovinami a v podobném duchu působily i nově zřízené zahraniční rozhlasové stanice.

Kritické proudy však začaly v té době působit i v KSČ. V té době totiž nastal nástup nové generace mladších funkcionářů, kteří převládli zejména ve středních polohách stranického a státního aparátu. Ti začali nahrazovat předválečné kádry, vyceповané bolševizací a keminternevskou disciplínou. Větší roli začala hrát už i nová stranická inteligence. Restl kritický odstup této mladší generace funkcionářů od stalinismu a jeho metod, které stále větší okruh aktivu KSČ teď už začínal chápat jako skutečnou, ba i hlavní příčinu současných těžkostí.

Ideologicko-politický boj, který se rozpoutal především před jarními volbami do národních výborů v r. 1954 vedl už především tento nový aktiv strany. Protože krátce před volbami A. Zápotocký prohlásil před pražským funkcionářským aktivem, že "ve volbách se nebude nic falšovat" a že "musíme vědět, co si lidé myslí a kde jsou naše slabá místa" - přerostla předvolební agitace ve skutečnou celonárodní diskuzi a polemiku o směry budoucí politické orientace, o další existenci JZD, o školské výchově, službách atd. Byl to účelný ventil, ale i zkouška síly. Pozice a argumenty těch, kteří agitovali pro návrat k předmnichovským formám nebyly slabé. Ale působily i některé momenty, které mluvily pro komunisty. Plná zaměstnanost, vyrovnaní dělnického a úřednického sociálního zabezpečení, bezplatné zdravotnictví, rozvoj školství a pokrok při industrializaci Slovenska - to vše bylo jejich silným argumentem.

Kladem, který se všeobecně přijímal s uspokojením, bylo to, že se oslabil stalinistické dogmatické představy o "neomylnosti strany". V otevřených polemikách se stále více soustřeďoval zájem na to "co teď dělat" a jak postupovat dále. Několik hodin před volbami vydal však A. Novotný (od IX. 1953 první tajemník ÚV) novou směrnici: upravovat volební výsledky. To byl moment nejen vzniku politického napětí mezi ním a A. Zápotockým, ale i počátek kritické opozice vůči Novotnému ve stranickém aktivu. Od této chvíle bylo mnohým jasné, že právě A. Novotný bude hlavním představitelem pragmatičke-byrokratického mocenského oportunistu, přízemního politikaření se sklenem degradovat politiku na pouhou administrativu.

X. sjezd KSČ v červnu r. 1954 potvrdil desavadní linii odklonu od urychleného tempa investic a schválil politiku postupné stabilizace a zvyšování životní úrovně. V té době se také prosadily a začaly projevovat sentimentní změny ve výrobě. Spotřební průmysl dostal nové vybavení a začala na tehdejší poměry vyse-

ce seriová výroba traktorů (1955 už 12.570 kusů, o rok později 18.004 oproti 6.518 r. 1953) a ostatních zemědělských strojí. Také se urychlila výroba chemických hnojiv. Lze říci, že teprve v tomto období se začaly ekonomicky produktivněji využívat kapacity vybudované v první pětiletce a že právě existence tohoto základu . ovšem při stále slabé energetické bázi - umožnila převést ve sféře ekonomiky a životní úrovně natolik viditelný a citelný obrat, že do kritického období r. 1956 vcházelo Československo jako země, která dobu své nejtěžší a nejkritičtější labilitu už vlastně překonala.

Zde ovšem také byly i meze, ke kterým mohl dospět politický pragmatismus, jehož představitelé zaujali vedoucí pozice v řídicích strukturách politické moci.

Československo v druhé polovině padesátých let. Krach třetí pětiletky

XX. sjezd KSSS byl, jak už víme, jedním z nejvýznamnějších mezníků dějin "reálného socialismu". Obrátil komunismus k politice mírového soužití a podrobil stalinistické období a jeho metody zdrcující, byť ne hluboké, tj. stále ještě spíše pragmatické, kritice. Nejen pro dogmatiky, ale i pro krátkozraké pragmatiky "bez fantazie" byl však horší pohromou než zemětřesení nejvyššího stupně. Zbořil totiž staré idoly a modly, ale nepostavil za ně nové a navíc i otevřel prostor pro tvůrčí politiku. Byl ovšem i nad síly svých tvůrců a proto skončil v jisté míře v dočasném fiasku.

V r. 1956 se v ČSR už projevil dosti výrazné kladné výsledky obratu z podzimu r. 1953. Ekonomicky i politicky se systém postupně stabilizoval. Došlo k snížení cen potravin a spotřebního zboží. Rostoucí podpora JZD a státním statkům umožnila obnovit už od sklonku r. 1955 růst nejen zemědělské výroby, ale i další vzestup kolektivizace. Projekt druhé pětiletky, schválený pak na červnové konferenci strany, sice opět přesadil schéma přednostního růstu výroby výrobních prostředků, ale stále se tak už ve výhodnější struktuře a v podstatně menším rozsahu než po r. 1949 a kladem byly i nemalé investice do zemědělství, zejména živočišné výroby.

Sociální napětí povelilo. V Československu nemohlo proto dojít k podobnému živelnému výbuchu nespokojenosti, k jakému na podzim r. 1956 došlo v Polsku a Maďarsku. Ale i tak tu vznikala politická krize. Odhalení zločinů i chyb stalinismu, zejména mechanismu politických procesů a j. důsledků hegemonie tajné policie v SSSR, které přinesl XX. sjezd, vyvolalo už samo o sobě otázku, zda i u nás nebyl menstrozní soud nad Slánským a j. komunisty, ale i jiné procesy, podobnou uměle a politicky zločinnou konstrukcí. A bylo-li tomu tak, kde je za to právně i politicky zodpovědný. Oči se ovšem upíraly k stranickému vedení. Vždyť všichni si pamatovali, jak na celostátní konferenci v prosinci r. 1952,

kde se vyvozovala "poučení ze záškodnické činnosti centra" pochválil ministr národní bezpečnosti Bacílek A. Novotného, že "nejvíce, vedle A. Zápotockého a V. Kopeckého, přispěl k získání materiálů z aparátu strany proti Slánskému". Vznášely se podobné pochybnosti i o procesu proti "slovenským nacionalistům" v čele s Husákem a Novomeským, o popravě Závodského a o mnoha dalších událostech nedávné minulosti. Diskutovalo se i o tom, že právě těmto procesům vděčí A. Novotný za svůj nečekaný vzestup do čela strany.

Ti, kteří stavěli do popředí zásadu, že je třeba učinit vše, aby se hrůzy procesů a berievštiny nemohly už nikdy opakovat, nemohli jinak, než žádat, aby tak závažné problémy projednal mimořádný sjezd strany. Ve stranické diskusi, která po XX. sjezdu částečně živelně, zčásti ale i z podnětu vedení strany vznikla, se tento požadavek objevoval stále častěji. Přispěla k tomu i statečnost, se kterou se postavil II. sjezd čs. spisovatelů (duben 56) za myšlenku přednosti objektivní vědecké analýzy a za požadavek svobody vědy oproti panství ideologie, ale i za potřebu a právo všech - komunistů i nestraníků - hledat nové a československým poměrům odpovídající cesty k socialismu. Nechuť - i když méně patrná - byla vůči Novotnému vedení i na Slovensku, kde stále větší část strany nevěřila obviněním vzneseným proti "buržezním nacionalistům".

Novotného skupina reagovala na tato hnutí ve straně, které získávaly nemalý ohlas i mimo ní - administrativními represemi. Aparát ÚV vyslal do organizací, které žádaly mimořádný sjezd, pracovníky, kteří za pomoci nátlaku i demagogie (v dělnických organizacích se kritika líčila jako "útek intelektuálů proti dělnickému prezidentovi a dělnické třídě) tato hnutí potlačili. Při nemalé oblibě, které se těšil A. Zápotocký nebylo bez významu, že i on zůstal v této kritice velmi zdrženlivý. Také stranický aparát stál za Novotným a varoval před ústupky, zejména pokud by šlo o rehabilitace nespravedlivě odsouzených. Na poradě krajských tajemníků 31.8.1956 velmi ostře vystoupil v tomto duchu V. Bilak, který žádal tvrdou politiku proti projevům "liberalismu" a odsoudil snahy o revize procesů 50tých let.

Nová vlna represí proti antistalinistickým aktivistům nastala po maďarských událostech, kdy Novotného aparát začal kritické hlasy dekence vydávat za "nástroj vnějších sil pro reprizu kontrarevoluce u nás". Také pozdější ideologický konflikt s Jugoslávií a náznaky konzervativních tendencí v KSSS, jakož i tažení proti tzv. "národnímu komunismu" umožnily A. Novotnému zesílit kampaň proti kritikům, které označil za revizionisty.

Důsledkem ovšem bylo, že vznikla opět nová "tabu" ve sféře politického myšlení. Nebezpečné to bylo zejména ve sféře ekonomického myšlení, které právě v této době stále před nemalými a vesměs dosud neřešenými problémy, které bylo

možné řešit jen novými a dogmaty nezatíženými přístupy.

Po r. 1957-8 se totiž začalo stále jasněji ukazovat, že od ekonomické stabilizace, ke které došlo v ČSR po září r. 1953, bude jen velmi obtížné přecházet k efektivnímu růstu. Příčin bylo několik. Především v důsledku hospedářského vzestupu zejména v sousední NSR se podstatně zvýšily technické nároky na strojírenskou produkci a s tím i obtíže československého exportu, a to jak na západ, tak i na východ. Největší československý zahraniční partner SSSR začal v té době také rychle měnit strukturu svých objednávek a vyvolával tím i u nás novou potřebu rozsáhlých investic, zejména v těžkém a chemickém strojírenství.

Vedle vnějších potíží však tu byly i nemalé problémy vnitřní. Především tu stál úkol dokončit industrializaci Slovenska, a to jak cestou rozvoje energetiky, tak i zpracovatelského průmyslu, které zde stále zaostávaly. Dále tu přetrvávala napjatost vnitřního trhu. Nepromyšlená a A. Nevetným stále preferovaná politika snižování cen byla ekonomicky naivní a na určitém stupni i škodlivá. Zejména podstatné snížení cen v době tzv. maďarských událostí silně narušilo vztah nabídky a poptávky na vnitřním trhu. Celková suma snížení (do r. 1960 19,3 mld. Kčs) odčerpala totiž na jedné straně prostředky pro denivelizaci mezd a tím oslabila i kvalifikačně-produktivní a chozrasčetní stimuly. Ale současně si i vynutila vysoké státní cenové intervence, zejména na zemědělské produkty, jejichž spotřebu bylo možné stále obtížněji pokrýt, nehledě na to, že se tím přímo projevovale plýtvání a zkrmování zejména moučných výrobků, což dále zatěžovalo i tak napjaté potravinové bilance.

Tak se začala opět hlásit krize dosavadních vývojových a strukturálních směrů, ale i metod ekonomického řízení.

Lze tvrdit, že už v tomto období, tj. kolem r. 1957, došlo jednak k vyčerpání reálných možností e x t e n z i v n í h o ekonomického růstu a současně s tím že došlo i ke krizi celého systému dosavadních metod ekonomického řízení, které vlastně jen reprodukovaly a kopírovaly formy a způsoby, kterými se řídil růst v SSSR v dobách prvních pětiletok. V padesátých letech totiž u nás dále restl nejen absolutní rozsah výroby, ale i její neobyčejně široký sortiment, který zejména ve strojírenství dosahoval až 70% ve světě běžných položek. To pak už same o sobě takřka zcela znemožňovale nejen rychlou inovaci, ale i efektivní řízení z centra, zejména přesné bilancevání subdodávek a dosahování časové souslednosti mezi tokem informací zcela a operativně-korektivními zásahy shora. Navíc se začal projevovat i esebitý podnikový subjektivismus, který se naučil těžít z této slabiny centra a prosazovat takevé způsoby konstrukce i plnění plánů, které byly sice v prospěch podniků, ale jinak byly v rozperu se zájmy celospolečenskými. Zejména narušovale ekonomickou rovnováhu v jejím celku. A protože neexistovale v té době ještě počítačová technika a v ekonomickém ří-

zení centra převládal prakticismus a bezkonceptnost, rozpory a chyby řízení se vyjevovaly až silně opožděně a snahy o nápravu z centra pak vedly k tomu, že se vydávala přemíra všeobecných směrnic a zásad, které sice mohly být účinné v části případů, ale pro ostatní sféry zůstávaly jen byrokratickými předpisy, překážkami, které znemožňovaly racionální a efektivní podnikání a tím opět dále podvazovaly pružnost ekonomického systému jako celku. Narůstala tedy krize centralistického systému řízení, jehož model byl převzat od stalinismu 30. a 40. let.

Pokud přežívalo období "nápravy a nízkého tempa růstu", zahájené v září r. 1953, byly tyto limitující "systémové ekvy" jen málo patrné. Nástup druhé pětiletky (schválené na celostátní konferenci KSČ v červnu 1956) byl ještě též dosti opatrný, takže k markantním rozporům a krizím se dospívalo jen pozvolna. Koncepce této pětiletky, požadující 54% růst průmyslové a 27% zemědělské výroby při poměru 61% růstu výroby výrobních prostředků a 44% růstu spotřebního průmyslu, nepředstavovala zpočátku natolik závažná zatížení, aby tato rozporná disproporce vyvolala ihned ekonomický chaos. Ale už po dvou letech začalo být jasné, že každé další "sešlápnutí plynu" už vyvolá kritické stavy. Projevilo se to už v r. 1957, kdy se objevil v plánech jednak daleko rychlejší růst nároků na energii a kovy, než jaký by espravedlňoval přírůstek výsledné produkce. Vznikl také nepeměr mezi růstem produktivity práce a výdělky, zvětšila se rozstavěnost, ale i nadnormativní záseby. Na popud J. Delanského se rozvinula mezi ekonomy první otevřená diskuze o systému řízení a plánování a o organizaci průmyslu a způsobech financování investic, cenové politice atd. Většina z nich dospěla k závěru, který slevně přijal i zasedání ÚV v úneru r. 1957. Vyhláševal se tam princip osvobodit centrum od operativy, přiblížit řízení výrobě, zvýšit pravomoci podniků, přejít na kombinátní systém řízení podniků, upustit od převážně objemových ukazatelů a naopak zvýraznit ukazatele ekonomické a "účinněji než dosud využívat ekonomických nástrojů, založených na působení zákona hodnoty, zejména vlastních nákladů, ceny, zisku, úvěru, odpisu a pod." Tedy podnikový chezrasčet jako základ celé ekonomiky a ovlivňování jeho směrů a vývoje, jako hlavního prostředku řízení. Pokud podobné myšlenky nacházíme i dnes jako východisko ze současných petíží, není to vůbec "podobnost čistě náhodná". Ekonomičtí teoretikové, Goldman, Rozsypal a další, k nim dospěli už tehdy. Byli to také oni, kteří upozorňovali, že bez vzestupu zemědělské výroby se nelze obejít. Zde jsou také počátky vzrůstajícího se myšlenkového kvasu mezi ekonomy, který se prestupeval se snahou historiků o objasnění minulosti a sociologů a filosofů o postižení současnosti. To vše spejovalo všechny společenské vědy s novou

funkcionářskou generací v jednolitý kritický proud, který se však stále více obraceł de budoucnosti, tj. k programu ekonomické a společenské reformy.

V této době se de tohoto hnutí začlenila i nemalá část slovenských komunistů, nespokojených s centralistickou a "antinacionalistickou" politikou A. Neveťného na Slovensku. Zejména články v týdeníku "kulturný život" odrážely jejich postoje a názorové zrání.

Avšak právě tento silící reformní tlak stupňoval i odpor a nevraživost konzervativních sil kolem A. Neveťného, Šimůnka, Bacíľka a Širokého. Ze snahy o praktické prosazení principů "účinnějšího využívání ekonomických nástrojů" schválených v únoru r. 1957 zůstalo proto jen torze decentralizující dodavatelsko-odběratelské vztahy a nově institucionalizující a reorganizující průmyslové subjekty a jejich řízení. (Rozsypalova reforma) O něco důsledněji se postupovalo při stabilizaci zemědělství. Na sklenku druhé pětiletky v r. 1960 obhospodářovala už 88% zemědělské půdy JZD a když se podařilo v r. 1959 prosadit nový výkupní systém a zvýšení výkupních cen o 14,7% a dosáhnout v posledních dvou letech pětiletky i výrazný pokrok v mechanizaci, spojený s opuštěním dogmatu o seustředění zemědělské techniky v STS, začal postupný proces nejen růstu zemědělské výroby, ale i organizační a politické stabilizace JZD, byť i dosud stále ještě omezené.

Ani tato druhá fáze kolektivizace, kterou přinesl sklenek 50. let, neprobíhala bez jistého administrativního nátlaku, zejména daňového. Ale byly tu i nové prvky: rychlý přísun mechanizace, nemalé stavební subvence, zvýšené objemy umělých hnojiv, spojené s částečným odpisem dluhů a mimořádnými úvěry pro zaostávající družstva. Ale i zvýšené přiděly stavebního materiálu pro vesnické rodinné domky družstevníků. To vše vedlo k tomu, že de JZD vstupovali relníci sice pod určitým tlakem a s jistou resignací ("musíme tam všichni"), ale ne bez naděje, že by nebylo možné i "jít de lepšího". Také příchod vysoškolsky kvalifikovaných kádrů, proudící nejen de státních statků, ale i de JZD (800-1000 ročně), tu sehrál pozitivní roli.

x . x . x . x

Varování ekonomů, že tempo investičního růstu lze zvyšovat jen v takové míře, v jaké se uvolní vnitřní rezervy, vytvořené a nahromaděné, ale ekonomicky nevyužité dosavadním extenzivním růstem a v jaké míře se podaří rozvíjení intenzifikačních procesů, zůstalo naprosto oslyšené. Konzervativní síly ve vedení KSČ prosadily na celostátní konferenci KSČ v r. 1960 koncepci 3. pětiletky, kterou lze označit bez nadsázky za plán ekonomické katastrofy. A. Neveťný označil ovšem pětiletku za "plán rozvoje vyspělé socialistické společnosti", vytvářející "předpoklady pro přechod k budování komunismu" a spolu se Šimůnkem prosadili přes varování ekonomů maximální variantu plánu, která požadovala růst investičních ná-

kladů dokonce o 59% oproti 2. pětiletce (332 mld Kčs), přičemž převažovaly vklady do chemického průmyslu a hutnictví a těžkého investičního strojírenství. Plán byl však zcela nevyrovnaný, počítal například i s podstatným zkracováním lhůt uvádění nových kapacit do provozu a se snižováním nákladů, což bylo nereálné. Opíral se také o předpoklad, že bude fungovat mezinárodní dělba práce dohodnutá na vrcholné schůzi RVHP v r. 1958, zejména v oblasti specializace a výměny strojírenské techniky. Současně se mělo s obrovskými investicemi do průmyslu urychleně industrializovat i zemědělství, rozšiřovat "domácí surovinová základna", přezbrojovat armádu a zvyšovat devizový přínos expertu do západních zemí atd. Počítalo se s enormním zvýšením produktivity práce o 43%, s technickou rekonstrukcí takřka všech odvětví atd. Přesto plán chtěl vše a v nejvyšší myslitelné míře. Přitom krátce předtím konstatovala zasedání ÚV, že ani dosud vybudované kapacity nejsou ještě využity ani na plné dvě směny, a že slabým místem celého národního hospodářství je nejen energetika, ale i stagnující produktivita práce. O potížích vnitřního trhu jsme se zmínili výše. Přesto byl to zcela absurdní pokus prolemt extenzivními metodami ekonomické potíže, které právě tento dosud převážně extenzivní růst vyvolal.

Neúnosná a od základu chybná koncepce 3. pětiletky jakoby se ztratila v oslavném ovzduší této celostátní konference, na které byla "po stranické linii" schválena i nová ústava, která vyhlášovala, že v Československu bylo dosaženo prvního strategického cíle - vybudování socialismu. Stát dostal nový název ČSSR a vytvářela se představa, že nejtěžší fáze socialistického budování patří již minulosti.

Ale tehdy nikdo netušil, jaké krušné roky mají bezprostředně následovat, zejména v hospodářském vývoji.

Už první rok nové pětiletky přinesl kruté důsledky nezvládnuté investiční vlny. Projekční nepřipravenost zaležila skluzu investic a mohutný nápor na materiální a energetické zásobování vyvolal i krizi zdrojů a tím i rozsáhlé disproporce, které se podniky snažily řešit zvýšenými dovozy, na které však chyběly devizy. Zklamala však i dělba práce se zeměmi RVHP, které vesměs prožívaly podobné kritické situace. Politicko-ideologický konflikt s Čínou přivedl nadto i sterno objednávek a tím i výpadek předpokládaných petrávinářských, textilních i surovinových dovozů. Podniky, aby zabezpečily plnění plánu, začaly křečkovat nedostatekové suroviny a stroje. Už na konci r. 1961 prudce stoupl rozsah nedodaných subdodávek a materiálů, které uvázly v nadnormativních zásobách. V prosinci r. 1961 se pokusili Novotný a Šimůnek vyřešit krizi pokynem, aby se "zvýšením role vědy ve vědeckotechnickém rozvoji zvýšila efektivita. Předložilo se jim však jen ustavit nový úřad - Státní komisi pro vědeckotechnický rozvoj", která v obměněné podobě přetrvává dodnes. Na kritickou a stále se heršící

situaci to však nemělo vliv. V dubnu r. 1962 byly peměry v čs. národním hospodářství už tak kritické, že pod tlakem silící lidové nespokojenosti došlo k rozhodnutí zrušit třetí pětiletku a podobně jako po r. 1953 narychle a pragmaticky zachránit co se zachránit dá. XII. sjezd v prosinci r. 1962 tete rozhodnutí potvrdil.

Následky zhroucení třetí pětiletky byly závažné. Až do r. 1964 trval pokles národního důchoedu (1960 12.896 Kčs na hlavu, zatímco v r. 1964 jen 12.280 Kčs), takže obrovská suma investic do výrobních prostředků desahující zhruba 160 miliard Kčs nejenže nepřinesla výsledný efekt, ale naopak přivedila nárůst nadnormativních záseb a nevyužitých kapacit. A. Novotný na to reagoval takto: "Jak myslí a jakou mají představivost o vývoji společnosti ti", ptal se na sjezdu na neznámou adresu skutečný viník ekonemické katastrofy, "kde žádají výstavbu nových továren, nových zařízení, ačkoliv dosavadní nejsou zdaleka využívána... my si nemůžeme dovelit vkládat desítky milionů (zde byl, jak víme, laskavě mírný v odhadu - pozn. autora), které by... byly využívány jen 6 hodin denně." Zapomněl ovšem říci, že tempe růstu, rozsah investic i výsledné cíle byly určeny pětiletkou centrálně.

Podobně nesprávně ocenil Novotný na XII. sjezdu i funkci celého systému řízení. Reforma z r. 1958 prý přinesla "narušení zásady demokratického centralismu" (tj. centralismu - pozn. atu.) oslabením centrálního řízení. A co dělat? Nepřejít k uvelnění tempa, nezvýšit pružnost podnikového řízení, ale naopak: ještě více centralizovat. Recept jak na to podle A. Novotného zněl: prosadit zásadu, že "ministerstva odpovídají nejen za rozpracování, ale i za všestranné zabezpečení a splnění úkolů státního plánu v podnicích a závedech, odpovídají za kooperaci v rámci rezertu i mimo rezert, za materiálně technické zásebování, za řízení rozvoje a uplatňování nové techniky... atd." Tedy za vše. Orgány správy mají mít plné pravomoci, ale žádnou ekonemickou zodpovědnost. Ta je plně na závedech. Tedy nástup k plné byrokratizaci řízení, k výrobě podle detailních směrnic a za neustálé kontroly shora. A výsledek? Ještě větší záplava hlášení, rozberů, oběžníků a direktiv, jinými slovy úplný návrat do r. 1952. Pohyb v kruhu, tak typický pro praktiky-pragmatiky. Kde přemýšlel, musel dojít k závěru, že dále už to tak nemůže jít. A bylo mnoho těch, kteří takto přemýšleli.

A. Novotný a jeho skupina ve vedení KSČ to dobře věděli a postarali se, aby nejen sdělovací prostředky, ale i delegáti XII. sjezdu nejen se nemohli dozvědět konkrétní čísla o ekonemickém kolapsu, ale ani se pustit do otevřené diskuze o jeho hlubších příčinách. Každý, kdo si přečte protokel sjezdevého jednání, užasne. Většinu času tam zabraly časte i dlouhá pozdravná vystoupení hostů (71), zatímco jen 50 delegátů - většinou tajemníků a ministrů - mělo mož-

nest vystoupit se svými - i tak předem sekretáři ÚV učenými - diskuzními příspěvky. Byla to zřejmá snaha petalčit i potenciálně možnost kritiky na orgánu, který k tomu byl teoreticky nejvíce oprávněn.

Pád Novotného vedení a režimu

Pro vývoj politického klimatu v Československu na počátku šedesátých let byl velmi důležitý další posun, který nastal v KSSS v kritice Stalina politického systému před XXII. sjezdem (říjen 1961) a po něm. Chruščovův konflikt s dogmaticke-stalinistickým křídlem kolem Molotova, Malenkova a Bulganina do značné míry odsunul totiž peněkuď do pozadí desavadní kampaně "proti revizionismu", které se rozpoutaly po r. 1956 a po druhé roztržce s Jugoslávií. Znovu se v té době obrátila pozornost na metody stalinského centralismu a chruščovské vedení - ve snaze posílit svou stále vratší pozici - nejenže veřejněji odsoudile praxi stalinismu, ale i vyměnilo nemálo funkcionářů, kteří se aktivně podíleli na systému 30. let. Mnozí z postižených bolševiků stalinských čistek byli rehabilitováni - často až posmrtně. A tento trend se vlivem nové garnitury, která zpočátku obklopila (a v r. 1964 i svrhla) Chruščeva - v jisté míře přelil i do estatních států sovětského bloku. Za této situace nebylo už možné, aby Novotného vedení ignorevalo požadavek mladší československé funkcionářské generace, aby se vyjasnil a dořešil "problém padesátých let". A to tím spíše, že právě zde byla páka, kterou bylo možné odstranit z vedení strany silné skupiny konzervativních představitelů, kteří nesli největší vinu na projektu, krachu i vážných politických důsledcích 3. pětiletky. A po jejich odchodu - jak mnozí doufali - bude možné prosadit nejprve ekonomickou reformu a pak snad i modernizaci a demokratizaci politického systému.

Nové na této situaci však bylo i to, že tyto snahy a rozpory přestávaly být postupně jen záležitostmi "infirmované" části stranického aktivu, ale stále více pronikaly i do širokých vrstev obyvatelstva, především velkých měst. Hospodářská situace, kterou chtěli v krátké době Novotný a Šimůnek modelem "další centralizace" vyřešit, se totiž stále nelepšila. Až do r. 1964 stagnoval nejen národní důchod, ale vzhledem k živelnému růstu mezd docházelo stále k novým a novým poruchám zásebování. Hrozila inflace a rozsah nedostatkového zboží restl.

Vážné psychologické důsledky měl i stále se urychlující vzestup výroby a životní úrovně v sousední NSR a vůbec na evropském Západě. Československo nebylo a ani nemohlo být tak izolované od světa na Západě, jako některé jiné země - např. SSSR. V r. 1965 k nám přijíždělo na 618 tis. turistů z této oblasti a 168 tis. československých občanů na vlastní oči vidělo, jaké poměry a

zejména vzestup výroby i životní úrovně na Západě nastaly. To vše se pak rychle šířilo a působilo na vědomí lidí. Častěji a častěji se pak kladla otázka: "Proč oni a ne my mají rychle restaučit životní standard?"

Otázka, kdo je tím vším vinen se ozývala ze všech stran, přičemž sílil názor, že "ryba páchne shora", tj. že jen oddech Novotného přinese radikální obrát k lepšímu.

Netrpělivost se rozmáhala i na Slovensku, kde pozice K. Bacílka, politického souputníka A. Novotného, byla stále neudržitelnější a kde slovenská inteligence, jejíž názory tlumočil stále oblíbenější a i v Čechách šířený časopis "Kulturný život", začala stále výrazněji stavět do popředí požadavek federalizace. Ten totiž byl při formulaci nové ústavy z r. 1960 na přání a nátlak pražských centralistů a konzervativců nejen odmítnut, ale dokonce v ní byl přesazen i další krek vzad, když rozhodli zrušit dosavadní autenemní slovenskou vládu - sbor pověřenců. A tak i zde se dále zvedal tlak, a to i proti vytrvalé Novotného snaze udržet v platnosti rozsudky z r. 1954 proti "buržoazním nacionalistům". A to tím spíše, že jeho osobní zodpovědnost právě za tyto procesy byla nesporná. Na Slovensku bylo tehdy stále jasnější, že padne-li Novotný, stane se federalizace skutkem, protože s touto zásadou souhlasili i Novotného kritikové v českých zemích.

Na důkladné revizi procesů trval však i SSSR. Chruščev, ještě před svým pádem vyslal do Prahy Brežněva a pak i Andrejeva, aby v tomto smyslu tlumočili jeho kategorické přání. Brežněv odmítl polevičaté řešení. Svou práci proto začala nová zvláštní komise v čele s Kelderem a Štreugalem, pověřená novým zjišťováním oprávnění skutkové podstaty procesních obvinění. Do ní se podařilo zapojit i řadu čs. historiků, skenemů a sociologů, takže pro Novotného skupinu nebylo už tak snadné její výsledky zmanipulovat. Přílehu v této politicky mimořádně závažné otázce nastal proto už v dubnu r. 1963, kdy za zneužití moci, jako viníci procesů, byli označeni a ze strany nebe jiných funkcí v ÚV vyloučeni Kopřiva (bývalý ministr stát. bezpečnosti) a Čepička (bývalý ministr NO). V srpnu téhož roku pak byla publikována po těžkých diskusích zpráva komise, která jakkoliv i teď mnohé zatajila nebo z původního návrhu na pokyn Novotného vyškrtala, vedla přece jen k plnému odvolání procesů a soudní rehabilitaci nejméně pěti set nevinně odsouzených. V prosinci téhož roku byl Novotný nucen provést totéž i u "buržoazních nacionalistů". K stranické rehabilitaci ovšem docházelo jen výjimečně.

Merální a vnitřní krize novotnovského vedení se v tomto období stala zřejmou. J. Ďuriš, Č. Čisár a podobně jako už před nimi i min. vnitřní R. Barák, buď přímo vystoupili s politickou kritikou, anebo začali připravovat utvrzení

křídla ÚV, ochotného sesadit Nevetného. Ale ten měl zatím za sebou většinu aparátu strany a pokusil se o dvěji taktiku. Jednak zasadil protiúder svým protivníkům (vyloučení Ďuriše z ÚV, sesazení Císaře z funkce taj. ÚV). Ale nezanedbal ani přípravu pro možnou akci politické policie proti svým kritikům (branné a bezpečnostní oddělení ÚV v čele s M. Mamuleu). Vedle toho, a to už před, ale zejména na XIII. sjezdu (červen 1966) se pokusil rozšířit okruh svých oponentů tím, že do ÚV přijal některé z postižených funkcionářů z 50. let (Smrkovský, Vedsloň aj.) a dále i část "přijatelných" kritiků. Ale ti se nenechali získat. Nespokojené ekonomy se snažil získat a nebezpečně vratkou ekonomickou situaci se pokusil stabilizovat tím, že nakonec, na konci r. 1964, souhlasil i s návrhy - stále ve veřejnosti populárnějšími - aby se zahájila experimentální příprava ekonomické reformy. Pokud jde o Slovensko, nebyl Nevetný ochoten k ústupkům, a to byl také omyl, na kterém ztroskotal.

Nevetného taktika vyvolávala stále nové rozpory a konflikty. Bylo stále zřejmější, že jde už jen o bezprincipielní, kabinetní politikaření, jehož jediným cílem je zachovat pozice Nevetného skupiny a připravit si podmínky pro novou ofenzivu v "boji proti revizionismu a liberalismu", tj. pro čistku ve straně a po ní nové znemežnění jakýchkoliv dalších zásadních reforem, zejména politických poměrů. Ale současně se také ukazovalo, že se postupně, ale nezadržitelně začíná politický tábor a pozice Nevetného centra rozpadat. Achillovou patou byla stále ekonomika, která se po šoku neúspěšné třetí pětiletky jen velmi pozvolně vzpamatovala.

Bylo nutné tu sáhnout k podstatnějším změnám. V mezidobí, ve kterém se pozornost Nevetného obracela především k pokusům o stabilizaci své mocenské pozice a kdy se snažil vyváznout z rehabilitačních tlaků, se vykrystalizovala ekonomická fronta, ve které pod vedením O. Šika postupně uzrál návrh na ekonomickou reformu, která by uvelelnila znovuupevňený příkazní systém a vytvořila prostor pro syntézu plánu a socialistického trhu. Po nemalém váhání dospěl Nevetný k názoru, že by zde mohl uspět, uklidnit tím napjatou sociální situaci a tak získat čas i k novému upevnění své moci.

V lednu r. 1965 předložilo proto Nevetného vedení strany ÚV už desti ucelený návrh zásad "Zdokonaleného řízení národního hospedářství", které však stále ještě bylo jen terzem půvedních návrhů ekonomických expertů. Odstranění základních kvantitativních plánovacích ukazatelů se tu totiž uskutečňovalo nedůsledně a hlavně se tu neotevřely prostory pro socialistické podnikání. O zvýšené účasti pracujících na řízení ekonomiky ani nemluvě. Okleštěním půvedních návrhů Nevetný příliš velkou podporu u ekonomů nezískal a ti se ve stále větší míře začali zařazovat do tábora jeho politických kritiků. A pak při-

šly další porážky vládnoucí skupiny v Praze. Na sjezdu KSS byl do čela sle-
venských komunistů zvolen (květen 66) A. Dubček, o jehož pectivosti a vůli
po důsledných reformách nikde zde nepochyboval. Nevotného pozici vážně osla-
bil však v očích Brežněva i dopis, zaslaný jménem předsednictva ÚV KSČ v do-
bě pádu Chruščova vedení KSSS, ve kterém se Nevotný kriticky vyjadřoval
k "překvapujícím a nenadálým změnám ve vedení strany", což mu nebylo v Mosk-
vě nikdy odpuštěno.

Ale nepedpečili ho ani "noví lidé", kterým po XIII. sjezdu uvolnil dráhu.
Nejen Kolder a Štreugál, ale i Sádovský, Smrkovský, Dubček, ale nakonec i Hen-
drych a Černík a mezi další dospívali tehdy postupně k závěru, že by se už
další spoluprací s Nevotným mohli i sami diskreditovat. A tak někde rychle,
jiný váhavěji, přecházeli k reformnímu proudu. A o pedperu činitelů typu Ši-
můnka, Štella, Mesteka, Pastýřika a většiny krajských tajemníků, jejichž po-
litická a ideologická invence - pokud někdy nějaká byla - už dávno vyprchala,
se nebylo možné opřít v žádné diskuzi či politické srážce. Navíc i mezi
z nich (Vaculík aj.) tehdy oblíbený krajský tajemník v Brně), ale i Lenárt,
začínali váhat a taktizovat.

Vyvrcholení rozporů se nezadržitelně blížilo. Zbytek r. 1966 a celý rok
1967 byly nabitý atmosférou polarizujících se konfliktů, které ze strany -
vnitřně už rezštěpené - stále silněji pronikaly i do veřejnosti. Z nepatrných
podnětů - například z vypínání proudu - vznikla např. strahovská studentská
demonstrace, krutě potlačená policií. Rozvíjely se o ní i jiných otázkách ost-
ré polemiky v kulturních a j. časopisech, které musela potlačovat cenzura,
která například jen v Literárních novinách provedla v r. 1967 141 zásahů. To
pak ještě vlévalo olej do ohně nespekojenosti a provekovalo stále ostřejší,
odvážnější a názorově vyhraněnější výměny názorů.

Přehledku různosti i protichůdnosti kritických stanovisek pedal pak pře-
devším IV. sjezd čs. spisovatelů v červnu 1967. Vyšel odtud také závěr, který
se rovnal manifestu proti kulturnímu byrokratizmu, cenzuře, administrativnímu
usměrňování diskuzí, zamlčování a tajnostkárství v politice i veřejném životě.
Jasně zde zvítězilo stanovisko, že literatura, která vždy má snahu vystihovat
pravdu o daném stavu společnosti, může plnit tuto funkci jen v podmínkách ote-
vřené a demokracické společnosti. A že je tedy i jejím úkolem velmi přesně od-
zrcadlit současnou politickou krizi ústy svých tvůrců. Právě ti nejangažova-
nější straníci mezi spisovateli byli v tomto směru nejtvrdější kritiky režimu
a aparátnického šikanování. Měli bychom ovšem zdůraznit, že v jednání sjezdu
převažovala právě socialistická kritika desavadního stalinistického modelu so-
cialismu, jakžto systému, který nedůvěřuje lidu, neumežňuje národu, aby vypra-
coval, presadil a v praxi si ověřil takový model spravedlivých, nekapitalistio-

kých vztahů, který by byl zbaven byrokratického vládnutí, zatajování pravdy, ve kterém by byl každý zodpovědný za své chyby, kde by nebylo možné zneužívat moc, skrývat se za socialismus jako za štít chránící jeho politická a jiná privilegia. Kritice se tu podroboval systém utajování a žádala se svoboda pro pravdivou informaci a kontrolu zcela - prováděnou nejširší veřejností. Tak se měly vytvářet vztahy, ze kterých by vznikla nejen důvěra mezi lidem a jeho vládou, ale i tvůrčí ovzduší, v němž by všichni přispívali k nápravě chyb a k rozvinutí nových, skutečně socialistických způsobů života.

Spisovatelé tehdy vyjádřili jen to, co si v té či oné podobě myslela většina společnosti. Jejich stanovisko nebylo deklarací politické nedůvěry v socialismus, ale jen kritikou režimu A. Novotného.

A zde byl také první náznak počátku laviny událostí, které přinesly dějinám Evropy "pražské jaro".

A. Novotný reagoval na spisovatelský sjezd pokusem o zdrcující protiútok. Zakázal nejen zveřejnit sjezdová jednání, ale i zvolit předsednictvo ÚV Svazu čs. spisovatelů. A nakonec i odejmul Svazu i jeho orgán - nejčtenější čs. časopis "Literární noviny" a nechal vyloučit tři spisovatele z KSČ. Na zasedání ÚV v září 1967 se mu sice podařilo ještě tato opatření prosadit - jeho protivníci v ÚV se totiž ještě nerozhodli vystoupit. Tato záležitost se jim také nejevila jako příhodný podklad pro zásadní konflikt. Ale pozeruheadné bylo, že jakmile Novotného osobní sekretariát v ÚV přešel do ofenzivy proti spisovatelům, nedečkal se v nižších stupních stranických orgánů očekávané energické podpory. Nenašel také ani potřebné publicisty a umělce, kteří by mu pomohli zabezpečit vydávání "úředních" literárních novin, které se tím dostaly pod bojkot intelektuálů a tím i do trapné krize. Také ideologické odd. ÚV, které ovládal "druhý muž" režimu - Hendrych, nezpracovale jako dobře naselejevaná převedová páka a jeho snaha o "kampan' proti literárkám". Také estatní tajemníci ÚV (Koucký a Štrougal) začali Novotného opouštět, zejména když vešlo v nejvyšších kruzích strany ve známost, že Novotný právě odmítl Brežněvovi i sov. velvyslanci žádost o umístění části sovětských jednotek na čs. území. Z toho, jak zde mnozí pochopili, nemohle vzejít nic jiného, než ztráta "vnější ochrany" Novotného režimu a tím i vyseká pravděpodobnost jeho pádu. Navíc v této době Novotný znova překázal svou politickou necitlivost, aroganci, ale i neschopnost ovládat své explozivní nálady, které obvykle charakterizují politicky naivně myslící povýšence, jejichž moc se chýlí ke konci. Při návštěvě na Slovensku 27.8.1967 napadl totiž v Martině Matici slovenskou, odmítl její dary a urazil tím smýšlení i svých posledních věrných v této části republiky. Všem bylo jasné, že se od tehde vůdce strany Slováci federalizace nedečkají.

Další a neméně vážnou chybou Novotného bylo, že začal do speru proti spisovatelům stále více angažovat jediné jemu plně oddané oddělení, tj. "branně-bezpečnostní" v čele s Mamuleu a Švagereu, které také urychlile sestavování seznamů "potenciálních nepřátel v řadách strany" pro možný úder proti "kritikům prvního tajemníka". Ale i toto tajemství nezůstalo zcela utajené. Nastal čas k protiúteku. Říjnové zasedání ÚV v r. 1967 nebylo už zcela pod Novotného kontrolou. A na dalším - prosincovém - už vystoupilo nemálo členů ÚV, zejména ze Slovenska, s otevřenou kritikou Novotného režimu vládnutí. Nepodařilo se zabránit, aby tu nepadly návrhy na Novotného odstranění z funkce prvního tajemníka. Za pomoci části svých věrných si sice ještě vynutil, aby se rozhodnutí o nich odsunule na leden. Snad Novotný počítal se sovětskou politikou intervencí. Ale marně, zřejmě asi z důvodů, které jsme už naznačili. Také jeho poslední rezerva - vyřešit krizi bezpečnostním zásahem proti protivníkům, nevyšla. Jednak pro odpor armády, jejíž politický aparát stál v čele s Prochlkem a VPA ve většině proti němu. Ale zřejmě i proto, že i v samotné bezpečnosti vybízeli sovětské poradci potenciální "herlivce" ke "zdrženlivosti".

Na lednovém plénu (3.-5.1.68) nezbylo tedy Novotnému než kapitulovat. Stála proti němu už jasná většina ÚV. Jeho místo převzal A. Dubček.

Začalo "pražské jaro" - krátce období rozkvětu československého demokratického socialismu. O jeho vývoji pojednáme dále.

Zde už jen několik poznámek k osobnosti A. Novotného. Moderní politické dějiny Československa poznaly nemálo neschopných politiků. Vzpomeňme jen Udržala, Klofáče, Berana, Malypetra, Zenkla a mnoha dalších. Mezi nimi zaujímá však A. Novotný zvláště tragickou roli. Zbrzdil, zmrtil a svázal svůj lid i socialistické hnutí v době, kdy se mu otevřely možnosti poměrně nadějně a svedbně rezveje v příznivých podmínkách po XX. sjezdu KSSS. Svým byrokratismem, úzkoprseostí, bezkonceptním pragmatismem, svou neschopností postřehnout, domyslet a následovat směr lidové iniciativy, se stal překážkou, jejíž překonání pohltilo příliš mnoho času a sil, kterých bylo možné využít lépe. Jeho konzervatismus zjitřil pocity nespravedlnosti, vyvelal po lednu 1968 snahy o rychlé, ba překotné dehánění toho, co se zameškalo. Novotný svým konzervatismem a byrokracií nahromadil vášně a zlobu těch, které pokařovala padesátá léta. Zanedbal výchovu a informování lidu, uspal ho polepravdami a frázemi, etupil jeho vůli utvářet svou budoucnost, ke které objektivně už dávno dozrál. Přemrhal čas. A to dějiny neodpouští.

28. PRAŽSKÉ JARO 1968

Výchozí situace

Pád A. Novotného obsahoval v sobě nemálo osobitých prvků. Nebyl jen změnou, kterou by uskutečnily vládnoucí gremium strany, ale byl výsledek desti širokého socialistického a demokratizačního hnutí, které u nás postupně narůstalo už od XX. sjezdu KSSS. Spojila se v něm nespokojenost Slováků, stranické inteligence, vedoucích ekonomických kádřů, ale i angažovanější části dělnické třídy s pozůstatky stalinismu. V tomto hnutí postupně krystalizovaly nejen kritické hlasy, ale i pozitivní program referem, které měly zásadně a systémove řešit otázky, které pragmatický praktikismus Novotného vedení po více jak desítiletí odsouval do nedohledna.

Novotný nepadl jako před ním Rákosi anebo po něm Gomulka či Gierek po výbuchu lidové nespokojenosti, ale daleko spíše byl povalen restaucím a nakonec nezadržitelným tlakem, který vyrůstal ze stále širších složek nejen strany, ale i veškerého politicky uvažujícího občanstva naší země. Formálně Novotného ovšem sesadil ÚV KSČ. Ale i jeho postoje a nálady, které nakonec rozhodovaly o tom, zda se Novotný udrží či ne, nebyly pouhými osobními stanovisky členů tohoto orgánu, ale utvářely se stále výrazněji pod vlivem nechtu veřejnosti k tomuto bezbarvému a zřejmě neschopnému představiteli. Svědčí o tom především to, co následovalo po lednovém zasedání.

Aparát a dokonce i členové ÚV se pokusili udržet celý spor o odvelání Novotného v tajnosti. Ale preteže v nitru myšlení velmi širokých vrstev nejen strany, ale i celé veřejnosti - zvyklé přijímat neoficiálními kanály informace - byl tento pád Novotného chtěný a očekávaný, vznikl živelný tlak na zveřejnění toho, "co se vlastně stalo na ÚV".

A před tímto tlakem se stala ze speru, který vedla mocenská elita původně jen uvnitř svých řad věc veřejná. Kdyby tohoto tlaku nebylo, zůstala by i tato změna jen aktem kabinetní politiky, který by - jako mnohý před ním a zejména po něm, v létech sedmdesátých - zůstal zasut pod přikrývku naprostého nezájmu.

Novotného pád však byl v obou náredech chtěný a populární. Lidé v něm viděli počátek cesty k nápravě, naději na příchod takového politického ovzduší, jaké odpovídale tradicím a psychice československého lidu.

Byla tu však ještě další důležitá okolnost, která odlišovala Pražské jaro od maďarského či polského kolapsu. A tou byla poměrně stabilizovaná ekonomická situace. V té době začaly nést první evice rozsáhlé investice vložené v létech 1954-64 do stabilizace JZD a STSt, které přispěly nejen k upevnění družstev, a-

le i k zvýšené produkci potravin a tím i k poměrnému nasycení trhu. Také ekonomická reforma z r. 1965 - jakkoliv nedůsledná - přinesla už pozitivní výsledky, zejména tím, že se uvolnila vnitřní schopnost mehosertimentního československého průmyslu - tohoto "komunálu RVHP" - překonat své krizové stavy i jen pouhou výrobovou přeorientací, sníženou investiční vlnou, velností podnikového podnikání. A tak ani situace na trhu spotřebního zboží nebyla kritická. Byla kryta poptávka po televizorech, rádiích, pračkách, ročně se dodávalo na trh 60 tis. osobních aut, značně se rozšířilo cestování do zahraničí. Krátce, u nás nepůsobily drásgvé problémy a životní podmínky jako stimuly pro vzrušenou a destruktivní nespokojenost širokých vrstev.

A tak tedy politická nespokojenost převládala v celku nad nespokojeností ekonomickou. Ale i ta nepostrádala značného stupně formální kultivace. Nezapomínejme, že Československo patřilo, spolu s NDR, k menšině zemí sev. bloku, které byly ekonomicky, civilizačně, kulturně a infrastrukturalně nejrozvinutější a plně už také dospívaly k dovršení životních způsobů a forem druhé průmyslové revoluce. Před NDR měla naše země předstih navíc i v tom, že v ní organicky a s vlastním dovršením proběhl i proces národní a demokratické revoluce a že právě jeho zkušenosti zde vytvořily vlastní, většinovou, vnitřně osobitou "škelu a strukturu politiky", spečivající v silné vazbě mezi řídícími elitami a lidem. Vyvinul se tu i vlastní způsob politického myšlení, vznikl i rozsáhlý funkční politický aktiv, který organicky spejeval řídící elity s širokými vrstvami obou národů.

Právě díky těmto vazbám se také ekonomická nespokojenost počátku 60. let dala poměrně snadno transferovat do politické podoby a spejevala se s věcnou, fundovanou a programově iniciativní kritikou, která vyplynula z úvah a postojů tohoto aktivu.

Nesmíme zapomínat ani na československou zeměpisnou pozici uprostřed Evropy, jeho spjatost s kulturou a tradicemi evropanství, na stoleté zkušenosti s parlamentně-demokratickými formami a tradiční nechuť k násilí jako k politickému nástroji. I to přímo předurčovalo právě tuto zem, aby se stala laboratoří pro hledání nových progresivnějších a otevřenějších forem "reálného socialismu", které by překonaly jeho půvední, nezralé a deformeované stalinistické podoby a formy.

Nesmíme podcenit ani další okolnost, totiž že vpád ryze stalinistických metod a institucí do společenského a politického života Československa přišel poměrně pozdě (po r. 1950) a trval ve své ryzi podobě jen krátce (do r. 1953). Způsobil ovšem hluboký rezper mezi lidovou představou o socialismu, jakožte o systému rozvinuté a úplné demokracie a trpkou skutečností řízeného peručníke-

vání, tajnostkářské vlády úzké elity, každodenního překrucování evidentních pravd, klanění se před vůdcovskými modlami, policejní a justiční zvůle, sociálních nátlaků, masových perzekucí a nesplněných slibů, vydávaných navíc za "úspěchy". Nejetřesněji však zapůsobilo poznání podvednosti a hrůzné zrůdnosti monstrozních politických procesů, které kenčily pro náš národní charakter tak cizími justičními vraždami.

Jakmile československá veřejnost zjistila, že byla právě zde hrubě podvedena a mystifikována, pocítila tote poznání jako zradu na svých socialistických ideálech a žádala nejen rehabilitaci nevinných, ale především odhod všech viníků z politického života a záruky, že se nic podobného nebude opakovat. Zde také bylo důležité východisko úvah o "novém modelu socialismu", které naplňovalo kvas politického myšlení a pedbarvovalo všechny události let sklonku "Nevotného éry". Nejhlubší příčinou jeho pádu bylo právě to, že toute cestou nebyl ochoten kráčet s takovým důrazem a s takovou principiální a strukturálně reformní důsledností, jakou požadovala československá veřejnost. Vytvořil temuto proudu hráz. A když její keruna pod náperem předlednévové kritiky na mnoha místech popraskala a nakonec se i prevalila, nemohlo nedejít k svého druhu povedni. Povedni kritické-kenstruktivní aktivity celé společnosti. Tate aktivita však nesměřovala - na rozdíl od řady politických explozí v estatních zemích sevětského bloku - zpět ke kapitalistické minulosti, ale žádala si - řečeno seučasným obratem - "více demokracie, více socialismu". Vynucevala si, aby se od kázání socialistických politických ideálů přešlo k nové praxi v l á d y l i d u , k socialistické demokracii, k nové úrovni společenské rovnosti, k otevření zdrojů pravdy a plné a úplné informace. K "demokracii zdela". Te jsou základní skutečnosti, bez kterých nelze pochopit podstatu "pražského jara r. 1968".

Dovršení rozkladu novotnevského byrokratického centralismu

Politická aktivita narůstala po lednu r. 1968 postupně, jako když se po částech rozsvěcují lustry divadelního sálu. Nové vedení strany zpočátku nemínilo rozvíjet a zostřevat konflikt s Nevotného křídlem. Potřebovalo také čas k tomu, aby jednak dovršilo své ustavení a dále aby zahájilo práci na programovém výhledu. Ustavilo skupiny vědeckých pracovníků a praktiků, které začaly zpracovávat návrh akčního politického programu a metodické-organizačních principů vnitrostraničné reformy. Jednak ze zvyku, ale i z tehote důvedu nespěchale s pedrebnou informací o tem, co se vlastně v prosinci a lednu na ÚV odehrálo. Za jediné známky obratu bylo možné v lednu považevat především skutečnost, že byl odvolán z funkce vedeucího mocensky nejdůležitějšího státně-administra-

tivního oddělení ÚV KSČ nevetnovec M. Mamula a takřka všichni jeho pracovníci nahrazení novým týmem v čele s rozhodným podperovatelem Dubčeka, dosavadním náčelníkem HPS armády gen. Prchlíkem. O obratu dále svědčil i fakt, že si Svaz spisovatelů nejen mohl svobodně zvolit své vedoucí orgány v čele s E. Goldstückerem, ale i začít bez cenzurních omezení vydávat svůj časopis "Literární listy".

Ale už v průběhu února lze zaznamenat určité vývojové zrychlení. Došlo k několika osobním pokusům presidenta A. Novotného o vystoupení na závodech, kde se pokusil představit se jako obránce mzdových požadavků dělníků. Někteří členové ÚV na to reagovali vystoupeními, ve kterých začali blíže podkryvat průběh lednových konfliktů a diskuzí. V armádě vyšla a polními tiskárnami byla do všech útvarů rozšířena brožura "Jak to bylo v lednu", která pedala už velmi obšírný obraz o vnitrostranickém boji na přelomu roku. Široce se četla i na okresech a krajích. Do veřejnosti pronikly také první zprávy o Novotného pokusu použít na přelomu r. 1967-8 proti svým kritikům policejné-represivních prostředků. Vnitrostranická informace, která se neutajila, potvrdila, že se celá záležitost přísně vyšetřuje. Velkým Novotného fiaskem bylo pak odhalení korupčně-defraudační aféry jeho chráněnce na MNO a v armádním politickém aparátě gen. Šejny, kterému se podařilo vyhnout se zatčení jen překotným útekem do Itálie, kde se dal k dispozici NATu. Tente rychlý přerod nejortodoxnějšího stalinisty v otevřeného desertéra vyvolal nejen pozornost, ale postupně i bouři lidového hněvu. Nové bylo i to, že tisk o celé záležitosti plně informoval a lidé začali s překvapením zjišťovat, že je možné nevinu číst se zájmem také "odpředu". Zpřetrhané komunikační vazby mezi širokými vrstvami a politickým vedením, důvěra v informační systém se tak začaly postupně obnovovat.

V té době se začal zrychlovat i život v nižších stranických orgánech - v základních organizacích a okresních výborech, které dosud sloužily jen jako mechanické "převodové páky" pro příkazy z vyšších orgánů, anebo navíc jako prostředky vlády "místních Novotných". Projevilo se to už na mnohých březnových okresních konferencích, kde se začal uplatňovat "duch ledna", zejména tím, že se vznášel požadavek na "větší informovanost" ze strany ÚV, sdělovacích prostředků aj. Otevřeněji se také začaly kritizovat metody místních a okresních byrokratů - "mecipánů". V tajných volbách, které se staly jejich novinkou, mnozí z nich nepřešli a museli vyklidit zabydlené funkce. To pak způsobilo rozruch i v mimostranické veřejnosti, stejně jako to, že tisk začal po konferencích přinášet podrobné a stále obsažnější informace o jednání i nejvyšších stranických a státních orgánů. Otevřená nespokojenost s Novotného mužem v čele ÚRO - Pastyříkem - propukla i v edbarech. Temu nakonec nezbylo

než podat demisi. Pozornost vzbudil i návrat Č. Císaře z "rumunského vyhnanství" a jeho jmenování do funkce tajemníka ÚV pro školství a kulturu, které otevřelo stavidla kritiky i v této sféře. Lavinu dalších demisí pak zahájila SNR, která zbavila předsednictví M. Chudíka. Pak odešli ze své funkce min. vnitra Kudrna, gen. prokurátor Bartuška, když jim předtím předsednictvo NS vysloвило nedůvěru. 15. března přišlo to, co se dale už několik dnů čekalo: představitelé Matice slovenské veřejně kritizovali Novotného chevání při návštěvě v r. 1967 v Martině a vyslovili požadavek, aby tento politik pro Slováky nepřijatelný abdikoval i z funkce prezidenta republiky.

Zatím šlo převážně o aktivitu vyššího a středního "politického aktivu", tj. protinevotnevských straníků. Ale nové bylo to, že se to vše dělo veřejně. Do funkcí přicházeli lidé oblíbenější a kvalifikovanější a otázky, které kolem toho vznikaly, tisk pohotově kladl těm, kteří byli s to a kompetentní odpovídat. A zveřejňoval je nejen jako jejich osobní nebo i své vlastní stanovisko, ale i jako odpovědi na dotazy čtenářů. A lidé, kteří dostávali odpovědi, kladli nové a nové otázky. Schůze stratily starou formálnost. V přeplněném sále Slovenského domu v Praze a pak v přestorech stále dalších, menších i větších, se konaly diskuzní večery "Mladí se ptají", kde nebyly přípustné dlouhé monologové referáty, ale kde po krátkém úvodním slově přišly otázky a přítomní představitelé strany, veřejní, vědeckí pracovníci a jiní funkcionáři na ně odpovídali. Buď uspokojivě a s potlepeksem na kenci, nebo byli plněm dotlačováni k pravdě dalšími a dalšími dotazy. Zájem o politické dění nezadržitelně rostl.

Pestupně z procesu dílčích praktických referem prováděných "shera" se tím rozvíjelo masové politické hnutí. To si stále výrazněji kladlo za cíl odstranit A. Novotného jako hlavního a politicky desud významného představitele dřívějšího systému utajování, bezpráví a zneužívání moci z tehdy nedávných padesátých let. A protože Novotný nepedal demisi včas, tj. dříve než toto hnutí narostlo do celonárodních rozměrů, vznikala tlak stále větší. A problémy padesátých let se posunuly v nové míře ze sféry bytí i nedávné minulosti, do reálnější otázky dne, kterou se stal požadavek "Pryč s Novotným". Z této situace, která hrozila vyústit do slepé uličky nen konstruktivních emocí a nových perzekucí byla jen jedna cesta: donutit Novotného k abdikaci a usměrnit pozornost ke konstruktivním úkolům celospolečenské reformy. Štala se z toho i otázka politické autority KSČ. 21. března vyslovilo PÚV KSČ souhlas s Novotného demisí a schválilo text Akčního programu. Současně deperučilo postup, který měl urychlit soudní i mimosoudní rehabilitace nevinně postižených obětí z padesátých let a vyslovit o nich plnou pravdu. (Pillereva komise, schvá-

lená na dubnovém plénu ÚV KSČ.)

Krystalizace nového politického systému československé reformy

Abdikace A. Novotného, snad do tehdy vůbec nejnepopulárnějšího představitel KSČ v poválečné době, neobyčejně posílila politickou autoritu nového stranického vedení. A to tím spíše, že s ním odešli i jeho "místodržitelé" v mnoha krajích a okresech. Ze severočeského kraje F. Tesař, a po něm i tajemníci kraje východočeského, středočeského, jihočeského a s odstupem doby i severomoravského.

Své staré vedení s esadila i ÚKRS KSČ, kde se novým předsedou stal M. Jakeš. Změnilo se vedení ČSM, Svazu žen, Socialistické a Lidové strany. Vědecké řady vysokých škol si mohly svedně zvelit nové rektory. Úřady nebránily ani faktickému ustavení organizace těch, kteří byli pronásledováni v padesátých letech (K 231), ani diskuzní organizaci Klubu kritického myšlení a Klubu angažovaných nestraníků. Také volba nového presidenta republiky proběhla zcela jinak, než bylo dosud zvykem. Nové ÚV ČSM kandidovalo Č. Císaře, mnoho dalších organizací navrhovalo buď L. Svededu anebo J. Smrkovského. Výzkumy veřejného mínění, které se v té době začaly zveřejňovat, prokázaly, že největší podporu má L. Svededa, kterého A. Novotný nařídil na počátku šedesátých let odsunout do bezvýznamné funkce ve Voj. historickém ústavu. Tento muž byl také v tajném hlasování zvolen 30. března a to 282 z 300 možných hlasů poslanců NS.

Všechny tyto události přesvědčovaly veřejnost, že s odchodem A. Novotného se začíná proměňovat i praxe politického života a že se otevřel prostor i pro rozvoj neortodoxních forem socialistické demokracie. Atmosféra těchto týdnů byla proto optimistická. Lidé se snažili pochopit podstatu ekonomické situace, politické a ideologické problémy pro ně přestaly být nezajímavé, objevovaly se návrhy a náměty, jak odstraňovat nedostatky a chyby. Přestaly platit staré zábrany a funkční bariéry. Tak se například stalo, že když 28. března o 23. hodině opouštěl A. Dubček a další členové PÚV budovu sekretariátu na dnešním Svededově nábřeží v Praze, čekal je tam dav několika set mladých lidí, kteří je zahrnuli otázkami, které pak oni s ochotou skoro dvě hodiny zodpovídali. Byla to tehdy samozřejmá povinnost veřejných činitelů a v těchto veřejnosti obstál jen ten, kdo se jí nejen nevyhýbal, ale dovedl i věcně a pravdivě odpovědět i na ty nejzákladnější otázky.

Každé lidové hnutí, které náhle prolomí bariéry a okovy, které je dlouho poutaly v němém pasivitě a v mezích neinformovaného a vnějškového "souhlasení" obsahuje nutně i moment netrpělivého radikalismu a zákonitě se v něm ozvou i ti, kteří se snaží v těchto zvržených vědách protlačit do proudu i ledičku

svých osobních či skupinových zájmů nebo dokonce se pomstít či vyrovnat si jiné osobní účty. I takovéto jevy byly. Někdy nebyl čas vážit viny na přesných váhách; ale ti, kteří se chtěli a měli čím bránit, dostali k tomu příležitost. Na schůzích a konferencích se nikomu slove nebralo. Ale ani, ti, kteří museli odejít z funkcí, nebyli existenčně ničeni. Většinou zdaleka nedostali ani svůj spravedlivý díl. Šli obvykle pracovat podle svých schopností. Bylo než jejich věci, pokud se ukázalo, že nejsou valné.

Sociologický průzkum provedený v tehdejší době dosvědčuje, že v nejméně 87% zkoumaných případů nahradili při těchto změnách dosavadní funkcionáře lidé schopnější a oblíbenější, zatím co u zbyvajících 2% chyběla první vlastnost a u zbytku druhá. Jisté pak je, že se v této době jak kvalifikační, tak i politická úroveň řídicích pracovníků výrazně zvýšila. A silně se také otupil jeden z dosud nejpalčivějších vnitřních systémových rozporů - protiklad mezi nepřístupnou mocí byrokratických institucí a lidovou potřebou iniciativy. Mocenská elita sice nezmizela, ale stala se výrazně otevřenější, přístupnější novým lidem, společensky autentickým zájmům a vlivům "zdele", ale i moderním vědeckým způsobům řízení.

Nové vedení KSČ po odstoupení A. Novotného mezitím postupně krystalizovalo do své více méně konečné podoby. Na dubnovém zasedání ÚV byli do předsednictva zvoleni Barbírek, Bilak, Černík, Dubček, Kolder, Kriegel, Piller, Rige, Smrkevní, Špaček, Švestka. Tajemníky pak Dubček, Císař, Kolder, Sádovský, Indra, Lenárt. Na tomto zasedání byl také m.j. schválen po krátké diskuzi i Akční program KSČ s tím, že se stane základem politické reformy, která by se měla začít prosazovat ještě před XIV. sjezdem. Také Pillereva "rehabilitační komise" zde dostala plné moci.

Akční program KSČ z dubna r. 1968

Tento Akční program (AP) představuje - a s odstupem doby je to stále zřejmější - jednu z nejpozoruhodnějších perspektivních, společensky reformních koncepcí nejen československého, ale i mezinárodního socialismu, první komplexní projekt ekonomiky, politiky i společenských vztahů rozvinutého socialismu, období třetí průmyslové revoluce. Protože jeho text je jen málo komu dnes přístupný, bude na místě alespoň přehledně načrtnout jeho hlavní myšlenky.

Především se zde zdůrazňuje, že specifikou československého vývoje byla skutečnost, že jsme "socialistickou představu uskutečňovali jako prvá průmyslově vyspělá země". Mínerádnost úkelu, nedostatek zkušeností i "mechanické přejímání a rozšíření představ, zvyklostí a politických koncepcí, které odpevaly našim podmínkám a tradicím", způsobily těžkosti i chyby:

"Tehdejší vedoucí orgány a instituce strany nesou za toto přejímání plnou zodpovědnost. Centralistické a direktivně administrativní metody, použité v boji proti zbytkům buržoazie a při upevňování moci... byly neoprávněně přenášeny do dalšího vývojového období a postupně přerůstaly v byrokratický systém. Ve vnitřním životě republiky se objevily sektářství, potlačování demokratických práv a svobod lidu, porušování zákonnosti, prvky zvláště, zneužívání moci, což vedlo k potlačování iniciativy lidí a navíc těžce a nespravedlivě postihlo mnohé občany, komunisty i nekomunisty. Nenapravitelné ztráty, které tehdy utrpěla naše hnutí, zůstaneu převážně výstraheu před podobnými metodami."

Od konce 60. let, jak praví AP, vstoupila naše společnost do nové etapy vývoje. Její podstatu určuje překonání společenských antagonismů, potřeba intenzivního ek. růstu, zapejení společnosti a ekonomiky do vědecke technické revoluce a vytvoření nového prostoru pro společenskou iniciativu.

Abychom se však mohli vyrovnat s těmito potřebami, je třeba překonat existující společenskou krizi, kterou vyvolale nedůsledné a zdleuhavé odstraňování chyb a metod padesátých let: především omezení rozvoje socialistické demokracie a zastání polit. teoretického myšlení. Dále systém byrokraticko-příkazního řízení ekonomiky, který znemožnil potřebný růst efektivity a životní úroveň. A konečně růst lhostejnosti, nedůvěry v schopnost polit. systému jak odstranit své chyby, tak i umožnit rozvoj lidové iniciativy. To vše není možné, jak zdůrazňuje AP, dosáhnout bez "sebekritického a kritického zhodnocení desavádní práce odshora až dolů, aby se vytvořila skutečná jednota naší společnosti na základě socialistického demokratismu".

Tato nová jednota společenského zájmu však není dílem, které se podaří vytvořit jednou převážně:

"Socialismus se může rozvíjet jen tím, že otevře prostor pro uplatnění různých zájmů lidí a na tomto základě bude demokraticky vytvářet jednotu všech pracujících. To je hlavní pramen svebedné společenské aktivity a rozvoje socialistického zřízení"

Tedy nelze pominout zájmový pluralismus, který je nutné jako objektivně existující nejen přiznat, ale i ho respektovat, neboť pramení z diferencevaných sociálních, národních i oblastních potřeb.

Smysl existence strany a její vedoucí úlohy ve společnosti spočívá pak v tom, že musí především vytvořit podmínky, ve kterých by se tyto dílčí zájmy projevíly jako iniciativa lidu a umožnit jí, aby se zformulevala prostřednictvím lidových organizací jako seuhra námětů a požadavků. A právě národní fronta musí pak být prostorem, kde se tyto různé zájmy schází a integrují, kde jednotliví partneři "sami iniciativně řeší konkrétní otázky své činnosti". Úkolem strany je pak "hledat takevý způsob uspořádání různých zájmů, který neohrožuje celospolečenské perspektivní zájmy, ale prospívá jim a vytváří nové, progresivní zájmy".

Politika strany nesmí ovšem "vést k tomu, aby občané nekomunisté měli po-

cit, že jsou ve svých právech a svedbách úlehou strany omezení, ale naopak, aby v činnosti strany viděli záruku svých práv, svedb a zájmů". Také výběr lidí do funkcí musí podle AP odpevidat novému vývojevému období:

"Dnes, kdy se stírají třídní rozdíly, se hlavním měřítkem postavení lidí ve společnosti stává podíl, jakým člověk přispívá k společenskému rozvoji... Ke klíčovým podmínkám... patří vzdělání a kvalifikace řídicích a odborných pracovníků. Tato skutečnost si vyžaduje zásadní změnu v dosavadní kádrevé politice, v níž se po léta podceňuje hledisko vzdělání, kvalifikace a schopností."

A dále: "je třeba odstranit praxi diskriminace a vytváření "kádrových stropů" pro ty, kteří nejsou členy strany".

Jde tedy o to, zdůrazňuje AP, vytvořit politické prostředí a systém, ve kterém by se mohla rozvinout nejen věcná, ale i plodná, tj. k závěrům a závazným usnesením vedoucí demokratická diskuze, jako prostředí, ve kterém je otevřený prostor pro každého občana.

Druhým pozitivním úkolem strany pak podle AP je "hledat takový způsob uspešování dílčích zájmů, který neohrožuje celospolečenské perspektivní zájmy, ale prospívá jim a vytváří nové, progresivní zájmy". Dále musí tímto směrem organizovat řídicí práci institucí a za pomoci vědy kriticky zkeumat dosazené výsledky a shromažďovat a uplatňovat zkušenosti, které takový systém společenské praxe, založené na iniciativě a seuběžné realizaci a integraci zájmů v praxi i teorii přináší. Stveřit a uvést do chedu takový systém je také cestou z politické krize, kterou způsobila stalinistická praxe, kdy "účasť lidu" znamenala hlavně jen "účasť na plnění shora daných direktiv a neúčasť na tvorbě vlastních rozhodnutí".

"Jde o to, vytvořit takový politický systém, aby umožnil dynamický rozvoj socialistických společenských vztahů, sloučenost široké demokracie s vědecky kvalifikovaným řízením, upevňoval společenský řád, stabilizoval socialistické společenské vztahy, napomáhal kázní a společenské disciplíně. Základní vazby politického systému musí přitom poskytovat pevné záruky proti návratu ke starým metodám subjektivismu a mocenské libovůli."

Jako klíčovou změnu, kterou je nutné v nejkratší době uskutečnit v našem politickém systému, vyzdvihl AP federativní podobu řešení vztahu Čechů a Slováků, jakož i postavení estatních národností žijících v republice. To znamená doplnit ústavu, konstituevat slovenské zákonodárné a vládní orgány, vybatvit je potřebnou pravomocí, ale současně i najít formu, jak umožnit i estatním národnostem uplatnit národní i politické zájmy. To vše realizovat za podmínky, že nebude porušena jednota ekenomického systému, ale naopak optimalizované jako jeho řízení, tak i výstavba.

Další oblastí, ve které bylo nutné překonat společenskou krizi, spatřoval AP v ekenomické reformě. Ta v sobě obsahevala dva základní úkoly. První - dlouhodobý - předpokládal uskutečnit nezbytné strukturální změny, které by jednak

snížily energetickou a materiálovou náročnost naší ekonomiky a výhodněji ji zapojily do mezinárodní a především socialistické dělby práce tak, aby se rozvíjela perspektivní odvětví, která budou nejdůležitější pro vytváření předpokladů pro zvládnutí vědecké technické revoluce. Druhým a v dané chvíli neaktuálnějším úkolem reformy bylo prosadit princip socialistického podnikání, zejména uskutečněním samostatnosti podniků a podnikových seskupení a jejich relativní nezávislosti na orgánech státu.

Pekud jde o ekonomické prostředí žádá AP především podstatné omezení "ekonomického ochránářství", spojeného s cenovou subvenční a dotační politikou, která ve skutečnosti v podnikové sféře "bere těm, kdo dobře pracují a dává těm, kteří hospodaří špatně" a v národohospodářském měřítku vede k tomu, že "na neefektivnost doplácí spotřebitel prostřednictvím cen, daní i odčerpáváním prostředků z efektivních podniků". Socialistický podnik "musí mít volnost rozhodování". Ale současně musí být "vystaven náročným, ba nejnáročnějším podmínkám, které obvykle určuje světový trh".

Destane-li socialistický podnik více zodpovědnosti, musí mít jak jeho vedení, tak i pracující více práv.

"Ekonomická reforma bude stále více stavět celé pracovní kolektivy socialistických podniků do situace, kdy přímé pocítí důsledky jak dobrého, tak i špatného řízení podniků. Strana považuje proto za nezbytné, aby celý pracovní kolektiv, který nese důsledky, měl na řízení podniku také vliv. Vzniká tak potřeba demokratických orgánů v podnicích, jež by měly vymezenou pravomoc vůči vedení podniků. Těmto orgánům by také byli za celkové výsledky odpovědní ředitelé a vedoucí pracovníci podniků, kteří by také byli těmito orgány ustanovováni do funkcí... tyto orgány by se vytvářely jednak volbou zástupců pracovních kolektivů, jednak zastoupením některých mimopodnikových složek, zajišťujících vliv celospolečenských zájmů a odbernou, kvalifikovanou úroveň rozhodování... To vše ovšem nemění nic na nedílné autoritě a pravomoci vedoucích pracovníků podniků."

Od všeobecných frází o "historické roli" a "vedoucí úloze" dělnické třídy se tu tedy pesteupilo k skutečnému systému, který je měl reálně a přímě umožnit a to především právě tam, kde byla pro společnost i ji samotnou nejdůležitější, tj. ve sféře tvorby ekonomické politiky a ve výrobě samotné.

Program ekonomické reformy garantoval však i právo podniků sdružovat se a kooperovat podle svých potřeb, vstupovat do integrací, vytvářet společné odbytové a jiné orgány, zakládat i společně nové podniky a v případě zemědělských družstev a statků i výrobně-odbytové agrekomplexy a petravinářské podniky.

A jaká by byla úloha plánu a státního ekonomického řízení? Jejich roli reforma v žádném případě nepodcenila. Měly především zabezpečit centrální sladění dílčích zájmů a to jak výrobců, tak i spotřebitelů, dále uplatnit převahu celospolečenských zájmů nad dílčími, prosazovat perspektivní technickou politiku, usměrňovat priorizaci proudů investic do oblastí, které představují struk-

turální optimum, pečovat o vyrovnanost zahraničně obchodní bilance, provádět cenovou a v nutné míře i intervenční politiku na socialistickém trhu. Plánovací centrum musí se však vzdát práva libovůle byrokratického přikazování, při kterém nenese vůči podnikům ekonomickou zodpovědnost za možné důsledky. Plánby měl být také v první fázi zpracováván ve variantních podobách a stát se předmětem diskuze, výrazem a prostředkem sladění celkové koncepce státní politiky, směřující k rozvíjení socialismu, se zájmy podniků i společnosti, tj. záležitostmi jak odberníků, tak i nejširší veřejnosti. Jeho zabezpečování se pak musí dít zejména prostřednictvím ekonomických nástrojů - daněmi, rozpočtem, regulací cen a vzájemnou harmonizací těchto nástrojů.

V další části se AP zabýval otázkami rozvoje věd, vzdělanosti a kultury. Vycházel z předpokladu, že socialismus musí zabezpečit plnou svobodu vědeckého bádání.

"Má-li být vědecký výzkum neustálým iniciátorem nových řešení... musí mu být zajištěno svébytné autonomní postavení a nesmí být podřizován vnějším zásahům a direktivám, jak tomu bylo v minulosti. Vědecká diskuze, vědecká díla, časopisy a podobně nemohou podléhat žádné cenzuře."

AP tu vycházel z původní marxistické teze, že socialismus vzniká a rozvíjí se jako spojení dělnického hnutí s vědou, přičemž vztah mezi oběma těmito elementy není podřízený, ale rovnoprávný. A také z toho, že v dlouhodobé perspektivě právě socialistický způsob rozvoje vědy a techniky umožní vítězství socialistického způsobu společenské organizace nad kapitalistickým.

K rozvinutí vědeckého výzkumu i využití vědy k výrobě i řízení je třeba proto jednak překonat reseršní zábrany, ale i najít cesty, jak organicky a každodenně spojit užití vědy s praxí. Příkladem tu opět musí být strana, která musí stimulovat rozvoj a užití společenských věd.

"Strana bude prostřednictvím svých orgánů dávat podněty k rozvoji společ. věd a přispívat k jejich orientaci na nejdůležitější společ. problémy. Do vlastního procesu tvůrčí vědecké práce však nezasahuje a opírá se tu o iniciativu společenskou odpovědnost vědců samotných."

Všeobecně bude třeba také "posílit aktivní účast vědeckých institucí i pracovníků při zpracování návrhů politických a hospodářských opatření" a realizovat zásadu vědecké expertizy pro nejdůležitější rozhodnutí všech stupňů řízení.

Ve sféře školství a vzdělávací politiky se zdůrazňovala především potřeba "skencevat s letitým nedeceňováním" a "zajistit, aby naše školství dostávalo podstatně větší díl ze společenských zdrojů pro svůj rozvoj. "Za velmi aktuální úkol se tu považovalo vypracovat dlouhodobý projekt skvalitnění školství a v nejkratší době vytvořit system, který by pochytí všechny talenty a umožnil jejich rozvoj a využití.

Důležitá bude i humanizace kultury. Nejde jen o to "odstranit administrativně-byrekratické způsoby uskutečňování kulturní politiky" a o zabezpečení jejího svebedného a jakoukoliv cenzurou nepedvazaného rozvoje, ale i o to, jak lépe ochránit kulturní dědictví, umežnit rozvoj všech národních kultur, lidové tvořivosti i oživení regionálních forem a tradic.

Poslední důležitou oblastí, kterou rozpracoval AP, byly zásady zahraniční politiky. Zdůrazňovalo se zde, že Československo bude dedrževat nejen své spejencecké svazky a posilevat čs.-sovětské přátelství a vztahy k ostatním sec. zemím, ale bude stát po boku všech demokratických, protiimperialistických a mírových sil světa. Současně s tím ovšem bude i

"formulevat vlastní stanoviska k základním otázkám světové politiky, vycházejíc z reálného poměru sil a z vědomí, že je aktivní součástí revolučního procesu ve světě. Budeme usilovat o to, aby se přátelské vztahy s našimi spejenci... nadále prohlubovaly na základě vzájemné úcty, svrchevanosti a revneprávnosti, vzájemného respektování a internacionální solidarity."

Tedy spejenceství, ne pedřížení, společné jednání o koncepci a ne pouhé souhlasení, a to v duchu praktické realizace a nejen formálního uznání jak zásad, obsažených v deklaraci vlády SSSR z 30. října 1956, tak i v moskevském prohlášení kom. a děl. stran z r. 1957.

V celkovém obsahu i pejetí AP se tedy zračí vůle přistoupit k promýšlení, ale i uskutečňování nového, hluboce demokratického, československým podmínkám a tradicím odpevidajícího a socialistické humánního modelu společenských vztahů, který by uvelnil "nové a pronikavé síly socialistického života", které by skutečně umežnily silou iniciativy lidí a vědeckého myšlení uplatnit potenciálně už možné přednosti socialismu. Tedy socialismu nejen "s lidskou tváří", ale i socialismus s nejširší lidovou spoluúčastí. Modelu pozitivní negace přežilého, raného, nestabilního a proto v mimořádné míře o moc a násilí opřeného systému stalinismu.

Vzrůst společenské aktivity

Po dubnovém zasedání ÚV KSČ, které schválilo AP, otevřelo cesty k očistění od minulosti, vytvořilo nejen nové složení stranických orgánů, ale dale pednět i k reorganizaci vlády pod předsednictvím O. Černíka, bylo zřejmé, že kvalitativní preměna předlednového politického systému vstoupila do nového a rozhodujícího stadia. Šlo o změny tak závažné, že takřka celá společnost si uvědomila, že jejich "nové víno nelze už lit do starých měchů". Svědčila o tom další lavina demokraticky provedených kádrevých změn, kterými organizace NF a stranické výbery presazovaly do vedoucích funkcí pracovníky, o kterých veřejné mínění soudilo, že jsou schopnější a ochotnější presazovat nové cíle a užívat při tem i prostředků, které vyznačil AP. V té době také vznikla na někte-

rých okresních konferencích strany myšlenka, že by bylo správné svolat mimořádný sjezd strany a všechny podstatné změny, které daleko přerostly přes rámec stále ještě formálně platných usnesení XIII. sjezdu, zde projednat a schválit. A zvolit i nový ÚV, jakožto skutečně reprezentativní "parlament strany". Sjezd by měl vypracovat podle těchto návrhů i nový volební řád, který by odstranil dosavadní nedůstojný a formální způsob volby lidových zástupců, přijmout koncepci nové ústavy, nové stanovy strany atd.

Obecně vzato byla tato myšlenka správná. Ale při praktickém provádění musela narazit, ale i vyvolat řadu vážných petízií. Především by tu muselo dojít k novému opakování stranických schůzí, okresních a krajských konferencí, které právě proběhly. Snad kdyby na dubnovém plénu padlo rozhodnutí zvolit sjezdové delegáty na krajských konferencích, konaných 19.-21. dubna, bylo možné tomu předejít. Ale tuto praktickou možnost nechtěla ani většina ÚV, včetně Dubčka, ani mnozí, či většina těch, kteří požadovali svolání mimořádného sjezdu. Snad právem namítali, že delegáti na krajské konference byli zvoleni ještě před schválením AP a nemají proto mandát k volbě delegátů.

Ale jakmile vzrostl na krajských konferencích tlak na svolání mimořádného sjezdu, muselo se jeho působení objektivně obrátit i proti "váhajícímu" ÚV. Vystupňovala se tím "zděla" i vlna demokratizačního radikalismu, která obrátila právě na t u t o otázku veškerou pozornost společnosti. Její síla rostla tak prudce, že nakonec vedení strany tomuto tlaku ustoupilo a 1. června po svém zasedání kampaň připrav otevřelo tím, že mimořádný sjezd svolalo na 9. září 68. Většina ÚV usoudila, že má dostatek autority a programové iniciativy, aby i před takovýmto narychle svolaným sjezdem jeho linie obstála. Málokde ovšem pomyslel na jiné možné, ba pravděpodobné důsledky tohoto kroku.

Především tím nastal přesum pozornosti československé veřejnosti od pozitivních směrů, které navrheval Akční program a ekonomická reforma, jejichž rozpracování a realizace nutně předpokládaly politické zklidnění. Místo toho se však veškeré politické síly opět, podobně jako v období náperu proti prezidentství A. Nejedlého, upřely nejen ke kadrovým a osobním problémům, které konečně vždy převládají volby delegátů a orgánů, ale vznikla tu i tendence jít radikálními návrhy i pod AP. A s nimi i sklen řešit otázky "chyb minulosti" způsobem, který nebyl vždy v souladu s objektivním hodnocením minulých podmínek. Nemálo pektivých funkcionářů, zejména v okresech, bylo odstaveno jen proto, že byli členy výborů za Nejedlého, nebo i v 50. letech. Tak se v nich vyvolával pocit znouznaní a rozheřčení a často i otevřeného nesehlasu. Někteří z nich se nebáli i veřejně vystoupit, což dále vyvolalo zestržení rozporů a výbuch polemik.

To pak ovšem uspišile i zraní nejen reformátorského radikalismu, zejména v oné části tisku, která si více uvědomovala svá práva než politickou zodpovědnost, ale došlo tu a tam i k aktivizaci revanšistického antikomunismu, který zejména vyrostl v pravém křídle K 231 a částečně i v KANu aj.

Docházelo však pod tímto tlakem i k diferenciaci v samotném stranickém vedení. Jeho konzervativnější křídlo (Bilak, Indra, Kelder, Lenárt aj.) se začalo obávat, že právě ono padne za oběť restencímu radikalismu a nepřejde ve volbách na připravovaném sjezdu. Pod dojmem této hrozby vyslevovalo stále znepokojenější obavy, zda se pro pravicevé a antikomunistické síly neponechal příliš široký prostor. Na květnovém - červnovém zasedání se jako kompromis proto prosadil závěr, který stranu vyzýval jak k boji proti tlakům, které vyvíjejí vnitřní extrémní síly zprava, tak také proti aktivizaci nálad konzervativních, dogmatických, usilujících o návrat před leden 1968. Tento kompromis však plnou jednotu vedení neobnovil.

Nejnebezpečnějšího důsledku tohoto "nátlaku zdola za mimořádný sjezd" si však byl vědom jen málokdo. Spečoval v tom, že se začalo výrazně měnit stanovisko Brežněvova vedení a jeho bezvýhradných podporovatelů v NDR, PIR, MDR a BIR. Skutečnost, že se v ČSSR nižší složky strany odvažily nátlaku na stranické vedení, byť i k tomu užily způsobů obsažených ve stranických stanevách, pro ně byla něčím nepechopitelným. A že vedení temuto "hnutí zdola" dokonce ustoupilo a je rozvíjelo, to už je pak zcela šokevalo. Viděli v tom - vzhledem k svému vžitému způsobu myšlení a jednání tomu jinak ani být nemohlo - projev zhroucení, úpadku, rozkladu a pádu samotného principu "vedoucí úlohy strany", chápanou ovšem v její staré, ale u nich stále funkční stalinistické podobě. A tím peseudili vývoj v Československu jako ohrožení systému i svých jistot a současně i jako oslabení oněch vazeb, které podle jejich názoru garantovaly spoluúčast Československa v socialistickém společenství.

A zde tedy také začala nová etapa vývoje "Pražského jara", ve které se rozhodující děje, určující jeho esud, začaly odvíjet mimo hranice naší vlasti.

Zesílení vnějších tlaků proti čs. reformě

V čem vlastně spečovaly desavaání jistící vazby, které považovalo sovětské a zejména Brežněvova vedení vůči jednotlivým menším zemím socialistického společenství za trvale dostačující?

Především to byl princip naprostého monopolu politické moci příslušnou národní komunistickou stranou a plné sdílení společné ideologie a všech důležitých ferem a metod, které ho zabezpečovaly.

Dále to byla ochota těchto stran předřít se nejen úkolům a stanoviskům

sovětského vedení, ale i bez výhrad akceptovat jeho kritiku, kádrové požadavky a obecná ideologická hodnocení.

Za třetí to byl systém sovětských poradců v důležitých mocenských sférách, zejména v armádě, bezpečnosti atd. Na něj navazovala i další, napovrchu neviditelná, všeobšáhá síť důvěrníků a informátorů, podávajících nejen přímé informace, ale i bezvýhradně realizujících jednotlivé požadavky sovětských stranických a státních orgánů.

Za čtvrté to byly páky ekonomického a zahraničně-politického (diplomaticke politického) ovlivňování a vedení.

Konečně to byla i přítomnost sovětských vojenských jednotek na území těchto států.

Tuto soustavu jistot by bylo jistě možné hodnotit i z etické morálního hlediska. Ale politika je jak známe především "uměním možného", které se prosazuje na terénu strážlivých dějinných realit. Z tohoto hlediska vzato, je nesporné, že taková soustava vazeb sehrála po válce i svou kladnou roli pro vytváření toho, co dnes nazýváme socialistické společnosti. A to tím, že ve velmi obtížných a často mezních situacích zabezpečila vznikání a ranou existenci socialistických zemí a jejich stabilizaci v obtížných a nebezpečných podmínkách světového prostředí. Už to je jistě důvod, aby tyto metody historická věda hodnotila s potřebnou dávkou pozitivní strážlivosti.

Jisté je ovšem také, že na nich však vedle toho nemůže nevidět i záporné a na určitém stupni vývoje regresivně působící rysy. Především se jimi zesilovalo působení modelu extenzivní industrializace, který v SSSR nutně působil nejvíce a nejdéle na země, které se už z něj mohly emancipovat, přecházet k intenzifikaci a k rozvoji vlastních politicky a ekonomicky tvořivých sil. Dále zde příliš dlouho stabilizovalo neúměrný centralismus a ideologickou ztrnulost, proti které se konfrontovaly potřeby vnitřní autenticity a realizace národních specifíků. Taková soustava vazeb pak, za třetí, nemohl být ani mezinárodně autoritativní a umožňoval protisocialistickým směrům i mocnostem vysvětlovat existenci socialistické společnosti jen jako pouhý následek "okupace a hegemonizace potlačovaných národů sovětským imperialismem" a tím omezoval a izoloval jeho kladné působení na kvalitu světových poměrů.

Ale vraťme se od této obecné úvahy k událostem československého jara r. 1968. Vmýšlíme-li se do postojů a hledisek tehdejšího konzervativního Brežněvova vedení a jeho spojenců v PNR, NDR a MDR, pochopíme velmi snadno že, vycházejíc ze svého vžitého názoru na soustavu "jistících vazeb", spatřovalo, se znepokojením, že jsou v Československu zdánlivě v troskách. Pružnost čs. stranického vedení chápali jako jeho rozklad a pád; ostreu a veřejnou názorovou výměnu za tiskovou svobodu hodnotili jako ztrátu vlády nad tiskem a sdělovacími prostřed-

ky. Vlnu kádrevých změn pak jako chaos, který rozbil všechny dosud fungující vlivy jejich poradců i informačních sítí. Oslabení byrokratického centralismu v ekonomickém řízení a pokus o socialistické využití tržních pák dekenace mohli považovat i za náznak obnovy kapitalismu. A snahu o vyjádření vlastních stanovisek za první příznak opuštění varšavského paktu. To vše je znervozňovalo o to více, protože v zemi nebyly přítomné sovětské jednotky. A tak si kladli otázku: "Nevzniká tu pro nás nová Jugoslaviie" nebo bariéra, která by SSSR z jihu zablokovala přístup do NDR a oslabila jejich postavení ve střední Evropě? Nevytvořil se zde posun strategických hranic i poměrů sil?

A co s nekonformní politikou KSČ v době, kdy se začínají vyhrocovat konflikty nejen na Blízkém východě, ale i ve vztahu k Číně? A ve chvíli, kdy se v mezinárodním komunistickém hnutí, zejména v italské, britské, španělské, finské, japonské a částečně i francouzské straně začínají prosazovat desti autenemní postoje, které stojí navíc plně za československým modelem? Jistě to byla i pro ně obtížná situace, ve které by se necítil lehce ani ten nejméně ortodoxní politik. A Brežněvovo vedení, jak víme, nedostatkem neostalinistické ortodoxie nestrádalo.

Strach z opakování maďarského podzimu v nové formě byl prete u spojenců stále živý. A restl, neboť "nové myšlení" nebylo ještě na světě a neostalinistické kádry "kemsemelců 30. let" stále ještě v celé stranické, zejména aparátní struktuře napreste převládaly.

S nemenšími nebo snad ještě s daleke většími obavami, ba i s pecity zděšení, však hleděli na československý vývoj i vedoucí představitelé sousedních spojenců. A te nejen Gemulka a Ulbricht, ale nakenec i Kádár. Na jedné straně jim byl sice československý vývoj poněkud pochopitelnější, ale současně jim bylo napreste jasné, že v jejich zemích by te, co v našich podmínkách bylo zvládnutelným procesem lidové socialistické iniciativy, muselo za dané situace vést k jistému a neodvratnému politickému zhroucení jejich stability. Obávali se snad právem, snad z nedostatku politické odvahy, že kdyby se v jejich zemích otevřela brána politické aktivity tak dekerán jako v Československu, obrátila by se "vzpoura lidí" nejen proti nim, jako vedoucím představitelům, ale i proti socialistické podstatě systému. Ten zde byl skutečně ještě patřičně historicky nevžitý. A prete pozmenitelný jen "osvícenskými reformami shora". Prete se Ulbricht a Gemulka tolik jejich domácí obáby československého vývoje obávali. A prete také neváhali naléhat na Moskvu, aby zasáhla. Kádár byl zřejmě ochoten vyčkávat a snad i podobné sklony brzdit. Pro rumunské vedení nebyl čs. vývoj nebezpečný a protože same prováděle desti nezávislou politiku, bylo zásadně proti jakémukoliv vměšování.

První nepřímý, ale otevřený náznak silícího znepekojení v zemích budoucí "varšavské pětky" představovaly už drážďanské jednání 6ti KS. Po něm přišel kritický výpad tajemníka ÚV SED K. Hagera z 26. března. Když ho však čs. tisk nezamlčel, reagoval na něj polemicky a navíc následovala i protestní čs. diplomatická nota, nastala na čas období ticha. Po dovršení pádu A. Nevetného však následovala návštěva maršála Jakubevského, který trval na provedení plánovaného cvičení vojsk Varšavské smlouvy na území ČSSR. Byl dohodnut zvýšený kontingent přibývajících sovětských vojsk, ale i termín jejich odjezdu. Krátce na to (4. května) odjela na sovětské pozvání do Moskvy i delegace PÚV (Dubček, Černík, Smrkevník a Bilak) a pokusila se uspokojivě vyjasnit sovětské výhrady k metodám, kterými byl A. Nevetný sesazen. Mohli argumentovat i tím, že průzkum veřejného mínění potvrzuje, že poslední změny 75% Čechů a 77% Slováků hodnotí jako proces, který posiluje socialismus. Pak ale následoval nejen první příznak vyhrocených názorových neshod, ale i jasné překročení všech dosud obvyklých norem ve styku spjatých zemí. Krátce po odjezdu čs. delegace z Moskvy přijeli do Moskvy Ulbricht, Gemulka, Živkov a Kadár, aby jednali o československé situaci separátně, bez československých představitelů. Oficiální zprávy popírají, že by byla učiněna "konkrétní ujednání". Mohla by to potvrdit i skutečnost, že po celý květen - až na malé výjimky, nedešlo z jejich strany k veřejné kritice čs. vývoje. K jedné z výjimek však patřil článek akad. Konstantinova, otištěný ne v teoretickém žurnálu, ale v Pravdě (14.6.), který obviňoval tajemníka ÚV Č. Císáře z revizionismu. Tento příklad vážného porušení vždy pečlivě dodržovaných zvyklostí naznačoval, že střelka barometru silící nespokojenosti spojenců stoupá do sektoru, který věští bouřlivé období. Příznačné také bylo, že ani sovětský ani sovětský tisk zemí pětky se nevyjádřily k AP. Nechtěly ho zřejmě ani odsoudit, ani s ním projevovat souhlas. Zřejmě představoval nejzazší mez, kterou by snad byli ochotni ještě mlčky tolerovat.

To vše bylo varující a mělo vyvolat zamyšlení, ze kterého měla ve vedení KSČ vzejít mimořádná politická opatření. Jenže právě v této době, jak jsme už řekli, vrcholila příprava nových okresních konferencí. A s ní začala narůstat i vlna radikalistických nálad a požadavků, obrácená proti konzervativismu a jeho nositelům. Jen mále očí se proto obrácelo k stále závažnějším problémům, které zrály za hranicemi. "Odvala tehdy zlatinila - opatření se stala dražší", jak to vyjádřil jeden z tehdejších publicistů.

A pak přišla snad nejhorší politická chyba československého jara. 27.6. zveřejnily literární listy, Práce, Zemědělské noviny a Mladá fronta výzvu "Dva tisíce slov", kterou koncipoval spisovatel L. Vaculík a spolupředpsali mnozí významní spisovatelé, lékaři, vědečtí pracovníci, sportovci, ale i dělníci a

družstevní relníci. A další a další se k ní pak dodatečně připojovali. Svým způsobem tu šlo o vnitropolitický snad i zdůvodnitelnou obavu před možným počínajícím protiútekem konzervativismu. Zamýšlen tu byl pokus o vznik lidového a iniciativního hnutí, které by poděpřelo poledňový vývoj a posunulo ho ještě dále k důslednějšimu demokratismu. Nebylo v něm ani věta, ba ani slovo proti socialismu, ale vyzdvihoval se tu jako "metoda dne" nátlak zdola co by prostředek obrany a protiútku, který by přelomil dosud nepřekonané bariéry stalinismu. Vyzývalo se tu i k stávkám, demonstracím, občanskému bojkotu konzervativců a k vytváření jakýchkoli občanských a akčních komisí, které by tento nový boj měly řídit. Nadhazovala se tu potřeba "lidových soudů" nad zastánci starých postejů, přičemž sám obsah pojmu "zpátečník" tu měl být vyjasněn na místě, podle principu "sejde se několik lidí, zvolí předsedu, vedou řádně zápis, publikují svůj nálezk, žádají řešení, nedají se zakřiknout". Metoda snad správná pro společnost, která je léta, ba desetiletí pravdivě infermeovaná, navyklá k strážlivému a věcnému jednání a schopná svými vlastními pretilátkami rozvahy sama v sobě paralyzovat extrémní vzněty a lyčových soudů. Takevou však naše veřejnost - pouhých šest měsíců po ledňevém precitnutí - ještě zdaleka nebyla. A protože v politice je vždy vše konkrétní a jak napsal Havlíček "vše tu záleží na okolnostech", nelze s odstupem doby tuto výzvu označit jinak, než jako projev politického dilotantismu. Navíc se stala chybou, kterou už nebylo možné napravit. Soudcem jsou tu další události.

PŮV KSČ výzvu "Dva tisíce slov" ještě týž den odsoudila, jako "akt, který by ve svých objektivních důsledcích mohl neobyčejně ztížit, ba dokonce ohrozit další rozvoj AP, politiky NF i vlády naší republiky" i jako "náved k tomu, jak desorganizovat existující strukturu našich státních a společenských organizací". Vyjádřil i své rozhodnutí postavit se takevýmto činům na odpor. Ale přesto dnes víme, že i tak se už tím ocitl v marné situaci, nebo lépe mezi dvěma roztáčejícími se mlýnskými kameny. Pokud si stranické vedení chtělo udržet důvěru nejširší veřejnosti, ve které radikální výzvy našly nemalý ohlas, nemohlo proti této platformě ostřeji zasáhnout, ale muselo s ní "jen" zahájit polemiku. Jinak by se totiž samo deklarovalo jako "konzervativní element". Ale z druhé strany, vnější, "varšavské" síly ho byly ochotny uznávat za akceschopné, jen kdyby takto represivně zasáhlo.

V neuvěřitelně krátkém termínu po zveřejnění výzvy došly na ÚV KSČ rozhodné, protestující a přímo hrozivé dopisy od všech stran varšavské pětky, které srovně, ale i ultimativně žádaly "společné projednání některých otázek, které se dotýkají zájmů našich stran". To by ovšem byl návrh na zřízení tribunálu, kde by KSČ hrála jen roli obžalovaného. Proto na schůzi PŮV (6. a 12. 7.) zví-

těžil po diskuzi názor, že je třeba dát přednost "zejména dvoustranným partnerským jednáním."

Ale varšavská pětka se rozhodla jinak. 15.7. se uskutečnila ve Varšavě její setkání, kde byl ještě týž den schválen Brežněvův koncept otevřeného dopisu, adresovaného vedení KSČ. Od reztržky s Jugoslávií v r. 1958 to byl druhý dokument tohoto druhu. Obsahoval obsáhlou subjektivní a agresivně-kritickou interpretaci jak průběhu, tak i současného stavu československé reformy raného socialismu tak, jak se jevil znepekojeným, ba zděšeným neestalinistickým protagonistům "pětky".

Podle jejich pohledu se současný stav v naší zemi rozvíjel ve znamení "nástupu reakce proti vaší straně a společenskému zřízení, podperovaný imperialismem", který "hrozí vaší zem svést z cesty socialismu". A "v důsledku toho ohrožuje zájmy celé socialistické soustavy". A zdůrazňovali: "To už není jen vaše věc. To je společná věc všech komunistických a dělnických stran a států vázaných spejenectvím, spoluprací a přátelstvím". Podle názorů "pětky" se v Československu vytvářejí politické organizace a kluby jakožto "štáby reakčních sil". "Protisocialistické síly "se tu zmocnily tisku, rozhlasu, televize a přeměnily je v tribunu pro výpady proti KSČ". Přes usnesení květnového pléna ÚV strany "které poukázalo na hrozbu ze strany pravicových a protikomunistických sil jako na hlavní nebezpečí" (tady šlo o jednostrannou interpretaci - jak víme) "zesílené útoky nenarazily na odpor".

"právě proto", pokračuje dopis, "získala reakce možnost vystupovat veřejně před celou zemí, uveřejnit svou politickou platformu pod názvem "Dva tisíce slov", která obsahuje otevřenou výzvu k boji proti komunistické straně, proti ústavní moci, výzvu k stávkám a nepořádkům. Tato výzva je vážným ohrožením strany, NF, socialistického státu, je pokusem o nastolení anarchie. Tato prohlášení je v podstatě organizačně-politickou platformou kontrarevoluce" (námí podtrženo).

Zde tedy máme první jasnou identifikaci oné "kontrarevoluce", kterou za pět neděl poté přijde do naší vlasti potlačit takřka miliónová armáda spejených vojsk!

A pak následují ultimativní požadavky:

- "Věc obrany moci dělnické třídy a všech pracujících a socialistických vymezeností v Československu vyžaduje
- rozhodný a smělý nástup proti pravicovým a protisocialistickým silám, mobilizaci všech prostředků obrany, vytvořených socialistickým státem
- zastavení činnosti všech politických organizací, vystupujících proti socialismu,
- aby strana ovládla prostředky masové informace - tisk, rozhlas, televizi - a využívala jich v zájmu dělnické třídy, všech pracujících, socialismu.
- semknutí řad strany na principiálním základě marxismu-leninismu, neochvějného udržování demokratického centralismu, boj s těmi, kdož svou činností napomáhají nepřátelským silám."

Zde tedy máme jako na dlani a v nejstručnější podstatě jednak nárys cesty návratu k neostalinskému modelu, který pod vnějšíkovou záminkou "obranu meci dělnické třídy" vyžaduje plnou restituci byrokratické formy vlády, od lidu izoleovaných nomenklaturních mecenických elit, které díky cenzuře a síle represivní meci "mají vždy pravdu" a jakékoliv spontánní hnutí lidu považují za "útek na socialistické vymezenosti" a svou moc nad stranou za "neochvějně udržování demokratického centralismu". Ale je tu i program budoucí "normalizace", kterou proti takřka jednomyslnému odporu našeho lidu a silou vpadnuvších vojsk mu tyto síly vnutí jako pouta jeho dějin na nejméně dvě desetiletí.

ÚV KSČ zveřejnil dopis varšavské pětky v plném znění a odpověděl na něj věcným rozberem československé situace. Připustil sice, že překonávání kritického stavu, který vznikl především politickou je plně obtížný a že staré rozpory nelze překonat v krátké době. Následky byrokratického centralismu, kterým vládlo především vedení, nutně s sebou totiž přináší i extrémy, konflikty. Ale současně i stál na svém, že čs. strana má jednak dosti sil a prostředků, aby zasáhla i meci, kdyby skutečně došlo k ohrožení socialistické meci, ale že taková situace v naší zemi vůbec nenastala. Právě naopak: "KSČ se opírá o neobmezenou autoritu a odporu v lidu, neuskutečňuje svou vedoucí úlohu tím, že vládne nad společností, ale tím, že nejednodušeji slouží jejímu svobodnému, pokračovacímu socialistickému rozvoji". A polemicky se tu nadhazovalo, že když za Nevelného vedení úloha KSČ skutečně upadala, jeví se vše jako by v pořádku.

"... do popředí se vystrkovala bezkonfliktnost vývoje, faktický pokles důvěry ve stranu se maskoval vnějšími formami direktivního řízení. Ačkoliv byl tento režim vydáván za pevnou záruku zájmů celého socialistického tábora, uvnitř narůstaly problémy, jejichž opravdové řešení bylo potlačováno mecenickými zásahy proti nesitelům nových tvůrčích přístupů.

Jakékoliv návrat k těmto metodám by vyvolal odpor drtivé většiny členů strany, odpor pracujících, dělníků, družstevníků rolníků a inteligence. Strana by právě takovým krokem ohrozila svou vedoucí roli a vyvolala situaci, ve které by opravdu došlo k mecenickému konfliktu. Tím by byly skutečně ohroženy socialistické vymezenosti lidu a tak i naše společné zájmy a protimperialistické frontě socialistického společenství".

Byla to prerozká slova, dodal by historik.

Pokud jde o nejkonkrétnější argument varšavského dopisu, konstatovala odpověď KSČ, že stranické a státní orgány, ale i většina Nár. fronty výzvu "Dva tisíce slov" odmítly a že se vlastně ani neobjevily pokusy o její prosazení do metod našeho politického života. Extrémní tendence, jak vysvětlovala vedení KSČ, jsou přiznáním součástí jak dané doby, tak i vůbec svobodné výměny názorů. Ale v žádném případě je nelze hodnotit jako "zánik vedoucí úlohy strany pod náporem reakčních a kontrarevolučních sil". Vedle extrémů je tu totiž

i růst přirezené autority strany, která se rodí nejen z AP, ale i z otevřené věcné diskuse o podstatě a roli těchto extrémů. "KSČ se snaží prokázat, že dokáže politicky vést a řídit jinak, než odsouzenými byrokraticko-policejními metodami."

KSČ také odmítla pokusy o vnější nátlak "varšavské pětky", které by rušily československou suverenitu.

"Považujeme proto všechny tlaky, které se snaží vnutit straně jiný přístup, tj. řešit základní otázky jinde a jindy než na XIV. sjezdu, za hlavní nebezpečí pro úspěšné posílení vedoucí úlohy strany v ČSSR... V současné době mohou zájmům socialismu v naší zemi posloužit bratrské strany především vyjádřením důvěry vedení KSČ a plnou podporou její politiky".

Vedení KSČ nezavržovalo další jednání s "pětkou", ale jen na zásadách "plné rovnoprávnosti, respektování územní celistvosti, státní nezávislosti a svrchovanosti i vzájemného nevměšování do vnitřních záležitostí".

Země varšavské "pětky" odpověď KSČ nezveřejnily. Tím ji jednak ohodnotily jako "pretistranický a pretisocialistický dokument", ale současně i doznaly, že nejsou ochotné a schopné věcné diskuse. V Československu ji schválilo, a to jednomyslně, rozšířené zasedání pléna ÚV. Hlasovali pro ni i Bilak, Kolder, Indra, Jakeš, Švestka; souhlasil i Husák a j. Podobné stanovisko zaujaly nejen mimořádné krajské konference, ale i drtivá většina československého obyvatelstva. Souhlas přicházel ze všech společenských organizací NF. Také z útvarů armády, bezpečnosti, i od štábů lidových milicí.

V té době si však také většina "radikálních kritiků" začala uvědomovat vážnost vnější situace. Když vešlo ve známost, že dojde koncem července k novému jednání mezi vedením KSČ a KSSS, vydali právě oni výzvu k podpisovému knutí pod "Peselství občanů", které zveřejnily Literární listy a po nich mnohé další časopisy a obsažovaly plnou podporu vedení KSČ. Milióny občanů je pak spontánně podepisovaly. Ale jak jednání v Čierné (29.7.), tak i pozdější bratislavská schůzka s vedoucími představiteli celé pětky (2.8.) probíhaly v době, kdy o vojenském zásahu v Československu bylo už rozhodnuto. Svědčí o tom nemálo detailů, které ve svém souhrnu tento soud potvrzují. Především se na největší možnou míru zpomalil oproti dohodnutému harmonogramu odchoď sovětských jednotek a převáželo ho zvýšená činnost a vjezdy štábních pracovníků, kteří na místě rekonštruovali terén a objekty pro umístění invazních vojsk. Proto teprve 3.8., když tyto přípravy skončily, opustily i poslední jednotky na čas naše území. Dále došlo k velitelským změnám v obsazení štábů vojsk varšavské smlouvy a zejména k uražení příprav na nové, vůbec předem neplánované vojenské cvičení armád "pětky", které bylo dokonce spojeno i s poveláváním záložníků. A to vše bez účasti čs. vojsk a čs. styčných důstojníků a navíc v nejbližší blízkosti čs. hranic. Dne 25.7. také střeňoval Inturist všechny kolektivní

zájezdy sovětských občanů do ČSSR na měsíc srpen. Rozhodnutí o invazi muselo tedy padnout nejpozději na přelomu června a července r. 1968.

Zbývajícím časem do plánované hodiny invaze byl nutný k soustředění vojsk, k dodatečnému výcviku povelanců, k operativně-štabní přípravě a týlovému zabezpečení tak rozsáhlé a ve vysokém tempu probíhající akce, uvádějící do pohybu takřka miliónovou masu vojsk.

Ale čas potřebovali i ti, kteří měli zabezpečit invazi zevnitř. Brežněvovi političtí vyjednávači se snažili nejprve o získání části vedoucích funkcionářů pro okamžitý souhlas, který by invazní akci politicky legalizoval. Středem jejich zájmu byli především Bilak, Indra, Hoffmann a j. Úkolem dalších bylo nejen vytvořit zvláštní štáby, které by připravily invazi technicky a "zevnitř", tj. dobyli a zajistili důležitá letištní komunikační a bezpečnostní centra a odstranili z nich všechny ty, kteří by mohli invazním záměrům překážet, ale i zabezpečit spoluúčast dalších a dalších státních i politických představitelů a dalších osob, které by byly ochotny vstup vojsk ihned podpořit, legalizovat a mocí nově vzniklé vlády jedním úderem paralyzovat a zničit polednovou politickou sféru.

Te vše se ovšem muselo dít v přísně konspiračním duchu a ilegálními formami. A jen za spoluúčasti absolutně spolehlivých lidí, kteří by neodmítli hned napoprvé bezpodmínečnou spoluúčast. Sondáže tohoto druhu probíhaly ovšem už po celé jaro a léto, ale s dosti neuspokojivými výsledky. Nicméně scénář s kladnými výsledky počítal, ovšem k nemalé škodě a nemalému překvapení jeho autorů.

Mezi tím se stala "československá otázka" i středem pozornosti celé světové veřejnosti: přijížděli k nám reportéři, turisté, ale i lidé politicky angažovaní, aby na vlastní oči viděli a pochopili "pražské jaro". Důležité bylo i to, že většina komunistických stran na západě československý vývoj podporovala a vítala. Italští, francouzští, rakouští, britští a další komunističtí představitelé nejenže s ním souhlasili, ~~ale~~ ale byli ochotni svelat i zvláštní schůzku evropských KS, na které by se uvelely a projednaly rozpory mezi KSČ a varšavskou "pětkou". Britský filozof B. Russell vyzval 31.7. levici celého světa, aby zahájila podepisování petice, žádající vládu SSSR, aby prohlásila, že "nemá v úmyslu proti Československu použít vojenské síly". Bylo jen málo významných vědců a umělců, kteří by ji odmítli podepsat. Naopak u pravicových stran západní Evropy bylo možné pozorovat chlad a odstup k československé reformě. Pokud šlo o kritiku SSSR a varšavských spojenců, nešetřili tu slovy odsouzení. Samotný experiment probíhající v Československu však přijímali s rezervou, neboť jim došlo, že právě tento systém by už nemohl odsuzovat vžitými frazeologickými antikomunismu a liberalismu a že jeho případný úspěch by mohl přispět

k růstu autority socialistických myšlenek i v jejich zemích. Také se v západním tisku - i levicovém - ozval ten, který pohlížel na československou reformu se skepsí a především s obavou, že pražští reformátoři ignorují "železnou meze", které zabezpečují klid a plynulý vývoj v Evropě.

x x x

Začínal srpen, poslední měsíc pražského jara. Vrcholily devalené, zdánlivý úspěch jednání v Čierné a v Bratislavě zklidnil v naší veřejnosti obavy a stejným způsobem působila i restaucí sebekázeň radikalistických proudů. Uskutečnila se návštěva J.B. Tita a N. Ceausescu. Oba Prahu uznali za naprosto klidné město. Téhož názeru byl i kongres geologů a po něm i slavistů, který se sem sjížděl. 525 tisíc našich lidí si toho léta zajelo na Liberecké výstavní trhy, nebejice se "nástrah kontrarevoluce". Na mnoha místech probíhaly běžné statisíkové mírové manifestace a slavnosti - např. v Martině, na Chodsku a j. Pražská UK udělovala čestné dekteráty. Zdánlivě panoval naprostý klid a mír.

Předsednictve ÚV KSČ si proto mohlo najít čas, aby už začalo projednávat jednotlivé návrhy referátů a zpráv pro XIV. mimořádný sjezd. Rozhodlo se také zveřejnit i návrh nových stanov strany, které výrazně demokratizovaly její vnitřní život.

20.8. vyšel v italském komunistickém deníku Unitě článek G. Beffy, který na faktech dokazoval, že v Československu nejenže nehrozí kontrarevoluce, ale že od ledna nedešlo k jedinému incidentu a že vedení strany má v zemi nebyvalou a úplnou autoritu.

Zhruba v téže době však na velitelské poradě v jižním Polsku (16.8.) konstatovali maršálové Grečko a Jakubovskij ukenčení vojenských příprav na den X...

Srpnevá invaze, její průběh a důsledky

Zhruba ve stejných hodinách kdy se tiskla Beffova stať v Unitě již uplynul týden, co ukenčil svou peť - od konceptů přes doplňování, připomínkování a schvalování dalšími a dalšími funkcionáři - i jiný, podstatně rozsáhlejší článek, připravovaný na 21.8. pro moskevskou Pravdu. Jeho úvodní věty zněly:

"Straničtí a státní činitelé Československé socialistické republiky požádali Sovětský svaz a další spejenecké státy, aby poskytlý neodkladně bratrskému československému lidu pomoc, včetně pomoci ozbrojenými silami."

Na třiceti stránkách sešitového formátu se pak rozvíjely důvody:

"V Československu dochází k masovému úteku na socialismus a při tomto úteku hrají aktivní úlohu kontrarevoluční síly. Při uskutečňování tohoto úteku se objektivně spojily vnější imperialistické síly, síly kontrarevoluce a pravice - revizionistické živly uvnitř KSČ..." vytýčily si cíl změnit politickou podstatu ČSSR - převést ji ze socialistické platformy po kolejích sociální demo-

kracie k buržoasní republice..."

... organizovaná podvratná činnost dosáhla v posledních dnech svého vrcholu - byl podniknut otevřený útek na budovu sekretariátu ÚV KSČ. V Praze..."

"... vytvořilo se ovzduší naprosto nepřijatelné pro socialistické země. Za takové situace bylo nutné jednat a to jednat cílevědomě, rozhodně a neztrácejíce čas. Právě proto se rozhodl SSSR a další soc. země uspokojit žádost stranických a státních činitelů ČSSR o poskytnutí bratrské pomoci včetně pomoci ozbrojenými silami."

Ten den, 20.8. odpoledne, když už se v Moskvě tento článek tiskl v Pravdě i v podobě brožur v češtině a slovenštině, nakládal se do vojenských transportérů, začala PÚV svou schůzi projednáváním připravované Zprávy pro XIV. sjezd. Současně s tím přijalo i hlášení oddělení pro svoďnou informaci. O 23. hodině dostali jeho členové zprávu o invazi varšavských vojsk a po diskuzi a bojovém hlasování (proti hlasovali Bilak, Kelder, Rige a Švestka) přijalo Prevelání ke všemu čs. lidu. V něm tento zásah odsoudilo jako "akt odporující nejen všem zásadám vztahů mezi státy, ale i jako popření základních norem mezinárodního práva". Tento prevelání převzal a ihned začal vysílat čs. rozhlas, a to i přes zákaz ministra spojů K. Hoffmanna. Krátce na to došlo skutečně "k otevřenému útoku na sekretariát ÚV KSČ", kde byli vojáci invazních jednotek a domácími disidenty zatčeni "jménem dělnické a rolnické vlády A. Indry" a za hranice eskortovány pět z jedenácti členů PÚV.

Vojensky proběhla invaze bez nejmenších potíží. Jednotky čs. armády a lidových milicí nekladly odpor, byly ozbrojeny a určená místa obsazena.

Pekud jde o politickou stránku, selhala však takřka vše a všude. Nejenže se nepodařilo zabránit odvysílání "Prevelání PÚV", které vybízelo všechny funkcionáře, aby zůstali ve svých funkcích a obyvatelstve, aby uznávalo jen legální stranické a státní orgány, ale na druhý den přinesly tento text i všechny noviny. A po dobytí rozhlasu, který hájil svými těly nesmírný, ale nezbrojený zástup Pražanů, začaly vysílat sdělení a pokyny těchto orgánů nové a nové stanice. Nepodařilo se však ani najít, ani dodatečně získat ony "stranické a vládní činitele", kteří, podle moskevské Pravdy, požádali o " neodkladnou pomoc ozbrojenými silami". President Svobeda nejen nejmenoval novou vládu, ale odmítl podepsat jakoukoliv listinu bez souhlasu desavadních stranických a státních činitelů. A po něm odmítali svůj souhlas a podpisy i další a další, se kterými se teoreticky či snad po nejasném jednání počítalo. Předsednictvo národního shromáždění - nejvyšší zákonodárny orgán dané chvíle - se přes mnohé petiče přece jen sešlo a odmítlo nejen důvody, ale i samotný fakt invaze legalizovat. Podobně postupovala i vláda pod vedením B. Machačové. Navíc tyto orgány zbavily funkce i generála policie Šalgeviče, který vládl disidentskými úderkami MV, prohlásivše jeho rozkazy za nelegální.

A tak se stalo, že iniciátoři invaze nenašli zpočátku ani jeden významnější zachytný bod, o který by mohli před světem i doma opřít svou tezi o "pozvání čs. činiteli". Jejich diplomatiem nezbylo než tento mýtus legalizace opakovat před světovou veřejností, i když sami věděli, že nemluví pravdu a že jim nikdo nevěří. Nejhorší však bylo, že lidový nesehlas rostl v celé zemi hodinu od hodiny. Decházelo ke krvavým incidentům při střelbě znervoznělých vojáků do demonstrujícího davu. A navíc, každou příležitost využívali ruští znalí lidé k tomu, aby jim objasňovali, jaká je skutečná situace v naší zemi, což v nich vyvolávalo trapný pocit nejistoty a u mnohých i vědomí nespravedlnosti vlastní věci. Ale stalo se i to, s čím v Moskvě nikdo nepočítal. Během 21.8. využili pracovníci městského výboru KSČ J. Litera a j. stále ještě fungujících prostředků spejení a vstoupili do jednání s představiteli krajských výborů, ze kterého vzešlo společné rozhodnutí krajských vedení urychleně svolat mimořádný sjezd do Prahy.

Večer 21.8. se stejně rozhodla i řada pražských delegátů, která se sešla v budově VŠE. Sjezd se měl sejít následujícího dne v závědě ČKD ve Vysečanech. Tato zpráva dospěla včas do všech krajů i na Slovensko a zvolení delegáti se dali na cestu. Byl to obdivuhodný výkon, uvážíme-li že z 1543 zvolených delegátů se jich do Vysečan dostavilo 1192. Ze Slovenska totiž po zásahu G. Husáka došlo jen menšina. Ale přesto podle platných stanov byl sjezd schopný usnášení. Chránila ho pražská dělnická třída a invazní moc se ho právě proto neodvážila rozeznat, ač právě proto aby ho znemožnila se dala do pohybu.

Sjezd nemohl zvládnout celý původní program. Potvrdil však výzvu předsednictva z 20.8.68, zvolil nový ÚV, v němž byli i všichni zatčení a ze země odvezení členové stranického vedení, usnesl se na nutném a bezpodmínečném odchodu cizích vojsk a k podtržení tohoto požadavku vyhlásil na 23.8. jednodenní protestní stávku, která se také za masové podpory a účasti a za zvuků všech továrních sirén uskutečnila na celém území republiky.

Také na Slovensku se setkala invaze s nesehlasem a odpořem. 25.8. se konale plenární zasedání ÚV KSS, které schválilo svůj jednomyslný nesehlas se vstupem cizích vojsk, žádalo jejich odchod, vyslovilo politování nad ztrátami na životech a soustrast pozůstalým a plně se přihlásilo k výsledkům XIV. mimořádného sjezdu. Zdůraznilo také plnou jednotu s českými komunisty a vůli k federativnímu uspořádání státních poměrů. Dospělo také k závěru, že bude nutné svolat mimořádný sjezd KSS na 26.-29.8.

V tomto termínu se také sjezd uskutečnil, a to za účasti 94% zvolených delegátů. Jeho jednání probíhalo zpočátku v duchu zasedání ÚV KSS, ale po příchodu dr. Husáka, který se vrátil z Moskvy, setrval sice sjezd na podpoře dosavadního vedení KSČ, ale přiklonil se ke stanovisku, které jim Husák sdělil a

v němž konstatoval, že vedení KSSS nepřijme ÚV zvolený na mimořádném sjezdu a že výsledkem jednání v Moskvě bude kompromis. Sjezd potom setrval pevně už jen na požadavku federalizace republiky. Zvolil nový ÚV v čele s G. Husákem, který ujistil, že plně podpoří Dubčekovo vedení KSČ.

x x x

Československý lid tedy odmítl a odvrhl uměleu, nepravdivou a nesrozumitelnou ideologii invaze. Dokázal svou rozhodností a vytrvalostí, jak vnitřně pevný a vytrvalý a blízký duchu a tradicím našich národů, byl polednový socialistický demokratismus pražského jara.

Také Brežněvovo vedení záhy pochopilo, že desavadními cestami nikam nedojde. Nezměnilo sice svou strategii, ale přišlo s novou taktikou. Pochopilo, že nemůže být ani pomyšlení na podobné procesy, jaké proběhly v Maďarsku. Naopak, museli začít se zatčenými, ale stále doma uznávanými vězni jednat. Co nebylo možné dosáhnout jedním masivním nárazem, rozhodli se proto dosahovat postupně, ohýbáním, odřezáváním a silicím nátlakem a rozvracením jednotného tábora československých politiků.

Ale to je již jiná kapitola.

x x x

Zbývá nám snad jen shrnout vnitřní i mezinárodní dějinné důsledky tohoto nešťastného a jak dnes naprosto zřejmě vidíme historicky chybného kroku Brežněvova vedení, který zničil československý experiment rozvinutého a demokratického socialismu.

Především došlo k vážnému, ba dokonce ke katastrofickému narušení historicky takměř po dvě století zrajícího přátelského a vzájemné sympatie i vůli k spolupráci vyvolávajícího postoje našich národů k ruskému národu a SSSR, který byl jednou z důležitých oper jak vzniku, tak i rozvíjení československého socialismu. To, co narušila padesátá léta, bylo teď mnohonásobně umocněno.

Dále se po 21. srpnu v myšlení širokých vrstev postupně opět stala spornou sama myšlenka socialismu, jakožto progresivní, spravedlivá, reálná a lidu blízká ideje a perspektivy naší budoucnosti. Takřka stoleté dílo průkopníků socialismu, bojovníků proti fašismu a za rozvíjení národní a demokratické revoluce se teď otrásl v samotných základech a stalo se, zejména v očích mladé generace, problematickou hodnotou, jejíž sílu oslabil rozpor mezi vysloveným ideálem a reálnou praxí národního penížení, kterou vytvořil Brežněvův diktát.

Za třetí se v celém tehdejší světě vážně oslabil morální postoj jak SSSR, tak i socialistického tábora, ba i socialistické myšlenky. Fakt, že vojenská moc socialistických států vpadla proti vůli lidu i státních orgánů do nic netušící spřátelené země, aby tam znemožnila sjezd vládnoucí socialistické

ké strany, zatkla její představitele a podrobila ji nevídanému nátlaku, který nápadně připomínal metody klasického imperialismu, bylo šokujícím poznáním nejen pro levicové socialisty, demokraty a národně osvobozené hnutí, ale i pro většinu západoevropských KS. Zde také začíná jeden z podnětů k nástupu vlny neokonzervativismu v západních zemích, který vystřídal dosavadní hegemonii kenedyovského a palmeevského myšlení. Specifický dopad měly československé události v Albánii a Číně, kde se dovršil již dříve zapečetý proces odpooutávání a kde tyto zkušenosti vedly k formulaci o "sovětském hegemonismu a sociálnímperialismu", která nezůstala ve světové levici bez odezvy. Obě tyto země invazi rozhodně odmítly a varovaly Brežněvovo vedení, aby se jí nepekusilo zopakovat v Rumunsku.

Nejzávažnější negativní důsledek však přineslo potlačení pražského jara pro samotné socialistické společenství. V té době totiž začínalo jako celek už dospívat k dějinnému přelomu, který dovršoval dosavadní jeho utvářející a extenzivně rozvojovou vývojovou fázi, začalo opouštět epochu, ve které formy stalinistického ekonomického řízení, usměrňování a vzájemné dělby práce, ale i politické struktury byrokraticke-centralistického řízení ještě nepostrádaly svého jistého existenčního oprávnění. Teď však bylo už třeba usilovně a experimentálně ověřovat nové vztahy a nové formy, kterými by mohl socialismus vstřebat nejen nastupující vědecke-technickou revoluci a tím prokázat svou dynamickou a pozitivní roli ve světě "Naší doby", ale v níž by výrazněji uvolnil i svou nevyčerpatelnější sílu, tj. tvůrčí aktivitu lidu, sílu pozitivní a kreativní kritiky své minulosti i současnosti. Jen to mohlo být zdrojem aktivní spolupráce sociální energie socialistického způsobu ovládnutí výrobních sil této třetí industriální revoluce. Přestředím, ze kterého by mohl vzejít už skutečně zralý socialistický životní způsob, hodný doby přelomu 20. a 21. století. Československé jaro bylo pokusem o řešení této, jak dnes víme, už esudevě zralé otázky. Jeho zničení bylo terpědem namířeným právě proti této dějinné potřebě. Bylo vítězstvím starého nad novým, svědectvím a důsledkem "starého myšlení", vytrvalosti dogmatismu, tradicionalistického konzervativismu, kryjícího se ne za ducha, ale literu minulých zkušeností.

Ale všude tam, kde dějiny nemohou jít cestou poznání a správného předvídání, musejí se předírat úskalími a eklikami živelného poznávání a časté i dlouhé čekání na vhodné příležitosti. To však není postup hodný onoho hnutí, které si vzalo za cíl využít vědy jako nástroje poznávání a prosazování společenského pokroku.

Teprve po dvaceti letech měla přijít doba, kdy bylo možné odhadnout a sečíst, kolik času zde touto chybou socialismus ztratil a kolik příležitostí jí přemeškal.

29. VZNIK NORMALIZACE V ČESKOSLOVENSKU A ZÁKLADY JEJÍ KRIZE

Strategie postupné pacifikace

Původní strategií brežněvského vedení poté, když vyslalo do Československa v noci 21.8. tanková miliónovou armádu, bylo krátce, rychle a tvrdě zlikvidovat dosavadní polednové státní a stranické vedení této země a ekamžitě ho nahradit novým, které by ihned a bezpodmínečně přijalo impertované politické směrnice, odsoudilo a zlikvidovalo "viníky rozvratu" a převádělo vše, co bylo Moskvou označeno za "obranu socialismu" a bej s "kontrarevolucí". Tichým předpokladem této strategie ovšem bylo, že i československý lid se už dávno naučil pasivně přijímat vše, co přichází "shora" a že proto i teď ochotně zkenzumuje jakoukoliv ideologii, kterou otisknou desazení novináři anebo sdělí jiná komunikační média, např. nově zřízená rozhlasová stanice "Vltava" anebo impertovaný časopis "Zprávy", jehož čísla a obsahy byly už s dostatečným předstihem zredigovány speciálními skupinami disidentů.

Právě tato strategie snad nejlépe dokazuje, jak hluboce necháпали varšavští spojenci podstatu toho, co se po lednu v Československu událo a změnilo. Zejména že jim užlo to, že zde probíhala ne kontrarevoluce, ale hluboce l i - d o v ý transformační celospolečenský socialistický proces, představující vlastní dílo našich národů. Že šlo o potřebu doby, které KSČ jen otevřela a usnadnila možnost vytvářet si takové formy společenského života, které by lidé mohli přijmout jako svoji věc, svůj socialismus. Nepechpili, že takovýto společensko-revoluční organismus nelze zničit pouhou invazí a "dekapitací", či indektrinací dovezenými tiskeviny. A to proto, že jeho představitelé, instituce, sdělovací prostředky, struktury, jsou navzájem organicky spjaté ne pouhou mocí a vládou, ale silou nesrovnatelně silnější a vytrvalejší - tj. společenským konsensem, souhlasem s novou realitou poměrů - přirozenou solidariitou a soudržností i vírou v správnost nové cesty, která byla i jejich dílem.

Masová erupce nesehlasu se spojeneckou intervencí vyvrhla právě touto silou niterného neodcizeného vztahu lidu k vlastnímu dílu kvalitativní socialistické proměny a společenské reformy.

Brežněvovo vedení pravděpodobně tuto stránku věci až do svého konce nikdy nepechpilo, asi i proto, že se vymykala nejen jeho zkušenostem, ale i jeho nestalinské "vnitřní" ideologii superiority centrální mocí, kterou považovaly za "přirozenou a osvědčenou" a z níž odvezevaly i svou demagogickou metodu politického řízení a vládnutí nad "vždy souhlasící" masou. A kterou uskutečňovaly léty vyzkoušeným a prepracovaným systémem "převodových pák" tradičního centralismu bez jakékoliv demokracie.

Nicméně evidentní krach původního záměru ze 21. a 22.8. ho donutil změnit původní taktiku. Nemínili a také už nemohli zrušit cíle, pro které provedli tuto invazi, ale nezbylo jim, než změnit na čas způsoby a protáhnout časové termíny, které je měly k těmto cílům dovést.

A tímto cílem byla a zůstala systémová obnova neostalinismu v naší zemi. Právě tu totiž považovali za základní "jistotu" svých potřeb a zájmů v tomto středoevropském prostoru. Ji se vzdát nechtěli a nedevedli. Ale ekelnosti lidové odporu je donutily, aby místo metody "jednoho úderu" a místo okamžité přeměny vrcholových struktur a řídicích elit ve své transmise, přešli k jakési "salámové taktice" pozvolnějšího unavování a otupování lidové síly, pozvolné likvidace i postupných přeměn institucí, jejich kádrevých struktur a funkcí. A to za pomoci řetězu hrozeb, tlaků, nabídek různých výhod, seustavného zpechyňování a očerňování myšlenek reformy, manipulace s fakty a hodnotami, individuální i sociální korupce. Spolu s tím vytvářeli i ovzduší desiluze a otevírali prostor jak pro "nirvánu" všelidové pasivity a lhostejnosti, tak i pro recidivu neostalinistické praxe i ideologie. Byl to podobný proces, který prožívala i anglická společnost po smrti Cromwella, francouzská po Terminu, ruská po r. 1907 či naše po r. 1848, tedy šlo o postup kontrarevoluce, která usilovně zazdívala síly a ideje sociální přeměny do sarkofágu "obnoveného pořádku", do "normalizace" už historicky nonnormálních poměrů. A to tak, aby jejich plazma a energie novátorství narušilo klid a setrvačnou sílu starých, dočasně obnovených poměrů.

Byl to tedy obrát našich dějin do protisměru, pokus o vývojový meandr, vracející náš společenský život do padesátých let a byl to bolestivější, že myšlení společnosti tuto fázi již jednou organicky, tj. historicky i politicky a ideologicky překonalo.

Sebedelší odstup dějin na tomto obecném hodnocení "normalizace" pravděpodobně už nic podstatného nezmění. Vyzdvihne ovšem asi ve větší míře do popředí kontext jak evropského a celosvětového vývoje, tak i vnitřní evoluční logiku a podmínky oněch socialistických zemí, které se staly v Československu jeho vnějšími protagenisty. Ale to je téma, které zde nemíníme rozvíjet, protože je naznačené na jiných stránkách této práce.

Zbývá nám zde ještě charakterizovat hlavní nástroje a páky, kterými u nás síly vnější intervence prováděly a zabezpečovaly svou "salámovou taktiku" pacifikace a restalinizace. Jejich hlavním východiskem a "pevným bodem" byla skutečnost, že jim síla jejich vojenské přítomnosti a vlastní plus disidentské ovládnutí základních policejné byrokratických prostředků umožňovaly provádět politiku vyšší suverenity, tj. dávaly jim právo veta nad jakýmkoliv rozhodnutím jejich československých partnerů. Tuto "právo veta" muselo postupně vést k esla-

bení a nakonec k rozvratu a zániku moci ~~z/systému~~ a vlivu domácích a z reformy vzešlých sil československého politického systému, se kterými se interventi na čas smířili. Současně s tím totiž slábly jejich opory, síly působící z lidu a "zdola", tj. demokraticky a socialisticky ~~/Příkladem~~ reformní, tak významné a vlivné v měsících léta r. 1968. Tak, jak ztrácely na významu a politickém vlivu, restla i moc interventů.

Politika se opět začala podle stalinistického schématu "dělat shora". A stále více a více o ní rozhodovali jednak jejich bezprostřední mluvčí, kteří v podobě různých "delegací" a pracovních skupin svá stanoviska a požadavky přímo tlumočily československým institucím. Ale ve stále větší míře i ti, které si interventi vyhlédli jako své spolehlivé nástroje a vykonavatele své vůle v naší zemi.

Tato skupina lidí, zpočátku velmi nečetná, se nejprve ostýchala převzít tuto roli. Teprve když poznala, že se už nemusí obávat síly lidového nesehlasu, protože od "lidského činitele" a demokratických forem se systém rychle a spolehlivě distancoval a jeho politický význam degradoval směrem k nule, nabývali její příslušníci odvahy k tomu, aby se stali nástroji nejprve poslušnými a pak i herlivými těch, kteří je používali ke svým cílům.

Podívejme se na počátek tohoto procesu blíže.

Od srpna 1968 do dubna 1969

Zde bychom měli zdůraznit, že způsob lidového odporu proti srpnové invazi byl svou metodou osobitý a historicky ojedinělý. Nebyl ani v nejmenším veden zbraněmi či násilím, ale dvěma základními prostředky. Především byl absolutní občanskou politickou živelnou neposlušností vůči politické-ideologickému působení invazních sil a medií, na druhé straně deplněnou plnou poslušností a podporou struktur desavadiného establishmentu, úřady počínaje a sdělovacími prostředky konče. A za druhé byl opřen o masovou organizovanou protipropagandu tisku a rozhlasu a zejména živelným kontaktem zejména prostých lidí, kteří v tisících rozhovorech, besedách rozleptávali umělé a nesmyslné představy, se kterými k nám přišli vojáci invazních jednotek, a tak vznikla zvláštní situace: protaženisté invaze měli sice v ruce vojenskou moc, ale nemohli ji přeměnit v moc politickou, tj. ve vládu nad lidmi obou našich národů.

Nezbylo jim než přijmout kompromis, ve kterém by se o tuto moc na čas dělili s těmi, kterým ji chtěli původně naráz vzít. To znamenalo ale i ústupek: jednat s těmi, které chtěli původně přímo zničit.

A tak se uskutečnila tzv. moskevská jednání (23.-26.8.). Brežněvovo vedení muselo umožnit Dubčekovi, Černíkovi, Smrkovskému, Krieglovi, Šimonevi,

aby opustili internační místnosti a zasedli k jednacímu stolu, u kterého se objevili i další čs. představitelé, kteří dorazili do Moskvy na pozvání, mj. prezident Svobeda, dále Bilak, Husák, Jakeš, Piller, Špaček, Mlynář a další. Přivezli zatčeným zprávu o politickém neúspěchu invaze ve vlasti. Výsledkem těchto jednání byl kompromis (Moskevský protokel), který na jedné straně "zpětně autorizoval a legalizoval" čs. politické vedení, ale současně i potvrzoval mocenské priority a politickou superioritu invazérů v Československu. Sovětská vojska měla zůstat v Československu, ministr vnitra Pavel Sedláček, mimořádný sjezd KSČ prohlášen za neplatný, zakázána jakákoliv kritika postupu SSSR a varšavské pětky aj. Souhrnně řečeno - byl určen přesný rámec "omezené suverenity" a otevřely se cesty pro další pokračování "salámové taktiky". Moskevský protokel měl tedy nahradit Akční program a stát se novým základním politickým dokumentem přísně vytyčujícím možnosti, formy, ale i meze "vedoucí úlohy KSČ" v naší zemi. Současně s tím vznikla i nová "tabu": kritika invaze a její spejecké motivace (tj. "nebezpečí a fakta kontrarevoluce"), zaručovala se plná svedba pro hnutí "disidentů" a dogmatickou sektářskou kritiku. Její zastánci dostali svedbu organizovat se i proti vůli a stanoviskům vedení strany. Tím se otevřela i svedba úteků na jednotlivé představitele strany a veřejného života (na Smrkovského, ale hlavně na Kriegela, který nepodepsal moskevský protokel) atd.

Protokel nebyl ovšem ničím "definitivním". Každý jeho bod totiž připouštěl tak široký a vždy znovu konkretizovatelný a šířeji pojatý výklad, takže umožňoval tu požadovat zákaz a stažení určité publikace (Černá kniha), tu rozpuštění či reorganizaci určité instituce (Voj. polit. akademie, Ústav dějin socialismu, Historický ústav ČSAV a j.), tu sesazení toho či jiného funkcionáře a nahrazení jiným (šéfredaktoři novin, ředitelé rozhlasu, televize, redaktoři, hlasatelé, tajemníci KSČ, odborů atd.).

Vedení KSČ v čele s A. Dubčekem se pokusilo ihned po návratu z Moskvy svou pozici stabilizovat. Přijalo sice na zasedání ÚV 31.8. text protokelu i usnesení o zrušení termínu mimořádného sjezdu, ale současně koptovalo do ÚV i 80 delegátů sjezdu a doplnilo z jejich řad i PÚV a sber tajemníků) a podobně rozšířilo i ÚKRS. Přijalo také "čestná prohlášení soudruhů V. Bilaka, J. Pillera, M. Jakeše, D. Koldera a dalších, "že se nikdy, ani v posledních deseti dnech nedopustili ničeho na našem lidu a straně, co by bylo v rozporu se ctí komunisty a občana" - jinými slovy že nebyli iniciátory "peování" varšavských vojsk k invazi. Bylo zde také jako zásada usneseno, že strana "nepřipustí návrat k předlehným poměrům a udělá vše pro to, aby i ve zúženém prostoru zachovaly a v další perspektivě i rozvinuly kladné hodnoty dosavadního vývoje".

Většina snad těmto slovům tehdy ještě věřila, ale jistě však je, že se právě v těchto dnech začínala zdvihat vlna silící emigrace, zejména vysoce kvalifikovaných vědeckých odborníků, ale i dělníků a inženýrů, která v průběhu dalšího roku připravila naši vlast o zhruba dvěstě tisíc občanů. To už byl pestřej silně kritické skepse a nedůvěry, který se opíral zejména o poznání, že se za intenzivní podpory intervenčních sil stále více a bez obtíží aktivizuje skupina agresivních konzervativců, kteří nejenže mohli podle Moskevského protokolu volně pořádát své frakční schůze, ale kenali je i za účasti a zjevných sympatií nejen Zpráv a "Vltavy", ale i vojáků, důstojníků a jiných představitelů intervenčních jednotek. Tyto schůzky "Čechistů" představovaly sice početně naprosto zanedbatelnou menšinu, ale byly stále zřejmější, že právě oni se stávají mluvčími nespejkenosti brežněvského vedení s desavádním stavem.

Na zasedání ÚV 14.11. je Dubček mohl kritizovat už jen velmi obecně a v jedné rovině s "liberalistickým extrémem", aniž by se odvolal na možnost sankcí, kterou mu dávaly dosud formálně platné stanovy. Také rezignace Z. Mlynáře, pravděpodobně politicky nejtalentovanějšího z tajemníků ÚV a členů předsednictva, naznačovala, že nejprezirávější mužové si nedělají iluze o pravděpodobné cílové fázi šikmé plechy, po které se začínal sesouvat systém deformovaný moskevskými požadavky.

Mnozí ovšem ještě doufali, že se alespoň v hospedářské sféře podaří dovršit dílo ekonomické reformy, jejíž kladné stránky (25% růst nár. důchodu za 3 roky) naznačovaly, že je vhodným nástrojem intenzifikace čs. ekonomiky. Pracovaly ještě skupiny expertů, které připravovaly ekonomickou reformu podle zásad AP a dekenčoval se text návrhu nové zákona o podniku, který měl poskytnout, podobně jako jeho o dvacet let opežděné obdoby v SSSR a nakonec i u nás, pracujícím práve spoluurčovat podnikové vedení a podnikům socialisticky podnikat. To vše mělo sloužit jako podklad pro jednání VII. všedoberevého sjezdu a tedy v rámci jeho příprav i ke všelidové diskuzi.

Provedly se ještě některé sociální změny a úpravy. Nově vytvořené zářeje umožnily tetiž zvýšit 350 tis. nejnížších důchodů a celkovou osobní spotřebu obyvatelstva o 9%. Podařilo se také zavést pětidenční pracovní týden. Potiže nastaly jen ve výkyvu platební bilance zahraničního obchodu a v určitém narušení rovnováhy některých oblastí vnitřního trhu, zejména dotovaných petravin. Další etapa reformy prote měla vést jednak k vyšší stabilitě obou trhů a dále k novému postavení socialistických podniků a jejich role v socialistickém podnikání. Zásadní směr pro tyto úpravy schválilo PÚV KSČ 12.12. takto:

a) Aby podniky a některé podnikové integrace se staly organizacemi s plnou ekonomickou odpovědností a možností samostatně podnikat v rámci hospedářské

politiky státu a jeho regulačních zásahů.

- b) Podnikové rady by měly být řešeny (i koncepce jejich činnosti) jako součást širšího komplexu a jako jedna z podmínek celkového uspořádání podnikatelských vztahů.

Dále se připravoval nový systém zdanění, který by umožnil realizovat dlouhodobé podnikové investiční a obchodní záměry, osvědčil je od direktivity ročních plánů atd.

Tedy šlo o opatření, ke kterým se naše ekonomika po 18 letech opět připravovala, ale které záhy postihlo vete vnějšího i vnitřního konzervativismu.

Snaha Dubčekova vedení co možná nejvíce zklidnit situaci a obrátit pozornost veřejnosti k ekonomickým otázkám i perspektivám, nebyla sice bez výsledku, např. příprava VII. všedobrového sjezdu se stále ještě nesla tímto směrem velmi výrazně a jednoznačně podpořila potřebu vytvářet systém podnikové samosprávy. Ale politické problémy se znovu a znovu dostávaly do popředí a destabilizovaly "prezatímní" státní a stranické vedení. Při ustavování nových státních orgánů, které vznikaly po přijetí federalizačních zákonů, docházelo k restaucím, tlakům konzervativců, které se stále více přímo i nepřímo (vydáváním pamfletů a psaním "Zpráv") obracely proti předním představitelům dubčekovského vedení (Smrkevskému, Černíkovi, Špačkovi aj.). "Zprávy a Vltava", řízení intervenčními propagandisty, šířily v té době fantastické pomluvy o funkcionářích strany a státu, kterých se Brežněvovo vedení rozhodle zbavit. Ministr zahraničních věcí J. Hájek byl označen za agenta gestapa jménem Karpeles, podobně šéf televize J. Pelikán. O J. Smrkevském vyšla z těchto zdrojů pomlouvačná brežura "Muž dvou tváří" atd. Lživé výmysly měly ovšem vždy za následek vynucené rezignace nebo sesazení jmenovaných, kterým nepomohly žádné důkazy pravdy, takže i přes svou absurditu musely být brány vážně jako "rezsudek všemocných".

V této nervezní atmosféře pak docházelo nejen k útekům veřejnosti proti čelným dogmatikům, ale věci dospěly i k zoufalým demonstracím sebeznížení. 8.1.1969 se v odpoledních hodinách upálil na Václavském náměstí poblíž sechy sv. Václava Jan Palach a po něm V. Zajíc. A došlo i k dalším pokusům. Celá čs. společnost, nezvyklá na takevéto strašné formy protestu, byla tím šokeována a pohřeb J. Palacha se stal všenárodní demonstrací proti snahám vrátit společnost před úmír. Konzervativci je ovšem ihned viděli jako další důkaz o existenci "kentrareveluce".

Rezpery se vyhrcovaly a dosud celkem jednotná fronta dubčekovského vedení se začala bertit, a to jak pod vnějšími tlaky, ale i vlivem ambicí představitelů konzervativního křídla. Tato jeho "tvárná" část, seustředěná kolem Husáka, Bilaka, Jakeše, Štrougala, Indry, se začala sbližovat se "starými nevetnevcí" (Kapek, Tesař, "levá fronta" aj.) a připravovat tím podmínky pro nástup ne-

vé vedoucí garnitury, která už by byla ochotná daleko rázněji vyjít vstříce brežněvským představám o "úplné normalizaci". Teorie, kterou její představitelé uklidňovali jak sami sebe, tak i své okolí, zněla "zabránit nejhoršímu" výměnou lidí, ke kterým nemá Moskva důvěru, vytvořit nový, stabilnější kádr, který by zachránil "alespoň něco z leďna, byť by to bylo méně, než jsme v srpnu a listopadu doufali". Po listopadovém ÚV se tak začalo krájet další kolečko "normalizačního salámu".

x x x x

Urychlení a dramatické vyřešení tohoto zvenčí stimulovaného vnitřního konfliktu na sebe nedale dleuho čekat. 28.3. sehráli čs. a sev. hokejisté na MS finalemý zápas, ve kterém čs. mužstve zvítězilo 4:3. Po tomto vítězství se po celé republice rezpeutaly živelné protisevětské demonstrace, a to i před garnizenami sovětských vojsk. Za záhadných okolností se před kanceláři Aerofletu v Praze objevila hromada dlažebních kostek a nezjištěná skupina - snad prevokatérů - zde vybila okna. K podobným událostem dešlo v Ústí n.L.

Následoval nejestřejší sovětský protest, varevání před "nedezírnyými následky", které mnozí, snad z paniky, snad z úmyslně šířených informací, vykládali jako možnost úplné ztráty čs. samostatnosti. Neexistují o tom doklady, ale je vysoce pravděpodobné, že v této chvíli postavil Brežněv jako kategoriický požadavek odstranění referenčního křídla z vedení KSČ.

Faktem je, že se 17.4. sešlo plénum ÚV KSČ, zvolilo nové jedenáctičlené předsednictve v čele s G. Husákem. Orgán, jehož nový vůdce si za základní úkol postavil jediný a tradiční - obnovu pořádku. Obsah jeho politické koncepce, pedrobněji rozvinutý na následujícím květnovém plénu, měl zhruba následující ráz.

Především se snažil o dojem, že stále ještě existuje kontinuita mezi jeho novým a dřívějším, tj. polednovým vedením:

"Chtěl bych... peděkovat všem soudruhům z desavadního předsednictva strany a VV, kteří v novém orgánu nejseu, za práci, kterou v minulém období vykenali... Zvláště... chci... peděkovat s. Dubčekovi za vykenanou velkou práci v období, kdy byl prvním tajemníkem naší strany..."

Pekud však jde o praktickou politiku, naznačil, že nastale nové období, ve kterém stranické a státní vedení nepřipustí takové pedebý veřejného protestu, jaké následovaly po "hekejevě noci". Je třeba začít s konsolidací poměrů: "Pro pokojný život našich lidí musíme konsolidovat poměry doma a konsolidovat naše vztahy k zahraničí." Základní program této konsolidace vytýčil Husák v pěti směrech: Především "obnovit jednotu strany na principiálních základech marxismu-leninismu, na leninských principech výstavby strany a na polit. platformě, přijaté tímto ÚV..." Tedy obnovit staré pojetí faktického centralismu

a opustit Akční program, ve kterém je "převážná většina myšlenek správných", ale obsahuje i "mnohé formulace mlhavé... i nesprávné". Proto také "listopadová rezoluce a pozdější rozhodnutí strany odpovídají mnohem lépe potřebám strany". To ovšem předpokládá porazit "pravicevě-opertunistické síly, které našly své představitele v nejnižších, vyšších i nejvyšších stranických orgánech, ve státním aparátu, v organizacích Národní fronty a jinde."

Leđen byl podle Husáka sice nutný, ale síly, které ho probojevaly se v širokém rozsahu zvrhly na "oportunistické proudy, které využily stranické sebe-kritiky a pod heslem "modelu socialismu" odmítaly základní principy výstavby strany, vedoucího postavení strany ve společnosti, jejího internacionálního charakteru... vytvářely bojové křídlo uvnitř strany, které získalo silné mecenenské pozice a usilovalo fakticky o moc ve straně a státě."

Tyto síly byly a jsou podle něj nositelem krizí a konfliktů a proto je třeba je izolovat a rozbít. Je třeba zejména posílit stranický aparát, jako nástroj této stránky konsolidace.

Druhým směrem konsolidace bylo podle Husáka "obnovení vedoucí úlohy KSČ v naší společnosti, zejména v masových organizacích a ve složkách NF, ve státních orgánech aj." Znamenalo to prosadit opět plně princip "převodových pák", tj. zásadu, že KSČ má nejen právo výběru a rozmisťování funkcionářů v organizacích NF, ale i předem určovat a vymezovat jejich činnost a tím i determinovat "zájem", který je autentickým zdrojem jejich existence.

Tyto dva směry byly politicky nejdůležitější. K dalším pak patřilo řešení ekonomických problémů plným odvoláním plánů reformy, konsolidace státních orgánů jakožto nástrojů normalizace a obnovení přátelských svazků a získání důvěry stran a státních orgánů ostatních socialistických zemí, které provedly v srpnu 1968 vojenskou intervenci.

Zde máme před sebou další perci "salámové taktiky". Základní příčina nejširší lidové nespokojenosti - politicky motivevaná invaze - vyvolala ve společnosti stav "organické nespokojenosti" a vůli znemožnit vše, co by bránilo uskutečnit nový způsob společenských socialistických poměrů. Silící útoky konzervativní kontrarevoluce provokeyaly proto nejen extrémní mládeže, ale i stanoviska rezčarování nejširších politicky myslících vrstev, zejména českého národa nad novou rolí strany. Vznikal tak stav krize, který si objektivně vyžadoval uklidnění. Ale konsolidací nabízela jen konzervativní menšina strany, opřená ovšem o podperu brežněvského vedení. Ale prostředky, které měla k dispozici k této konsolidaci, nemohly vést nikam jinam než k užití oněch metod a způsobů, proti kterým se čs. společnost po lednu vzbuřila a které proto nemínila uznat za možné nástroje s o c i a l i s m u .

Oč dubna k září r. 1969

Dubnový obrat tedy na jedné straně posílil "jistoty", které Brežněvove ve-

dení žádalo, cestou přeměny čs. politického systému. Odepereval z rozhodujících politických a mecenských pozic síly "pražského jara". Tím se otevřely cesty k dalším fázím "normalizace". Ale současně se tím i nastoupila cesta odklonu společnosti od strany a její politické a ideologické izolaci uprostřed své stále silící a stále více nekontrolovatelné moci. To vše pak vedlo k vzniku systému, který celou svou podstatou i praxí byl ještě daleko autokratičtější než režim předlednový.

Historická věda nemá desti podkladů a studií, které by jí mohly umožnit vyslovit soud nad otázkou, do jaké míry nové vedení v čele s G. Husákem chtělo a mohlo zabránit vývoji, který se od dubna r. 1969 stále rychleji řítí do vedené "katastrofické fáze totálního revanše", která nastala v r. 1970. Faktem však je, že ať už ze zásadních či taktických důvodů se ve vystoupení jak Husáka, tak i některých dalších členů jeho vedení jeví po většinu roku 1969 snaha zachovat určité systémové i ideologické zbytky předlednových struktur a metod. Ještě ve svém projevu na Mezinárodní poradě komunistických a dělnických stran 11.7.1969 v Moskvě odmítl nezbytnost srpnové vojenské intervence, když na otázku "Byle u nás dost vnitřních sil na uhájení socialistických vymezeností?" jednoznačně odpovídal: "Ano, sil byle desti." V řadě dalších vystoupení zdůrazňoval pak Husák, že konsolidace nepůjde cestou perzekuce, politických procesů, že "bej bude probojován politickými prostředky", že "voláme ke spolupráci všechny čestné lidi... kteří mají zájem na rozkvětu našeho hospodářství, kultury... nikomu nestavíme zeď, nejsme úzká sekta"... atd.

Ale současně s těmito slevy probíhaly i nejostřejší čistky v centrálních sdělovacích prostředcích, zastavovaly se časopisy, rušily se kulturní svazy, rozpouštěly se celé redakce časopisů, začínala lavina "kádrových výměn", zatím ovšem jen na nejvyšších stupních. Te vše společnost nemohla nevidět a nehodnotit. Množily se incidenty, když staří "předlednoví" mocipáni slavili návraty na dočasně ztracené pozice v aparátech, vyráběly a šířily se kritické tiskoviny. Společnost reagovala odperem. 21.8.1969, v den prvního výřečí vpádu varšavské pětky, došlo ve většině velkých měst - Bratislavu nevyjímaje - k rozsáhlým protestním demonstracím, které názorně zpechybnily teorie, že "většina lidu podporuje výsledky a cestu dubnového pléna". Novým prvkem tu ovšem byl i masivní a máměřádně tvrdý zásad posílených zvláštních pohotovostních policejních útvarů, užívajících ebušků, vedních děl, slzného plynu a dalších prostředků, které naše společnost znala dosud jen z televizních záběrů, dokumentujících třídní srážky v kapitalistických společnostech.

Byly to zásahy "tvrdé ruky". Demontrace moci, síly vlády a nadvlády nově se tveřících mecenských elit, začínajících své panevání nad zvnějšku i zevnitř potlačeneou společností.

V nejkratší době však měly přijít i další politické kroky, které odkrejily poslední pozůstatky lednových sil od vlivu na vrcholové struktury. 25.-29.9. se sešlo plenární zasedání ÚV, na kterém Husák prosadil nejen odvolání posledních dvou představitelů Ledna z PÚV (Dubčka a Smrkevého), ale i vyloučení 80 nekonformních členů ÚV, deklaroval zbavení delegátů mimořádného sjezdu jejich mandátů a vyhlásil výměnu stranických legitimací jako "čistku", která měla zlikvidovat reformní křídlo - většinu politického aktivu strany. Tetež mělo proběhnout ve vládě, státních, odborevých a j. společenských organizacích.

"Salámová taktika" došla ke svému cíli. Nové stranické vedení se chopilo úkolu, který pro nejširší lidový odpor nemohli invazeři uskutečnit v srpnevých dnech: vnutit čs. lidu opět "starý režim" neostalinismu.

Uskutečnění a podstata systému "normalizace"

Základní silou "normalizace", tedy procesu, kterým se v Československu drtil rozvinutější a jako díle lidu se rozvíjející socialismus a nátlakem se vracel do překonané podoby neostalinismu, byla tedy především vojensko-politická moc brežněvského vedení. Ona představovala nejen vrchol, ale i formující sílu nové mocenské struktury, schopnou vnutit československému politickému systému takevou podobu, jaká by byla z jejího hlediska účelná. Ona mu také naprogramovala trasu a metody přeměny jeho chování, které měly pokrýt právě její potřeby a realizovat to, co pokládala za uskutečnění svých jistot v daném dějinném prostoru i prostředí.

Základním momentem a faktem, od kterého se vše odvíjelo, byla srpnevá invaze, její motivace i ideologická konstrukce, které ji zdůvodňovaly. Tento akt, namířený proti čs. "revoluci v revoluci", rozvíjející se jako eruptivní, ale i výrazně socialistická iniciativa lidu, musel ovšem zákonitě vyvolat odpor obeu našich národů a všech jejich tříd. Ten se pak ideologicky projevil jako vlna "sekundárního antisemitismu", která naráz podlomila a zpechybnila všechny historické i novější epéry a pilíře nejen čs.-sovětského přátelství, ale i vzájemnou vůli svedbě a se vzájemným respektem spoluprvtřáret socialisticky orientovanou integraci v novém světě 3. průmyslové revoluce. Z politicky nejpevnější součásti socialistického společenství, kterým v r. 1968 Československo vedle SSSR bylo, se tak, takřka naráz, stala jedna z jeho největších slabín. Snad všechny výzkumy veřejného mínění, uskutečněné v oné době, tento závěr jednoznačně potvrzují. Bouřlivé demonstrace po hokejovém vítězství, mrazivá nechuť k oslavám 1. máje r. 1969, demonstrace 21. srpna téže roku, te vše byly jen vlny bouře nad hlubinami této a takte nově vzniklé tůně přeměny lidového mínění, vyhloubené krutým prežitkem noci z 21.8.68.

Bylo ovšem také naprosto zákonité, že začala klesat i popularita a důvěra lidu ke KSČ. A takevou měrou, jakou se odkrajevala "kelečka salámu" polednové praxe i ideologie, klesal i barometr jejího vlivu hleuběji a hleuběji.

Ale ani brežněvské vedení nemohlo už po 21.8. ustoupit. A to tím více nemohlo, čím úplněji v praxi chápalo a poznávalo sílu a niternost odporu, kterou jeho zásah v Československu vyvolal. Obecná teorie by mu velela ustoupit a přiznat chyby. Ale zde už to nebylo možné. Ustoupit, tj. odejít z Československa teď už znamenalo přikázat slabost. A přikázat slabost znamenalo zde ztratit vše. V nejlepším případě připustit tu vznik nové Jugoslávie a to bylo ve strategicky snad nejdůležitějším prostoru evropského kontinentu neúnosné. Brežněvské vedení proto nemohlo postupovat jinak než cestou "normalizace". Nicméně jsme povinni i konstatovat, že šlo o neuzavezení nápravu jeho kardinální politické chyby a o proces, který ve své reálné podobě ničím pozitivním nepřispěl k rozvinutí, zdokonalení a obohacení socialistického myšlení a politické praxe.

A to především proto, že projekt i praxe normalizace porušovala nejzákladnější princip socialistické teorie, že vznik i výstavba nové společnosti musí být dílem "dělnické třídy samé" (Marx), projektem vědy, ale i "vlastních zkušeností mas" (Lenin) a razila si cestu proti proudu základních zákonů společenského vývoje a "všech velikých revolucí". Normalizace proto byla konzervativním aktem "obnovení pořádku" zásahem s h e r a do osudu socialistického lidu, tedy aktem vycházejícím ze sféry mocenských elit, které se tu plně "osamostatnily od lidu". A to tím, že zřídily jednotu masivní moci a "falešné ideologie", opřely o ní svou diktaturu nad společností.

První fází tohoto "osamostatnění od lidu" a retransformace "shera", bylo postupné odstavení Dubčekova vedení, jakožto řídicí a vrcholově koncepční síly a subjektu procesu progresivní reformy, které dovršilo zářijové plénum ÚV KSČ v r. 1969.

Druhou fází představovala stranická "čistka" a seuběžně s ní probíhající likvidace všech ostatních struktur polednové reformy. Jestliže se v první fázi pod tlakem brežněvova vedení vytvářel a k moci posunoval "vnitřní" subjekt normalizace, nyní, v druhé fázi došlo jednak k jeho plnému nastolení a také k přesnému vymezení parametrů jeho pravomocí. Podmínkou jeho "autonomie" však bylo jednak, že on sám přijme ideologické a funkční nástroje "normalizace", které brežněvské vedení považovalo za účelné a účinné a dále, že se plně přebudeucnost vzdá jakékoliv politické závislosti na mínění a vůli lidu jako "zdroji své moci" a žije své vlastní politické autority. Jinými slovy, že přísně dodrží princip postupu "shera dělů", neboli represivně inketrinační metodu své politiky.

Tento postup si ovšem vyžadoval i "úpravu nástrojů", kterými se takováto moc měla upevnit. Už po dubnu začala čistka ve stranických aparátech a sdělovacích prostředcích. Když dospěla k prvním uspokojivým výsledkům, pokračovala zejména po zářijovém plénu v odborech a jiných zájmových a masových organizacích. Dalšího rozletu nabyla v armádě a pokud ještě bylo třeba i v nižších složkách bezpečnosti (SNB). S menším časovým odstupem příslušné komise, desazené "shera" očistily od "pravicových oportunistů" nejprve MZV a pak zbývající redakce sdělovacích prostředků. V prosinci r. 1969 se "normalizátorům" podařilo překonat i odpor pražského kraje (desazením A. Kapka) a dovést první fázi "čistky shera" i odstraněním Černíkovy vlády a nastolením Štraugaleva kabinetu. Poněkud pozvolněji a všeobecně mírněji probíhal tento proces na Slovensku, kde desavadního l. tajemníka Sádevského vystřídal až 19.2. Lenárt.

Třetí fázi "normalizace" zahájil Depis ÚV stranickým organizacím, schválený na ÚV KSČ koncem ledna r. 1970, který vyhlášoval principy "výměny stranických legitimací", tj. čistky v KSČ. I tato akce probíhající na jaře a v létě byla přísně řízena a reglementována shera. Vyšší orgány jmenovaly prověřkové komise, většinou z bývalých "novotnevců", starých dogmatických komunistů, ale i z nových "agilních" pracovníků aparátů, kterým čistka "nahore" pomohla ke vstupu do "kádrového liftu". Shera se určila i míra přísnosti a rozsah, v jakém má dojít k vylučování. Tyto komise spolu s dalšími "spelehlivými" dogmatiky pak jmenovitě vytypovaly v každé organizaci ty, kteří budou nebo nebudou prověřeni, sepsaly proti nim "obžalovací spisy" a po víceméně formálním jednání s "obviněnými" je schválily. Načež pak příslušné vyšší instituce vynesly er-tel definitivní. Odmítly v drtivé většině případů event. odvolání. Někteří další, proti kterým nebyly důkazy, že se angažovali "v obrodném procesu" byli jen vyškrtnutí, což jim dávalo načas určité výhedy v boji s existencí. To byl způsob, kterým si "shera" desazené vedení opět "shera" vybíralo své členstvo. Poslušné a jednomyslně souhlasící.

Vyloučení komunisté byli ovšem - a to byl druhý hlavní cíl čistky - okamžitě sesazováni ze svého pracovního funkčního zařazení a dozvěděli se, že nemají právo publikovat, být veleni do jakýchkoli funkcí a že mohou být zaměstnáni jen tam, kde jim to příslušná komise povolila a to bez ohledu na své vzdělání, schopnosti a talent. Většinou to bylo u manuálních prací.

Čistka postihla asi půl milionu, tj. zhruba 1/3 členstva KSČ. Nejvíce ovšem stranickou inteligenci humanitních směrů, zvláště pak vědecké pracovníky, publicisty, umělce, ale i mnohé inženýry, lékaře, ředitele a vedoucí pracovníky průmyslových závodů. Zvláště tvrdá byla čistka inteligence v českých zemích. Ale silně dopadla i na odboráře, mládežníky, pracovníky národních výborů a v ne-malé míře i na dělnické důvěrníky velkých závodů, zejména pokud byli v poledne-

vém období zvolení do funkcí a kriticky vystupovali na výrečních schůzích či předsjezdových konferencích a za koncepci dělnické samosprávy. Jen výjimečně přešli prověrku pracovníci centrálních sdělovacích prostředků. Takřka všichni zvolení delegáti XIV. mimořádného sjezdu padli za oběť této normalizační suferii.

Třetina vyloučeného členstva však představovala nejméně 4/5 eněch politických aktivistů, kteří nejenže dovedli KSČ k únorovému vítězství v r. 1948, ale probojevali neobyčejně obtížné dílo kolektivizace i pak znevuzískání dělnických a rolnických vrstev po r. 1956. Právě oni to byli, kdo nesli největší tíhu boje proti neschopnému nevolněvskému vedení před lednem 1968. A byli to opět oni, kteří byli s to pomoci dubčekevského vedení po lednu zvládnout i ty nejobtížnější eruptivní situace r. 1968, protože byli schopni pružně a přesvědčivě argumentovat se znalostí věci, vítězit po otevřených diskuzích nad jakýmkoliv protisocialistickým pokusem o destruktivní demagogii. Tito aktivisté představovali základ skutečné politické a přesvědčovací síly KSČ, element, který dovedl nejen tveřivě prosazovat stranickou linii, ale i citlivě rezeovat myšlení i návrhy a stanoviska nejšířších vrstev společnosti a tím vytvářet pružnou zpětnou vazbu mezi řídicími strukturami strany a československým lidem.

Jakmile "čistka" eliminevala tuto součást stranického organismu, změnil se nutně i samotný charakter KSČ jakožto politické strany. Přestala být v pravém slova smyslu p o l i t i c k ý m organismem, představujícím jednotu tří vzájemně spjatých faktorů, mecenských elit, dále cílevě zaměřené ideologie, odvezující se od poznatků společenské vědy a konečně i politického aktivu, umožňujícího rozvíjet a užívat obeusměrné a stále pohotové horizontálně i vertikálně působící reflexní i funkční vazby mezi centrem tohoto organismu a lidem. Zbavena této druhé a třetí komponenty, musela KSČ nutně degradovat jen na organizaci mecenské elity, tj. na zúženou sféru politiky utvářející se "pro sebe" a "ze sebe" a tím stojící nad masou, jako sféra politického přikazování a násilí, opřeného už jen o "falešnou ideologii". Degradovala tedy na byrokraticke příkazní diktaturu centralismu nad demokratismem, paparátu nad členstvem, kabinetních, ze sebe se obnavujících institucí nad zájmevou pluralitou společnosti.

Tento proces organické degradace urychlily i dva další důležité momenty "normalizace" V úneru r. 1970 rozhodle stranické vedení nepředležít ÚV a odležít do nejtajnějších zákoutí archivu "Zprávu kemise ÚV KSČ zřízené podle usnesení dubnevého pléna v r. 1968 o politických procesech a rehabilitacích v Československu v letech 1949-68". Tím byly před našimi náreďy utajeny nejen závažné dějinné skutečnosti, ale i neméně důležitá poučení a zkušenosti, které naznačovaly kam až může dospět perušování stranického a politického demokratis-

mu, nadměrný centralismus, potlačování kritických hlasů, byrokratická zvláda a moc nekontrolovaných jednotlivců.

Příčiny tohoto kroku jsou jasné. Nové vedení strany nemělo už tolik autority, aby uneslo tíhu této pravdy. A také nemělo o takové poučení zájem, protože by se muselo ukázat, jak příliš jsou aktuální.

Bylo ovšem třeba vytvořit nový ideologický obsah, který by se stal především jednotícím tmelem de facto nové, tj. znormalizované strany a současně i povinnou státní doktrinou. Vznikla potřeba nové ideologie nové mocenské elity, která se nejen vytvářela, ale i prosazovala shora a kterou teď musely veřejně vyznávat a šířit pro její potřebu nejen sdělovací prostředky, ale na jejímž základě se mělo vyučovat i ve škole, tvořit slovesné a výtvarné umění, hrát divadlo, natáčet filmy a přepravovat jakoukoliv vzdělávací, kulturní i informativní činnost. Při vytváření této nové ideologie v podstatě šlo o shrnutí, dokumentaci a další rozvíjení stanovisek a soudů, které s sebou v den invaze přivezla v podobě zmíněné státní moskevské Pravdy a kterou naprosto neúčinně u nás od té doby šířily jak "Zprávy", tak i rozhlasové stanice "Vltava" a pak i Rudé právo i takřka nečtená Tribuna a stejnými úbytěmi postižená Tvorba. Způsob vzniku a cíl této nové ideologie byly naprosto účelové. Každá věta článku Pravdy se vzala jako základní kámen její esence a ke každé této "tezi" se začaly "hledat příklady" jakoby "důkazy". Tak začali její autoři nejprve psát pomlouvačné pamflety proti vedoucím představitelům Pražského jara Dubčekovi, Krieglvi, Černíkovi, Smrkovskému, načež vytvořili serii článků proti ekonomické reformě, která se začala nazývat "šikevštinou", přičemž současně začali "rekonstruovat" činnost tzv. "druhého centra" v KSČ. Pak se napsala patřičně upravená historie vysočanského sjezdu, vytvořily se glorie mučedníků kolem hlav odstavených nevetnevců, rozšířila se do nového rozměru epizoda o pokusech sociální demokracie a jiných sil "vrátit věci před Únor". Nezapomnělo se ani na legendu o zbraních a vysílačkách, které se prý dostávaly pro kontrarevoluci ze západní ciziny atd. Tím vším se začal soustavně vytvářet účelově zkrslý obraz r. 1968, který se tím prezentoval jako proces obdobný událostem v Maďarsku v r. 1956, ve kterém se sice ještě nevražili komunisté, ale jen proto, že kontrarevoluce postupovala "plíživě" a hlavně proto, že zásah spojeneckých vojsk ji zničil ještě dříve, než mohla vykonat své hrozné dílo, při kterém by pak jistě ze západu vyzbrojení zabijáci z K 231 a KANu či jiní kapitalisté a kulaci pobili půl druhého miliónu komunistů, ovládající armádu i Bezpečnost i Lidové milice.

Vedle tohoto normalizačního ideologického "tvoření" však působila i neméně energická ideologická represe všech pravdivých informací o r. 1968. Z knihoven i prodeje byly po r. 1970 vyřazeny nejen všechny publikace ba i denní

tisk z "krizových let", ale i díla autorů, které postihla výměna legitimací. Nově desazené redakce házely do keše repliky a polemiky těch, které autoři "nové pravdy" buď napadli nebo křivě obvinili. Soudy nepřijímali žaloby postižených, cenzura byla všudypřítomná.

Tvoření "falešné ideologie", která nebyla ničím jiným než zkreslenou a účelově deformovanou karikaturou obrazu minulosti lze snad ještě pochopit jako momentálně vhodný prostředek politické stabilizace "normalizačního režimu", jako dočasně potřebné "sebeospravedlnění" se nové mocenské elity proti odporu společnosti, ve které se nová znormalizovaná a "očistěná" strana ocitla po úspěších "salámové proměny" takřka v úplné izolaci. Ale dvě věci byly v celém tomto procesu nefunkční, nadbytečné a pro budoucnost škodlivé, a to i pro ty, kteří tento nový systém tvořili.

Především to bylo dalekosáhlé zničení společenských věd, jejich institucí a кадрů. Společenskovědní ústavy ČSAV, vysokých škol, stranických, státních a j. orgánů vzniklé ve dvou desetiletích byly totiž už schopny poměrně velmi přesně a objektivními metodami nejen rekonstruovat a souhrnně zobrazit a zhodnotit minulou i probíhající praxi politického vývoje a řízení v Československu, ale depracovávaly se i k systémové prognostice, bez které nelze v současné době úspěšně řídit žádnou moderní společnost.

Tyto důležité struktury nastoupivší "normalizační euforie" buď naprosto zničily a rozpustily, anebo z nich vyhnala nejzkušenější pracovníky a nahradila je ve velké většině opatrníky a často i nekvalifikovanými konjunkturalisty, kteří velmi rychle dospěli k poznání, že když nic neudělají, nic nezkaží a navíc sebe neohrozí. Tente krek představoval organizačně-institucionální podmínku, která umožnila v mimořádném rozsahu a krátké době obnovit starý, nevetnevský styl krátkodobého pragmatismu, empirismu a intelektuálního zprůměrnění a stagnace, který tak těžce společnost postihl před r. 1968 v tzv. Nevetného éře.

Druhou hrubou chybou vedení KSČ bylo jednak vypracování a schválení (v prosinci 1970, tedy v době, kdy zdaleka ještě nevznikl potřebný odstup od nedávných událostí) závazného textu tzv. "Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ", ale především to, že se z tohoto nezralého a neobjektivního pamfletu stal trvalý základ a hodnotící kritérium evolučních tendencí a forem a to pro celá dlouhá pozdější léta - vlastně až k naší současnosti.

Není snad věty v této více jak čtyřicetistránkové statí, která by nepřehrála svůj spor s vědeckou pravdou. Stačí snad jen citovat její souhrnný soud z r. 1968:

"V roce 1968 se u nás vytvořila široká protikomunistická koalice a vznikla

nová struktura politického systému, která fakticky obnovevala stav před únorem r. 1948 a v níž se dokonce projevovaly výrazné prvky z předmnichovské republiky" (str. 27, Svoboda 1978).

Nejhorší však na tomto "Poučení" nebyly jen podobné nesmyslné soudy, ale zejména to, že v něm byl dubnový Akční program označen nejen za "krek zpět", ale i za "neplatný a nesprávný dokument, ze kterého nelze vycházet v teoretické činnosti i praktické politice strany". Tím byl vlastně vysleven pro celou dohlednou budoucnost paušální a obecný zákaz reformního postupu směřujícího k přeměně raného socialismu v socialismus vyspělý, rozvinutý a demokratizovaný. Naopak měl tu být zvěčněn systém byrokraticko centralistického normalizačního vládnutí. Dočasná ideologická "berle" pevné a stálé ideologie nové mocenské elity, která v ní upevňovala ideologickou disciplínu a hladký chod kádrové a direktivní administrativy, se tím přeměnila v reakční hráz proti budoucnosti, v překážku podobného rázu, jakou bylo nevetnovské odpirání pravdy o procesech a křivdách padesátých let. A tím u nás znovu vznikly podmínky, aby se podobně, jako na přelomu 50. a 60. let začaly plnit nádrže potenciálních erupcí a komplikací, které by způsobily kritické situace při budoucí a nevyhnutelné kritické a komplexní revizi historicky přežilých a politicky neudržitelných poměrů.

A to i proto, že nejen povrchním čtenářům tisku, ale i vědecké frontě byl tento chvatně sešitý, chatrný a neprůkazný elaborát vnucen jako "základní podnět k rozpracování", neboť, jak zdůraznil V. Bilak na zasedání ÚV KSČ v říjnu 1972 a podobně i J. Fojtík dokonce ještě i o 15 let později, "každá jeho teze dává inspirující podnět pro vědeckou práci".

Eliminace stranického aktivu a prosazení "Poučení" jako prostředku vlastního sebezduvodnění mohlo evšem na počátku 70. let zůstat jen dočasnou epizodou, politickým manévrem, účelovým opatřením k získání času, oddechu a v mezinárodní sféře manévrovacího prostoru. Nemuselo ještě způsobit dlouhodobé a československý socialismus hluboce, zásadně a přímo ve svých základech pothující následky, kdyby nové vedení v čele s G. Husákem si včas uvědomilo jejich možné nebezpečné stránky a našlo způsob, jak přes ně přejít. Tak, jak politicky slabé brežněvské vedení a jak se jeho inerce vtělovala do "nepřihlížení k neodkladnosti přestavby řízení národního hospodářství", do rozvoje "negativních jevů sociálního, duchovního a mravního rázu" (Pravda 19.12.86), politické vedení KSČ mělo už nejpozději v polovině sedmdesátých let varovat a podněcovat k odvážnějšímu postupu, který by eliminoval negativní důsledky "normalizace", jejichž silící projevy nemohli nepezdovat.

Ovšem politická odvaha, smělý pohled do tváře objektivních realit anebo dokonce i sebekritický přístup nikdy behužel nepředstavovaly silnou stránku

tehete vedení. Uspešněval ho naopak zdánlivý a povrchní "klid" znormalizované společnosti, masivní síla mečí, kterou se zabezpečilo, nepřestupnost cenzury a ochabnutí koncepční kritiky, vyjevující vznikající rozpory ve společenském a zejména v ekonomickém vývoji. "Zvěčněná" negace sil transformační dynamiky přerušování potřeby socialistické reformy, uklidňující droga "Poučení" přinesly své nutné důsledky: rozbušení znehybnujícího konzervatismu, návyk stereotypu sebeuspokojení, ochotného sice do nekonečna kázat o tom, "co je třeba", ale v praxi nechtějícího změnit vůbec nic.

A právě zde je kořen současné hluboké krize československé společnosti, kterou bude muset překonat budoucnost a její nové síly.

Podstata a projevy krize československé společnosti v 80. letech

Objasnit mnohstranné projevy krize československého společenského života v 80. letech je nad možností této stati. Zůstanme proto jen u velmi hrubého a schematického výčtu jejích hlavních rysů. V čem spočívá základní projev a historická podstata této krize?

Podle našeho názoru zejména v tom, že československá společnost zaostala v rozvíjení svých socialistických kvalit. Oproti objektivním a dějinně vzniklým možnostem se v ní totiž neorganickým přerušením reformy r. 1968 kriticky omezil proces přechodu od raného, ekonomicky a politicky nerozvinutého a příliš zbytnělými mocenskými a centralisticky působícími strukturami omezeného počátečního modelu socialismu, k socialismu vyspělému a rozvinutému. Tedy k takovému stavu a systému socialistických společenských vztahů a forem, které by v dějinně potřebné míře umožnily využít a plně rozvinout na jedné straně principy vědeckého a perspektivně optimalizovaného společenského řízení a na druhé straně (a v souladu s tím) i nejširší impulsy iniciativy všech vrstev a tříd společnosti, plynoucí ze svedené a tvořící síly socialistické demokracie.

Protože se stala naše společnost k takovému vývojovému stupni od počátku 60. let už civilizačně, ekonomicky i stupněm svého vzdělání a politické vyspělosti objektivně zralá, ale z druhé strany nenašla k tomu, zejména ve sféře politiky a ideologie dostatečně rozsáhlý a volný prostor, deformovala se tato její potenciální síla a zmařila se její kreativní energie. Je přirozené, že se naše společnost počítuje jako desiluzi, nespokojenost, nevíru a nedůvěru v řídicí struktury, které také objektivně nesou největší vinu na zmaření těchto možností. Neboť právě ony, protože jsou na jedné straně obrněny a chráněny před změnou svou mocí nad společností a byrokratickým centralismem, a současně i dispenují výhradními možnostmi restrukturovat a reformně přetvářet společenské vztahy, vytvářejí bezvýchodnou situaci, umožňují letité "tlení a hnití", které společnost trýzní, degraduje úroveň vztahů mezi lidmi, ničí kvalitu životních

způsobů, morálních a politických hodnot, včetně důvěry v socialismus jakožto historicky perspektivní, ba nejvyšší společenskou hodnotu.

Právě tento pocit svázanosti, bezmecnosti a absence pravdy i demokratismu způsobuje neobyčejně hluboký a trvalý úpadek společenské morálky, projevující se v "kultu věcí", v takřka všeobecném drobném či větším rozkrádání společenského majetku, v postupném narůstání alkoholismu a užívání drog, v chuligánství a nevychovanosti mládeže, v zhrubnutí mluvy i jazyka, v šířícím se a soustavně působícím vandalismu, v růstu kriminality (opět zejména mládeže), v stálé tendenci k emigraci na Západ, v idealizaci tamějšího způsobu života, v chladném a neangažovaném vztahu přestěho občana k národu a vlasti, k jeho dějinným hodnotám.

Rezem, který rezežirá a zmarňuje společenské hodnoty je také normalizačně umeocněný systém funkční privilegizace organizovaných členů strany, který popírá základní zásadu socialismu, že "každý pracuje podle svých schopností a destává podle svých zásluh". Zejména proto, že vedle přesvědčených socialistů vstupuje, zejména v posledním desetiletí do KSČ i nemálo těch, kteří ve stranické legitimaci vidí snadno získatelnou prioritu splněného "kádrového předpokladu", tedy liftu pro rychlejší vzestup kariéry a nárek na vyšší postavení vůbec. Tím ovšem upadá ještě dále i autorita strany, která se dostala na kritický bod už samotnou normalizací a kampaňovitým desazením tisíců "věrných a ke všemu ochotných", ale většinou pracovně neschopných vedoucích do funkcí.

Úpadek úrovně i morálky v mecenenské elitě však vždy umožňuje i vytváření klik a "seskupení", vzájemné krytí nejen omylů, ale i zneužívání moci, přičemž cenzura a možnost represe, ale i obtížnost, se kterou se presazuje a jen ve vyjimečných případech uspívá - pravdivá a spravedlivá kritika, prakticky zabezpečují zneužívatelům moci beztestnost. Uvážíme-li, že k tomu ještě nahrává jako magnet pro slabší charaktery působící mnohostranné materiální, rekreační, léčebné, zásebovací a j. zvyňedňování příslušníků mecenenské elity a obava pedřízených, že by neúspěchnutí třebas jen v náznaku vyslovených přání mohlo ztížit jejich situaci a vyhlídky na to "být vytažen nahoru", pochopíme, že tento systém vztahů, vytvářející a obnovenující se shera a jen formálně "schvalovaný" při různých volbách a hlaseváních, nemůže být sám příkladem a vzorem a tím méně iniciátem růstu socialistické demokracie a občanského a vlasteneckého entuziasmu.

Naopak, člověk se v něm uzavírá sám do sebe, vytrácí se z něj ethos komunistické a socialistické principiálnosti, pestuje úcty k čistotě a morálce. A funkcionáři strany a státu! Ti ztrácejí sdělnost, schopnost otevřeně, veřejně a v přímém styku s lidmi slyšet mínění jiných lidí, heveřit s nimi, odpovídat

na jejich otázky, jak to např. dělal po celý život Lenin a nyní opět v SSSR M. Gorbachev.

Nejde ovšem jen o tyto více méně vnější stránky a vlastnosti osobního stylu příslušníků stabilizované a uzavřené "normalizační" mocenské elity. Daleko vážnější a pro rozvoj našeho socialismu zheubnější je formalisticko-burekratická metoda, kterou se realizují důležitá rozhodnutí. Ještě v době A. Nevtného se čas od času konaly jakési "všelidové diskuze" o důležitých problémech ekonomiky, předsjezdových a ústavních koncepcích, reorganizace územního dělení atd. Pořádaly se ankety, zveřejňovaly se mnohé výsledky výzkumu veřejného mínění atd. atd.

Te vše dnes patří minulosti. Tak závažné problémy, jako jsou otázky ekonomického mechanismu, školské reformy, kadrové práce, koncepce pětiletok atd. nemůže veřejnost posejdit v reálných variantách, s výjimkou jednoho-dvou odborných časopisů neprobíhají v tisku problémové diskuze (jen její nesmělé počátky nacházíme v nedělní příloze RP) a řada důležitých otázek - např. vývoj reálných mezd, skutečné bilance zahraničního obchodu aj.) jsou dokonce stále buď zatajovány, anebo zamlžovány. Je zcela zakázána hlubší kritika minulosti, zejména samotné "normalizace" a jejích negativních společenských důsledků.

Te vše ovšem neblaze působí na politickou inferovanost, vzdělání, chápání, na kvalifikaci a zájem nejširších lidových vrstev o samotné politické dění. Po celé desetiletí brežněvovské éry u nás v širokých vrstvách rostla politická pasivita, nezájem o cokoliv, co překračovalo problém rodinného rozpočtu, doplnění soustavy "známých pro obstarání toho či onoho nedostatečného zboží", anebo sportovních výsledků.

Teprve s nástupem nového stranického vedení v SSSR se nejen zmírnila síla pozvelna už vžitého antisovětismu, ale začala i ustupovat narůstajícím sympatiím ke gorbachevovskému stylu. Současně s tím ale vznikl i problém, "co bude u nás", kdy a jak se opět pustíme cestou politické a ekonomické reformy.

Z kritické pasivity se tedy počíná rodit zdvihající se vlna aktivity, ale i poznání hloubky politické krize i vize řešení, které má a bude mít základní cíl: překonat narkozu "normalizace" a najít opět cestu i současnou podobu rozvinutého, demokratického, lidového socialismu s lidským a lidovým obsahem a tomu odpovídajícími metodami, postupy - a lidmi.

Kdybychom tedy měli v největší stručnosti shrnout nejzákladnější omyly a chyby normalizační politiky, presazené vedoucím grémiem zvoleným na XIV. sjezdu KSČ a řídícím osudy čs. politiky až do r. 1986, dešli bychom k následujícím závěrům:

1. Především příliš snadno a příliš daleko odstoupilo od nové politické koncepce, kterou přinesl leden 1968 a od jejího programového základu, kterým byl

Akční program z dubna r. 1968.

2. Příliš uspěchaně a pod dojmem šeků z prvních neúspěchů přistoupilo k formulaci "své" zásadní funkčně-skupinové ideologie, tzv. "Poučení...", ve které se jednostranně soustředilo na negaci A Programu. Tím si neobyčejně zúžilo jak ideologickou, tak společenskou základnu, takže nemohlo vystupovat jinak, než jako síla protireformního revanše a moc společenského konzervatismu, neschopná prosadit úspěchem ověřenou kaďárevskou cestu dle principu "kde nejde proti nám jde s námi".

3. Tate politika "tvrdé odvety za leden" neúměrně zvýšila ve vedoucích strukturách funkční roli historicky diskreditovaných "nevetevských sil" administrativního centralismu a ekonemického a politického byrokratismu, umožnila jim spolu s novými lidmi kariéristického zaměření, aby ve vnitřním poměru sil a v metodách strany nabyly převahu prvky mocenského vládnutí nad elementem lidového vlivu a zpětných vazeb. Tím došlo k proměně charakteru strany a jeho posunutí do podoby monopolní organizace mocenské elity, jejíž schopnost vyvolávat a rozvíjet iniciativu lidu klesla na minimum.

4. Nadvláda "nové ideologie" představované "Poučením" nad racionální politikou úvahou vedla pak k zaslepení, ve kterém proces "kampanovitě" čistky zničil důležité struktury společenských věd, degradoval je do role "propagátorů nové ideologie", takže se tím nejen dále znesnadnila objektivizace a kritická analýza reálné společenské a evoluční situace, ale oslabily se i pohotovost a moderní zpětné vazby, bez kterých je dnes řízení rozvinuté socialistické společnosti nejen nemožné, ale naopak nutně degeneruje na pouhý rutinní praktikismus.

5. Vedoucí politické gremium si nevytvořilo ani svůj "vnitřní" kritický odstup od emylů brežněvského vedení a vpedstatě slepě a poslušně přijímalo jeho politiku a nesnažilo se vybudovat si prostor, ve kterém by prosazovalo experimentální ověřování nových forem a struktur, které by alespoň u nás minimalizovaly negativní důsledky konzervatismu a připravovaly prostor pro skutečnou politiku realizace rozvinutého socialismu.

6. Vedoucí gremium připustilo praxi mstivého kádrevého přístupu a diskriminační politiky proti silám polednové reformy a tím i nastoupilo cestu ničení politicky pružného a tvůrčího společenského aktivu. Protože tato politika "revanše" a "konzervativní stabilizace" postihla velmi široký okruh lidí, se silným vlivem na veřejné mínění, který spolu s okruhem rodinných příslušníků a známých převyšoval i milion lidí, vznikl tím faktor tiché, ale nepřekonatelné resistance ve veřejném mínění, který se normalizační politice dodnes nepodařilo překonat. Vědomí této slabiny pak zpětně znovu a znovu posilovalo sklon k administrativním a represivním metodám a bránilo i prozíravější části vedoucího gre-

nia, aby prosadila "ebrat ke smíření", který by jedině mohl přinést zvýšení politické a společenské stability. Tím vznikl uzavřený kruh příčin a následků, který vedl ke kvietismu ideologické a nakonec i politické stereotypizaci a pasivitě polit. vedení, která nutně musela přispívat k jeho izolaci od společenských hnutí, problémů, ba i denního života čs. lidu.

7. Rezignace na stimul společenské kritiky, centralizace kontroly, nechuť k otevřenosti a vůbec k diskuzi o ožehavých otázkách, vedl na jednom pólu k růstu pasivity a lhostejnosti a na druhém k rozvoji kariérismu, vrchnostenské všemožnosti, nekontrolovatelnosti, zvlášť řady "soukromých vědců", kteří se naučili beztrápně potlačovat jakoukoliv kritiku i ty, kteří kritizovali, zneužívat funkci, navazovat řetězce "klik" a vzájemně se podporujících kabinetních seskupení. To nesmírně snížilo roli ideových a morálních stimulů ve společenské praxi, které se omezovaly jen na nižší sféry, tj. působily jen v některých závodních, místních a profesijních kolektivech. To vše od základu proměnilo celkové společenské klima a degradovalo kvalitu socialistických vztahů v naší společnosti.

8. Nastolením nejprísnejšího kádrevého a cenzurního limitu došlo u nás nejprve k hlubokému úpadku úrovně umění, kultury, zejména slovesné, tj. literatury a žurnalistiky. Uvážíme-li, že v důsledku "Poučení" se stala nefunkční i samotná politická ideologie, vedly pak i tyto zásahy k celkovému oslabení role veřejného souhrnu prostředků společenského vědomí, což se velmi negativně projevilo nejen ve společenské morálce, ale i ve výsledcích výchovy mladé generace, v nárůstu kriminality, vandalismu, sebeství, rozkrádání, v toxikomanii, nesoudržnosti rodinných vztahů, lhostejnosti ke své zemi a národu, k asociálnímu negativismu atd. atd., které podstatně snížily celkovou kulturní úroveň našich národů a podlomily mnohá už dosažená výsledky při rozvíjení socialistického životního způsobu.

Žijeme v této době, v těchto podmínkách, cítíme jejich tíhu i závažnost jejich dědictví pro budoucnost. Nemáme ovšem desu od nich takový odstup, abychom je mohli v plné šíři hodnotit pod širším zorným úhlem historických příčin a následků. Nicméně někdy i současníci mohou vidět své životní poměry s dostatečnou pronikavostí a zejména je bystrý jejich smysl pro konkrétní situaci člověka. A tak nám už dnes toto resumé napovídá, že stejíme před obdoby přehodnocení a dohánění, před historickým úkolem uskutečnit dějinný ebrat od éry "normalizace" k uskutečnění potřeb dějinného pokroku.

30. GORBAČOVVO VEDENÍ V SSSR A JEHO PROBLÉMY

Na sklenku Brežněvovy vlády předstihl SSSR vojensky USA, ale uvízl v těžké společenské i hospedářské stagnaci. Po Brežněvě smrti byl zvolen generálním tajemníkem 69 letý Jurij Andrejev, člověk mnohem vzdělanější a s širším rozhledem než jeho předchůdci. Za Chruščeva se stal tajemníkem ÚV, za Brežněva předsedou KGB a později i členem politbyra. Díky tomuto aparátu měl nejlepší informace o situaci v zemi, zejména o chybách politiky, ale i o zkorumpovanosti části brežněvské stranické a státní byrokracie. Zahájil svou vládu kampaň proti korupci a velkými kádrovými změnami. Vyměnil pětinu oblastních tajemníků a ministrů, ale brzy po nastoupení funkce vážně onemocněl a v úneru 1984 zemřel.

Vystřídal ho Konstantin Černěnko, typický stranický byrokrat a Brežněvův chráněnc. Kádrový pohyb se v jeho mezidobí opět zastavil, myšlenkový kvas z doby Andrejeva však neustal. Černěnko po roce zemřel a v březnu 1985 byl na jeho místo zvolen 54 letý Michail Gerbačov.

Gerbačov si byl vědom tíhy dozrálých a dlouho neřešených problémů, jakož i toho, že je nleze řešit desavadním způsobem. Zprvu se vystříhal jmenovité kritiky Brežněva a neotevřel diskuse o minulosti. Důraz kladl na faktickou změnu. Ostreu kritiku Brežněvovy politiky vyjádřil spíše jen v ojedinělých větách. K otevřenější a tvrdší kritice došlo však až koncem roku 1986. Gerbačov přinesl do Kremlu nový styl: začal říkat pravdu o hospedářství a v této souvislosti se značně rozšířila infermevanost sovětského občana o této oblasti. Změnila se tvář sovětského tisku: z šedivých a nudných úředních listů se staly živé a kritické noviny. Kritika se omezila na oblast ekonomiky, práva, kultury, morálky, na jevy ve veřejném životě. Pokud šlo o politický systém, přinášel tisk pouze návrhy na jisté modifikace a korektury - nicméně to byla kritičnost, jakou sovětský tisk od dvacátých let nepeznal. Gerbačov řekl otevřeně, že nikde nezná hotové recepty, že je třeba hledat a riskovat. Začal často veřejně vystupovat, pouštěl se i do rozhovorů s obyčejnými lidmi na ulici.

Provedl velké kádrové změny - shora dolů; skončila gerentekracie, nová generace se stala Gerbačevovou hlavní operou. Změnil složení politbyra, kde ze 14 členů na sklenku Brežněvova života zůstali v lednu 1987 jen 3. Zahájil kampaň proti alkoholismu a korupci. Hlavním kriteriem kádrové politiky se namísto poslušnosti stala schopnost. Z jeho slovníku zmizely pojmy reálný socialismus a revizionismus, naopak zdůraznil nutnost revize schémat řízení. Objevil se pojem reforma, do té doby preskribovaný. Reforma je chápána jako přestavba, která zahrnuje nejen ekonomiku, ale i sociální vztahy, politický systém, du-

chevně ideologickou sféru, styl a metody práce strany. V ekonomice jde o přestavbu hospodářského mechanismu.

Vytyčil tzv. strategii urychlení, která v ekonomice znamená novou kvalitu růstu: všestrannou intenzifikaci výroby na základě vědecko-technického pokroku, strukturální přestavbu ekonomiky, efektivní formy řízení, organizace a stimulování práce. V tomto směru došel nejdále tím, že jeho vedení přijalo koncepci ekonomické reformy založené na chetrasčetní subjektivitě podniků. Koncepce této reformy je velmi podobná čs. reformě z r. 1965-9 a maďarské reformy konce 60. a 70. let.

Gerbačov si je vědom, že odpovědi na otázky v ekonomice nelze hledat v minulých 45 letech dějin SSSR, že neexistuje hotový model, který by Sovětský svaz mohl převzít, že musí experimentovat.

Otevřel dveře politické odvaze a velmi frekventovanými slovy se staly demokracie a demokratizace. V praxi se chápe jako svoboda kritiky - zatím mimo vrcholnou politickou oblast - a v posílení pravomoci nižších článků, zejména sevětů.

Koncem roku 1986 začali být propouštěni známí političtí vězni, akademik Sacharev, žijící ve vyhnanství v Gerkém, se vrátil do Moskvy, začal opět pracovat v akademii a poskytovat rozhovory západním novinářům.

Nové vedení si uvědomilo nutnost nového přístupu ke stěžejním problémům světové politiky. Gerbačov zdůraznil, že "v boji protikladů, s obtížemi, do jisté míry jaksi naslepe, vzniká protikladný, avšak vzájemně závislý, v mnohém ucelený svět". Jeho nejbližší spolupracovník N. Ligačov řekl: "Nový přístup k problémům zahraniční politiky je dán především tím, že zajištění bezpečnosti je nyní především úkolem politickým, nikoli vojenským: vlastní bezpečnost si nelze zaručit, budou-li se cítit ohroženy ostatní státy." V tomto duchu přistoupil Sovětský svaz k jednáním o odzbrojení: namísto dlouholeté neústupnosti vyšel ve velké míře vstříc americkým návrhům. Na rejkjavickém setkání s Reaganem v listopadu 1986 navrhl Gerbačov zničení všech strategických jaderných zbraní a raket středního doletu v Evropě do 10 let. Žádal přitom, aby se USA zřekly rozmístění protiraketových zbraní v kosmu po dobu 10 let. Reagan tuto podmínku nepřijal - pravděpodobně nebylo možné dohodnout se o tak dalekosáhlém návrhu za několik dní - a summit skončil bez konkrétního výsledku. Nicméně bylo konstatováno, že se obě supervelmoci ještě nikdy ve svých návrzích tak nepřiblížily jako na Islandu. Pro Gerbačova byla pak významná, že představitel SSSR vyšel z neúspěšného jednání poprvé v západoevropském veřejném mínění úspěšněji než jeho partner.

Před sovětskou zahraniční politikou stojí ještě další nesnadně řešitelné úkoly: urovnat spory s Čínou, zejména splnit jednu z podmínek tohoto urovnání:

stáhnout vojska z Afghánistánu.

Přitom vlna neekenzervativismu v USA a její ztělesnění - Reagan - znamenají pro Gerbačeva obtížnější terén než měli jeho předchůdci.

Největší obtíže má však Gerbačov doma. Nutnost i extenzivního vývoje ekonomiky není desud překonána: je potřeba rozšiřovat využívání přírodního bohatství Sibiře, dobudovat dopravní a energetický systém, automobilismus je teprve v začátcích. Chronická krize zemědělství trvá, bilance zahraničního obchodu je napjatá (zejména v důsledku poklesu cen repy), neúměrná zahraničně-politická angažovanost (Kuba, Angola a j.) je vážným břemenem, modernizačně investiční vlna musí mít dopad na životní úroveň. Zlomit za těchto podmínek odpor kolešální a do značné míry příživnické byrokracie, najít vhodný hospodářský mechanismus a cestu k jeho zavedení - to je úkol vskutku historický.

31. ZÁPADNÍ SPOLEČNOSTI PO ROCE 1953

Život západních společností od roku 1953 do dnešní doby byl determinován především dovršením druhé a nástupem třetí průmyslové revoluce, s nimi spojeným hospodářským růstem a vývojem mezinárodních vztahů. Tento vývoj je možno rozdělit do tří období.

První období (1953-1962) začalo skoncem korejské války. Tehdy se krajně vyhrocené mezinárodní napětí poprvé zmírnilo. Bylo to však jen částečné uvolnění, na jeho pozadí pokračovaly závedy ve zbrojení mezi oběma bloky. USA měly nadále nukleární převahu nad SSSR, který disponoval většími konvenčními silami. Ale Sovětský svaz měl dostatečný jaderný potenciál, takže se vytvořila rovnováha strachu. Napětí střídavě klesalo a rostlo, vrcholu dosáhlo na podzim 1962, když Chruščev dal na Kubě rozmístit rakety, schopné zasáhnout území Spojených států; na jejich nátlak je však stáhl.

Druhé období (1962-1975) nastalo po karibské krizi, která připomněla státům supervelmocí (a nejen jim), že v jaderné válce by nebyly vítězů a že musí vážně usilovat o její odvrácení. Jak v atlantickém společenství, tak v sovětském bloku pechepili, že hlavním úkolem se stává normalizace vztahů na základě statu quo. Nastalo více než desetileté období uvolnění napětí mezi Západem a Východem. Vrcholem snah o zlepšení mezinárodního ovzduší byly Helsinky.

Tyto snahy pokračovaly i v třetím období, byly však převáženy opačným trendem. Zdrojem zhoršení situace bylo jednak zesílení vlivu vojensko-průmyslového

komplexu v USA a Západní Evropě, provázené nástupem ideologie neekonzervativismu. Svou roli však sehrálo i rozhodnutí sovětské vlády z roku 1976 rozmístit modernizované rakety středního doletu SS 20. Tím narušilo vojenskou rovnováhu mezi oběma bloky. NATO odpovědělo tím, že instalovalo v Evropě rakety Pershing, které mohou za 7 minut dolétnout do Moskvy. Ještě vážnějším mylem Brežněvova vedení byla intervence v Afghánistánu. Změna v tomto trendu nastala až v polovině osmdesátých let, kdy po zvolení Gorbáčova začal SSSR podávat vážné odzbrojovací návrhy.

Hospodářský a sociální vývoj

Hospodářský vývoj kapitalistického světa se po druhé světové válce lišil ode všech minulých etap. Průmyslová výroba ve většině vyspělých zemí (NSR, Francie, Japonsko, Itálie aj.) takřka nepřetržitě stoupala. USA a Velká Británie sice prodělaly krizové poklesy, ale ty byly nehluboké a netrvaly déle než rok. Tempo růstu průmyslové výroby kapitalistického světa činilo v padesátých letech asi 5% ročně. Je to dosud nejrychlejší tempo v dějinách kapitalismu, desavadiní rekord z konce 19. století činil něco přes 4%. Kapitalismus ukázal, že se dovede vyhnout hlubokým hospodářským krizím typu krize let 1929-1932.

Příčiny úspěšného hospodářského rozvoje tkvěly ve zvýšené roli státu, v pokroku počítačové revoluce, v exponenciálním růstu světového trhu a obchodu (umožněnému seoustavou GATT - General Agreement on Tariffs and Trade - Všeobecná dohoda o clech a obchodu byla uzavřena v roce 1947, v roce 1965 zahrnovala již 58 členských států - ze zemí RVHP jen Československo, v poslední době přistoupilo i Maďarsko. Cílem GATT je liberalizace a rozšíření světového obchodu snižováním celních tarifů a odstraňováním dalších překážek.) a rozvojem nadnárodních společností, umežňujících optimalizaci mezinárodní dělby práce.

Státní zásahy z doby druhé světové války a po jejím skončení nejen že nepominuly, ale ještě se rozšiřovaly. Projevovaly se nejvýrazněji růstem státních rozpočtů a státního vlastnictví, vládní kontrolou a řízením. Zatímco před válkou se podíl státních rozpočtů na národním důchodu vyspělých zemí pohyboval mezi 4 a 8%, v šedesátých letech dosáhl přibližně čtvrtiny. Státní vlastnictví, které bylo před válkou mále důležité, vzrostlo znárodněním, výstavbou nových státních podniků a vznikem smíšených společností; ve většině západoevropských zemí dosáhlo 20-30% průmyslové výroby. Naproti tomu v USA zůstal státní sektor mnohem slabší.

Do hospodářství byly zaneseny prvky plánování. Nešlo přitom o centrální direktivní plánování jak v zemích RVHP, ale o plánování přírůstků produktivity a o subvencevání při zavádění technických inovací. Uskutečnilo se téměř ve

všech industrializovaných zemích, zejména v USA, Japonsku, Francii a Švédsku. V plánovacích komisích se spojily ke spolupráci stát a velké banky (v Japonsku), stát a vedení podniků, později vedení podniků a odbery (v USA); ve Francii jsou v komisích tvořených podle odvětví zastoupeny státní i soukromé podniky, odbery a spotřebitelé.

V polovině padesátých let dosáhl vývoj západního státu nového kvalitativního bodu - nabytí podoby nazývané státem blaha (welfare state) nebo sociálním státem. Byl to důsledek zkušeností z předchozího politického a hospodářského vývoje, zejména od třicátých let: světové hospodářské krize, New Dealu, švédského úspěchu i poválečného přesunu doleva. Hospodářský rozmach a značné zvýšení daní umožnily vysoké veřejné výdaje. Na jejich základě byla občanům zaručena minimální úroveň příjmu, výživy, bydlení, zdravotní péče a vzdělání, a to ne jako akt dobročinnosti, ale jako občanské právo. Zásady sociální politiky se staly podstatnou součástí právního řádu. Občanská a politická práva byla doplněna uznáním práv sociálních. Byl tak učiněn další krok směrem k sociální rovnosti, zejména k rovnosti příležitostí a k rovnosti statutu, méně již k rovnosti příjmů. V poválečných letech byly též vypracovány plány plné zaměstnanosti, již se v polovině padesátých let ve vyspělých zemích dosáhlo. Hospodářská politika se stala hlavním prostředkem pro získání souhlasu. Hospodářským růstem, plnou zaměstnaností a vyspělou sociální politikou dosáhly západní společnosti vysokého stupně sociální stability. Třídní boj se zmírnil a stal se součástí obecnějších konfliktů mezi zájmovými skupinami o kontrolu rozdělování prostředků.

Rychlý hospodářský růst pokračoval až do konce šedesátých let, pak nastalo zpomalení. Pozvolný růst byl od té doby přerušován krizemi, které se v některých případech protáhly na 2-3 roky, roční pokles hrubého národního produktu však největšinou nepřekročil 3%. Situaci ztížily dva ropné šoky (1973 a 1979). Podstata obtíží spočívá v tom, že přestal fungovat tradiční mechanismus, kdy při růstu nezaměstnanosti klesla inflace a naopak, tedy kdy bylo možné mírnou inflací snižovat nezaměstnanost. Pro sedmdesátá a osmdesátá léta je příznačným rysem značný současný růst inflace i nezaměstnanosti. Počátkem osmdesátých let bylo 10% zaměstnanců bez práce a inflace této čísla velmi často překračovala.

Díky vysoké materiální úrovni a existenci sociálního státu nevede nezaměstnanost až na výjimky k hmotné bídě, jako tomu bylo v meziválečném období. Je však velmi závažným sociálním problémem: demoralizuje, vytváří živnou půdu pro růst kriminality, stálá hrozba ztráty práce působí negativně na psychiku zaměstnaných. Rychle postupující třetí průmyslová revoluce směřuje ke stavu, kdy společnost nebude mít pro třetinu svých členů práci, bude je však schopna uživit. Vize této dvoutřetinové společnosti, stejně jako problém odvrácení války,

záchrana životního prostředí a hlad Třetího světa nutí lidi na Západě k vážnému zamyšlení.

Od šedesátých let hrají stále větší roli nadnárodní společnosti. Za dvacet let (1960-1979) se obrat největších 100 firem zdevítinásobil, podíl těchto společností na hrubém národním produktuúčastněných zemí v roce 1978 činil 26,1%. Jde o nejmocejší subjekty světové ekonomiky, které se do značné míry vymykají kontrole demokratických vlád.

Ekonomický rozvoj působil především ve dvou největších oblastech Západu - v USA a západní Evropě. Významnou roli však mezi nejvyspělejšími kapitalistickými státy však hraje i Japonsko - země východní kultury. Japonsko svým tempem růstu a úrovní technologie předstihle západní Evropu. Je dnes proto jedním ze tří integrovaných subjektů mezinárodní dělby práce mezi nejvyspělejšími zeměmi, specifickým nositelem a exploátátorem elektronicko technologické revoluce ve výrobě a nositelem výrazných a stále rostoucích aktiv ve světovém saldu zahraničního obchodu. Silně k tomu přispívá i zanedbatelný podíl výdajů na zbrojení a usměrňování státních prostředků na rozvoj vědy a kontrolu kvality veškerého expertu.

Růst výroby umožnil v těchto zemích i růst hmotného blahobytu a volného času. Průměrná pracovní doba postupně klesala, počátkem osmdesátých let činila ve většině vyspělých zemí 1500-1600 hodin ročně, ale v Japonsku a ve Švýcarsku 2000 (v ČSSR 1966). Zájem na rozšiřování volného času postupně převládá nad požadavkem vyšší mzdy. (Při průzkumu v zemích EHS v roce 1973 dala polovina dotázaných přednost zkrácení pracovní doby před vyšším příjmem, v roce 1977 a 1983 již 55%.)

Zároveň se vznikem státu blahobytu se západní společnosti staly konzumními: spotřeba se stala pro masu lidí hlavní náplní života. Růst materiálního bohatství zároveň přináší nové problémy, z nichž nejvážnější je masové požívání drog. Nová situace také vyvolala v život nová protestní hnutí, která nebyla spjata s žádným politickým směrem (ekologická, feministická hnutí, hipies).

Spojené státy americké

Americký průmysl pokračoval ve své modernizaci a přestavbě. USA zůstávaly na špičce technologického pokroku, a to do jisté míry i díky přílivu mezků z Evropy, který začal emigrací před fašismem a po válce pokračoval. Především však díky vlastnímu vysokeškolskému potenciálu: na 10 000 obyvatel USA připadalo v roce 1971 269 studentů (ve Francii 130, v Japonsku 129, v Itálii 110, ve Velké Británii 87, v NSR 62). Proto také USA mají nejaktivnější bilanci ve vývozu licencí a tím i primát ve vývozu kapitálu.

Hlavním problémem amerických farmářů - v době hladu ve Třetím světě a strukturální krize sovětského zemědělství - byl prodej přebytků.

Vývoj technologie vedl i ke změně regionální struktury amerického hospodářství. Vznikla nová významná průmyslová oblast v Kalifornii, která se stala centrem moderního vojenského průmyslu. Pokračující urbanizace měnila tvář krajiny, za dvacet let (od roku 1950) se zvětšila plocha měst o 267%. Boháči a lidé středních vrstev se stěhovali z městských center, kde stoupal počet chudiny, do rodinných domů na předměstí; zpětný pohyb nastal až v sedmdesátých letech, poté co byla městská centra sanována.

Značné změny nastaly v sociální struktuře. Počet farmářů stále silně klesal, v roce 1968 tvořili již pouhých 5,2% obyvatelstva. Rostl počet dělníků a zaměstnanců v nevýrobních sférách, v roce 1965 se ve srovnání s předválečným stavem více než zdvojnásobil. Změnila se i kvalifikační struktura pracovních sil: podíl inženýrsko-technických pracovníků mezi námezdně pracujícími stoupl v letech 1947-1965 z 37% na 47%. Vedle dvou krajních vrstev americké společnosti - úzké desetitisícové vrstvy multimilionářů a dvaceti procent chudiny (většinou barevných), existuje podle společenského statusu vnitřně rozdílná, ale z hlediska životní úrovně poměrně jednotná vrstva. Patří do ní střední i drobná buržoazie, většina farmářů a kvalifikovaných dělníků, technici i inteligence.

Osou politických bojů v USA nejsou spory mezi republikány a demokraty. Obě strany jsou heterogenní, při volbách často převládají regionální zájmy nad celonárodními. V obou stranách jsou konzervativní a liberální křídla, ve sporech o jednotlivé otázky se vytvářejí koalice přes hranice stran. Za oběma stranami stojí finanční oligarchie, vcelku však mezi demokratickými veliči převažují chudší vrstvy, mezi republikány bohatší. Brzdou pokračování opatření byla koalice pravicových republikánů s jižními demokraty, která měla v padesátých letech většinu v kongresu. Vzhledem ke své heterogenosti hrají politické strany menší roli než v západní Evropě. O to větší vliv na politiku mají nátlakové skupiny (pressure groups). Takovými skupinami jsou zaměstnavatelské organizace, sektorová hospodářská sdružení i odbory. Mají značný počet profesionálů, tzv. lobbyistů - jen ve Washingtonu jich bylo koncem sedmdesátých let na 5000. Ti působí nejen jako zástupci skupinových zájmů, ale i jako experti v zákonodárném procesu. Aby se bránile korupci, byl těsně po válce přijat zákon, příkazující, aby korporace působící v tomto směru ve Washingtonu se registrovaly a vykazovaly své výdaje. Skutečné kontroly se však nedosáhlo.

Prezidentem USA byl v letech 1953-1960 generál D.D. Eisenhower. Jeho nominace za republikánskou stranu znamenala porážku jejího konzervativního křídla,

politika jeho administrativy se od Trumanova období v podstatě nelišila. Předvolební hesla o omezení státních zásahů do hospodářství zůstala na papíře.

Skvrnou na prvních měsících Eisenhowerovy administrativy byla činnost senátora Josepha McCarthyho ve funkci předsedy senátního podvýboru pro vyšetřování vládních úřadů. McCarthy rozptul divokou štvanicí na komunisty (jichž je v národě pouhá hrstka), která přerostla v kampaň proti intelektuálům a úředníkům, jejichž jediným přechinem bylo, že sloužili státu za demokratických vlád. McCarthyismus působil demoralizujícím způsobem a poškodil prestiž Spojených států ve světě. McCarthy zašel však příliš daleko, když napadl i Pentagon jako ochránce podvratných živlů. Stal se tak neúnosným a byl nucen odejít z politické scény.

Nejvýznamnější vnitropolitickou změnou bylo zesílení černošského hnutí pod vedením Martina Luthera Kinga. Sociální skladba a rozmístění černošů se zejména za druhé světové války - značně změnilo. V polovině padesátých let žila už přibližně třetina černošského obyvatelstva ve velkých městech na Severu, asi 2 miliony černošských dělníků byly kancem padesátých let odborevě organizovány. Vzrostl též počet odpůrců rasové diskriminace mezi bělochy. Vládnoucí kruhy stále více chápaly, jak rasová nerovnoprávnost zatěžuje úsilí zahraniční politiky o vliv na mladé národní státy Asie a Afriky. Byla přijata řada referend, které zmírnily diskriminaci v armádě, kultuře a sportu, i lynč se stal řídkým zjevem. Velký význam mělo rozhodnutí nejvyššího soudu o zrušení segregace na veřejných školách. Tote kroky však narazil na zběsilý odpor bílých rasistů, proto se v praxi toto rozhodnutí uskutečňovalo pouze postupně. Rušení segregace jak ve školách, tak v autobusech a veřejných místnostech postupovalo díky silicím hnutí, v němž se angažovala zejména černošská mládež spolu s bílými odpůrci rasismu. Tote hnutí mělo nenásilné formy, výjimku tvořily menšinové sekty jako "černí muslimové", vyznávající černý rasismus. Emancipační hnutí dosáhlo rovnoprávnosti černošů na jihu, vysoceho stupně integrace ve školách, velkého vzestupu počtu černošských studentů (z 274 000 v r. 1966 na 948 000 o 10 let později). Z deseti největších měst má sedm černošskou většinu, v řadě z nich byli zvoleni černí starostové (Washington, Los Angeles, Chicago). Sociální rozdíly však zůstaly značné; mezi chudinu patřila v roce 1974 třetina všech černošů a jen 7% všech bělochů. (Do chudiny se zahrnují lidé, u nichž roční příjem na rodinu činí méně než 5 038 dolarů.) Nezmizela bída "ghett", v letech 1966-1967 v nich došlo ke krvavým bouřím, což zase vyvolalo odpor bílých.

V roce 1960 byl zvolen těsnou většinou prezidentem demokrat John Fitzgerald Kennedy. Podle vzoru někdejšího Rooseveltova "mozkevého trustu" se obkle-

pil schopnými poradci z řad vědců i politiků. Jeho hlavním motivem bylo vzbudit víru v nové dynamické síly americké společnosti. Jeho plán na snížení nezaměstnanosti se zdařil jen částečně, prosadil řadu opatření na pomoc nezaměstnaným; ale další návrhy byly pohřbeny nebo odsunuty kongresem. Zahájil i ofenzivu proti mafii a podsvětí. Kennedyho autorita byla vysoká, dovedl vystoupit energicky jak proti ocelářským společnostem, tak proti odborům.

V zahraniční politice ustoupil od starých hesel "zadržování" či "zatlačování" komunismu, mluvil o "hodině nebezpečí národa" a o "tvrdých zkuškách". Byl si vědom, že přežití civilizace je v atomovém věku v sázce. Za karibské krize prokázal jak rozhodnost, tak chladnou rozvahu. Negativní položkou jeho vlády však byl začátek intervence ve Vietnamu. V poměru ke Třetímu světu vycházela Kennedyho administrativa z uznání rozpadu kolonialismu jako objektivního faktu. Udržovala dále staré vojenské pakty, ale smířila se s neutralismem mladých národních států a navazovala kontakty s různými nacionalistickými skupinami.

Kennedymu nebylo depřáno dovést svou vnitřní politiku k větším výsledkům. V listopadu 1963 byl zavražděn, motiv, ale zejména pozadí vraždy zůstaly neznámými.

V roce 1964 nemínovala republikánská strana za svého kandidáta v prezidentských volbách krajního konzervativce, senátora Goldwattera. Zvítězil však drtivou většinou Kennedyho viceprezident a nástupce L.B. Johnson. V polovině šedesátých let vzniklo na univerzitách silné hnutí proti válce ve Vietnamu. Vyvrcholilo v letech 1969-1970, kdy se většina obyvatel v průzkumech veřejného mínění vyslovila proti intervenci. Průběh války znamenal pád víry Američanů ve vlastní neperazitelnost. Ještě větší rozčarování vyvolalo v roce 1971 uveřejnění tajných aktů Pentagonu: lidé poznali, že byli po celá léta nesprávně informováni. Byla otřesena důvěra v morální integritu a věrohodnost vlády. Desetitisíce povolanců dezertovali do Kanady.

Největší morální krizi vyvolala aféra Watergate. V roce 1968 byl zvolen prezidentem republikán Richard Nixon, o čtyři léta později byl velkou většinou znovuzvolen. Záhy se však objevilo, že před volbami se skupina lidí vlepila do ústředí demokratické strany v hotelu Watergate a umístila tam odposlouchávací zařízení. Aféra se začala díky novinářům vyšetřovat a postupně se odhalilo, že Nixon porušoval zákony i ústavu. V srpnu 1974 pod tíhou důkazů odstoupil.

Ze devíti let téměř nepřetržitého rozmachu postihla v letech 1969-1971 americkou ekonomiku hospodářská krize, která byla delší a hlubší než předcházející hospodářské krize: trvala 16 měsíců a výroba poklesla o téměř 8%. Nixonova administrativa řešila situaci devalvací dolaru, zrušením jeho směnitel-

nestí za zlato, zmrazením mezd a cen a přechodně i desetiprocentní daní na většinu dovážených výrobků. Tato opatření chránila domácí zboží před zahraniční konkurencí a stabilizovala tak hospedářskou situaci, ovšem za cenu komplikace vztahů se spojenci.

Další hospedářská krize let 1973-1975 byla opět delší a hlubší: trvala 18 měsíců a průmyslová výroba klesla o 15,5%. Ztížil ji zejména ropný šok. I po oživení pokračoval růst inflace a nezaměstnanosti, tempo růstu se zpomalilo, zásebování benzinem vážle.

Presidentem pro období let 1977-1980 byl zvolen demokrat James Carter. Vyhlásil obranu lidských práv za kritérium zahraniční politiky. Tento krok byl přijat s nadějem a se sympatiemi v opozičních kruzích sovětského bloku, narázil však na kritiku Západoevropanů, kteří Carterovi vyčítali, že lidským právům na Východě spíše uškodí než prospěje. V poměru k zemím Latinské Ameriky to znamenalo zhoršení vztahu k diktaturám, např. k Brazílii, což mu zase vytýkali domácí konzervativci. Carterovu pozici podryly hospedářské obtíže: fronty před benzinovými pumpami byly pro zemi, kde je v prevezu 100 milionů automobilů, velmi deprimující. Navíc neuspěl jeho pokus o osvobození pracovníků amerického velvyslanectví v Teheránu, které šitští extrémisté drželi jako rukojmí. Tak se stalo, že Carter již nebyl podruhé zvolen, což je v dějinách USA výjimečný jev. Presidentské volby v roce 1980 vyhrál pravicový republikán Renald Reagan, reprezentant kalifornského komplexu "komputerevě-vojenské" skupiny.

Reagan nastoupil úřad v době druhého ropného šoku. V roce 1983 zaznamenala již americká ekonomika oživení: hrubý národní produkt se zvýšil o 3,7%, značně klesla inflace i nezaměstnanost. Těchto výsledků se dosáhlo snížením daní, omezením federálních sociálních výdajů a rozsáhlým zbrojním programem, v němž zaujímá významné místo tzv. strategická obranná iniciativa (SDI), známá též pod názvem hvězdné války. Jde o projekt obrany USA proti balistickým střelám vytvořením sítě pretiraketových družic. Cílem SDI je i zabezpečit stabilitu výzkumu a priority "nových odvětví". Cenou za hospedářský růst byly vešle zvýšených vojenských výdajů i obchodní deficit a závratná výše státního zadlužení (2 biliony dolarů).

Politické klima je charakterizováno vzestupem amerického nacionalismu, zhoršeným vztahem k evrepským spojencům a zostřeným ideologickým bojem proti sovětskému bloku. Ochlazení vztahů k západní Evropě je reakcí na kritické výhrady evrepských vlád k některým krokům americké zahraniční politiky a na silné mírové hnutí. Kampaně za lidská práva je už vedena výhradně proti zemím Varšavské smlouvy, od opatření Carterovy administrativy proti některým jihoamerickým diktatúram Reagan upustil. Nástup Gorbčova, který vnesl do jednání o

edzbrojení nový duch a nabídl řadu ústupků, stává i Spojené státy do nové situace. Vývoj lze těžko předvídat, zatím lze jen konstatovat, že hlavním odpůrcem sblížení se Sovětským svazem je skupina kolem ministra obrany Weinbergera.

V listopadu 1986 se konaly volby do kongresu a republikáni v nich utrpěli porážku. Demokraté získali většinu v senátu a upevnili svou většinu ve sněmovně reprezentantů. Byl to i neúspěch pro Reagana, který se ve volební kampani mimořádně angažoval. Přesto zůstával stále nejpopulárnějším americkým prezidentem. Krátce poté však jeho prestiž značně poklesla, když se prozradilo, že z jeho rozhodnutí, proti vůli ministra zahraničí a bez vědomí kongresu byly dodávány zbraně Íránu. Írán je přitom obviňován z podpory terorismu, stejně jako Libye, jejíž území dal na jaře 1986 Reagan bombardovat. Teprve časový odstup ukáže, jaký byl dopad této aféry na vnitřní vývoj USA.

Západní Evropa

Západní Německo dosáhlo od konce čtyřicátých let tak rekordního tempa růstu, že se mluvilo o hospodářském zázraku. V letech 1953-1954 se do tohoto proudu dostaly i Francie, Itálie a většina západoevropských zemí. Přitom byl evropský hospodářský potenciál oslabován stálým odchodem vědců a techniků do Ameriky, kam je táhly nejen vyšší příjmy, ale i nesrovnatelně lepší pracovní podmínky.

Přes svůj hospodářský růst zůstávala západní Evropa v soutěži s Japonskem a s USA slabším partnerem. V politickém ohledu steupala její závislost na USA, protože nebyla (a není) schopna držet krok s růstem jejich vojenské síly. Spojenectví v rámci NATO je v evropských členských zemích mimo diskusi, dnes se proti němu nestaví žádná významná politická síla a spory jdou pouze o formy členství v NATO a o to, do jaké míry se mají evropské státy podřizovat americké politice.

V těchto letech se stabilizovala politická struktura jednotlivých zemí, ve srovnání s meziválečným obdobím se vcelku zjednodušila. Stranická roztržténost, tj. existence více stran malé a střední velikosti, se udržela v Itálii a přechodně se obnovila i ve Francii; v NSR, Rakousku a řadě dalších zemí hrály nadále významnější roli v národním životě dvě, tři či čtyři strany, jako tomu bylo již dříve v Británii.

Ještě větší význam než zjednodušení politické struktury měla proměna jednotlivých politických proudů. Konzervatismus, sociální demokracie a po roce 1966 i komunismus značně změnily svou podobu ve srovnání s meziválečným obdobím. Pravé křídlo politické škály představovaly konzervativní strany. I na nich se však projevil celkový přesun doleva. Zatímco v meziválečném období byl politický konzervatismus v řadě zemí evropského kontinentu protidemokra-

tický, v republikách monarchistický a neměl daleko k fašismu, zkušenost evropských národů s fašismem udělala za toute jeho etapou tečku. Politický konzervatismus po druhé světové válce uznává demokracii a legální existenci dělnických stran a svedbných odborů za realitu, o které ví, že ji nelze změnit. Novým jevem byla i skutečnost, že v západním Německu se konzervativní strany opíraly o křesťanskou, v Itálii, Francii a Rakousku pak vysloveně katolickou ideologii. Krajně pravicevé strany zůstaly marginálním jevem.

Levou polovinu stupnice vyplňovaly především socialistické či sociálně demokratické strany, sdružené od roku 1951 v Socialistické internacionále. Ta na svém ustavujícím kongresu přijala deklaraci zásad, v níž odmítla systém jedné strany, stejně jako spjatost s nějakou závaznou ideologií a vyslovila se pro demokratický socialismus, jehož základními hodnotami jsou sveda, spravedlnost a solidarita. V demokratickém socialismu vidí jeho zastánci společenský model, který by na základě parlamentně demokratického právního státu odstraňoval zlořády kapitalismu a třídní privilegia, garantoval sociální jistotu a uskutečňoval demokracii nejen ve státě a ve společnosti, ale i v hospodářství. Socialismus není chápán jako konečný cíl, ale jako trvalý úkol. Ve stálém procesu referem jsou základní hodnoty "měřítkem pro hodnocení jednotlivých politických rozhodnutí" (Brandt).

Na rozdíl od staršího socialistického myšlení přikládá západní demokratický socialismus menší roli socializaci výrobních prostředků; prohlašuje, že nevede nutně k lepšímu řádu (a opírá se přitom o zkušenosti z východní Evropy). V této otázce jsou však mezi socialisty rozdíly. Zatímco pro německé a švédské sociální demokraty je kontrola hospodářské moci důležitější než formy vlastnictví, vidí laburisté ve znárodnění rozhodující prostředek hospodářské politiky a po velkém vítězství řády rozšířili státní sektor, který později konzervativní vlády opět omezily. (Podobně tomu bylo ve Francii po vytvoření socialistické vlády v roce 1981 a po jejím vystřídání v roce 1986.)

V zahraniční politice vyvíjela Socialistická internacionála iniciativu k uvelnění mezinárodního napětí. Sociálně demokratické strany zemí NATO stojí pevně na půdě tohoto spejenectví, ale odmítají se podřizovat politice USA. Pod vedením Willy Brandta, který byl v roce 1976 zvolen jejím předsedou, překrývá socialistická internacionála svůj tradiční eurocentrismus a doplňuje své řady o nové členské strany z Třetího světa.

Komunistické strany si v době studené války udržely masový vliv pouze ve Francii, v Itálii a ve Finsku, v prvních dvou zemích byly dokonce silnější než socialisté. Zatímco do roku 1956 přijímali komunisté bezvýhradně všechno, co se dále v Sovětském svazu, po Chruščevově zúčtování se stalinismem začali postupně k událostem v této zemi zaujímat samostatný a kritický postoj. Tate

kritičnost však nevycházela ze stejných zdrojů. Zatímco italští komunisté, jejichž vedeucí skupinu kolem Tagliattiho tvořila plejáda samostatně myslících předáků (Longo, Amendola, Pajetta, Ingrao, Alicata, Berlinguer), vytýkali sovětským komunistům, že se omezili na kritiku kultu osobnosti a neprovedli analýzu celého systému, ve francouzské straně převládla mlčenlivá nostalgia po Stalinevi. Její vedení se doplňovalo lidmi epigenizujícími Maurice Thoreze, který nepřesáhl úroveň peněků kultivovanějšího předáka stalinské epochy. Samostatně myslící lidé typu italských komunistů byli odstavováni (Servino, Casanova, Vaurimont-Kriegel).

Vývoj v SSSR však vyžadoval od jakékoliv masové strany na Západě kritický postoj. Mezníkem se stala vojenská intervence v Československu: tehdy ji většina evropských komunistických stran veřejně odsoudila, ze silnějších západoevropských stran ji schválily pouze dvě tehdy ilegální strany: portugalská a řecká.

Proces obrody západoevropského komunistického hnutí zahájila italská strana. Po XX. sjezdu KSSS vytýčil Tagliatti jako "stěžejní dějinný úkol" dojít k socialismu pokojnou cestou a vytvořit socialistické zřízení, v němž by existovalo více politických stran; o šest let později prohlásil, že v socialistické Itálii budou připuštěny i strany propagující kapitalismus a že odstane-li se komunistická strana od vlády, odejde z ní v případě volební porážky. Tato iniciativa vzbudila u ostatních západoevropských komunistických stran zprvu obavy, ale postupně se názory KKS ve většině z nich uchytily. Když v polovině sedmdesátých let tři silné strany - italská, francouzská a španělská - navázaly úzkou spolupráci, byl tento proud nazván eurekismem. Jeho společným jmenovatelem bylo uznání demokracie a kritický vztah k "reálnému socialismu". Termín "eurekismus" však brzy zmizel ze stránek novin. Italští komunisté jej nechápali jako úzké seskupení, ale jako krok ke sjednocení celé evropské levice. Francouzská strana s tímto pojetím nesehlasila a ve svém demokratizačním procesu ustrnula. Ačkoliv se po volebním vítězství levice v roce 1981 dostala přechodně do vlády vedené socialisty, konzervativní ráz jejího myšlení, souhlas se sovětskou intervencí v Afghánistánu a rozhodnutí s meha samostatně myslícími členy jí znemožnil, aby této šance využila. Ztratila pak naopak polovinu svých veličů a její vliv klesl na úroveň před půl stoletím. Španělská strana pak - zejména vinou Carillova autoritářství - ztratila masový vliv a ocitla se na pokraji politického života země. Italská strana zůstala nejsilnější komunistickou stranou západní Evropy, odmítla pojem marxismus-leninismus (který považuje za krycí název pro stalinskou ideologii), vyslovila se pro setrvání země v NATO, prohlásila se za moderní reformní stranu a považuje za svůj pravečejší úkol přispět ke sjednocení evrop-

ské levice. Má již dobré styky se švédskými a francouzskými socialisty a zejména s SPD.

Po čínsko-sovětské reztržce a po posledním výveji západoevropského komunismu nelze již mluvit o mezinárodním komunistickém hnutí. Komunistické strany této části kontinentu jsou s výjimkou italské, finské, francouzské, portugalské a řecké velmi slabé, ve volbách dostávají nanejvýš 5% hlasů, často méně než jedno procento. Role těchto slabých stran v národním politickém životě je zanedbatelná. Dělnické hnutí těchto zemí je reprezentováno převážně nebo výhradně sociálně demokratickými stranami a odbory.

V revoltě pařížských studentů z května 1968 se nejvýrazněji projevil nový mezinárodní jev, označovaný jako nová levice. Bylo to hnutí stojící na krajně levém křídle politické škály, nalevo od socialistů i komunistů. Nebylo spjaté s jednou politickou stranou, zahrnovalo větší počet slabých stran a organizací, opíralo se hlavně o studenty a mladeu inteligenci. Ve Francii získaly kandidátky radikální levice ve volbách v době jejího největšího vlivu 7% hlasů, v Itálii méně; v NSR byly výrazem nové levice SDS (Sozialistischer deutscher Studentenbund) a hnutí antiparlamentní opozice. Kladným přínosem nové levice byla kritika slabin politiky socialistů a komunistů. Sama však nenašla jiná, reálná a konkrétní řešení. Během sedmdesátých let vliv nové levice upadl, část jejich stoupenců byla později aktivní v ekologických a mírových hnutích, část - početně nepatrná - hledala východisko v terorismu.

Velký rozsah terorismu v sedmdesátých letech se stal novým a neblahým jevem světových dějin. Velká část teroristických aktů - vraždy a únosy rukojmí - připadá na účet arabských extrémních organizací, ale silný je i "domácí" evropský terorismus. (V tomto odstavci pojednáváme pouze o teroristických aktech proti jednotlivcům a skupinám, jehož jsme svědky na ulicích a na letištích. Nejednáme zde o teroristických režimech - Polpotevská Kampučia, Aminevská Uganda aj.) Po severním Irsku, kde katoličtí i protestantští extrémisté vraždí své odpůrce, jsou terorem nejvíce postiženy Itálie, západní Německo, Španělsko a Francie. Většina zločinů na kontinentě připadá na vrub levicovým teroristům (Brigate rosse v Itálii, Rote Armee-Fraktion v NSR, baskická ETA ve Španělsku, Action directe ve Francii), největší masakr - pumový výbuch na nádraží v Belegni - byl však dílem neofašistů. Oběťmi teroru jsou přední státníci (předseda italské křesťanské demokracie Aldo Moro, švédský premiér Olof Palme, papež Jan Pavel II byl zraněn), významní průmyslníci a vysocí státní úředníci, ale i nižší funkcionáři nebo obyčejní lidé (často občané Izraele a USA). Izrael odpovídá často na teroristické akty nálety na palestínské tábory v Libanenu, na jaře 1986 reagovaly USA na vraždy svých občanů bombardováním Libye.

V USA není politický teror tak rozvětvený, přesto padli v šedesátých letech za oběť atentátům prezident John Kennedy, jeho bratr senátor Robert Kennedy a bojovník za černošská práva Martin Luther King. Teroristické organizace jsou početně nevelké, ale výborně vyzbrojené a vycvičené. Při pátráních po materiálních zdrojích teroristické činnosti vedou stopy do Libanenu, Libye, Syrie a Íránu.

x x x

V padesátých letech převládal v západní Evropě konzervativní proud. V Británii, NSR a Itálii byli socialisté po celé desetiletí, ve Francii po jeho velkou část v opozici. Pravicové vlády poskytly větší prostor soukromému podnikání, ale kole dějin nebylo možné otočit zpět. Výsledky sociální politiky poválečných vlád s účastí levice zůstaly nedotčeny, ani plná zaměstnanost nebyla vzata v potaz. Střelba do dělnických demonstrací, která byla před rokem 1953 v Itálii a ve Francii častým jevem, takřka ustala.

Západní Evropa byla do roku 1914 centrem světového dění. Svoji moc však zničila v obou světových válkách, které vznikly z jejích vnitřních rozperů. S odstupem od roku 1945 se západní Evropané postupně uvědomovali, že nemají-li zůstat pouhým objektem ve hře obou supervelmocí, mají-li zvýšit svou váhu ve světě, musejí překonávat vzájemné rozpory a začít se sjednocovat.

Hlavní oblastí toho procesu byla hospedářská integrace. Prvním krokem k ní byla tzv. Montánní unie, vytvořená v roce 1951 z Francie, NSR, zemí Beneluxu a Itálie, která znamenala vytvoření společného trhu (tj. bez celních hranic) pro uhlí a ocel. Roku 1957 utvořily členské země Montánní unie Evropské hospedářské společenství: postupným snižováním cel vznikla do roku 1969 celní unie. Po osmi letech se orgány EHS, Montánní unie a Euratomu (Evropského společenství pro atomovou energii) sloučily. V čele Evropských společenství stojí komise jako jejich výkonný orgán. Jejich legislativním orgánem je evropský parlament; sídlí ve Štrasburku a od roku 1979 je velen přímou volbou. Jeho pravomoc je však malá. Vedle EHS vzniklo v roce 1960 Evropské sdružení volného obchodu, zahrnující Velkou Británii, Švédsko, Norsko, Dánsko, Rakousko, Švýcarsko a Portugalsko; Finsko se stalo přidruženým členem. Členské země postupným snižováním cel vytvořily celní unii. ESOV nedosáhlo takového stupně integrace jako EHS, nemá společnou hospedářskou politiku.

Vznikem EHS se zvýšila vzájemná výměna zboží, růst průmyslové výroby dosahoval v letech 1958-1962 v průměru 7,6% ročně. USA uzavřely v roce 1967 s EHS dohodu o 35-40 procentním snížení cel. Velká Británie zůstala stranou EHS, v důsledku toho vzestup její výroby i vývozu zastával. Proto se již v roce 1961 ucházela o přijetí, Francie však její žádost 12 let vetovala.

Hlavním krokem v oblasti politicko-vojenské integrace bylo vytvoření Zá-

ke kooperativním a odborářským privilegiím. Proces přerozdělování zvyšoval inflaci a daňové zatížení a vedl též ke značné nivelizaci. Zvýšil se objem mezd na úkor zisku, zmenšil se rozdíl mezi příjmy dělníků a zaměstnanců, zúžila se rozpětí dělnických mezd, v menším rozsahu i mezd zaměstnanců, klesala produktivita. Navíc ztrosketale programování ve formě etatismu a centralistického řízení. To vše vedlo k vážným disfunkcím v soustavě společenských vztahů.

Tehle stavu využily konzervativní síly. Obvinili z hospodářských potíží keynesiánské, smíšenou ekonomiku a sociální stát jako stát příliš drahý. Hlavní rysy politiky konzervativních vlád bylo odstranění progresivních daní, uvelnění zisků pro soukromé podnikání, antiegalitářství, antielektivismus s preferencí individuálních forem sociální činnosti. Také preference živelných, nekontrolovaných mechanismů výběru a antietatismus. Touto politikou se podařilo snížit inflaci a dočasně oživit růst. Ale nezaměstnanost zůstává i tak vysokou a te i při růstu výroby. Tento pravečadý problém třetí průmyslové revoluce se nedařilo vyřešit, trend ke dvoutřetinové společnosti pokračuje.

Vzestup průmyslové výroby však s sebou nesl vždy i zhoršení životního prostředí: úbytek lesních ploch, znečištění ovzduší, řek a moří. V sedmdesátých letech však devastace přírody dosáhla takového stupně, že se tento jev stal středem zvýšené pozornosti. Vznikla ekologická hnutí, která v západním Německu a v Rakousku vedla k vytvoření politických stran, nazvaných "Zelení" a zastoupených v parlamentě. Jde o malé strany, ale význam ekologického hnutí není omezen počtem jejich mandátů. Ochrana životního prostředí se jejich vlivem stává úkolem všech politických stran a důležitou částí jejich programů.

Vyřešení kardinálních problémů světa, jakým je odvrácení trendu ke dvoutřetinové společnosti, ohrožení životního prostředí a problém Sever-Jih, lze v západní Evropě těžce očekávat od pravice. Ta usiluje v podstatě o udržení statu quo či o jeho nepatrné vylepšování a bojí se strukturálních změn. Zmíněné historické úkoly stojí před demokratickou levicí.

V evropské levici se v posledních letech prosazuje poznání, že na novou situaci, kterou přináší technologická revoluce, není programově připravena. Proto věnuje vedle běžné politiky značnou pozornost práci na programu. Nejde o jednorázový úkol, i vypracování textu v rozsahu větší brožury, ale o dlouho trvající diskusi v tisku, na kolektivních i na sjezdech. Zvláště aktivní jsou v tomto směru SPD, švédští sociální demokraté a italští komunisté.

Programové úvahy bereu v úvahu především skutečnost, že třetí průmyslová revoluce rychle a radikálně mění sociální strukturu. Dnes se nedá mluvit o jednotné třídě situaci námezdně pracujících, tradiční významná povolání budou mizet, pracovníci se střední kvalifikací jak v manuální, tak v duševní

práci budou postupně vyřazováni. Kdyby se levicové strany nadále opíraly především o dělnickou třídu, zužovala by se jejich sociální základna. A nejen to: stará marxistická teze, že proletariát sám o sobě je schopen představovat obecný zájem, se ukázala být překonanou. Italský marxista Angelo Del Boca napsal: "Dělnická třída namísto toho ukázala, že může být kooperativní a že určité radikální politické požadavky (ekologie, ženy, mládež) nelze snadno syntetizovat s dělnickým zájmem."

Tradiční levicová hesla evropských socialistů se vyčerpala. Nejen že zmizel cíl překonání kapitalismu (jednou z příčin byly i zkušenosti s "reálným socialismem"), ale i uskutečňování tradičních reformistických požadavků dospělo k hranici, za níž přestávají být racionální a dostávají se do rozporu se základními hodnotami levice: to se týká rozšiřování veřejného sektoru, zvyšování veřejných výdajů, zmenšování mzdových rozdílů. Rovněž účinnost státních programů opatrování pracovních míst se neukázala být trvalou.

V desavadních diskusích se začínají rýsovat hrubé obrysy nové programové etapy. Bude to zřejmě osvícenský, antiheroický a neválečný program (jak jej charakterizuje v NSR Peter Gletz) s řadou nových stěžejních prvků. Kvantitativní pojem pokroku je třeba překonat a nahradit ho kvalitativním, to znamená rekonstruovat ho sociálně a ekologicky. Levicové koalice není již možno vytvářet pouze na základě skupinových zájmů. Gletz napsal: "Levice musí vytvořit koalici, v níž by se se slabými solidarizovaly se nejvíce silných - tedy proti jejich vlastním zájmům." A italští komunisté hlásají politiku střídmosti. Tradiční kolektivismus je třeba doplnit individualismem zleva, tj. orientací na aktivizaci rozumu, uvolnění fantazie a tvořivosti. Poslední léta ukázala, jak je obtížné prosazovat závažné změny v jednotlivých zemích, i jak je Evropa proti USA handicapována svou roztržitostí, resp. nízkým stupněm integrace. Proto se v diskusích stále silněji ozývá požadavek překročit národní rámce a vytyčit evropskou strategii. Nebude to úkol lehký, vezme-li v úvahu, že v letech 1982-1983 uzavřely evropské podniky 84% svých smluv s americkými a japonskými firmami a jen 16% s evropskými.

Přejdeme teď k stručné charakteristice poměrů v nejdůležitějších evropských zemích.

Velká Británie

Velká Británie měla ze všech vyspělých zemí největší hospodářské problémy. Po válce se její koloniální panství rozpadlo, hospodářské a politické svazky s bývalými koloniemi si přitom udržela v rámci Britského společenství národů. Zůstaly však parazitní rysy v ekonomické struktuře, spjaté s kolonia-

lismem. Tato struktura se sice modernizovala, ne však tempem kontinentálních zemí, kde byly továrny v nesrovnatelně větší míře válkou zničeny. Konzervativní vlády liberalizovaly hospodářskou politiku, ale nedokázaly překonat zastávání průmyslové struktury. Silné odbory si nezřídka vynutily zvýšení mezd bez odvětvového zvýšení produktivity a vybojovaly záruku zaměstnanosti na úkor modernizace a automatizace.

Sociální napětí se zvyšovalo silným přílivem barevných ze zemí britského společenství. Labouristická vláda (1964-1970) ve snaze snížit napětí stanevila v roce 1968 přistěhovalecké kvoty a zároveň prosadila zákon proti rasové diskriminaci. Po čtyřech letech vlády konzervativců (1970-1974), kdy rychle stoupala inflace a nezaměstnanost, zvítězila ve volbách opět Labour party, ale neutěšená ekonomická situace trvala nadále. V roce 1979 vyhráli volby opět konzervativci vedení Margaretou Thatcherovou. Hospodářství se poněkud zlepšilo, mj. díky novým nalezištím ropy v Severním moři, klesla inflace, ale nezaměstnanost značně stoupla.

Vážným problémem se stala situace v Severním Irsku, kde protestantská většina unionistů (tj. stoupenců státního svazku s Británií) není ochotna k ústupkům katolické menšině, která by dala přednost spojení s Irskou republikou. Na pokojné akce katolických zastánců občanských práv reagovali protestantští extrémisté v roce 1968 násilím. Tak se rozputala drobná občanská válka, v níž je hlavní zbraní teror a jež si v letech 1968-1980 vyžádala na dva tisíce životů. Extrémisté z Irské republikánské armády (IRA) i z řad unionistů udávají tón, snahy britské a irské vlády i severoirských umírněných sil o smíření na základě kompromisu přinesly dosud jen poloviční úspěch.

Německá spolková republika

Německo leželo na kenci války v sutinách. A právě v důsledku této skutečnosti a díky Marshallovu plánu mělo po obnově hospodářství nejmodernější průmysl. Závrtný vzestup z tresek k ekonomicky nejsilnější zemi západní Evropy dlouho zvyšoval prestiž vládnoucích konzervativních stran (Křesťanskodemokratické unie CDU a bavorské Křesťansko sociální unie CSU) a spolkového kancléře Konrada Adenauera, který dovedl pro svůj národ získat důvěru Američanů i Francouzů a zařadil se mezi největší německé státníky 20. století. CDU/CSU vyhrály třikrát po sobě parlamentní volby (1949, 1953, 1957), což se vládní straně málokdy podaří; v posledních zmíněných volbách zvítězila nikoliv na základě slibů, že zvýší blahobyt, ale že jej udrží.

V šedesátých letech došlo ke změnám ve vládních koaliciích. CDU/CSU měly po volbách roku 1957 absolutní většinu, tu však v roce 1961 ztratily a staly

se závislými na koalici partnerovi - liberální Svéobodné demokratické straně (FDP). Mezi oběma stranami byly rozpory a těch dokázala využít sociální demokracie. Koncem padesátých let SPD poznala nutnost adaptovat se na nové skutečnosti; učinila tak roku 1959 v Godesberském programu. Opustila v něm tradiční hesla o třídním boji a zdůraznila názorevou toleranci. Vyslovila se pro smíšenou ekonomiku, zdůraznila odpovědnost státu za průběh hospodaření. V závěrečné kapitole prohlásila: "Sociálně demokratická strana se stala ze strany dělnické třídy stranou lidu." SPD - do té doby pro neutralitu - zaujala kladné stanovisko k obraně spolkové republiky, odmítla ovšem její atomové vyzbrojení. V její vedoucí garnituře došlo ke generační výměně: v čele stanul Willy Brandt, který jako primátor západního Berlína získal autoritu v Německu i ve světě. Nové vedení pochopilo, že strana nemůže zůstat věčně v opozici a že musí veřejnosti dokázat svou schopnost podílet se na řízení státu. Využila rozporů mezi koaliciními partnery a v roce 1966 se dohodla s CDU/CSU na vytvoření "velké koalice". Tato vláda úspěšně překonala slabou hospodářskou recesi a poněkud zmírnila zahraničně politický kurs na izolaci NDR. Ale obrát v tomto směru nastal až po volbách roku 1969, kdy se FDP rozhodla pro koalici se sociálními demokraty.

Koalice sociálních a svobodných demokratů trvala 13 let (do roku 1974 byl spolkovým kancléřem Brandt, poté Helmut Schmidt). Zahájila novou fázi zahraniční politiky podepsáním smluv s SSSR, Polskem a NDR, jímž de facto uznala poválečné hranice. Západoněmecká ekonomika obstála v obtížích tohoto desetiletí lépe než hospodářství jiných zemí EHS, inflace byla nižší, nezaměstnanost však stoupla stejně znepokojivě jako jinde. V roce 1982 se liberálové rozhodli změnit koaliciho partnera, v důsledku toho vznikla koalice CDU/CSU a FDP vedená Helmutem Kolem.

Francie

Ve Francii došlo koncem padesátých let k významné vnitropolitické změně. Stranická roztržičnost nedovolovala utvořit stabilní vládu. Kabinety se rychle střídaly a nebyly schopny najít východisko z války v Alžírsku, která začala v roce 1954. V květnu 1958 se v Alžírsku vzbouřila francouzská armáda a žádala příchod de Gaulle do čela vlády, většina parlamentu tomuto nátlaku ustoupila. De Gaulleova vláda vypracovala novou ústavu, kterou Francouzi v referendu velkou většinou schválili. Hlavním novým prvkem ústavy páté republiky je posílení moci prezidenta, veleného přímo vším lidem, na úkor parlamentu. Současně se zjednodušila politická struktura; rozhodující slovo měly od té doby čtyři politické strany: dvě pravicové (gaullisté a nezávislí) a dvě levicové (komu-

nisté a socialisté). Presidentem byl zvolen de Gaulle a zůstal v Elysejském paláci deset let. Levice tehdy kritizovala novou ústavu jako nedemokratickou, ale ve skutečnosti šlo o potřebnou stabilizaci výkonné moci; vláda byla i nadále závislá na důvěře parlamentu. (Když později - v roce 1981 - levice zvítězila v prezidentských i parlamentních volbách, neměla proti ústavě V. republiky námitky.)

Ačkoliv se de Gaulle dostal k moci zásluhou puče kolonialistů v Alžírsku, viděl nutnost poskytnout této zemi nezávislost a veřejně to prohlásil. Za to se stal terčem nenávisti alžírských Francouzů a jejich spojenců v metropoli. Jejich organizace v OAS (Organisation de l'armée secrète) rozpoutala vlnu teroru, pokusila se nejednou i o atentát na de Gaulla. Přes tento odpor uzavřela Francie v roce 1962 s Frontem národního osvobození dohodu, podle níž poskytla Alžírsku nezávislost.

V květnu 1968 došlo v Paříži ke studentské revoltě. Jejímí nositeli byli především studenti humanitních oborů, kteří měli malou šanci uplatnit se ve svém povolání. Hnutí za studijní a univerzitní reformu přerostlo ve vzpouru proti systému, proti nekontrolovatelné modernizaci, proti konzumní společnosti. Ulice Latinské čtvrti byly zataraseny barikádami. Když se část obyvatelstva postavila za studenty, nastala státní krize. Odborové ústředny vyhlásily jednodenní celostátní generální stávku, zúčastnila se jí více než polovina výdělečně činných. Odbory vedené socialisty (Confédération française démocratique du travail - CFDT) žádaly hlubokou společenskou reformu, ale odbory pod komunistickým vedením (Confédération générale du travail - CGT) chápaly svou akci jen jako zápas za požadavky zaměstnanců. Vláda se vystříhala krveprolití, hnutí přirozeným způsobem zesláblo. Z bouří vyšla posílená pravice: gaullistům se podařilo uspořádat velký masový mítink, de Gaulle rozpustil parlament a konzervativní strany zaznamenaly ve volbách úspěch.

Tak jako v Británii a v NSR vyvolaly hospedářské obtíže sedmdesátých let vlnu nekonzervatismu, ve Francii, kde byla pravicová aliance gaullistů a nezávislých nepřetržitě u vlády, vytěžila ze situace levice. V roce 1981 byl zvolen presidentem socialista François Mitterand, i v parlamentních volbách zvítězila levice, socialisté dostali díky volebnímu systému absolutní většinu mandátů. Byla vytvořena vláda s dočasnou účastí komunistů. Zvolila převážně tradiční levicový postup: rozšířila znárodnění a řadu opatření zlepšila postavení námezdně pracujících: zkrátila pracovní týden na 39 hodin, dovolenou prodloužila na 5 týdnů, snížila hranici odchodu do důchodu na 60 let. Avšak nezvládla úkoly, které kladl na ekonomiku technologická revoluce, nedokázala zlepšit celkovou situaci národního hospedářství. Ve volbách roku 1986 zvítězila opět pravice.

Itálie

Typickým jevem italského politického života byla politická roztržštěnost a rychlé střídání vlád. Do esmdesátých let nepřežil žádný italský kabinet dva roky. Prvenství křesťanské demokracie zůstalo neotřeseno, ale od roku 1953 neměla absolutní většinu. A protože další dvě silné strany - komunisté a socialisté - zůstávaly v opozici, závisela stabilita vlád na dohodě křesťanské demokracie (která je sama ne příliš homogenním konglomerátem několika frakcí) a třemi malými stranami. Mimo parlamentní kombinace stála celkem slabá krajní pravice - neofašisté a monarchisté. Když se pravé křídlo křesťanské demokracie pokusilo v létě 1960 za Tambroniho vlády o spolupráci s nimi, došlo k obrovským demonstracím a Tambroni musel odstoupit.

V křesťanské demokracii sice byla silná tendence pro spolupráci se socialisty, ale pravicové proudy měly značnou oporu v kruzích finančního kapitálu a ve Vatikánu. Tuto druhou oporu ztratily s nástupem Jana XXIII. na papežský stolec (1958). Od roku 1963 se socialisté účastní na vládě. Rychlý růst průmyslové výroby v padesátých a šedesátých letech umežnil postupně omezit tíživou nezaměstnanost, problém rozdílu mezi Severem a Jihem však zůstal dále palčivým.

V sedmdesátých letech výrazně zesílila komunistická strana (v roce 1976 získala 34% hlasů a od té doby naklesla pod 30%) a je jen o málo slabší než křesťanská demokracie. Projevila ochotu vstoupit se socialisty i křesťanskými demokraty do vlády a bylo již dosaženo dohody, podle níž se stala součástí vládní většiny. V křesťanské demokracii však převládl odpor proti tomu, aby se v další etapě komunisté přímo podíleli na vládě a tím skončila i jejich účast ve vládní koalici. Ta je složena z křesťanských demokratů, socialistů a tří malých stran, ministerským předsedou se stal poprvé v dějinách země socialista - Bettino Craxi. Vedle všeobecných obtíží s nezaměstnaností a inflací vede vláda těžký boj s terorismem i s gangsterstvím Maffie, které těžce doléhá na veřejný život, zejména na Jihu.

x x x

Největších úspěchů v sociální politice dosáhlo Švédsko, kde byli v letech 1932-1976 nepřetržitě u moci sociální demokraté vedení od roku 1969 Olefem Palmem. Tyto výsledky byly umežněny vysokými přírůstky produktivity a hrubého společenského produktu. Prostředky na sociální výdaje, jakož i na rozvojeovou pomoc získávala vláda zvýšením daní jednotlivců a jejich příspěvků na sociální pojištění: daně z příjmu, z majetku a dědictví jsou ve srovnání s jinými zeměmi vysoké, zatímco zdanění podniků se drží v mezích.

Na jihu Evropy došlo v sedmdesátých letech ve třech zemích k obnove parlamentní demokracie.

V Řecku byl v roce 1967 proveden převrat a nastelena vojenská diktatura. V roce 1974 inspirovali řečtí generálové vojenský převrat proti vládě arcibiskupa Makariose na Kypru, tato událost však vyvolala tureckou invazi na ostrov. Pod tíhou tohoto debaklu diktatura padla.

V Portugalsku trval fašistický režim od roku 1926. Zhroutil se, když nebyl schopen udržet své koloniální panství. Nositelem revoluce se stala armáda, která poznala nemožnost porazit osvobodenecká hnutí v Angole a Mosambiku; v dubnu 1974 se vzbouřila a bez krveprolití svrhla diktaturu. Nastala dramatické období: tradičně orientovaná komunistická strana se spolu s radikálními důstojníky snažila monopolně uchvátit moc. Socialistům, kteří ve volbách získali dvakrát tolik hlasů jako komunisté, se však ve spojení s umírněnými důstojníky podařilo uhájit demokracii.

Také ve Španělsku skončila téměř čtyřicetiletá fašistická diktatura, když generál Franco v roce 1975 zemřel.

32. NÁSTUP TŘETÍHO SVĚTA DO DĚJIN

Důsledky světových válek

Do první světové války byly světové dějiny utvářeny vyspělými průmyslovými zeměmi Evropy a severní Ameriky, v nichž žije menšina lidstva, a tento stav se v podstatě nezměnil ani před druhou světovou válkou, kdy k průmyslovým velmocem přibyla Japonsko. Země Asie, Afriky a Latinské Ameriky se nezúčastnily "původní akumulace", ani první a počátku druhé průmyslové revoluce. Konzervovaly se v nich staré politické struktury a tradice. Proto se staly kořistí imperialismu, upadly do koloniálního či polokoloniálního područí a staly se pouhým objektem vývoje. Kolonialismus měl při svém barbarství i pozitivní stránku: byl impulsem k překonání staleté setrvačnosti.

Fermy kolonialismu byly různé. Téměř celá Afrika a velká část Asie byla pod přímo koloniální nadvládou. Čína byla formálně nezávislým státem, ale koloniální mocnosti stále kontrolovaly části jejího území a nechtěly se vzdát svých výhod. Arabské státy, které v meziválečném období získaly nezávislost (Egypt, Irák), zůstaly nadále spjaty s velkou Británií nerovnými smlouvami. V Latinské Americe usilovaly samostatné státy o uvolnění ze závislosti na zahraničním kapitálu, zejména severoamerickém.

Již první světová válka, která těžce postihla zúčastněné velmoci, otřás-

la i jejich koleniálním panstvím. Nastala krize kolenialismu, která se projevila čínskou revolucí, zesílením osvobozenického hnutí v Indii, Vietnamu, Indonézii a arabském světě.

Druhou světovou válkou začal rozklad koleniální soustavy. Panství koleniálních mocností bylo jejím průběhem otřeseno, bylo i těžké únosné, aby velmoci, které uhájily svébytu evropských národů ve válce proti fašismu, upíraly svébytu zemím Asie a Afriky. Udržovat stabilní nadvládu nad koleniemi, v nichž velmi zesílilo hnutí za nezávislost, vyžadovalo značné investice na modernizaci jejich ekonomiky. To znamenalo, že vlastnictví kolení, pokud nemělo být pouhým rabováním surovin, se nevyplácelo. Proces dekolenizace proběhl někde klidně, jinde cestou ozbrojeného boje. Úpernost, s jakou koleniální mocnosti v řadě případů hájily svou nadvládu, vyplývala z několika příčin. Působil zde vliv konzervativních sil v metropoli, strach před změnou poměru sil mezi Západem a Východem, jakož i snaha o zachování surovinově bohatých či nadějných oblastí.

První dějství dekolenizace proběhlo na Dálném východě a v jihovýchodní Asii. Obsazení Indonézie, Filipín, Indonézie, Malajska a Barmy Japenci zasadilo ránu francouzskému, americkému, holandskému a britskému panství. Další ranou kolenialismu bylo vítězství čínské revoluce. Po porážce Japonska se Britevé rozhodli dát souhlas k nezávislosti své indické državy (na jejíž území vznikly samostatné státy Indie, Pákistán a Barma), Američané souhlasili s nezávislostí Filipín. Naproti tomu se koleniální mocnosti postavily na ozbrojený odpor nezávislosti Malajska, Vietnamu a Indonézie, čímž prvním dvěma zemím o několik let oddálily možnost života v míru a nezávislosti: válka ve Vietnamu se pak táhla po tři desetiletí a stala se jedním z hlavních problémů celé mezinárodní politiky.

Arabsko-izraelský spor

Revňož v arabském světě, zejména na Blízkém východě se v době rozpadu kolenialismu vytvořilo jedno z ohnisek mezinárodních rozporů. Katalyzátorem arabského osvobozenického hnutí se staly události kolem vzniku státu Izrael.

Izrael byl založen v květnu 1948 rozhodnutím OSN rozdělit Palestinu (do té doby pod britským mandátem) na židovský a arabský stát. V r. 1939 tvořili Židé jen 30% palestinského obyvatelstva. Usnesení OSN o vytvoření židovského státu - které bylo dávným cílem sionistického hnutí - bylo přijato pod dojmem otřesné události, již bylo vyvraždění 6 milionů židů nacisty. Arabské státy Syrie, Libanon, Zajerdánsko (které teprve dva roky předtím dosáhly samostatnosti), Irák a Egypt vyslaly proti novému židovskému státu vojska. Ta však byla poražena a Izrael zabral pak ještě i část území, které OSN původně přiřkla Arabům. V r. 1949 bylo uzavřeno příměří, ale stav mezi Izraelem a arabskými státy

zůstal krajně napjatý. Žádný arabský stát Izrael neuznal, nesmířil se s jeho existencí a věřil v jeho likvidaci. Na 60 000 Arabů z izraelského území uprchlo a žilo v uprchlických táborech.

Palestinská válka měla mezinárodní souvislosti. Izrael byl podporeván jak USA, tak Sovětským svazem, zatímco Velká Británie stála na straně Arabů, neboť Egypt, Zajerdánsko a Irák na ní byly zcela závislé. SSSR podporeval Izrael jen krátkou dobu. Chtěl tak zaplnit vakuum, které vzniklo odchodem Británie a Francie. Preamerická orientace Izraele však jeho plán zhatila. Poté se sovětská politika přeorientovala a začala podporevat arabské hnutí proti Izraeli.

Porážka arabských armád otrásla postavením vládnoucích tříd a stala se podnětem pro revoluční hnutí. V jeho čele stanula největší arabská země - Egypt.

Skupina tzv. svobodných důstojníků, kteří poznali, že porážku ve válce s Izraelem zavinila neschopnost a zkerumpevanost státníků, provedla r. 1952 převrat, svrhla krále a vyhlásila republiku. Nová vláda, jejíž hlavní postavou byl Násir, dosáhla dohody s Británií o odchodu jejich vojsk z egyptského území do r. 1956. Vyvlastnila též velkestatkářskou půdu nad 84 ha. Brzy se vývoj Egypta dostal do středu mezinárodní pozornosti. Zpočátku byl vztah mezi egyptskou vládou a USA dobrý. Když však Egypt chtěl vzhledem k porušování demarkační čáry Izraelem nakoupit na Západě zbraně, byla mu položena podmínka, aby přistoupil k prezápadnímu Bagdádskému paktu. Násir se v r. 1955 rozhodl koupit zbraně v Československu. USA a Velká Británie v odpověď na to odmítly financovat základní hospedářský projekt - stavbu Asuánské přehrady. Násir reagoval v červenci 1956 znárodněním anglofranceuzské Společnosti Suezského průplavu; peníze z průjezdních poplatků měly být vynaleženy na stavbu Asuánské přehrady. Británie, Francie a USA vyhlásily hospedářskou blokádu Egypta, obě evropské velmoci spolu s Izraelem pak koncem října zahájily vojenský útek. Egyptané se bránili, všechny arabské země se postavily za ně, Sovětský svaz adreseval útočníkům své varování - avšak hlavní důvod, proč tato vojenská akce ztrosketala, byl neseuhlas USA. Valné shromáždění OSN útek odsoudilo, britská, franceuzská i izraelská vojska musela opustit egyptské území.

Arabské země se poté připravovaly na válku proti Izraeli s cílem zničit jej. V roce 1967 pevažovaly chvíli za příhodnou, Egypt zablokoval Akabský záliv a uzavřel tak Izraeli přístup k Indickému oceánu. Izrael reagoval útekem na Egypt, Jordánsko a Syrii, jeho vojska obsadila celé území Palestiny, Sinajský poloostrov a Golanské výšiny. Po sedmi dnech bylo uzavřeno příměří.

V říjnu 1973 zahájily Egypt se Syrií překvapivě další válku, v jejím důsledku získal Egypt zpět menší část území ztraceného v r. 1967. V této válce

užily arabské země velmi účinné ekonomické zbraně: prudce zvýšily cenu ropy. Tento krok se ukázal být účinnějším než izraelská vojenská převaha.

V roce 1977 se egyptský prezident Sadat rozhodl přejít od zbraní k diplomacii. Navštívil Jeruzalém a zahájil s Izraelem jednání, které skončilo v r. 1979 podepsáním separátní mírové smlouvy. Egypt získat nazpět celé ztracené území. Ostatní arabské státy označily Sadatovu jednání za zradu a Egypt byl v arabském světě izelován, tato izolace však postupně slábne. Arabsko-izraelský spor je dosud nevyřešen. Izrael odmítá připustit existenci arabského státu v Palestině a uznat Organizaci pro osvobození Palestiny - za níž stojí většina Palestinců - za partnera v jednání, radikální Palestinci a některé arabské státy se nedokázaly smířit s existencí Izraele.

Soudržnost a rozpory arabského světa

Zatímco většina arabských zemí dosáhla nezávislosti nekrvavě nebo po menších ozbrojených konfliktech, museli Alžířané svou svobodu vybojovat v osmileté guerillové válce, která je stála na milion životů. Francie tvrdošijně hájila své panství nad zemí, kde žilo milion Francouzů (z 12 milionů) a kde byla velká naleziště ropy. Nedokázala však zlomit odpor Alžířanů, kteří byli podpořeni Marokem a Tuniskem, ani vojenskou převahou, ani mučením vězňů, jímž odpovídali na teroristické akty. V r. 1962 uznali nezávislost Alžírsko.

Arabský svět se dnes skládá ze samostatných států různého vývojového stupně (od velmi chudého jižního Jemenu po velmi bohatý Kuvajt) a různé politické orientace. Rozpory mezi nimi jsou často velmi ostré (např. Syrie stojí za Iránem v jeho válce proti Iráku), do jisté míry však bývají překlenuty jednak arabským nacionalismem, jednak islámským náboženstvím. Integrační role islámu je přitom oslabována jeho rozdělením. Rozpory mezi sumity a šiity se odrážejí i na válce mezi Irákem a Iránem (začala v roce 1980 a trvá dodnes). V této zemi zvítězila v roce 1979 šiitská revoluce pod vedením ajatoláha Chomejního. Její ideologie - muslimský fundamentalismus - je náboženskou podobou agresivního nacionalismu a současně i výrazem hnutí odporu proti obtížím industrializace. Fundamentalismus je problémem i v jiných arabských zemích.

Arabské hnutí bylo zpočátku zaměřeno proti bývalým či stávajícím koloniálním mocnostem. Postupně se zhoršoval jeho vztah k USA, avšak konzervativní monarchie v Saudské Arábii a Jordánsku se o ně opírají. Řada států má úzký vztah k Sovětskému svazu, přijímají jeho ekonomickou a vojenskou pomoc, v žádném případě však nejde o spejnenectví, přijímání sovětské pomoci bylo v některých zemích i slučitelné s popravami komunistů (Egypt, Irák). Zmíněné svazky s SSSR nejsou příliš pevné, je stále možnost jejich přerušení, jako to v minulosti učinily Egypt a Súdán.

Přes svou nejednotnost je arabský svět významným faktorem světové politiky, který i velmoci a supervelmoci musí respektovat.

Osvěbození Afriky

Národně osvěbozenecké hnutí zesílilo po druhé světové válce i v černé Africe, která byla ve srovnání s arabskými a asijskými zeměmi na nižší úrovni vývoje. Hnutí zde mělo převážně nenásilný charakter, projevovalo se v mobilizaci lidu doma a v jednání s koleniálními mocnostmi. Síla tohoto hnutí, stupňující náklady modernizace kolení a porážky u Dien Bien Fu a u Suezu přiměly Británii a Francii, aby koncem padesátých a během šedesátých let poskytly svým africkým kolením nezávislost; stejně tak učinila Belgie. Pouze Portugalsko odmítalo z Afriky odejít. Proto od poloviny šedesátých let začaly v jeho zchátralých koleních guerillové války. Neschopnost porazit tato osvěbozenecká hnutí vedla k pádu fašistické diktatury v Portugalsku, poté i Angola a Mozambik dosáhly nezávislosti.

Poslední výspou kolonialismu zůstala Jihoafrická republika. Jde ovšem o kolonialismus zvláštního druhu: Jižní Afrika byla do r. 1961 britským dominionem, poté vystoupila z Britského společenství národů. Je tedy nezávislým státem, kde vládne bílá menšina a diskriminuje barevné obyvatelstvo politikou tzv. apartheidu.

Hospodářské a politické problémy třetího světa

Úsilí o překonání hospodářské zaostalosti

Země třetího světa dosáhly po nabytí nezávislosti jistě hospodářského růstu, ale většina z nich dosud žije v bídě, pro Evropana nepředstavitelné. V r. 1973 polovina až třetina jejich obyvatel hladověla či trpěla podvýživou, takže 20-25% dětí umíralo do pěti let. Nedostává se nejen potravin, ale ani čisté pitné vody, v jižní části Afriky k ní má přístup méně než 20% lidí, v Asii 30%; např. obyvatelé šestimilionového Lagosu v Nigérii si musí pitnou vodu kupovat. Pakrek v boji proti hladu je pozvalný; v letech 1979-1981 trpělo na světě 335 milionů lidí podvýživou, v r. 1986 to bylo stále ještě 238 milionů. V osmdesátých letech bylo mnoho států, zejména ve východní Africe, postiženo hladomorem.

I když výroba potravin v posledních desetiletích stoupala, populace rostla rychleji, takže Afričané jedli v polovině osmdesátých let o 10% méně než před deseti lety. Přes zlepšení zdravotní péče trpí obyvatelstvo nemocemi, přes značný pakrek školství bylo v r. 1973 900 milionů analfabetů.

Behatství Evropy a severní Ameriky je založeno na průmyslu, proto osvěbo-

zené rozvojové země přistupovaly k industrializaci. Dosáhly značných temp, výroba zpracovatelského průmyslu nekunistických rozvojových zemí se v letech 1948-1970 takřka zečtyřnásobila. Tete vysoké tempe byle ovšem umežněne i nízkým výchozím stavem, v r. 1977 činil podíl rozvojových zemí na světové průmyslové výrobě pouze 9%. A brzy se ukázaly meze industrializace ve třetím světě. Výrobky nového průmyslu byly většinou příliš drahé, neschopné konkurence se zahraničními. Hlavní problém však je v tom, že zavádění nové technologie nevytváří desti pracovních míst, takže nezaměstnanost vzhledem k populační vlně stále reste.

Populační exploze se netýká jen rozvojových zemí, jde o událost nesmírného dosahu pro dějiny světa. Po tisíciletí obyvatelstvo naší planety takřka nerostlo, první miliardy dosáhle kolem r. 1800, druhé za 130 let (1930), třetí za 30 let (1961) a čtvrté asi za 15 let (1975). Příčinou populační exploze je zlepšení výživy a zdravotní péče při nepřekonaných tradicích staré společnosti, kdy rodiče usilují o velký počet dětí, aby měli pracovní síly pro zemědělství a zajištěné stáří.

Tate exploze vede k závratnému růstu velkoměst. Jestliže v roce 1960 byla v tropické Africe 3 miliónová města, v roce 1984 jich byle už 26. Vznikají gigantická města přesahující 10 miliónů obyvatel (Mexice City, Sao Paulo, Teherán), z nichž většinu tvoří chudina bez stálého zaměstnání a výdělku. (Tate vrstva se stala masovou základnou Chomejního "islámské revoluce".) Při růstu výroby a produktivity restly též rozdíly v příjmech a chudoba.

Průmyslový rozvoj ve třetím světě se přitom soustředil na několik zemí. Největšího úspěchu dosáhly ty, které svou urychlenou industrializaci orientovaly na vývoz. Jsou to dva městské státy - Singapur a Hengkong - disponující pracovitými Číňany s poměrně vysokým stupněm vzdělání, jakož i Tajvan a jižní Korea, které získaly z politických důvodů značnou americkou rozvojovou pomoc i soukromé investice. Kromě nich zaznamenaly slušné úspěchy při vývozu průmyslového zboží Indie, Brazílie, Mexice a Kolumbie.

Jakkoliv je industrializace nutnou součástí modernizace rozvojových zemí, výživu a zaměstnanost obyvatelstva může zajistit pouze zemědělství spolu s poklesem přednosti. K tomuto závěru dospěla zřejmě i Čína.

Zemědělství třetího světa trpí strukturálními defekty, v každé oblasti jinými. Přeličněné asijské země (Indie, Pákistán, Bangladeš) nemohou vyrábět více obilí pro nízkou technologickou úroveň. (Japonsko dosahuje čtyřnásobného hektarového výnosu rýže než Indie, což dokazuje, že je možná intenzivní zemědělská výroba při užití velkého počtu pracovních sil.) Africké země převzaly agrární strukturu z doby kolonialismu, preferující výrobu plodin pro vývoz (kávy, kakaa, podzemnice olejné, bavlny aj.) před pěstováním potravin. V Latín-

ské Americe pak převládají latifundie, většiny orné půdy se užívá jako pastvin. Ve všech těchto oblastech se růst výroby petřavin opežduje za růstem obyvatelstva a proto se musí devážet. Zvyšování produktivity práce užitím nové technologie stejně tak jako v průmyslu zvyšuje nezaměstnanost. Volná půda je k dispozici jen v některých oblastech Afriky a Latinské Ameriky.

Velké možnosti skýtá zelená revoluce: američtí badatelé vyšlechtili zvláštní druhy pšenice, kukuřice a rýže vhodné pro tropické klima, jimiž se umožnilo zvýšit hektarové výnosy u pšenice o 30-100%. Zpočátku přinesla zelená revoluce výrazné zlepšení hospodářské situace: výnosy prudce stouply, dovoz petřavin se mohl omezit, zvýšila se zaměstnanost. V sedmdesátých letech se však projevil negativní sociální následek. Zvýšené nároky na zavlažování a hnojení mohli splnit pouze bohatší rolníci a tak se diferenciace rolnictva zvětšila. Stále více se ukazuje nutnost referem, které by malým rolníkům umožnily nejen přístup k úvěrům, k subvencím, ale zajistily by spravedlivé rozdělování vodních zdrojů. Takovéto reformy však narážejí na odpor bohatých. V Latinské Americe se již řadu let považuje agrární reforma za nutnou, a v některých zemích již byla uskutečněna, úspěšně však jen na Kubě a v Chile.

Z afrických zemí dosáhly značného vzrůstu zemědělské výroby Keňa, Malawi, Togo, Pobřeží slonoviny a Kamerun.

Desavažní zkušenosti ukazují, že většina zemí třetího světa nemůže jít cestou kopírování průmyslových zemí Severu - ať kapitalistických či socialistických. Prosazuje se myšlenka, že je třeba se zříci plánů na urychlenou industrializaci, i když přiměřená industrializace je nutná. Výhodiskem je mobilizace mas, která by v neposlední řadě měla za následek zpomalení růstu obyvatelstva. Vývoz a pomoc zvenčí jsou nutné, ale především je třeba vycházet z vlastních zdrojů. Velkeprojekty se ukázaly být problematickými, zůstává jen trpělivá rozvojová činnost na vesnici: lepší zásebování vědou, poradenství, pobídka utvářením cen, aktivizace zájmu jednotlivců a podpora společných snah.

Zda se lepších výsledků dosáhne v kapitalistickém nebo socialistickém systému, ukáže pouze budoucnost. Desavažní pokusy o socialistický vývoj v černé Africe vesměs ztroskotaly (Tanzanie, Somálsko, Malgašsko, Etiopie, Mozambik), protože se orientovaly přednostně na průmysl a udržovaly ceny zemědělských výrobků na nízké úrovni. Naproti tomu alžírský systém založený na ideologii spejující socialismus s nacionalismem a islámem dosáhl při značné participaci lidu značné dynamiky technologické modernizace a sociálního pokroku. A pozitivní stránky dramatického vývoje Číny - zejména období před velkým skokem a po "kulturní revoluci" - jsou pro mnohé rozvojové země přitažlivé. Zvláštním případem je Kuba. Castreva diktatura má silnou masovou podporu. Rolníci dostali půdu, dělníci mají jisté zaměstnání, velkých výsledků bylo dosaženo ve vzdělání a

ve zdravotnictví. Problémem však zůstává, že kubánská ekonomika funguje jen díky 4 miliardám dolarů sovětské pomoci ročně. Kapitalistický systém překázal své úspěchy jen v několika rozvojových zemích, ale i tam má své stinné stránky. Zisky z rozvoje Pobřeží slonoviny plynou do značné míry za hranice a s bohatstvím kompraderské buržoazie roste i nezaměstnanost. Rychlá industrializace jižní Koreje bez politické svobody přivedla vážné sociální a politické napětí.

Politické režimy

Politické režimy ve třetím světě tvoří širokou škálu od středověké teokracie (Saúdská Arábie) až k parlamentní demokracii. Parlamentních demokracií s pluralitou stran, pravidelnými a sveobodnými volbami je málo (Indie, Srí Lanka, od r. 1958 Venezuela, od r. 1985 Argentina, Kolumbie aj.). V Latinské Americe byla častěji demokratická vláda svržena vojenským pučem. Tak tomu bylo v Brazílii v r. 1964, když se vláda presidenta Goularta rozhodla znárodnit rafinerie nafty (převážně ve vlastnictví amerických monopolů) a rozdělit rolníkům část neobdělávané statkářské půdy. Nastala vojenská diktatura, která se udržela 18 let. V Chile byla v r. 1973 vojenským převratem svržena vláda demokraticky zvoleného presidenta - socialisty Allendeho - a nahrazena krvavou vojenskou diktaturou. Demokratické ústavy v zemích třetího světa jsou nezdárka na papíře.

Typickým příkladem byly Filipíny. Volební systém po vzoru USA nefungoval, moc byla fakticky v rukou latifundistů. Komunisté a muslimská menšina vedli partyzánskou válku. President Marcos se držel u moci korupcí, podvody a násilím. Filipínská zkušenost však zároveň ukázala, že ani v takovém případě nejsou práva zaručená ústavou bezcenná. Vražda opozičního předáka Aquina, soudní osvobození jeho vraha a zfalšování voleb vyvolaly odpor širokých vrstev včetně podnikatelské buržoazie a církve, jakož i rozhořčení americké veřejnosti. Marcos byl v roce 1986 nekrvavým hnutím svržen.

Ve třetím světě převládají vojenské diktatury a systémy jedné politické strany, které jsou často diktaturou jednoho muže. V nejednom případě šlo o hrůzevládu, kdy diktátoři či oligarchické skupiny desítkami masakrovali lidi - tak tomu bylo v Kampučii, Ugandě, Střední Africe a Rovníkové Africe.

Systém jedné strany najdeme v Africe jak u států socialistické, tak kapitalistické orientace. Někteří státníci jako Houphouët-Boigny na Pobřeží slonoviny nebo Nkrumah v Ghaně (svržený v r. 1966) organizovali své strany podle vzoru komunistů, ale převzali od nich jen organizační techniku, nikoliv politický program. Některé země se hlásí k marxismu-leninismu (Etiopie, Mozambik, Angola, Kongo - v arabském světě jižní Jemen), příklad Semálska ovšem nesvědčí o tom, že by takové rozhodnutí byla vždy pevná. Jiné státy socialistické orientace jsou ideologicky méně vyhraněné. V některých arabských zemích převládaly vládnoucí skupiny pezemkevou reformu či postavily pod státní kontrolu ně-

které klíčové oblasti hospedářství, ale respektují soukromé vlastnictví; v jejich ideologii se mísí socialismus s nacionalismem a islámem (Alžírsko, Irák, Syrie, Libye).

Nejedna země je ztížena ostrými vnitřními konflikty, jde o úmrtí až do vleklé občanské války. Kmenové války zužovaly či sužují Angolu, Ugandu, Burundi, Sudan, Čad. Jindy rozdělují bojující strany náboženství. Již vznik Indie a Pákistánu byl poznamenán vzájemnými masakry mezi hindy a muslimy, při nichž zahynuly statisíce lidí. Ještě dnes vede spor mezi hindy a síkhy k častým krvavým násilnostem. Národnostní rozpor vedl k bojům Kurdů v Iráku. V některých případech jsou rozpory dány více faktory: na Srí Lance se vzájemně terorizují budhističtí Sinhálci a hinduističtí Tamilevé, mnohaletý boj mezi bohatšími křesťanskými marenity a chudšími muslimy přivedl Libanon do zkázy. Čím vyspělejší země, tím větší roli hrají sociální rozpory. Ty byly spolu s národně osvobozenecím momentem v základech revolucí v Číně a Indočíně, byly či jsou zářezem dlouhé partyzánské války v Nicaragui, Salvaderu a v menším rozsahu i v jiných zemích Latinské Ameriky.

Stabilitu rozvojových zemí podřívají časté státní převrasy, zejména v Africe a v Latinské Americe. Přitom i v Africe překázala řada vlád v zemích se systémem jedné strany značnou stabilitu, ať už se hlásí k socialistické orientaci (Tanzanie, Alžírsko po r. 1965) nebo ne (Pobřeží slonoviny, Senegal, Keňa, Egypt, Maroko aj.). Vcelku je však možné říci, že nově vytvořené státní aparáty nefungují zdaleka tak dobře jako evropské byrokracie.

Mezinárodně politické aspekty

I když nezávislé státy třetího světa zaznamenaly hospedářský vzestup, jeho tempo je natolik pomalé, že propast mezi Severem a Jihem se dále prohlubuje. Třetí svět jako celek trpí pasivní obchodní bilancí, tu vyrovnává půjčkami, tím se však beznadějně zadlužuje. Dnešní jeho dluhy dosáhly takového rozsahu, že jsou prakticky nezaplatitelné (900-1000 miliard dolarů).

Třetí svět se stal záhy objektem soupeření mezi Západem a Východem. Snahy USA připevnit k sobě rozvojové země prostřednictvím vojenských paktů měly malý úspěch. Naopak, většina zemí Asie, Afriky a Latinské Ameriky se rozhodla pro neutralitu. Tak se vedle vojenských bloků vytvořila na mezinárodní scéně třetí síla - hnutí států nezúčastněných na vojenských paktech. Ačkoliv se jedná převážně o země hospedářsky chudé, představuje toto hnutí většinu v OSN a stále se faktorem světové politiky, působící k zeslabení antagonismu Západ-Východ.

Nové státy s nelibostí nesly intervence do záležitostí třetího světa,

např. tajnou podporu separatistů v Indonézii Západem koncem padesátých let, stejně jako francouzskou a později americkou účast ve vietnamské válce. Jejich většina vzhlížela na Sovětský svaz s respektem jako k zemi, která se dokázala rychle zmodernizovat a hledala v jeho zkušenostech inspiraci. Rovněž hospedářský vzestup Číny byl sledován s pozorností a s kritickými sympatiemi, SSSR rovněž poskytl řadě zemí hospedářskou pomoc (Egyptu, Indii, Barmě), ne však větší než Spojené státy. A Západ má mnohem větší možnosti ekonomicky pomáhat. Proto většina rozvojových zemí udržuje hospedářské svazky především se Západem; těsné svazky zemí frankofonní Afriky s původní metropolí vykazují značné přednosti, většinou mají poměrně solidní hospedářství.

Pro rozvojové země mají velký význam nejen hospedářské styky se západními vládami, ale přímo s mezinárodními společnostmi, které v nich investovaly již stamiliardy dolarů. Bez těchto investic se nelze obejít - i socialistické země o ně projevují zájem - mají ovšem i stinné stránky: jsou případy, kdy zisky plynucí do zahraničí převyšují nové investice. Proto kritici mezinárodních koncernů usilují o kontrolu jejich činnosti.

Hospedářská zaostalost Jihu nemůže být překonána pouze jeho vnitřními silami a pomocí zahraničních půjček. Je nutná rozvojová pomoc, při níž průmyslové země zdarma poskytují kapitál, školí odborníky, případně i dodávají petroviny. Problémy rozvojové pomoci se zabývá řada mezinárodních organizací, zčásti při OSN, její zdroje však závisí především na jednotlivých zemích. Experti dospěli k závěru, že by každá průmyslová země měla na rozvojovou pomoc věnovat 0,7% svého hrubého společenského produktu. Do roku 1978 však v této míře pomáhale pouze Holandsko, Norsko, Dánsko a Švédsko. Pomoc zemí Varšavské smlouvy je mnohem nižší než pomoc Západu. SSSR odmítá požadavek věnovat 0,7% hrubého společenského produktu s odůvodněním, že nenese odpovědnost za zaostalost třetího světa. Obě supervelmoci se při poskytování rozvojové pomoci řídí i svými mecenaskými zájmy. Preferují země, s nimiž mají dobré politické vztahy, některým poskytují i vojenskou pomoc (bezplatné dodávky zbraní, výcvik odborníků). Tím ovšem zásahy supervelmocí do vývoje třetího světa nekončí. Američané poslali v šedesátých letech přes půl miliónu vojáků do Vietnamu ve snaze udržet jihevietnamský režim. Sovětský svaz udržuje nad vedou labilní režim v Afganistánu přítomností 120 000 vojáků, kteří se od r. 1980 snažily potlačit odpor guerillových oddílů.

Rozvojové země považují za nutné nejen poskytování ekonomické a kulturní pomoci, ale i vytvoření nového světového hospedářského řádu. Tento požadavek presadily v r. 1974 i na Valném shromáždění OSN. To ovšem nestačí ke zlomení odporu průmyslových zemí. Třetí svět žádá oprávněně stabilitu cen surovin, protože jejich prudké poklesy přivedly již mnohé země na pokraj finančního ban-

kretu, a dále bezcelný přístup k trhům průmyslových zemí pro své tovary a poletovary bez reciprecity.

Průmyslové země tyto požadavky dosud odmítají, avšak i na Západě je již mnoho stoupenců myšlenky nového světového hospedářského řádu, zejména na levici. Tyto problémy jsou stále středem diskusí na pravidelných mezinárodních konferencích zástupců Severu a Jihu. A Sever si začíná být vědom, že klíč k řešení je v jeho rukou a že řešení nelze dlouho odkládat.

Osou současných dějin zůstává nadále rozpor Západ-Východ, protože na něm závisí další existence lidstva. Ale jeho osud bude stále více ohrožen, bude-li nadále trvat stav, kdy pro menšinu lidstva není již přepychem mít auto, zatímco mnohem větší část nemá přístup k čisté pitné vodě.

33. VÝVOJ ČÍNY

Čína se na počátku 20. století nacházela na přechodu od staré k moderní společnosti. Její zaostalost byla výsledkem staleté izolace od ostatního světa. Čína však byla košátkem staré kultury a proto v sobě skrývala schopnost rychlého vzestupu (obdobně jako Japonsko a Korea).

Ačkoliv byla Čína formálně nezávislým státem, koloniální mocnosti stále kontrolovaly části čínského území a nechtěly se vzdát svých výsad. Ústřední vláda ovládala pouze provincie v blízkosti Pekingu, ostatní byly v ruce jednotlivých vojenských velitelů, tzv. militaristů, kteří často bojevali mezi sebou. Za první světové války poklesl vývoz evropského zboží do Číny a tato okolnost umežnila značný růst domácího průmyslu: tím vzrostla národní buržoazie a vznikl moderní proletariát.

Meziválečné období

Nejsilnější z militaristických vlád sídlila v Kantenu a byla v roce 1920 nahrazena vládou strany Kuemintang, vedené Sunjatsenem. Ten doufal, že po svržení císařství pomohou západní demokracie Číňanům při politické a hospedářské výstavbě a zřeknou se svých výsad. Když se jeho očekávání nesplnilo, zaměřil boj i proti koloniálnímu mocnostem.

Kuemintang se v roce 1924 reorganizoval a přijal do svých řad komunisty. Komunistická strana si přitom zachovávala samostatnost. Programem kuemintangu se staly tři principy Sunjatsena: národní princip, chápaný jako osvobození od závislosti na imperialistických velmocích, princip práv lidu a princip blaho-

bytu lidu, který znamenal zlepšení podmínek rolníků a dělníků. Tedy ideologie otevřená jak pro národní a demokratickou revoluci, tak i pro sociální a socialistické reformy.

Kanton se stal centrem revolučního hnutí proti vládě v Pekingu a proti řadě militaristů; někteří z nich přitom bojovali na jeho straně. Kuomintang měl velmi úzký vztah k Sovětskému svazu, který se v roce 1920 zřekl všech výhod a výsad, které si carské Rusko na Číně vynutilo; v Kantonu působili největší političtí i vojenscí poradci. Hlavními silami revoluce byly národně revoluční armáda a dělnické hnutí; početná slabost čínského proletariátu byla vyvážena jeho koncentrací v příměstí. K velké vlně stávek došlo v květnu 1925, kdy japonští a britští policisté zabili v Šanghaji při stávkách a demonstracích dělníků a studentů přes dvacet lidí.

Když však národně revoluční armáda postupovala vítězně na sever, dali se do pohybu i rolníci: vstupovali hromadně do rolnických svazů a žádali snížení pachtovného. Tím se vyhrotil rozpor mezi oběma křídly revoluce: kuomintangská buržoazie a velitelé armády - většinou ze statkářských rodin - se silicího dělnického a rolnického hnutí obávali. V roce 1927 vyústil tento rozpor v roztržku: vůdce pravého křídla kuomintangu generál Čankajšek vyzval šanghajské dělníky, kteří pod vedením komunistů ovládli město již před příchodem jeho armády, aby složili zbraně. Ti tak učinili, Čankajšek však přesto potlačil jejich organizace, při čemž byly tisíce komunistů zabity. Kuomintangská armáda pak vítězně dokončila svůj pochod na sever.

V roce 1928 utvořil Čankajšek svou vládu v Nankingu; její moc byla sice nadále omezoována generálskými klikami, byla však nicméně nejsilnější celečínskou autotitou, jakou země od svržení císařství poznala. Nankinská vláda byla uznána západními velmocemi a dosáhla zmírnění závislosti na nich: řada koncesí byla zrušena, ne však všechny. Čankajšek považoval revoluci za skončenou, usiloval jen o postupné zvětšování čínské suverenity. Politický systém byl založen na diktatuře jedné strany - kuomintangu. Achillovou patou tohoto režimu byla neschopnost řešit agrární otázku - tím zde ponechal iniciativu komunistům.

Ti, když se vzpamatovali z porážky, přenesli těžiště boje do rolnických oblastí. Vytvořili zde rudou armádu, ovládli několik provincií na jihu, které obývaly na 50 milionů lidí, a v roce 1931 vyhlásili Čínskou sovětskou republiku v čele s Mao Ce-tungem. Kuomintang byl oslabován vnitřními rozpory, které vyústily nejednou v ozbrojené srážky mezi nankinskou vládou a jednotlivými provinciemi; na podzim 1931 vpadli Japonci do severní Číny a obsadili celé Mandžusko. Přesto Čankajšek soustředil značné síly k boji proti komunistickým oblastem. Čtyři kuomintangské útoky v letech 1930-1933 rudá armáda odrazila, pátému již nebyla schopna odolat. Podařilo se jí však prorazit obklíčení a

v síle 100 000 vojáků zahájila legendární Velký pochod. Urazila 12 000 km a v listopadu 1935 došla necelá třetina původního jejich počtu do severozápadní Číny. Tam se jim podařilo zřídit novou revoluční základnu.

Válka proti Japonsku (1937-1940)

V červenci 1937 vpadli Japenci do střední Číny a během roku obsadili obrovskou část čínského území. Čankajšek, jehož vláda přezídlila do Čchung-čchingu, uzavřel dohodu s komunisty o společném boji proti agresorům. Jejich základna byla uznána za "Zvláštní oblast Čínské republiky", rudá armáda byla přejmenována na 8. a Novou 4. armádu. Kuemintang však tuto dohodu porušoval a navzdory válce s Japenci napadal komunistické oddíly.

V letech 1939-1943 - dříve než dostal kuemintang vydatnou podporu od USA - ležela hlavní tíha boje na bedrech komunistů. Jejich vliv nesmírně vzrostl. Ovládali celé oblasti za japonskými liniemi, prováděli politiku široké národní fronty, upustili dočasně i od konfiskace statkářské půdy a omezili se na odstraňování nejkrvavějších případů sociální nespravedlnosti. Získali si tak podporu rolnictva, nezbytnou pro partyzánský boj, ale i mnoha lidí z nejlepších sil země, které nadchla jejich obětavost a které odrazovala korupce bující na územích ovládaných Japenci a kuemintangem. Tak se počet členů komunistické strany za války zvýšil ze 40 000 na více než milion.

Po kapitulaci Japonska nebyl kuemintang schopen obsadit celé okupované území, velkou jeho část ovládli komunisté. I v oblastech, kde lidé vítali kuemintangce jako osvoboditele, byli brzy znechuceni koruptivním Čankajškovým důstojníky a začali sympatizovat s komunisty. Ne proto, že by jejich program považovali za lepší, ale protože v nich viděli zdravou, neokorumpovanou sílu, jedinou alternativu k prohnílému a neudržitelnému kuemintangskému režimu.

Vítězství revoluce

Za tohoto stavu se v roce 1947 plnou silou rozhořela poslední občanská válka. Komunisté do ní šli navzdory Stalinevým radám, aby přistoupili na kompromis s Čankajškem. Ačkoliv měl kuemintang na počátku velkou vojenskou převahu, komunisté během dvou let zvítězili. Čankajška nezachránily ani americké dodávky zbraní, které značně převýšili sovětskou pomoc Mao Ce-tungovi. V roce 1949 uprchla Čankajškova vláda na Tajvan, 1. října byla vyhlášena Čínská lidová republika. Předseda komunistické strany Mao Ce-tung se stal i předsedou republiky, Čou En-laj stanul v čele vlády.

První léta existence ČLR byla vyplněna boji proti zbytkům kuemintangských vojenských oddílů v různých oblastech a pozemkovou reformou. Statkářům byla vy-

vlastněna půda, někdy byli i fyzicky likvidováni. Kampaň za zničení kontrarevolucionářů pestihla terorem skutečné i demnělé nepřátele revoluce. Avšak navzdory této tvrdosti si nová moc získala širokou lidovou podporu. Poprvé v dějinách získala země silnou ústřední vládu, její obyvatelé nebyli již v dřívější míře vydáni na pespas libevůli místních a provinčních vládců a vojenských velitelů. Pro rolníka, který žil dříve v neustálém strachu před vojáky a lupiči, bylo ustálení poměrů obrovským překročením. Svoboda byla pro většinu Číňanů především svobodou od hladu a v tomto směru dala rudá moc lidem to, co jim nedokázala dát žádná vláda v minulosti.

Tempo hospedářského vývoje bylo v prvních letech ČLR pomalé, především v důsledku mezinárodní izolace a tíživosti vojenské intervence v Koreji. V letech 1955-1956 bylo přesto zkelektivizováno zemědělství a řemesla, kapitalistické podniky byly až na výjimky převedeny na smíšené, jejich majitelé dostali většinou odstupné a odpočívající místa v jejich správě.

V právní oblasti byly zrušeny všechny staré zákony a vydány jen málo nových. Právní případy se pak rozhodovaly podle zvykového práva nebo v souladu s vládnoucí ideologií. Tato nová praxe byla v mnohém směru bližší tradiční čínské než západní.

Velký skok a "kulturní revoluce"

Po XI. sjezdu KSSS nepřijalo čínské vedení Chruščevovo odsouzení Stalina, protože nepovažovalo za vhodné ustoupit od kultu Mao Ce-tunga, ale začalo se o Stalinevi vyjadřovat také kriticky a pokusilo se liberalizovat poměry. Když však kritika zdela překročila meze, které bylo vedení ochotno připustit, otočil Mao kormidlo politiky prudce doleva a zahájil v r. 1958 politiku tzv. velkého skoku. Po dojmem prvních úspěchů zemědělství byla ekonomika jednestranně zaměřena na rozvoj těžkého průmyslu. Byly zřízeny tzv. lidové komuny, v nichž byla sloučena zemědělská družstva z jednoho i více okresů. Komuny byly stroze centralizovány a řídily i průmysl, obchod a školství, odměňovaly se rovnostářsky. Byl vytýčen program v krátké době dohnat ekonomicky Velkou Británii. Ale záhy nastaly potíže. Vytvořením soustavy komun se zničily vazby obchodu a zbežní směny, což vedlo k atomizaci ekonomiky a k nivelizaci v odměňování. Také zvýšení výroby železa se doocílilo jen výstavbou malých hutí; takové železo se hodilo pouze k výrobě lopat a motyk a při nedostatku těžebních zařízení i jeho výroba narážela na stále potíže. Tento experiment svým způsobem obdobný "válečnému komunismu" v SSSR spolu s růstem populace a třemi neúrodnými roky způsobil vážnou hospedářskou krizi. V zemi se opět začal šířit hlad. To, spolu s roztržkou se Sovětským svazem, vedlo k růstu role armády - nejen jako ná-

stroje represe, ale i jako páteře státní jednoty a garanta velmocenské role, která však silně postrádala ekonomické základy.

Počátkem šedesátých let si Čou En-laj a jeho náměstek Teng Siao-ping vynutili ústup od politiky velkého skoku. Mao se však stále snažil o návrat ke své ztroskotavší politice. Zatímco většina vedení chtěla tento spor řešit diskusí, Mao sáhl k násilí. Pomocí armády dosáhl v roce 1966 kontroly nad Pe-kingem a v důsledku toho i většiny v politbyru. Mao považoval princip hmotné zainteresovanosti za ohrožení socialismu, byrokracií za zburžoaznělou vrstvu a protivník viděl v permanentní "mobilizaci mas". Svou politiku označil za "velkou proletářskou kulturní revoluci". Ta vypadala tak, že Rudé gardy z mládeže - studentů, středoškoláků a dělníků - ovládly školy a ulice, obsazovaly i úřady, zabíjely nebo vyháněly po statisících členy strany jako údajné kontrarevolucionáře, ničily kulturní památky a luxusní předměty včetně hudebních nástrojů. Ve školách byly zrušeny zkoušky, odborná výuka se prakticky odstranila a první místo zaujalo studium Maova učení. Vzdělávání bylo tak na 7-9 let zastaveno. Předseda ČIR Liu-Šao-čchi a mnohé dalších bylo uvězněno, Teng Siao-ping a mnohé dalších bylo zbaveno funkcí.

Iniciátory "kulturní revoluce" byli Mao, jeho manželka Čien-Čing s jejími společníky a ministr obrany maršál Lin Piao. "Kulturní revoluce" byla nemyslitelná bez podpory armády, která tolerovala řádění rudých gard. Zatímco státní i stranický aparát byl ochromen, armáda se stala hlavní mocenskou silou v zemi. Ovšem velká část jejích velitelů se zalekla nastávajícího chaosu a postavila se "kulturní revoluci" na odpor. V roce 1968 armáda potlačila rudé gardy.

Tím sice dále zvýšila svou mocenskou váhu, ale nebyla schopna řešit ekonomickou krizi. Proto musela připustit návrat hospodářských odborníků na odpovědná místa.

V dalších osmi letech byla čínská politika charakterizována kolísáním mezi tendencemi pokračovat v levém kursu v duchu velkého skoku a "kulturní revoluce" a snahami o pragmatický postup. Přitom docházelo k osobním a skupinovým bojům. Nejvýznamnější událostí bylo sesazení muže č. 3 - Lin Piao - a jeho nevysvětlená smrt v září 1971. Po této události převládla snaha o revizi levého kursu. Byla zvýšena role ředitelů a techniků, pracujících v průmyslu a zemědělství začali být odměňováni podle výkonu. Lidé postižení za "kulturní revoluce" byli postupně rehabilitováni, Ten Siao-ping se stal opět náměstkem předsedy vlády. Mao se této politice postavil na odpor, neměl moc jí zcela zabránit, ale mohl ji brzdit. Náprava postupovala pozvolna, chaos byl jen pomalu překénáván, docházelo ke stávkám, k pasivnímu odporu rolnictva, ozbrojené bandy přepadávaly vlaky a banky. Počátkem r. 1976 zemřel Čou En-laj a krát-

ce nate byl Teng Siao-ping zbaven funkcí. To byl však poslední úspěch zastánců levého kursu, který svými experimenty velkého skoku a "kulturní revoluce" stál Čínu miliony životů.

Čína po Maovi

V září 1976 Mao zemřel. Odsper proti levicové politice byl tak silný, že většina vedení využila situaci k uvěznění Čiang Č-ing a jejích společníků (označovaných od té doby jako "banda čtyř"). Většina lidu nesporně tento krok uvítala jako vysvobození. Záhy se začalo velat po návratu Teng Siao-pinga do vedoucích funkcí, následující čtyři roky byly ve znamení jeho cesty k moci. Stal se fakticky prvním mužem v zemi, byl si však vědom svého vysekého věku, proto se spokojil s místem náměstka předsedy vlády a klíčové pozice obsadil svými mladšími stoupenci. Generálním tajemníkem strany se stal Chu Jao-bang, předsedou vlády Čou C-jang.

Nové vedení přistoupilo k rozsáhlým a hlubokým reformám. Komuny byly de facto rozpuštěny, půda sice zůstala jejich vlastnictvím, ale byla dána do užívání jednotlivým rodinám. Začala se ve velkém rozsahu dovážet nejvyspělejší západní technologie, do ekonomiky se začaly zavádět tržní elementy, dozer nad kulturou byl uvolněn. Rozvinul se soukromý sektor; v r. 1984 v něm pracovalo 11 milionů lidí. Na pobřeží byly vymezeny zóny pro zahraniční kapitalistické podniky. Výsledky reformy se dostavily brzy; v letech 1981-1985 stoupala průmyslová i zemědělská výroba o více než 10% ročně. Čínské reformy v mnohém připomínají NEP a na rozdíl od Sovětského svazu dvacátých let má nesrovnatelně lepší mezinárodní postavení.

Tengovy reformy a s ní spjaté svobody v politické oblasti neznamenaají pochopitelně pluralitní demokracii. Svědčí však o tom, že čínské stranické vedení prokázalo schopnost vlastní regenerace. Osební i stranická despecie skončila, zavládlo právo a zákonnost, i když ne západního typu. Čína tak získala možnost navázat na úspěchy let 1949-1957, kdy se dokázala vyrovnat s hladem a živelnými pohromami jako žádná jiná země třetího světa v obdobném postavení. A v posledních letech dosáhla významného úspěchu: jako jediná rozvojová země dokázala zastavit populační růst. Čínu ovšem čekají ještě vážné problémy, v ne- poslední řadě obnova přestárlého vedení.

Zahraniční politika ČLR

Záhy po vítězství revoluce - v úneru 1950 - uzavřela Čína spojeneckou smlouvu s SSSR. Stala se velmi aktivním členem seskupení, kterému se tehdy říkalo "socialistický tábor". Téhož roku poslala svá vojska (označovaná za dobrovolníky) do Koreje. Mezinárodní uznání si ČLR teprve musela dobývat. Proces je-

jího diplomatického uznání západními státy byl velmi pomalý. Záhy však navázala přátelské vztahy s Indií, Indonézií a dalšími zeměmi třetího světa. Při každoročním hlasevání na Valném shromáždění OSN o tom, která vláda má zastupovat Čínu, se většina až do r. 1970 vyslovovala pro kuemintanskou vládu na Tajvanu. Po Stalinevě smrti SSSR zvýšil svou hospedářskou pomoc Číně a odvelal svá vojska z Port Arturu a Dalného.

V roce 1958 však zároveň s velkým skokem nastala i změna v čínské zahraniční politice. Čínští vůdce ve svých projevech zdůrazňovali boj proti americkému imperialismu, zatímco Moskva akcentovala nutnost mírového soužití. V r. 1959 se tento rozpor stal viditelným. V červnu odmítla sovětská vláda poskytnout Číně technickou dokumentaci pro výrobu jaderné zbraně, v září se Čína z prestižních důvodů střetla v ozbrojeném pohraničním konfliktu s Indií a Sovětský svaz se od jejího jednání veřejně distancoval. V příštím roce SSSR odvelal své hospedářské odborníky. V roce 1963 zahájili představitelé Komunistické strany Číny otevřenou polemiku s KSSS a celým mezinárodním komunistickým hnutím, obvinili je z revizionismu, "zrady proletářského internacionalismu" atd. Jestliže o vnitřní politice se v čínské straně vedly spory, v zahraničně politické orientaci byla jednotná. Nikde z čínského vedení, ať stál na pravém či levém křídle, se zřejmě nebyl ochoten smířit se skutečností, že SSSR jednal s Čínou vždy jako se slabším partnerem.

Sovětsko-čínský spor se zestřil po vpádu sovětských vojsk do Československa. Číňané ho zřejmě chápali jako možný model sovětského řešení rozporu s Čínou. Spor dosáhl vrcholu počátkem r. 1969, když Číňané vyvolali těžký pohraniční konflikt na řece Ussuri. Jestliže do té doby vystupovala Čína rovnoměrně proti oběma supervelmocem, od té doby vystupuje sovětsko-čínský antagonismus do popředí, zatímco vztahy s USA se postupně zlepšovaly. V červenci 1971 přijel americký ministr zahraničí Kissinger tajně do Pekingu, o půl roku později navštívil Čínu Nixon. Překážky ve vztazích mezi oběma státy se sice nelehko, ale krok za krokem odstraňovaly. V prosinci 1978 zrušily USA obrannou smlouvu s Tajvanem a v srpnu 1979 navázaly s ČLR diplomatické styky. (Ostatní země uznaly ČLR již během padesátých až sedmdesátých let.) Prání uzavřít čínsko-americkou spejeneckou smlouvu, které vyjádřil Teng Siao-ping, narazilo však ve Washingtonu na nezájem.

Sovětsko-čínské rozpory se v sedmdesátých letech projevíly i ve vztahu k Vietnamu. Zatímco po dobu války obě velmoci podperovaly severní Vietnam, po jeho vítězství se čínsko-vietnamské spory vyhrotily a v roce 1979 došlo k pohraničnímu konfliktu. Čína též podperovala krvavý Pol Potův režim v Kampučii, poté co byl svržen (především silou vietnamské armády). Dodnes také podperuje odpor proti vládě v Pnompenhu, zatímco SSSR stojí za Vietnamem, vy-

bížeje ho ovšem ke hledání kompromisních řešení.

Přes tyto rozpory je od počátku osmdesátých let na sovětské i čínské straně zřetelná snaha o jejich překonání. Jednání již přinesla první výsledky (cesta Jaruzelského a Henneckera do Pekingu), ale plnou normalizaci váže Čína na tři podmínky: zmenšení stavu sovětských vojsk na čínské hranici, jejich odchod z Afganistánu a odchod Vietnanců z Kampučie.

34. VÁLKA A REVOLUCE VE VIETNAMU

Od konce 19. století byla celá Indočína (Vietnam, Kampučia, Laos) francouzskou kolonií. V roce 1940 ji obsadili Japenci, kteří využili porážky Francie Německem, ponechali ji přitom pod formální správou vlády ve Vichy. Ve Vietnamu se vytvořila liga boje za nezávislost - Viet Ming, zahájila ozbrojený boj proti Francouzům a v den kapitulace Japonska byla vyhlášena Vietnamská demokratická republika v čele s komunistou Ho Či Minem. Francouzi však proti ní zahájili ozbrojené akce a de začátku roku 1947 obsadili všechna velká města. Síly Viet Minhu se stáhly do hor a přešly k partyzánské válce. Francie nebyla s te jejich odper potlačit ani s velkou americkou finanční pomocí, zejména když po roce 1950 byl Viet Minh materiálně podporeván Čínou; válka ji stála 90 000 padlých a vyústila pro ni katastrofální porážkou u Dien Bien Phu.

Na konferenci ministrů zahraničí Francie, Británie, USA, SSSR a ČLR, konané v roce 1954 v Ženevě, byla dosažena dohoda o ukončení bojů v Indočíně. Vietnam byl rozdělen 17. rovnoběžkou na dvě části - Francouzi odešli ze severu, síly Viet Minhu z jihu. Po ženevských dohodách existovaly vedle sebe dva vietnamské státy: na severu Vietnamská demokratická republika, monopolně ovládaná komunisty, na jihu císařství - od roku 1955 Vietnamská republika. Severní Vietnam zahájil se sovětskou a čínskou pomocí obnovu hospodářství, přitom postupně uskutečňoval socialistické přeměny. Pozemková reforma zlikvidovala středvěké a kapitalistické vztahy v zemědělství, byla však prováděna s nemalou brutalitou. Desetitisíce lidí, i drobných rolníků byly popraveny, což v roce 1956 vedlo k rolnickému povstání. V důsledku toho generální tajemník strany Truong Šin odstoupil a jeho funkci převzal sám Ho Či Min.

Do dvou let po pařížské dohodě se měly konat v celém Vietnamu svedené volby, k těm však nedešlo. Francouzi se z jižního Vietnamu stáhli, režim představený prezidentem Diemem se stal zcela závislým na USA a jeho pozice byla tak slabá, že se Diem a Američané volab báli.

Pečátkem šedesátých let rozpoutali komunisté gerilevou válku, jejich oddíly byly stále posilovány ze severu tzv. Ho Či Minevou stezkou, tj. přes oblasti Laosu a Kampučie ovládané severovietnamskými vojsky; velkou materiální pomoc poskytovaly Sovětský svaz a Čína, Diemova vláda nebyla schopna vlastními silami tomuto náperu čelit. Ačkoliv se jihevietnamské hospedářství začalo s americkou pomocí úspěšně rozvíjet, Diemova autokracie a zkorumpovanost její byrekracie mu nedovolily, aby si vytvořil širší sociální základnu; opíral se jen o představitele starého režimu, důstojnický sbor a katolickou menšinu, kterou tvořile především téměř 900 000 uprchlíků ze severu. Tyto síly se bránily demokratickým a sociálním reformám, které žádali i Američané. Morální převaha byla tu tedy na straně komunistů, kteří bojevali za národní nezávislost a sociální přeměny. USA poslaly do země své vojáky a jejich stav se stále zvyšoval, takže v roce 1969 překročil půl miliónu. Snažili se zabránit zhroucení jihevietnamského státu i tím, že v roce 1963 podpořili i vojenský převrat, při němž byl Diem zavražděn.

Na jeho místo nastoupil generál Thieu, za jeho presidentství se konaly parlamentní volby, jichž se mohla účastnit i opozice. Ale na autokratickém stylu vlády a zkorumpovanosti byrekracie se málo změnilo. Ani bombardování severního Vietnamu americkým letectvem nezastavilo aktivitu komunistických oddílů. Také v samotných Spojených státech se válka stávala stále méně populární. Nixenova administrativa se proto rozhodla k ústupu. Po pařížských jednáních mezi představiteli USA, obou vietnamských států a jihevietnamských geril byla v lednu 1973 podepsána dohoda, podle níž se americká vojska stáhla ze země, zatímco jihevietnamská armáda a gerilevé útvary zůstávaly ve svých pozicích a uzavřely příměří. Kontrola příměří byla ovšem nemožná, obě strany jej porušovaly. Na jaře 1975 nastoupily gerily spolu se severovietnamskou armádou do konečné ofenzívy a ovládly celou zemi. Vietnam byl tak po téměř třicetileté válce sjednocen pod komunistickou vládou.

Revoluční přeměny v jižním Vietnamu zasáhly těžce i střední stav, jehož velkou část - jeden milión - tvořili usedlí Číňané. Ti byli nuceni přesídlit do jiných oblastí nebo se vystěhovat. Mnoho jich prchalo po moři v malých člunech a statisíce se jich utopilo.

Mezinárodně politicky se Vietnam nadále opírá o Sovětský svaz, zato vztahy s Čínou se již od války postupně zhoršovaly. V roce 1979 došlo mezi oběma zeměmi k velkému pohraničnímu konfliktu, do něhož Čína, která byla iniciátorem, zasadila 200 000 vojáků. Po měsíci bojů je stáhla, ale vztahy mezi oběma státy jsou nadále napjaté.

x x x

Do vietnamské války byly vtaženy i obě zbývající indochínské země - Laos

a Kampučia. Roku 1949 byla preklamevána nezávislost Laosu, ale v zemi zůstala francouzská vojska a začala revoluční partyzánská válka podobně jako ve Vietnamu. Hlavní síly revolučních geril tvořily oddíly Viet Minhu a v roce 1975 ovládly celou zemi.

Kampučia získala v roce 1954 plnou nezávislost. Šéf státu, princ Noredom Sihanuk, vládl autoritativně, vytvořil silný státní sektor, navázal dobré vztahy se socialistickými zeměmi, zatímco s jižním Vietnamem a s USA přerušil diplomatické styky. Telereval přítomnost severovietnamských vojsk na Ho Či Minevě stezce. Některé oblasti v džungli ovládali partyzáni nazývaní Rudí Khmerové, ti však pro Sihanukovu vládu nepředstavovali vážné nebezpečí.

Ve vládních kruzích zesílila opozice proti Sihanukově přátelskému vztahu k Haneji a Pekingu, v roce 1970 byl jednoglasným rozhodnutím národního shromáždění sesazen a vystřídán ministrem obrany Lon Nelem. Nová vláda žádala stažení všech severovietnamských vojsk z kampučského území. Došlo také ke krvavým pogromům proti usedlým Vietnamcům, americké letectvo bombardovalo pozice severovietnamských oddílů. Ale Lon Neleva vláda následkem své zkorumpovanosti a neschopnosti brzy přemrhala důvěru, které se zpočátku mezi lidem těšila a držela se jen díky americké podpoře proti resteučí síle Rudých Khmerů. Ti po pádu jižního Vietnamu ovládli celou Kampučii a způsobili v zemi jednu z největších genocid 20. století. Jejich vláda v čele s Pol Petem, který byl stejně jako jeho hlavní společníci absolventem francouzských univerzit, vystěhovala tři a půl milionu lidí z měst do džungle, z nichž půl milionu zahynulo; statisíce lidí - vojáci Lon Nelevy armády, policisté, státní úředníci, inteligence a střední stav - byly povražděny.

Část Rudých Khmerů kolem Heng Samringa uprchla do Vietnamu, v prosinci 1978 vietnamská armáda v síle 200 000 mužů podporována několika prapory Pol Petevých protivníků bleskově obsadila Kampučii. Byla ustavena nová vláda v čele s Heng Samringem, Pol Petevi stoupenci se stáhli do džungle a vedou válku proti vietnamským vojskům. Heng Samringova vláda má podporu Vietnamu a Sovětského svazu, většina států však nadále uznává vládu Rudých Khmerů, která má podporu Číny a nadále zastupuje zemi v OSN. Ve vztahu ke Kampučii hájí každá země své státní zájmy, podle nich velí jako kritérium buď princip humanity nebo princip nevmešování; oba principy jsou v tomto případě v rozporu.

35. SITUACE NÁBOŽENSTVÍ A NÁBOŽENSKÝCH INSTITUCÍ VE XX. STOLETÍ

Jedním z nejvýznamnějších jevů XX. stol. je pokračující proces sekularizace, která zachvacuje stále širší oblasti. Odklon od náboženství není již omezen na určité sociální skupiny, ale poznamenává vědomí a způsob života lidí v masovém měřítku. Vychází jednak z teoretické kritiky náboženství a programového úsilí o uspořádání osobního a společenského života bez předpokladu Boha (sem patří různé filosofické směry, politická a sociální hnutí, jejichž součástí je ateismus). Druhou podobou sekularizace je zlehčování k metafyzickým problémům, odsunutí otázek, které přesahují žití jednotlivce každodenními dílčími rozptýlenými zájmy. Tento živelný praktický ateismus, typický pro rozvinuté konzumní společnosti nemusí být zdánlivě tak příkrým rozchodem, může dokonce povrchově zachovávat církevní obal života, je však zcela nepledný a jedině on je absolutním protikladem jak náboženství, tak každé jiné zodpovědné reflexe lidské existence.

Sekularizační proces není jednosměrný a nezvratný. I když je to proud ve XX. stol. převládající, projevují se i protichůdné tendence.

Náboženství si udržuje významný vliv a je stále převládající formou vědomí velké většiny lidstva. Vezmeme-li v úvahu jenom nejvýznamnější světevé náboženství, tak podle odhadů z poslední čtvrtiny století (1979) vyznává křesťanství cca 934 milionů lidí, islam 576 mil., hinduismus 518 mil., buddhismus 261 mil., konfucianismus 174 mil., šintoismus 55 mil., taoismus 31 mil., judaismus 15 milionů. Statistiky jsou nepřesné jednak proto, že ve velkých oblastech světa jsou údaje o religiozitě obyvatelstva nedostupné, jednak proto, že některá náboženství se v určité populaci prolínají, jako např. buddhismus - taoismus - konfucianismus v Číně, nebo buddhismus - šintoismus v Japonsku.

Katolicismus

Nejpočetnější křesťanská denominace, katolická církev, se musela v první čtvrtině století vyrovnávat s hlubokou krizí jak ve své tradiční domovské oblasti, Evropě, tak i v nejperspektivnější oblasti svého vlivu, ve střední a jižní Americe. Růst protiklerikálních nálad, výstupů z církve, odporu proti hierarchii se ve třicátých letech podařilo zastavit a dochází k obnovení pozic církve. Daří se jí to jednak úspěšnou diplomatickou aktivitou, jednak energickou ideovou a organizační činností (zakládání katolických odborů, katolická akce, získávání intelektuálních špiček apod.). Základním a nejvýznamnějším mezníkem se stalo svolání všeobecného sněmu, který vošel do dějin jako II.

Vatikánský koncil (1962-1965). Jednání koncilu bylo hledáním nové přístupů k modernímu světu a jeho problémům a v první řadě snahou o obnovení a přizpůsobení celého církevního zřízení požadavkům současné doby. Na významu koncilní práce a jeho rozhodnutí nemění nic ani to, že jeho myšlenky byly v pozdějším období spíše tlumeny, nežli rozvíjeny.

Ortodoxie

Ortodoxní - druhou větev křesťanství - představují pravoslavné církve ve východní a jižní Evropě a malé původní církve v Africe a Asii. Nejvýznamnější a nejpočetnější z nich byla až do první světové války Ruská pravoslavná církev. Její symbioza s carismem měla za následek, že se revoluce obrátila také proti ní. Vliv a možnosti pravoslavi v SSSR byly do velké míry podlehly. Vyostřeně antagonistické vztahy církve a státu se poněkud uhladily, když pravoslavná církev pochopila válku s hitlerovským Německem jako válku vlastenckou a vyvedla z toho i praktické důsledky. I když státní ideologií v SSSR je marx-leninský ateismus, jsou pravoslavné církvi svěřovány významné úkoly na poli diplomacie a mezinárodních kontaktů. Nábožensky a teologicky čerpá ortodoxní křesťanství spíše z minulosti a ve XX. stol. se v něm nesetkáváme s tak výraznými tvůrčími osobnostmi, jaké charakterizují současný katolicismus a protestantismus.

Protestantismus

Protestantismus se vyznačoval již od počátku století značnou politickou a náboženskou aktivitou. Myšlenkově se distancoval od liberální teologie 19. stol., při čemž nejvýznamnější úloha patří K. Barthovi a jeho kruhu, jako zakladateli dialektické teologie.

Tváří v tvář sekularizovanému světu došlo u všech protestantských církví k pochopení, že významnější nežli věroučné spory je hledání společných základů a hodnot. Od r. 1910 až do druhé světové války se konala řada společných mezicírkevních konferencí, na nichž se ujasňovaly předpoklady a možnosti spolupráce. Tento proces integrace je nazýván ekumenické hnutí. V roce 1948 dostalo pevný organizační rámec. Byla založena Světová rada církví, která zpočátku sdružovala 147 protestantských a pravoslavných církví ze 42 zemí světa. Po překonání počáteční zdrženlivosti se připojila i Ruská pravoslavná církev a byla přijata za člena Světové rady v r. 1961. Negativní postoj k otázkám křesťanského sjednocování na základě ekumenického hnutí korigoval postupně i Vatikán.

Islam

Rezklad Osmanské říše a vznik moderního tureckého státu po 1. svět. válce měl za následek v roce 1924 i formální konec kalifátu. (Od 16. stol. se turečtí sultánové pokládali za hlavu všech vyznavačů islamu.) Tato událost neměla negativní vliv ani na životnost, ani na přitažlivost islamu. Naopak, po uvelnění centrální vazby se náboženství Mohamedovo mohlo stát integrující ideologií arabského nacionalismu a národně osvobozeneckého hnutí řady národů Afriky a Asie. Islam se projevil jako nejdynamičtější ze všech náboženství současnosti jak schopností teritoriální expanze, zvyšováním politické role, odolností proti rozleptávajícím vlivům evropské civilizace, tak i schopností formovat u svých vyznavačů jednotný typ chování a myšlení. Ježto západní vlivy integrity islamu ohrožují, brání se lpěním na tradičních hodnotách, což vede v některých zemích dokonce až k restauraci středověkých feudálních právních a morálních norem. Celkově konzervativní duch současného islamu neznamená, že by nebyl dotčen nevedebými myšlenkovými proudy. Existuje i významný islamský modernismus, který požaduje reformy přežitých institucí a zvyků a přizpůsobení náboženství současné době.

Hinduismus

Hinduismus je značně vzdálen evropským představám o náboženství a církvi. Je výhradně náboženstvím Indie a vytváří pevný sociální řád ve společnosti s mnoha národy, rasami, věrami, kulty a filosofiiemi, jež všechny dovedl včlenit, vstřebat a určit jim pevné místo ve struktuře celku. Ideová ochablost, která se projevovala v době anglické nadvlády se začala prelamevat v XIX. stol. významnými reformními pokusy (příkladem je Bráhmamádž). Ve XX. stol. stoupá význam hinduismu v souvislosti s protikoloniálním bojem. Hinduismus prokázal schopnost rozchodu s přeživšími se institucemi (umeňnění manželství mezi kastami, sňatků vдов, zákaz dětských sňatků, zrovnoprávnění žen atd.) a přizpůsobení potřebám doby. Vůdce boje za nezávislost Mahátmá Gándhí, básník a filosof Rabíndranáth Thákur jsou současně nejvýznamnějšími hinduistickými náboženskými mysliteli tohoto s teletí. I když Indie našla jednotící výraz obrozeneckých snah v hinduismu (nikoliv v nacionalismu), nestala se Indická republika hinduistickým, nýbrž sekulárním státem (na rozdíl od Pákistánu, který je státem islamským).

Buddhismus a náboženství dalekého východu

Buddhismus přes velký počet vyznavačů je, viděno z historické perspektivy, ustupujícím náboženstvím. Z Indie byl vytlačen hinduismem, ze středásij-

ských oblastí a Indonésie islame. Významné místo si ve XX. stol. zachovává v Tibetu (v podobě lamaismu), v zemích Zádí Indie a v Japonsku vedle šintoismu a v symbioze s ním. V Číně, kde je spolu s taoismem a konfucianismem lidovým nábeženstvím, nesehrál ve XX. století žádnou významnou reli. Společenský pohyb byl nesen zcela protikladnými idejemi. Čínská revoluce nakonec zvíťazila pod hesly marxismu a na všechna tři tradiční vyznání se dívá jako na zpátečnickou ideologii. Nábeženství je vytlačeno do soukromé sféry, ve veřejném a soukromém životě se prakticky neuplatňuje. Kult však není omezen.

Judaismus

V současném judaismu se rozlišují tři hlavní proudy: ortodoxní, převažující u východních skupin Židů, liberální a reformní. V buržoasních zemích docházelo v posledních dvou stoletích k výraznému s plýváním Židů s ostatním obyvatelstvem. Do tohoto procesu zasáhlo nelidské pronásledování a vyhlazování občanů židovského původu ve všech zemích, kam dosáhla moc hitlerovského fašismu. Tato historická zkušenost způsobila jednak odliv Židů z Evropy do Ameriky (v severní Americe jich dnes žije téměř polovina), jednak oživení zájmu o judaistické kulturní a nábeženské tradice a konečně růst porozumění a sympatií pro snahy sionismu, který si vytyčil za cíl obnovit vlastní stát Židů na půdě původní domoviny. Stát Izrael byl skutečně vytvořen roku 1948.

36. PROBLÉMY NAŠÍ SOUČASNÉ EKONOMICKÉ SITUACE, EKONOMICKÉ DŮSLEDKY NORMALIZACE A MOŽNÉ CESTY JEJICH ŘEŠENÍ

Problémy vnějšího začlenění čs. ekonomiky

Naše země patří mezi 81 malých států světa (do 15 mil.). Její podíl na světovém obyvatelstvu činí 0,37%, na území světa 0,06% a světovém důchodu asi 0,63%. V rámci RVHP se podílíme na 0,5% rozlohy, 4,1% obyvatelstva, 4,4 národních důchodů a 4,7 průmyslové výroby. Nemáme dostatečné vlastní zdroje (železo kryjeme z vlastních rudných zdrojů jen z 5,6%, měď z 8,8, zinek z 14,2, cín z 3,8, energetické ale z 80%). Sebezástní jsme jen v kaolinu, grafitu, magnetitu, antimonu, rtuti, mastku, dřevní hmotě a v mnoha druzích potravin. Proto také musíme takřka třetinu národního důchodu (32,7%) směřovat v zahraničním obchodu.

Už tyto skutečnosti naznačují obrovský význam vnějších ekonomických podmínek a vlivů na naše národní hospodářství. Ale ani ony je však nevystihují plně. Musíme doplnit ještě další důležité okolnosti.

Především připomeneme skutečnost, že Československo po r. 1948 změnilo od základu způsob nejen svého politického, ale i vnějšího ekonomického zapojení do okolního světa. Jestliže tehdy činil obchod a výměna zboží se zeměmi RVHP něco přes 38% a zbytek byl orientován na VKZ a částečně i rozvojové země, pak v r. 1978 činil obchod se socialistickými zeměmi 72,7% (z toho RVHP 68,5%), zatímco s VKZ jen 20,7 a RZ 6,6%.

Z toho plyne, že určující podmínky pro kvalitu a výsledek vnějšího začleňování čs. ekonomiky představují právě poměry a vývojové tendence v RVHP.

O jaké tendence a formy šlo?

Především musely země RVHP řešit po r. 1945 kritickou poválečnou situaci. Znamenalo to pro ně nejen se vyrovnat s obrovským válečným poničením výrobních sil, ale i s důsledky západní ekonomické blokády, ke které došlo po r. 1948. A také reagovat na zostření mezinárodní situace po začátku korejské války.

To vše je uvedlo na cesty urychlené a převážně extenzivní politiky "růstu za každou cenu". Ta pro většinu z nich znamenala zahájit vlnu rozsáhlého, ale málo, nebo velmi pozdně návratného investičního zatížení, navíc uskutečněného v mimořádně vysokém růstovém tempu. V období roků 1951-5 zae činily roční přírůstky národního důchoodu 11,0%, přičemž u průmyslové výroby 13,6%. Výroba výrobních prostředků pochopitelně ve všech zemích profilovala, což trvalo až do konce 70. let.

VVP v % celkové výroby průmyslu

Země	1950	1978
SSSR	68,8	74,0
PIR	52,6	64,9
RSR	52,9	73,6
ČSSR	52,9	60,7

V NDR a Maďarsku k tak výraznému zvýšení podílu VVP na investicích sice nedošlo, ale pohyboval se i tak v r. 1978 kolem 66,0 resp. 64,9%.

Tento vývoj vedl sice k urychlenému rozvoji strojírenství, ale nepřinesl ani na konci 70. let plné vzájemné vyrovnání ekonomické úrovně zemí RVHP. Na 1 obyvatele činila v r. 1978 hodnota základních výrobních prostředků v BLD 5.483 US Dol., v SSSR 5.170, BIR 6.150, zatímco v NDR 12.591, ČSSR 14.297 Dol.

Dále je třeba zdůraznit, že koncepci a stimulaci urychleného růstu vytvářely jednotlivé země sice plánovitě a dle svých konkrétních možností ale současně i navzájem odděleně, takže vznikaly vedle sebe v podstatě samostatné - autarktní ekonomiky, řízené vlastními plány a koncepcemi, ve kterých ve větší-

ně odvětví vzájemný obchod mezi zeměmi RVHP byl především "výměnou přebytků" a dále institucionální a dlouhodobou vzájemnou dvoustrannou dohodou plánovací a politických center. Praxe pak probíhala tak, že dovozní a vývozní salda se navzájem mezi jednotlivými dvojicemi zemí hodnotově vyrovnávaly, přičemž za cenový základ byly brány průměry světových cen.

Tento systém měl své výhody. Především usnadňoval příkazní plánování v jednotlivých zemích a dále znesnadňoval přílišné vzájemné zadlužení na úkor některého z partnerů. Umožňoval také podnikům jednotlivých zemí odbytovou perspektivu a tím i snazší usměrňování investic.

Ale měl i vážné nevýhody.

Především nevytvářel jednotný trh RVHP, ve kterém by bylo možné uskutečnit takovou výrobní specializaci jednotlivých zemí, která by odpovídala jak jejich specifika, tak i dané světové míře seriovosti a tedy i světové rentability. Snaha po autarktní a národně plánované ekonomice vedla totiž nutně v jednotlivých zemích k vytváření širokého sortimentu výroby, který se ve všech zemích do značné míry opakoval. Jen jeden příklad. V 70. letech se ve světovém měřítku dosahovalo nadprůměrné rentability při výrobě osobních automobilů u roční produkce 1,5 mil. kusů, při nákladních automobilech o 200 tis. kusů. Ale v r. 1980 vyráběl SSSR 1,3 mil. kusů osobních a 787 tis. nákladních aut. Bulharsko však jen 15,4 a 5 tis., NDR 177 a 37 tis., FLR 351 a 57 tis., Rumunsko 88,2 a 31 tis., ČSSR 184 a 45 tis. Tedy jen SSSR se přiblížil a u nákladních aut dokonce i překročil světovou míru seriové rentability. Podobně bychom mohli uvést i čísla výrob lokomotiv, vagonů, některých druhů loží, ale především televizorů, ledniček, praček, elektronických zařízení atd. atd.

Za druhé nebylo možné zhromadnit a rozvinout výrobu především tam, kde pro ni byly nejvýhodnější podmínky, tj. blízkost surovin a energetických zdrojů. Tak se mohlo stát, že např. v Maďarsku, postrádajícím jak železné rudy, tak koksovatelné uhlí se v r. 1980 vyrábělo 2,2 mil. t litiny a 3,8 mil. oceli, a v Rumunsku - zemi s podobnými podmínkami dokonce v téže době 9,8 a 13,2 mil. t a u nás - v zemi, kde těžba koksovatelného uhlí dospěla do klubinných a obtížných podmínek nastal v téže době skok z 9,8 na 15,2 mil. t! Přitom se teprve v nedávnou začal stavět krivojurožský úpravny kombinát, který by vyloučil obrovskou a nákladně náročnou přepravu neúčelné klušiny. S velkým zpožděním byly budovány i ropovody, plynovody a jednotná energetická elektrárnská soustava.

Za třetí se v tomto systému jen nesmírně obtížně prosazovala rostoucí potřeba pružnosti zahraničně obchodních vazeb. Vnitřní byrokratický systém řízení, obvykle 3 stupňový - gen. ředitelství, ministerstvo a často i Ústřední

plánovací úřad - ústí v vždy do státního monopolu zahraničního obchodu a jeho podniků a ty byly opět svázány dlouhodobými dvoustrannými dohodami jak politické státních závazků, tak i nutností dodržovat vyrovnané bilance. Jakákoliv dovozní, ale i vývozní potřeba podniku musela projít nejprve doma, ve vlastní zemi, touto vzestupnou škálou schvalovacích a řídicích institucí, než se jí podařilo zařadit do plánu a do mezinárodní dohody o výměně zboží. A na druhé straně - v dodavatelské zemi musela opět po podobném žebříčku "sestoupit" až k podniku, který ji měl realizovat. Je pochopitelné, že tím vznikl obrovský místní, časový, technologický rozdílný a rozpor mezi objednávkou a dodávkou, protože výrobce vyráběl pro technologickou potřebu, kterou většinou neznal a na jejímž včasné splnění nebyl dokonce většinou ani výrazněji zainteresován.

Proto se také podniky zemí RVHP - vesměs řízené centrálně vypracovanými pětiletými plány, konkretizovanými do ročních plánů, jejichž plnění bylo přísně kontrolované - nemohly za této situace příliš spoléhat na tak nejistý faktor, jakým byly importované dodávky zejména strojírenského importu nebo dokonce subdodávek. Buď se proto snažily obejít se bez nich, anebo je objednávaly s takovým předstihem, aby měly časovou rezervu i při jejich nesplnění, nebo při potížích s jejich kvalitou či montáží, které prakticky nemohly řešit s přímými výrobci. A tak se - i jinak neúměrná časová dimenze - vzniklá pětiletými dohodami - navíc ještě prodlužovala i touto snahou podniku o "své jistoty". Mezi tím však rychle plynoucí čas způsobil své: instalovaná technika mezitím zastarala, prošly záruční lhůty, nebo se dokonce změnil původní výrobní záměr či postup uložený podniku novým plánem nebo změněnou normou, takže importované stroje skončily často ve skladištích či dokonce ve šrotu.

Vznikla tu však, za čtvrté, i další potíž. Snaha ročně či pětiletě vyrovnávat dvoustranné obchodní bilance a nemožnost užít přebytků získaných v zahraničním obchodě v jedné zemi k úhradě plateb v zemi jiné totiž působila k tomu, že se "vyrovnávalo za každou cenu", tj. kupovaly se i věci nepotřebné, jen aby se nějak realizovala vzniklá aktiva.

Navíc odběratelskými i financujícími subjekty dovozu a vývozu nebyly přímo podniky, které tyto výrobní prostředky měly de facto ve výrobě užívat, nebo, šlo-li o spotřební zboží prodávat spotřebitelům, ale instituce ZO a ministerstev, které nebyly materiálně ani bezprostředně produktivně nijak zainteresované na jejich využívání. Spíše jen na tom, zda dodrží dojednané smlouvy či vyrovnají požadované hodnotové bilance. Nemohly proto ani stimulovat u vnějších dodavatelů kvalitu a technickou progresivitu, tedy užitečné hodnoty dovozených položek konkrétního zboží.

Jaké byly ekonomické důsledky takového systému mezinárodní směny? která de facto nebyla trhem?

a) Především vedly k stále všeobecně nízké úrovni mezinárodní směny mezi zeměmi RVHP a tím k vysoké míře nevyužití intenzifikačních sil, tlaků a možností, kterými tato směna působí nejen k růstu produktivity práce, ale i ke stimulaci vědecko-technického pokroku. Je pravda, že obrát ZO zemí RVHP se mezi r. 1950-80 zvýšil 26x. Ale i pak stále představoval jen pouhých 5,6% (1977) světového obchodu, tj. jednu devítinu vzájemné výměny VKZ (46,39%) a byl dokonce menší, než vzájemný obchod rozvojových zemí (6,03% podílu)!

b) Protože nejvýznamnějším subjektem ZO zemí RVHP je SSSR (33,2% podíl na celkovém obrátu v r. 1980), je logické, že právě jeho požadavky a jeho systém a organizace ZO profilují a předurčují veškerou strukturu i formy zahraničně obchodních činností všech ostatních zemí RVHP. Protože však SSSR v největší míře ze všech zemí RVHP musí z historicky známých důvodů rozvíjet techniku a výrobní síly 3. průmyslové revoluce spolu s doháněním 2. průmyslové revoluce, je v jeho ekonomické politice v daleko největší míře spojován progresivní moment intenzivního vývoje, s nedořešenými problémy vývoje extenzivního, které jak víme řeší cestou přednostního růstu výroby výrobních prostředků před výrobou skupiny spotřebního zboží. Proto profilují na jeho dovozních požadavcích ze zemí RVHP především výrobky těžkého průmyslu a strojírenství, které hraje především vývozem surovin a paliv a právě takováto struktura vyvolává právě v jeho dodavatelských zemích vysoké investice do výrobních odvětví s vysokou kapitálovou a investiční náročností a nízkou návratností, bez kterých by nebyly možné rozsáhlé strojírenské exporty do SSSR. Ale protože na druhé straně vývoz strojů z SSSR do soc. zemí je stále relativně nízký (23% oproti 63% ČSSR, 54% BLR, 47% MLR, 64% NDR, 59% PLR), musí si tyto země obstarávat strojní investiční prostředky buď samy, vlastní výrobou, nebo vzájemnou výměnou, nebo dovozem z VKZ. V prvních dvou případech se tím nejen zvyšuje i tak neúměrně vysoká míra investic, ale - a to je horší - i neúměrná serie sortimentního rozsahu u strojírenské výroby. V třetím případě pak hrozí nebezpečí zadlužení, s důsledky, které si ukážeme dále. Takovýto vývoj trval nejen v 50. a 60. letech ale i v druhé polovině 70. let se ještě urychlil, neboť pasivní saldo obchodní bilance SSSR se zeměmi RVHP se v položce strojů, zařízení a dopravních prostředků zvýšilo takřka o 100%, u spotřebních předmětů o 37%, zatímco u surovin, chem. výrobků a paliv se naopak vytvořilo aktivní saldo vzrostlé o 64%, což ovšem způsobilo i vzestup cen ropy.

To vše vedlo a vede k tomu, že se zbožová skladba ZO zemí RVHP nepřirozeně deformuje. V r. 1980 představovaly stroje a zařízení 43% veškerého obrátu, suroviny a materiály 36%, zatímco potraviny a spotř. zboží jen 17%. Protože však v celkovém obrátu strojírenských oborů představovaly nejpodstatnější část

výrobky, které pro svou nízkou seriovost a technickou progresivitu nepřinášely potřebný hodnotový efekt, nemohly vnější ekonomické vztahy působit k optimalizaci odvětvových struktur a tím i k růstu vysoké výhodnosti mezinárodní směny vůbec. Vznikla tak tendence k takové alokaci kapitálu, tj. rozložení výrobních sil v rámci RVHP, která neumožnila vytvoření potřebných zárojků pro rozvoj spotřebitelského trhu a životní úrovně národů.

A dále; vytvořily se podmínky pro vysokou materiální, energetickou i hodnotovou náročnost výroby a naopak nízkou úroveň stimulů nutících k užití výsledků vědy. Pokles rentability, který následoval, omezil i prostředky, které jednotlivé země RVHP mohly uvolnit na rozvoj své infrastruktury a v neposlední řadě i k ochraně životního prostředí. Vážné ekologické problémy NDR, Československa, ale i MLR a v poslední době i RSR a některých oblastí SSSR jsou toho důkazem.

Tyto, ale i další vážné nedostatky ve vzájemných ekonomických vztazích zemí RVHP nezůstaly utajené. Už na XXIV. zasedání v r. 1971 přijaly vlády RVHP tzv. "Komplexní program dalšího prohlubování soc. integrace", který se pokusil načrtnout takovou koncepci mezinárodní dělby práce na 15-20 let, která by na základě dohod o výrobní specializaci překonala základní vady systému. Projekt sice nezůstal bez významu - např. řešil otázku výstavby ropovodů, plynovodů, jednotné energetické soustavy a naznačil i užitečné směry výrobní specializace a kooperace. Ale nevytvořil to nejdůležitější, tj. t r h v ý r o b n í c h p r o s t ř e d k ů u v n í t ř RVHP. A tím ani možnost alokovat v jednotlivých zemích i v celku RVHP kapitály do optimálních směrů, celků a prostorů, stimulovat růst technologické a technické úrovně výroby a umožnit v RVHP všestrannou směnu veškeré průmyslové produkce a tím řádově zvýšit rozsah výměny a výroby jak výrobních prostředků, tak i spotř. zboží.

Tak bylo ztraceno nejméně jedno desetiletí vývoje a rozvoje RVHP. I to patří k důsledkům neostalinistického konzervativismu, který přežíval, ba dokonce se i dále rozvinul v Brežněvově éře.

Je pochopitelné, že země RVHP, jejichž ekonomický vývoj byl takto "zvnějšku" spoután silami byrokratického centralismu a obecnou neschopností využít už tehdy existujících, anebo rychle narůstajících možností socialistického způsobu výroby a dělby práce, nemohly sehrát ani dostatečně výraznou roli při vytváření nového světového ekonomického řádu a tím méně stimulovat rozvoj VT revoluce ve světovém prostředí. Vliv zemí RVHP na světovou ekonomiku stagnoval - a to na úrovni velmi malé významnosti. Ač představovaly zhruba 1/3 světové průmyslové produkce, podílely se naše země jen ze 2,86% na objemu světového trhu s VKZ a jen z 1,66% na světovém obchodu s rozvojovými zeměmi. To mluví za vše.

A tak posuzujeme-li z uvedených hledisek vnější podmínky, ve kterých se rozvíjela čs. ekonomika, nemůžeme dojít k jinému závěru, že nebyly nejvýhodnější a že nedosáhly v tomto prostředí RVHP zvláště dobrých výsledků. A tak prostor možného, ve kterém jsme mohli najít nejvýhodnější využití vynaložené produktivní práce, byl a dosud je velmi úzký. Využili jsme ho však plně? Pokusili jsme se vytvořit a vyvolat tlak na jeho přeměnu a zlepšení? K odpovědím na tyto otázky dojdeme, věnujeme-li pozornost nárysu vnitřní ekonomické politiky.

Vnitřní problémy čs. ekonomiky v 70. a 80. letech

Už na počátku 60. let, zejména po zhroucení 3. pětiletky, došla nejen většina čs. ekonomů, ale i mnozí přední činitelé KSČ k závěru, že je třeba podstatně změnit model řízení i strukturu čs. ekonomiky. První náznaky přinesla ekonomická reforma let 1964-5, kterou do úplnější podoby vypracoval jak Akční program, tak zejména návrhy připravené pro VII. Všeob. sjezd. Požadovalo se zde především:

- spojit centrální řízení s novou funkcí a prostorem socialistického trhu, který by prověřoval společenskou účinnost vkladů a investic
- aby se podstatně zvýšila samostatnost podniků a tím i jejich možnost socialisticky podnikat. Aby hodnocení podniků vycházelo z jejich konečného ekonomického efektu a ze strany státu bylo řízené ne přemírou jmenovitých ukazatelů, ale prostřednictvím hodnotových pák a nástrojů.
- aby se poskytla podnikům volnost rozhodování jak a s kým se integrovat a aby se znemožnilo žít ty, kteří pracují špatně tím, že se odebírá podnikům, které hospodaří dobře. Také spotřebitel nemá nést důsledky chybné ekonomické politiky podniků.
- aby podnikové kolektivy, které takto ponесou důsledky řízení podniků, měly i vliv na vytváření jejich řídicích orgánů, tj. aby byly zřízeny orgány pracujících, které by tuto a podobné funkce vykonávaly
- aby systém cen a úroveň byly silně a výrazně přiblíženy světovým parametrům a aby se tím vytvořila snaha co nejvíce a nejrychleji dosáhnout jak v technických a užitkových, tak i hodnotových parametrech úroveň nejvyspělejších zemí.
- aby se základem plánování stalo prosazování progresivní technické politiky, hledání optimální vývojové perspektivy a její stimulaci u podniků, jakož i dohled na potřeby a zájmy spotřebitelů. Měl se vytvořit systém pružnosti, který by umožnil včas nebo dokonce i s předstihem reagovat na vývoj vědecko-technické revoluce.
- aby se monopol zahraničního obchodu zbavil administrativně-byrokratického po-

jetí a umožnil odvětvím a podnikům, které jsou toho schopny, provádět ho přímo a bezprostředně při zachování stanovených ekonomických pravidel a centrální péče o vyrovnanost obchodní i platební bilance.

- aby se zejména zemědělství zcela osvobodilo od centrálního řízení a poručnickování a vytvořilo se spotřebním a potravinářským průmyslem agrokomplex, který by umožnil družstevní podnikání i pružné zásobování
- aby se otevřely cesty i k budování nových, zejména menších průmyslových podniků, které by mohly pružně reagovat na spotřebitelskou poptávku i na dodavatelsko odběratelské potřeby průmyslu a zemědělství.

To vše svědčí o tom, že Akční program z dubna 1968 a koncepce, které na něj dále navázaly, představovaly vlastně první ucelený pokus o překonání byrokraticko-příkazního systému řízení ekonomiky v zemích RVHP. Naznačoval způsob a cesty, které by umožnily překonat krizi ekonomického řízení a ekonomické politiky, která v těchto zemích nastala v polovině 50. let. Tedy v době, kdy byly v hrubých rysech splněny úkoly urychlené a extenzivními prostředky prováděné industrializace motivované poválečnou obnovou.

Základním zdrojem této krize bylo:

- především technická neschopnost orgánů centrálního řízení zvládnout už příliš rozsáhlý komplex ekonomiky a to nejen danými prostředky statistické aj. informatiky, ale postihnout i horizontální vazby v ekonomice existující a tím i plně poznat a dohlédnout reálné dosahy jednotlivých direktivních rozhodnutí pro skutečný (optimální) průběh ekonomického procesu v jeho realitě.
- nemožnost ovlivnit a usměrnit kvantitativně - jmenovitými ukazateli ekonomický zájem podniků na optimálním výsledku celého národního hospodářství, tj. na celospolečenském zájmu a prioritách.
- neschopnost byrokratických struktur efektivně rozvíjet inovační strukturální přestavbu ekonomiky a rychlé využívání výsledků vědy ve výrobě.
- neschopnost monopolu ZO optimalizovat v rámci RVHP mezinárodní dělbu práce, jak jsme už ukázali v předchozí části.

x x x

Po porážce Pražského jara byl AP zrušen a prohlášen za "nesprávný a neplatný dokument". A s ním byla i pohřbena ekonomická reforma. Už květnová tzv. "stabilizační opatření" vlády z r. 1969 postavila výhybku k postupnému, ale nakonec úplnému obnovení systému příkazně-centrální ekonomiky. A tedy i k znovunastolení stavu systémové krize, která opět čs. ekonomiku nemohla dovést jinam než k obnově stimulů extenzivního růstu a tím i k dalšímu úpadku efektivnosti modernizačních snah podnikové iniciativy, k ekonomice stále rostoucích nákladů a neefektivních investic.

Situaci navíc dramaticky zhoršily i kádrové čistky. Kolem 70% všech vedou-

cích pracovníků podnikové sféry, vesměs lidé, kteří v r. 1968 nahradili málo schopné ředitele a náměstky Novotného éry, padlo za oběť jejím "komisím". A nově dosazení "souáruzi vedoucí" byli většinou vybaveni jen jednou ctností - plnou poslušností a snahou plnit plán za každou cenu a všemi prostředky. Jejich hlavní snahou bylo, aby se ve funkcích, na které většinou nestačili, udrželi co nejdéle a zachovali si výhody, které jim z nich plynuly. Teprve na počátku 80. let se v tomto ohledu začala situace poněkud zlepšit.

Situaci zhoršilo i personální složení nového vedení strany. Jeho vedoucí představitelé - s výjimkou L. Štrougala - nenabýli v ekonomických otázkách nikdy ani významnějšího vzdělání ani přehledu. Také likvidační části vědecké ekonomické fronty, kterou stihlo stigma nositelů "šikovštiny", se výrazně oslabila i úroveň oddělení ÚV a státních plánovacích institucí. I zde převládala snaha "zachránit existenci" nad nebezpečnou snahou vést polemiky za uhájení reformy. Působily tu však i vnější tlaky, zejména ze strany sovětských národohospodářů a představitelů zahraničně-obchodních společností, které dobře postřehly, že nejvýhodnější smlouvy uzavřou právě s nejvýše postavenými a nově instalovanými představiteli československých podniků a proto i svým vlivem stimulovali rostoucí centralismus u nás. Celkovým výsledkem pak byla strukturální bezkonceptnost. Její vývoj byl v sedmdesátých letech sice nesen snahou o co největší růst, ale jen na bázi současné odvětvové struktury. Slovně se sice na XIV. až XVI. sjezdu mluvilo i o potřebě strukturálních změn, ale jak vnější tlaky, tak nepružnost a ekonomická neprozíravost a nedůslednost "normalizátorů" nevedla k valným výsledkům.

Především špěla jejich snaha k stimulaci nové investiční vlny, která v podstatě dosazování strukturální bázi jen kvantitativně rozvíjela a tím prohlubovala její celkovou neefektivnost.

V období sedmdesátých let vzrostl společenský produkt 11,7x (oproti r. 1948), národní důchod 6x, osobní spotřeba 4,2x, reálné mzdy (oproti r. 1948) nejméně, z indexu 158,5 na 194,5. Ukazatele za 80. léta jsou pak ještě nepříznivější, neboť tu došlo dokonce i k poklesu reálných mezd.

To vše svědčí o trendu stále klesající efektivity českosl. ekonomiky v 70. i 80. letech. Strmý růst investičních nákladů přinášel v ní jen velmi nízký konečný efekt, tj. stagnující vzestup životní úrovně a reálných mezd pracujících, který byl vzhledem ke statistickým manipulacím růstu životních nákladů, ještě nejméně o 8-10% nižší, než uvádějí oficiální čísla. Přitom celková úroveň reálných mezd čs. pracujících se pohybovala na poč. 80. let na necelé 3/4 úrovně rakouských, a zhruba kolem necelé poloviny u západoněmeckých pracujících. Na konci tohoto období a v 80. letech se tato situace nezměnila k lepšímu, ale spíše k horšímu.

Přitom jak potvrzují zkušenosti i odborné studie ani kvalifikačně, ani pracovním úsilím ani délkou pracovní doby jsme nezaostávali za našimi sousedy.

Kde jsou tedy příčiny tak nízké efektivity "normalizační" ekonomiky?

1. Především spočívají v nevhodné struktuře čs. průmyslu. Tato struktura má dvě základní vady: Za prvé Československo vyrábí příliš velký rozsah sortimentu, zejména strojírenského. Odhaduje se, že zhruba 70% soudobého světového souhrnu, což představuje asi 80 tis. druhů výrobků. Přitom v něm, za druhé, roste podíl výroby právě oněch odvětví, která jsou nejen materiálově a energeticky, ale i pokud jde o předvýrobní (výzkumné, vývojové, ověřovací a dodavatelsko odběratelské) náklady a odbytový servis nejnáročnější. Jde tu tedy především o poměr výroby vyr. prostředků k výrobě spotř. zboží. V r. 1981 - tj. na vrcholu období "normalizace" dospěl tento poměr k poměru 68,5 : 31,5 ve prospěch výrobních prostředků. Jádrem této výroby je strojírenství, zejména těžké (22,4 %), kterému zabezpečuje surovinové a energetické zdroje, takže podíl právě těchto investičně, energeticky, surovinově, nákladově i odbytově nákladných odvětví představuje nejméně 40% veškerého průmyslového potenciálu naší republiky.

Odhaduje se, že sortiment 120 tis. výrobků může zvládnout v efektivní míře jen národohospodářský celek s nejméně 150-200 miliony lidí, vybavený rozsáhlými vlastními zdroji i vnitřním trhem a navíc efektivní mezinárodní dělbu práce. Pro náš dnes existující sortiment by to musel být celek asi o 90 milionech, tj. nejméně pětkrát větší než představuje naše republika. Teprve pak by bylo možné dosáhnout plné rentability té struktury, kterou máme. Stojíme tedy před faktem strukturální přeindustrializovanosti, tj. před skutečností, že investiční rozsah u nás silně překročil únosné možnosti jak našich pracovních sil, tak i surovinových a energetických zdrojů. Vyrovnat toto manko intenzivnější dělbu práce v rámci RVHP, jak jsme už ukázali není zatím možné, protože zde je směna limitována jak byrokratickými překážkami ve státní sféře, tak i znesnadňována organizačními a zájmovými zábranami v podnikové sféře. Dělba práce s VKZ by ale předpokládala schopnost soutěže především v technické pokrokovosti, kvalitě a pružné přizpůsobivosti. Ale jak toho dosáhnout u tak širokého sortimentu výroby a navíc v situaci, kdy vědecko-technický pokrok se každým rokem zrychluje a náročnost trhů stoupá. Neúměrný strukturální rozsah realizovaný v malé zemi tedy nutně vede k technickému zaostávání a tedy i k znevýhodnění mezinárodní směny. V r. 1976 činil podíl oněch čs. výrobků, které byly na světové technické úrovni jen 2,1% veškeré produkce a v r. 1979 už jen 2,0%. (Strojírenských výrobků, tj. u exportně nosného odvětví 7,3 a 6,0%.) I to přispělo k velmi nízké hodnotě čs. zahr. obchodu na hlavu. Činil v r. 1981 jen 1.938 US Dol., zatímco u VK zemí obdobné velikosti byl řádově vyšší. (Belgie 11.524, Nizozemí 9.471, Norsko 8.200, Rakousko 4.914 atd.) Tyto ekonomiky ovšem mohly těžit

z podstatně užší sortimentní skladby a z dlouhodobé adaptace na vysoce náročné trhy. Opačný vývoj u nás způsobil, že postupem "normalizace" a její bezkonceptní ekonomicko-strukturální politiky ztrácel zejména po "ropném šoku" čs. strojírenský průmysl schopnost uhradit svými vývozy dovozy pracovních předmětů. V r. 1983 jsme dosahovali za kilogram strojírenského vývozu jen 1,83 dolaru, zatímco země RVHP jako celek 2,20 a VKZ 7,31 dolaru. Za takovéto situace bylo nutné hradit rozdíl, který vznikl mezi vysokými náklady a tedy i cenami v Československu a nízkými devizovými výnosy, docílenými na vnějších náročných trzích. Takto vzniklé dotace představovaly na sklonku poloviny 80. let už takřka plných 5% národního důchodu. Prakticky se to projevovalo tím, že bylo nutné sahát i k dodatečným vývozům výrobku právě onoho sektoru, který byl investičně soustavně podhodnocován, tj. spotřebního zboží. Už v r. 1970 činilo saldo zahraničního obchodu se spotřebním zbožím 55% našeho obch. aktiva a v r. 1980 dosáhl jeho podíl dokonce už 90%. Zaostávající strojírenství ČSSR nejenže není schopné krytí své náklady, ale musí být subvencováno zbožím, které představuje věčný základ mzdových fondů obyvatelstva. Vývoz spotřebního zboží neslouží tak ke zepštrování domácího trhu, ale ze dvou třetin ke krytí pasiv, které takto vznikly. Zde je jedna z hlavních příčin nejen soustavné nedostatkovosti řady druhů spotřebního zboží, ale i stagnace životní úrovně našeho lidu.

Měli bychom ovšem i také dodat, že zde vzniká i neúměrný podíl energeticky a kapitálově náročných, ale nakonec národohospodářsky nerentabilních výrobů odvětví těžkého průmyslu, které neúměrně zvyšují celkovou energetickou a surovinovou náročnost na výrobu a na dovozy. I zde nám nejlépe poslouží mezinárodní srovnání. Vezmeme-li čs. úroveň rovnou 100, pak na stejnou jednotku hrubého domácího produktu spotřebuje Belgie jen 66% energie, 40% oceli, 60% prac. síly, Nizozemí 81%, 52% a 70%, Rakousko 57, 52, 88%, Švédsko 60, 59, 79%, Japonsko 44, 56, 83%, Francie 56, 50 a 81% atd. Právě na těchto číslech můžeme odhadnout nejen rozsah plýtvání zdroji a lidskou prací, které sužují čs. "normalizační" ekonomiku, ale i hlubší příčiny tak závažného rozdílu mezi průměrem životní úrovně mezi těmito zeměmi a námi.

2. Druhou základní vnitřní příčinou tohoto stavu je však i obnovení a posílení byrokraticko-centralistického modelu řízení čs. ekonomiky, kterou převládlo "normalizační" stranické vedení po r. 1969, pod heslem "opětného upevnění plánovitého řízení národního hospodářství" ("Poučení"). Návrat k metodám a způsobům direktivního plánování a indexového růstu, které ztroskotaly už na počátku 60. let se ovšem zpočátku odehrával za poměrně příznivých podmínek. Jednak ve světě panovalo konjunkturální klima a dále měli "normalizátoři" k dispozici nemalý sovětský úvěr, který jim umožnil na čas stabilizovat vnitřní i vnější nerovnováhy a uvolnit zdroje pro další v podstatě extenzivní růst.

Ale mezi tím se čs. výr. základna rozrostla i kvantitativně (rozsah průmyslové výr. se v r. 1981 zvýšil o 66,6 oproti r. 1970), zejména opět v materiálově a energeticky náročných oborech strojírenství (program růstu výroby nákl. automobilů, atomové technologie, rourový program aj.). Pozoruhodně málo se však naproti tomu rozvíjela v 70. letech elektronika a elektrotechnika, původně na počátku "normalizačního" období posuzovaná dokonce jako "útlumový program"! Svědčí o tom skutečnost, že její podíl na počtu pracovníků klesl v r. 1981 oproti r. 1975 u výroby součástek pro elektroniku z 3,23% na 2,75, u polovodičů z 2,81 na 2,09, měřících elektr. přístrojů z 2,34 na 2,44% atd. Také technická úroveň tohoto odvětví snad vůbec nejdůležitějšího pro rozvoj výrobních sil třetí průmyslové revoluce, neobyčejně u nás zaostala. Vezmeme-li za kritérium kilogramové ceny, docilované na světových trzích, dojdeme k zjištění, že jestliže v první polovině 80. let činila světová cena 25,91 dolarů za kg a cena EHS 20,39 dol., pak cena výrobků RVHP dosahovala jen 2,34 dol. a československá cena jen 1,81 dol za kg. Vzniklo tedy nejen kvantitativní, ale i neméně alarmující kvalitativní zaostání za rozvojovým tempem klíčového odvětví výroby naší doby.

Rychle rostoucí rozsah a udržování široké sortimentnosti výroby pokračující v letech "normalizace" zvyšovaly však i výši i neprostupnost informační bariéry, která oddělovala řídicí sféru od ekonomické reality. Rozsah reálných dodavatelsko-odběratelských a časově posloupných i hodnotových vazeb rostl přímo geometrickou řadou. Jeho snaha řídit je z centra spěla k tomu, že i při užití počítačové techniky bylo toto řídicí centrum zavalováno stále větším rozsahem informací a jeho činnost pohlcována potřebou zasahovat a zjednávat obnovu porušených rovnováh, že se stále stalo obtížnějším vyznat se v této spleti vazeb a rozporů a dospívat k adekvátním podkladům pro správné rozhodnutí, zejména při tvorbě a úpravách plánů.

To ovšem mělo záhy velmi vážný důsledek pro vztah mezi centrem a podnikovou sférou. Podniky disponovaly vždy podstatně větším rozsahem informací, takže mohly uplatnit převahu svého skupinového zájmu oproti centru hájícímu celospolečenské zájmy. A to nejen při tvorbě plánu, ale i při jeho zabezpečování investičními i jinými zdroji a nakonec i při hodnocení jeho plnění.

Základním podnikovým zájmem za centrálního plánování je vždy maximum mzdového a premiového fondu, při minimálním plánu a maximálních zárojích pro jeho plnění. Tohoto optima bylo v 70. a na poč. 80. let možno dosáhnout díky kvantitativnímu růstu a návratu ke starému způsobu řízení podstatně snáze než dříve. Pro většinu podniků byl totiž plán stanoven centrálně a to v hrubé výrobě, resp. později v upravených vlastních výkonech. Jestliže se podniku podařilo s centrem

"usmlouvat" nízký plán, bylo vše jasné. Splnil ho snadno, ovšem za předpokladu, že měl dostatek materiálu, subdodávek a energie. Snažil se proto, aby všech těchto zdrojů získal či nahromadil co nejvíce, protože jakékoliv nekrytí zdrojů výrobní spotřeby by ohrozilo splnění. V každém případě však pro něj bylo výhodné ponechat si i při nízkém plánu rezervy, a to jak ve výkonech a kapacitách, tak i ve zdrojích a pracovních silách. Jeďnak proto, že prahnul po "maximálních jistotách", ale i s ohledem na budoucnost, protože při možném budoucím zvýšení plánu mu stačilo jen využít už existující rezervy a bez potíží ho mohl splnit. Systém centrálního plánování vedl tedy ke křečkování a kumulaci rezerv na podnikové úrovni, uskutečňované ovšem s tichým souhlasem nadřazených orgánů, včetně plánovacího centra, které nakonec byly politickými orgány také hodnoceny především podle procenta plnění plánu.

Tento mechanismus křečkování se vždy znovu dal do zrychleného pohybu, dalo-li politické vedení pokyn k podstatnějšmu zvýšení růstu. Co pak učinily podniky? Nejenže opět maximálně zvýšily nároky na materiálové a energetické zdroje, ale současně vznesly i nové a to opět maximální nároky na investice, dovozy z VKZ, na pracovní síly atd. Naučily se totiž mezitím i počítat i s tím, že centrum jim část investic a dovozů v plánu seškrtá a proto je preventivně nadsadily. Nedostatek reálných informací donutil pak obvykle centrum, aby nakonec povolilo a investiční zdroje schválilo, i když bylo jasné, že jsou národohospodářsky nadměrné. Tak vznikala nejprve vysoká rozestavenost, tlak na dovozy a zadlužení, marnotratné plýtvání se zdroji, které si opět vyprovokovalo nutnost priorizovat jedny investice oproti druhým, přesunovat kapacity na nejdůležitější stavby. To jinde opět vyvolalo skluzy, opožděné uvádění kapacit do provozu a tím i jejich morální zaostávání. Přemíra stavebních investic, která provázela každý pokus o urychlení, pak pohlcovala vždy vyšší rozsah prostředků, takže nezbylo na strojové vybavení. Ale také chronický nedostatek pracovních sil, jejichž volné zdroje byly vyčerpány v podstatě už v polovině 60. let, znesnadňoval využití už vložených vkladů a dokončených investic. Plány se však musely plnit za každou cenu, jinak nebyly premie. Pokud byly stanoveny v ukazatelích hrubé výroby, stačilo mnohdy zvýšit (snadné to bylo zejména při nákladových cenách) váhu výrobku či rozsah kooperačních dodávek a plán se podařilo splnit. Když se tyto možnosti na poč. 80. let omezily, zbyla tu vždy možnost "úpravy plánu", tj. jeho snížení, které podnik obvykle hravě zdůvodnil tím, že mu centrum nebylo s to zabezpečit potřebné, často i v plánu zakotvené zdroje, anebo že "vysadily subdodávky", jejichž nadměrný počet sám systém plánování, ale i způsob vytváření podniků nadměrně stimuloval.

Výsledkem převahy podnikového zájmu byl tedy trend stále znovu rostoucích nároků na zdroje, vytváření a zvyšování nadnormativních zásob, rostoucí rozesta-

věnost, snižující se výtěžnost a pokles reálné směnné relace ve styku s cizínou jako výsledný produktivní efekt. Vezmeme-li si, jako hodnotu za r. 1970 = 100, pak v r. 1975 poklesla na 90,4% a v r. 1980 až na 82,1%. Taková byla míra zaostávání "normalizační" ekonomiky za okolním světem v 70. letech. Je přirozené, že za takovéto situace se prohluboval i stav všeobecné vratkosti ekonomických vztahů. Vznikl na sklonku 70. let první náznak nedostatku zdrojů. Nastal o ně o to úpornější zápas podnikových a odvětvových subjektů. Při struktuře šs. ekonomiky a ideologických prioritách, které dogmaticky prosazovalo "normalizační" vedení, největší kus "kořisti" v něm urval opět těžký průmysl a těžké strojírenství, což vyvolalo další růst jeho priorizace, energetických nároků a tím i další prohlubování "nemoci struktury".

Tento nejistý a vratký růst dostal ovšem zdrcující ránu zejména druhým "ropným šokem", který na poč. 80. let podstatně zvýšil nejen vnitřní cenu zdrojů, ale i nároky na jejich exportní krytí. Zmíněná tendence k poklesu úrovně reálné směny znemožnila, abychom podobně, jako to učinily VKZ, uhradili zvýšené hodnoty dovozu vyšší užitnou hodnotou a tedy i výhodnější realizační cenou vyvezené produkce. Centrum se ovšem pokusilo vyvolat tlak na úsporu zdrojů a stimulovat inovační vlnu, která by zvýšila hodnotu vyvážené produkce a zmenšila jinak nezbytné úhrady z nerozvinutých a nedostatkových fondů spotřebního zboží, které zabezpečovalo reálné krytí mzdových fondů. Než by k tomu došlo, muselo se ale na tyto fondy sáhnout a tedy i provést zvýšení spotřebitelských cen a mzdové redukce, což vedlo na poč. 80. let skutečně i k poklesu životní úrovně o 3-10%.

Záhy se však ukázalo, že "normalizační" centrálně řízený ekonomický systém se velice obtížně adaptuje na jakékoliv snahy o kvalitativní inovace, zejména strojírenské výroby.

Především se mu bránily "normalizační" kádry, které prosluly svou malou schopností cokoliv změnit a naučily se nanejvýše udržovat stav výroby v tradičních kolejích.

Za druhé se dostaly do zrychleného pohybu a záhy i do chaosu dodavatelsko-odběratelské vztahy. Nové výrobky si vyžadovaly i nové subsystémy, obvykle s vyššími parametry, ale subdodavatelé neměli ani investiční prostředky ani lidské a j. zdroje, aby kryly poptávku. Přílišná centralizace výr. a nedostatek malých a pružně pracujících podniků v čs. ek. struktuře zde vydal své trpké plody. Tím vznikla situace, ve které bylo nutné podřídit výrobu ve velkopodnicích možnostem subdodavatelů, anebo provést rychlé dovozy z VKZ, s následkem možného zadlužení v oblasti volně směnitelných měn.

Za třetí se ukázaly další "hříchy minulosti" - chronická neostatečná úroveň i kapacity předvýrobních a vědecko-výzkumných kapacit a jejich oddělování od

výroby. Zejména se stal citelným důsledek dosavadní nesmyslné "útlumové" politiky vůči elektronice a s ní spojenými výrobami, které tím ztratily kontakt se světovou úrovní a trpěly a do dnes trpí podvývinutím své součástkové základny.

Za čtvrté - nové ekonomické potřeby zvýšené pružnosti a podnikavosti narážely nejen na bariéry "ekonomického úřadování", ale i na písčiny společenské lhostejnosti a odcizení lidí jako jednotlivců potřebám společenského zájmu, který rozvinula "normalizační" politika a její představitelé do tak rozsáhlých dimenzí.

Za páté tu negativně působily i důsledky politického sebeuspokojení na bázi "Poučení", ale i okolnost, že nej přednější představitelé normalizačního režimu - snad s výjimkou Štrougala - nikdy svým vzděláním, poznáním a koncepčním myšlením nedospěli k úrovni, která by byla pro potřebu ~~včasných změn~~, převážně ekonomické politiky a zejména obratu k ekonomické reformě potřebná. Tito představitelé systému, kteří v "normalizační kádrové Bartolomějské noci" zlikvidovali nejen vynikající ekonomy jako Kadlece, Koubu, Kožušníka aj. ale neb

Snažili jsme se na předchozích stránkách postihnout především problémy a rozpory normalizační ekonomiky. Nehodláme tím ovšem tvrdit, že v těchto letech nedošlo u nás vůbec k viditelnému ekonomickému a civilizačnímu vzestupu. V tomto období se dovršila industrializace Slovenska, kladem bylo rozvinutí jaderné energetiky, vybudování sítě dálnic, rekonstrukce silniční i železniční sítě, vybudování pražského Metra. Rozrostl se bytový fond, zlepšily se služby a - není to nevýznamné, ba naopak - nedošlo podobně jako v řadě ostatních menších socialistických zemích - k nadměrnému a tíživému zadlužení ve valutové cizině.

Drtivá většina lidí pracovala poctivě a v mnohých směrech se mají i čím před světem pochlubit.

Přesto však nelze toto, dnes už skoro dvacetileté období považovat za úspěšnou éru naší ekonomiky. A to nejen z důvodů vnějších, které jsme naznačili výše a které - uznáváme - nebylo v možnostech a silách jakéhokoli politického vedení v Československu změnit dříve, než nastaly podmínky, ježickž čtvrtého nástupu v SSSR jsme dnes svědky, ale v těchto nerozvinutých a v mnohém nepříznivých podmínkách, které znemožňovaly efektivní a na soudobé kvantitativní i kvalitativní úrovni probíhající dělbu práce, bylo možné jít cestami, které by vedly k řádově vyšším efektům - kdyby byly včas nalezeny nebo alespoň neopuštěny směry, které k nim vedly.

První a základní chybou bylo tedy opuštění a "prokletí" ekonomické reformy z r. 1965-9. Ztratili jsme tím nejen nesmírné množství hodnot, které spotřeboval pokračující extenzivní vývoj ekonomiky, ale i potenciální zkušenosti, kádry, prověřené a vžitě formy, které dnes teprve znovu musíme hledat, "experi-

mentovat" nebo kopírovat od těch, kteří byli politicky smělejší a jasnozřivější.

Za druhou vážnou chybu bychom mohli označit strukturální skladbu investic, kterými se kvantitativně rozvíjela jak industrializace Slovenska, tak i rekonstrukce průmyslu v Čechách a na Moravě. Na Slovensku se rozvinula tradiční, materiállově i energeticky i na kvalifikovanou práci náročná odvětví a v českých zemích se neodbourala, pokud ve své technické úrovni už zbytečná odvětví zaostala. Nevyužil se na jedné straně kvalifikační potenciál a schopnost pracujících v českých zemích osvojit si novou výrobu i historicky progresivních odvětví. A na druhé straně jsme "na zelené louce" stavěli továrny na tradiční sortiment.

Tak se stalo, že se takřka stoletý předstih v kvalitě a přizpůsobivosti zejména našeho strojírenství nejen rozplynul, ale mnohde dospěl až k zaostávání. Stačí jen uvést, že reálná směnná relace, jak víme už v 70. letech stále klesající, dospěla na konci "normalizace" až ke katastrofálnímu stavu 67%, oproti r. 1970.

Třetí vážný důsledek spočívá v stále se zvyšujícím břemenu materiállové a energetické náročnosti. Na výrobu 1 mil. dolarů spotřebuje Francie 23 tun oceli, NSR 37, Švédsko 25,7, USA 33,9, ale my 97,3 tun. Podobně je to i s potřebou energie, plastů aj. To si ovšem vyžaduje nesmírné a málo zhodnocené náklady na dovoz, těžbu, investice, údržbu - které by mohly být při lepší struktuře výroby ušetřeny, nebo využity k růstu životní úrovně. V každém případě bychom se však vyhnuli ekologickým důsledkům takového nadměrně rozvinuté prvovýroby, získali bychom prostředky pro zvýšení rentability zemědělství, ale i k rozvoji elektroniky, které se v současné době stává tak závažným, že jen jeho 17 až 21% růst ročně a úplné technologické přezbrojení s neúnosnými devizovými náklady, by nás mohlo přivést k dosažení srovnatelné úrovně s vyspělejšími zeměmi.

Ale elektronický průmysl je jen částí strojírenské výroby - dosáhneme-li jeho rozmachu, kde pak vezmeme prostředky k modernizaci a tedy i k dosažení konkurenční schopnosti u jeho ostatních odvětví? Jaké nám potom zůstanou prostředky k zvyšování, nebo jen k udržení dosavadní životní úrovně?

Tvrdošíjně opakované pokusy v letech 1985-8 dosáhnout rovnovážných stavů cestou indexového růstu výroby o 3,5% ročně a obejít se bez soustředění prostředků na rozhodující směry (a to je jediné, co dovede dosavadní "normalizaci" vytvořený systém ekonomického řízení) vedl jen k novým potížím. Na konci r. 1986 dokonce k takřka obecnému zhroucení dodavatelsko odběratelských vztahů, k novému vzrůstu už i tak katastrofálně zbytnělých nadnormativních rezerv, a k širokému nesplnění plánů. Bylo nutné opět reálnkovat investice, zastavit

řadu staveb, smířit se s nárůstem přebytečné kupní síly a s náběhem na nové inflační jevy.

Naše politické vedení nebylo s to si s touto situací poradit. Připustilo sáče mezi ekonomy diskuzi o možnostech, jak k jejímu řešení přistoupit, ale současně zdůrazňovalo, že "v tržních sférách nebudeme naše problémy řešit".

Teprve tlak vnějších vlivů, příklad neortodoxního a nového přístupu, který se pod vedením M. Gorbačova prosadil v SSSR přerušil myšlenkové a ideologické stereotypy tvůrců a obránců "Poučení...". Jako vždy, když staré síly jsou nuceny dělat novou politiku, dochází k vynuceným kompromisům.

Přesto však k prvnímu prolomení leďů došlo. Poč. ledna r. 1987 byl zveřejněn dlouho oddalovaný a sporný program "Zásad přebudování hospodářského mechanismu ČSSR", který se po 19 letech opět vrací, byť i velmi nedůsledně, ke koncepci Akčního programu z r. 1968 a na něj navazujících projektů. Přitom je pozoruhodné, že tato koncepce z r. 1987 je čs. veřejnosti předložena ne jako podnět ke kritické diskuzi, ale jako oktrojovaný projektový dekret státní a stranické mocenské elity. A na rozdíl od AP i jako požadavek, který sice činí podnikové kolektivy zodpovědné za vlastní ekonomický výsledek, ale nedává jim zatím žádná práva vykonávat vliv na volbu ekonomických alternativ a zejména na výběr vedoucího pracovníka, na kterém vždy v takovýchto podmínkách závisí takřka vše.

Jak dále?

Československá ekonomika je v neradostném stavu, ale dějiny neznají neřešitelné situace, nezůstávají v trvale slepých uličkách.

První cesta k nápravě je přiznat a poznat v plné šíři i strukturu kritický stav a jeho hlubší, tj. historické příčiny, postavit se na pevnou půdu "historické pravdy".

V období "normalizace" a v celé tzv. "brežněvovské éře" se jak naše, tak i ekonomika ostatních zemí RVHP rozvíjely v krunýři přežilých metod a forem vnitřně hospodářských i mezinárodně působících vztahů. Ale prostí lidé těchto zemí - i naší země - překonali svým důvtipem, improvizací a schopností a profesionálním "fortelem" i mnohé z těch překážek, které jim kladly do cesty konzervativní mocenské elity. Rozvinula se i práce vědeckých ústavů, upevnila se pracovní kolektivy, překonaly se a přetrpěly mnohé nedostatky a krize. Bohatší se stala i infrastruktura, u nás, jak už jsme zdůraznili, došlo k dovršení industrializace Slovenska a tím i k ekonomickému zrovnoprávnění našich národů. Podobných úspěchů dosáhly i mnohé další země RVHP.

Nastoupily do života a do politického popředí nové generace. Zejména

v SSSR, kde po upevnění nového gorbačovského vedení nastalo období "Druhé, skutečně socialistické revoluce", schopné "samu sebe kritizovat a vracet se k tomu, co se zdá již splněno" (Marx) a tím i najít nové cesty ke skutečnému rozvinutému socialismu, který by byl s to nejen rozvinout výrobní síly 3. průmyslové revoluce, ale i splnit všechna 4 kritéria optimalizace ekonomického systému.

V čem tedy je směr naděje naší ekonomiky a doufáme, že i její budoucnost?

Především v prosazení nových, řádově efektivnějších vztahů uvnitř RVHP. V nemalé části naší veřejnosti, zklamané dosavadní ekonomickou stagnací a s ní spojeným vůči Západu relativně nízkým životním standardem, se vzmáhá názor, že právě v tomto směru a v této orientaci na Západ by nám mohla kynout spása. Je to omyl, který podceňuje nejen momenty politické, ale i závažné ekonomické reality. Především tu skutečnost, že tam jde o strukturu velmi konfliktní a nestálou, která sama je bojištěm tří velikých integračních subjektů, bojujících mezi sebou o prostor a roli v mezinár. dělbě práce. V tomto boji jsou malí a slabí nemilosrdně postihováni. A my bychom patřili právě k nim. Museli bychom hledat volné prostory v prostředí, kde prakticky neexistují, odepisovat celá výrobní odvětví, zahajovat nové investiční vlny, a nejméně po jedno desetiletí nést úděl outsiderů.

To ovšem neznamená, že bychom doporučovali přerušit naše styky se Západem nebo je z ideologických či politických důvodů uměle omezovat. By právě naopak. Konfrontace s nejnáročnějšími trhy musí být naším cílem. Jde však o minimálně oboustranně výhodnou směnu, zbavenou diskriminace a směřující k vytváření celosvětového obchodu, který je předpokladem i pro politické zklidnění světových poměrů.

Je ovšem skutečností, že dosažení vyšší rentability na těchto trzích nebude rychlé a snadné.

Reforma RVHP nám naproti tomu umožňuje dosáhnout v době podstatně kratší daleko pozitivnější výsledky. Kde však s ní začít a jak pokračovat? Naznačíme jen nejdůležitější tendence.

a) Především je třeba přetvořit RVHP v jednotný a plně otevřený ekonomický prostor, tj. socialistický trh, který by prakticky umožnil nejprve plnou a všestrannou kooperaci a dělbu práce ekonomických subjektů vyrábějících výrobní prostředky a integračně-ekonomické využití vědecko-výzkumných potenciálů. Plně rozvinout přímé vztahy národních podniků.

b) Jako stabilizující a řídicí - a centrálně plánovaný - subjekt vytvořit jednak nový sektor podniků RVHP a společných nadnárodních podniků, který by za společné kapitálové účasti všech zemí (a počítu na výtěžku) zabezpečoval rozvoj

energetických a základních surovinových zdrojů a postupnou výstavbu nadnárodních strojírenských robotizovaných velkopodniků, které by svou produkcí zasobovaly všechny země RVHP a event. i tvořily vývozní fondy, potřebné k vytvoření aktiv platební bilance pro celou RVHP, event. i pro pomoc RZemím.

V nejkratší možné době je také třeba zavést jednotný centrální bankovní úvěrový a měnový systém RVHP, který by umožnil rozšířit vliv (kalkulaci, cenové vyjádření, úvěrování) společné měny PR či jinak nazvané jednotky přímo na podnikovou sféru a tím spojit její podnikovou zainteresovanost s potřebami rozvoje trhu výr. prostředků a pak i spotřebního zboží v rámci RVHP a tím postupně vytvořit "trh odběratele" v celé jeho dimenzi.

d) Umožnit volný pohyb zakladatelského i j. kapitálu uvnitř RVHP. Vytvořit princip socialistického "akciového systému", jehož možnými držiteli by byly státy a soc. podniky a které by umožnily pružné budování společných sdružení a podniků nebo i optimalizaci (event. znovuoživení neúspěšných) podniků pro vhodný počet partnerů a v souladu s dvojj. či vícestranným zájmem.

e) Vytvořit v rámci RVHP síť velkoobchodních, velkoskladových, poradenských a zprostředkovatelských podniků a agentur, které by rychle objevily existující rezervy poptávky a využily existujících kapacit k zvýšení nabídky ve sféře dodavatelsko-odběratelských vztahů v celé RVHP, vnesly do ní zářavý prvek soutěžení a podnikatelské iniciativy.

A co u nás doma?

a) Především přijmout a prosazovat koncepci reformy RVHP a přizpůsobit naši ekonomiku její transformaci.

- b) Od základu změnit roli centrálního řízení a plánování. Omezit je na
- stanovení vývojových perspektiv vůči systému RVHP a směrů spolupráce.
 - plánování a ovlivňování vnější platební bilance a kursu Kčs.
 - regulaci investic poskytováním subvencí a úvěrů a určováním úrokové míry, jakož i daňových normativů
 - ekonomickou a subvenční cenovou politiku
 - stanovením rozvojových cílových programů
 - péče o rozvoj infrastruktury, služeb, zdravotnictví, vzdělání, umění aj.
 - tvorbu ekonomického práva
 - ochranu celospolečenských zájmů
 - ochranu spotřebitelů

c) Zvýšit roli podniků jako základních ekonomických tj. podnikatelských subjektů národní i RVGP ekonomiky. Umožnit jim integraci, vystupování z integrací, vytváření podnikových rad (ze zást. státu, banky, osazenstva) s pravomocí najímat si manažery, vytvářet a rozdělovat fondy atd. a to bez maličného poručnickování byrokracie.

Umožnit podnikům a státu, ale i JZD a Agrokomplexu podílovou zakladatelskou činnost, která by umožnila vznik sektoru malých a středních podniků k řešení dodavatelsko odběratelských nebo vývojových činností. Zde připustit i činnost nových družstev i jednotlivců ochotných k ekonomickému riziku a plně odstranit regule centrálního řízení, mimo finančního a daňového.

e) Vytvořit systém plné ekonomické informovanosti, skončovat s "úpravami statistických údajů v nepříjemných směrech", zveřejnit pravdivé reálné mzdy, zavést spotřebitelské ochranné organizace, vytvořit otevřené databanky, síť poradenství, zprostředkovatelských podniků (zde užít býv. "ministerské kádry, pokud budou toho schopné), vybudovat neúprosný systém velkoobchodu, obchodní i státní kontroly kvality, zejména exportního zboží, vypracovat konkursní právo.

f) Vrátit odborům jejich původní roli, tj. úkol prosazovat zájmy pracujících a to i v konfliktu s podnikatelskými subjekty.

g) Rehabilitovat ekonomickou a společenskou vědu jako základ polit. řízení.

To vše je jen letmý nárys nejpodstatnějších změn. Jde o to uvést - po dvou desetiletích - do pohybu proces reformy, opustit "mrtvé rameno normalizace" otevřít prostor nejen pro socialistické podnikání, ale i pro ekonomickou iniciativu a informovanost nejširších vrstev obyvatelstva. A také pro výrazný růst životní úrovně, která by umožnila překonat postoje odcizení, "obdivování Západu" a vrátila víru ve vlastní síly a tvůrčí rozmach.

37. POLITICKÁ OPOZICE A HNUTÍ ZA LIDSKÁ PRÁVA V 70. A 80. LÉTECH V ČESKOSLOVENSKU

Brutální potlačení demonstrací 21. srpna 1969 ukázalo, že nové vedení nehodlá připustit další projevy masového odporu. Brzy poté byli zatčeni Jan Tessař, Rudolf Battěk a Luďěk Pachman, kteří spolu s dalšími 8 občany podepsali dopis ústavním orgánům, žádající, aby se neustupovalo od poleňkové politiky. (Zatčení byli po roce bez soudu propuštěni.) Tím dal režim najevo, že nebude trpět jakoukoliv otevřenou politickou opozicí.

V sedmdesátém roce došlo k prvním politickým procesům za normalizace. Byli odsouzeni gen. Prchalík na 1 rok a pak i mladí trockisté, kteří se pokusili utvořit organizaci; největší trest z nich - 4 roky - dostal profesor průmyslov-

ky Petr Uhl. V druhém procesu zasedli na lavici obžalovaných evangelíci (Ladislav Hejčánek, Jan Dus aj.). Vlna perzekuce vyvrcholila v roce 1972, kdy bylo odsouzeno několik skupin lidí, kteří vydávali cyklostylované nebo strojopisové politické tiskoviny, převážně socialistického zaměření. K nejvyšším výměrám trestu - k šestiapůl letům - byli odsouzeni brněnský sociolog a bývalý pracovník krajského výboru KSČ Jaroslav Šabata a bývalý rektor vysoké školy politické, historik Milan Hůbl.

Vzhledem k této represi se mnozí opozičníci stáhli do oblastí nepolitické činnosti. Spisovatelé, filosofové, právníci, historici a sociologové psali knihy a studie, nejčastěji do zásuvky. Na základě zjištění, že strojopisy necenzurovaných děl nelze postihnout ani nejsvévolnějším výkladem zákona, vznikl brzy - po sovětském vzoru tzv. samizdat. Nejvýznamnější samizdatové díla - Petlice a Expedice - vydaly za dobu své existence stovky titulů, mezi nimi i díla, která svou hodnotou vysoko převyšují nejlepší oficiálně vydané beletristické knihy.

V roce 1974 vstoupil Zdeněk Mlynář na nový terén. Napsal analýzu československého pokusu o reformu a vydal ji v samizdatu. Helsinská konference pak poňatila opoziční kruhy, aby hledaly možnosti nových forem činnosti, které nová situace nabízela.

Jestliže nezávislá literární tvorba se týkala desítek spisovatelů, druhá oblast nezávislé nepolitické činnosti zahrnovala řádově vyšší okruh lidí. Šlo o mladé hudebníky, zejména o rockové soubory, jejichž činnost byla úřady zakazována a omezována. Tyto skupiny se poté stáhly do bytů, zahrad a polosoukromých příležitostí (svateb a pod.). Mocenským elitám však vadily i tyto nepolitické projevy nonkonformity a v polovině roku 1976 byly dvě hudební skupiny postaveny před soud, který obviněné odsoudil za užívání vulgárních slov. Sedm čelných intelektuálů (Jaroslav Seifert, Václav Černý, Jan Patočka, Karel Kosík, Václav Havel, Ivan Klíma, Pavel Kohout) pozvedlo svůj hlas na jejich obranu v dopise Heinrichu Böllovi. Oba rozsudky podrobilo tvrdé kritice deset právníků (mezi nimi Zdeněk Jičínský, Oldřich Kačerka, Vladimír Klokotčeka a Zdeněk Mlynář) v dopise ústavním orgánům.

V té době byly ve Sbírce zákonů uveřejněny pakty Spojených národů o lidských právech, které Československo podepsalo a ratifikovalo. Tím se tyto pakty staly - stejně jako Závěrečný akt helsinské konference - součástí československého právního řádu.

Za této situace se bývalí členové KSČ, prominentní nekomunističtí intelektuálové a křesťanské kruhy (katolíci i evangelíci) dohodli na utvoření otevřeného, neformálního společenství, usilujícího o dodržování lidských a občanských práv, zakotvených v mezinárodních paktech. Toto společenství se nazvalo Charta 77,

podle svého prvního dokumentu, datovaného 1. ledna 1977 a adresovaného ústavním orgánům. V tomto dokumentu signatáři uvítali podpis mezinárodních paktů o lidských právech československou vládou a žádali, aby tato práva byla v ČSSR skutečně dodržována. Chartu 77 podepsalo původně 239 signatářů. Charta stanovila, že ji na veřejnosti budou zastupovat tři mluvčí a došlo se gentleman-ské dohody, že jeden bude z řad křesťanů, jeden z řad bývalých členů KSČ a jeden z kulturních pracovníků. Prvními mluvčími se stali Jan Patočka, Jiří Hájek a Václav Havel.

Moc stanula před skutečností, že ve formulacích Charty 77 nelze najít sebemenší porušení zákona, naopak Charta vyzývala k dodržování zákonů oficiálními místy. Stíhat chartisty soudně bylo mezinárodně neúnosné - zejména před bělehradskou konferencí, která měla zkoumat, jak se ustanovení helsinského Závěrečného aktu dodržují. Vládnoucí kruhy proto zvolily jiný postup. Především hromadně postihly signatáře existenčně. Kdo nebyl dělník, byl až na výjimky propuštěn z práce a kvalifikované zaměstnání nesehnal. Několik signatářů bylo odsouzeno, tresty však nebyly odůvodněny podpisem Charty, ale našly se jiné záminky. Jiří Lederer si odseděl 3 roky, protože poslal do zahraničí literární díla autorů, kteří za tato díla žalování vůbec nebyli.

Kromě tohoto postihu rozpoutal režim širokou propagandistickou a nátlakovou kampaň. Na všech pracovištích byli lidé nuceni hlasovat pro rezoluce proti Chartě nebo je dokonce podepisovat. V několika větších výrobních závodech však tento pokus skončil blamáží, takže rezoluce proti Chartě nesly většinou jen podpisy vedení podniku a předsedů stranické a odborové organizace. Tato kampaň však nebyla pro moc úspěšná z jiného důvodu: o Chartě se dozvěděl tak široký okruh lidí, o jakém se jejím iniciátorům ani nesnilo.

Do konce roku 1977 podepsalo Chartu přes 800 lidí, poté příliv podpisů silně poklesl. Značná část signatářů - asi 300-400 - emigrovala, mezi nimi i Mlynář. Většina - asi 900 - však zůstala v zemi. Charta zakotvila ve společnosti a vyvíjí svou činnost již jedenáctý rok. Každoročně vydává řadu dokumentů, z nichž se některé týkají vážných problémů společnosti: diskriminace na školách, sociálních a ekonomických práv, náboženské svobody, životního prostředí, problémů spotřebitelů, jaderných elektráren, potřebě ekonomické reformy, populární kuchaře aj. Většina dokumentů vyjadřuje stanovisko mluvčích, některé jsou skupinovými stanovisky, které mluvčí prezentují veřejnosti (např. o jaderných elektrárnách).

Skupina vysoce aktivních chartistů utvořila v roce 1978 Výbor na obranu nespravedlivě stíhaných (VONS). Zjišťovala a zveřejňovala všechny případy soudní a policejní perzekuce z politických důvodů. V roce 1979 bylo 10 členů VONSu zatčeno a 5 z nich odsouzeno na 3-5 let (Petr Uhl, Václav Benda, Václav Havel,

Otka Beďnářová a Jiří Dienstbier). Dalšíh pět bylo po půlročním věznění bez soudu propuštěno (Ladislav Lis, Jiří Němec, Dana Němcová, Václav Malý, Jarmila Bělíková). Zbylí členové však pokračovali v činnosti VONSu a přihlásili se do něj další členové. Případ VONSu ukazuje jak meze, které úřady činnosti chartistů kladou, tak i mez, kterou samy nechtějí překročit. Represe tím však neustala; v roce 1980 byl Rudolf Battěk odsouzen k 6 letům vězení. O rok později uvalil prokurátor vazbu na Jiřinu Šiklovou, Evu Kantůrkovou, Jiřího a Jana Rumla, Milana Šimečku, Karla Kynola, Jána Mlynárika, ale po roce věznění bez soudu byli propuštěni. Soudní perzekuce trvá nadále, postihuje však především málo známé osoby, zejména dělníky (Jiří Gruntorád, Jiří Wolf).

Okruh působení Charty je omezený, počet signatářů v poistatě stagnuje, ale její vliv mnohonásobně tento počet převyšuje. Charta se nepovažuje za politickou opozici a ve vnitřní diskusi odmítla návrhy, aby vypracovala vlastní politický program. Je pluralistickým společenstvím, její politická škála sahá od trockistů až po odpůrce socialismu. Je jedinou institucí, která působí nezávisle na oficiální moci, je vůči ní kritická a pohybuje se však na půdě legality. Většina politicky gramotných lidí o ní ví, má sympatie širokých kruhů veřejnosti. A nelze tvrdit, že by byla zcela bez vlivu na to, co se děje. Po zveřejnění dokumentu o životním prostředí se znásobila pozornost, kterou ekologické problematice věnuje oficiální tisk. A cenzurní zásahy do Borbačovových projevů ustaly, když na ně Charta upozornila.

Závěrem

Zde teď dospívá náš autorský kolektiv ke konci svého pokusu, ve kterém chtěl načrtnout, vysvětlit a snad i zhodnotit důležité momenty pro tok nejnovějších světových, ale i našich národních dějin. Tuto práci o křížovatkách naší moderní doby si neobjednalo žádné nakladatelství, ba vůbec nikdo. Napsali jsme ji jen proto, že jsme chtěli sami pro sebe a pro své přátele postihnout pravdu o naší dějinné epoše. Psali jsme proto bez autocenzury, s největší objektivitou, jaké jsme byli v dané době a v této naší zemi schopni. Nemohli jsme pochopitelně odložit stranou své sympatie k socialistickému a demokratickému proudu, ke kterému se hlásíme, ale respektovali jsme i své vlastní osobní a konečně i naše národní zkušenosti, že dospívání k pravdě je dlouhodobým procesem, dílem, ve kterém nejsme nikdy zcela osamoceni, že je slézáním vrcholu, ke kterému vede mnoho možných cest a přístupů. A každý z nich může objevit nové pohle-

dy na reliéf nízín, překonat nástrahy jednostrannosti. Učit dobrodiní kritické revize a diskuze a také - názorové toleranci. Jen tyto prostředky a jen takovéto přístupy vedou k tomu, že se my, lidé našeho století, můžeme dopracovat k nadhledu nad nesmírnou hloubku a šíři složitých jevů, do kterých se rozlilo moře nejen naší současnosti, ale i dohledné budoucnosti.

Tuto práci jsme napsali i proto, že jsme dospěli k společnému názoru, že pochopení pravdy o naší současnosti, o jejích rozporech a proudech, které ji ženou vpřed, představuje sice nejobtížnější, ale také nejpotřebnější vědecká práce, neboť je klíčem k takovému způsobu jednání - politického jednání - které by nejen našim současníkům, ale i potomkům otevřelo naději na budoucnost, na přežití.

Stojíme totiž my všichni současné i budoucí generace přelomu tisíciletí před otázkou, jak překonat snad nejobtížnější a nejnebezpečnější stadium od vzniku našeho druhu. Co dělat, jakou strategii budoucnosti si zvolit, jak ji prosadit, aby nás její kormidlo usměrnilo do klidnějších vod, ve kterých možnost lidského sebezničení ztratí už svou současnou nebezpečnost.

Nemůžeme se tu nepokusit o odpověď. Naše role průvodců po křížovatkách moderních dějin by se nemohla dovést, kdybychom právě zde zůstali němí. Jako historikové, ekonomové, politologové a vůbec jako společenští vědci máme dokonce povinnost říci zde svůj názor a nenechat tu monopol jen pragmatickým politikům nebo tvárným ideologům.

Máme-li v největší možné stručnosti odpovědět na tuto základní otázku naší společné budoucnosti, měli bychom ji rozčlenit do tří vzájemně souvisejících problémů:

Kde, v jaké vývojové fázi dnes jako lidstvo stojíme, jaké jsou dohledné horizonty naší budoucnosti a jaké důsledky nám z toho plynou?

V čem je zvláštnost naší doby, kde jsou její nejhlubší rozpory, jakých cest bychom se měli držet?

Jací musíme být, abychom uspěli a kterým nebezpečím bychom se měli zejména vyhnout?

x x x

Začneme s první otázkou. Pohlédneme-li na naši dobu ze zorného úhlu nejširěji možného historického nadhledu, dospějeme k závěru, že se nacházíme na samotném nejzazším sklonku ú v o d n í fáze lidských dějin. Fáze, která začala někdy před 30 tisíci léty vznikem našeho druhu a která skončí dovršením industrializační epochy - snad už v nejbližším století.

Industrializační epocha, zahájená v 18. století představuje pak poslední, nejkratší, ale současně i nejbouřlivější a nejproměnlivější epochu této úvodní části dějin. Její jednotlivé éry jsme charakterizovali už výše, jako řetěz

průmyslových revolucí. Naši bezprostřední současnost je pak možné situovat do počáteční fáze třetí průmyslové revoluce. Její technologický i energetický základ je již připraven v počítačové a jaderné bázi. Její plná aplikace ve všech výrobních odvětvích, tj. komplexní robotizace a cyklizace výroby leží však teprve před námi. Až se uskuteční, dospějeme nejen k závěru třetí průmyslové revoluce, ale asi i ke konci industrializační dějinné epochy vůbec.

Zralá fáze třetí průmyslové revoluce přinese po svém dovršení zásadní změnu do lidského životního způsobu. Uvolní totiž v obrovském a takřka všeobecném rozsahu člověka z jeho dosud základního výrobně-spoločenského vztahu, který ho sociálně-ekonomicky determinoval do role "lidského příslušenství stroje". Povolání a zaměstnání člověka se pak jako společenské vztahy od sebe oddělí. Spolu s tím také zanikne ekonomická nezbytnost elementárního sociálního rozdělení lidí na mocenské elity a zaměstnané, řídící a řízené, nadřazené a podřizené. Může ovšem přetrvat jako funkčně-kooperativní vztah sociálně rovných lidí. Tím vzniknou ekonomické a sociální předpoklady pro společenskou rovnost, sociální jistotu a spravedlnost, plnou politickou demokracii a tedy i pro uskutečnění zcela zralé socialistické společnosti.

Za druhé odstraní už dovršená robotistická revoluce i nutnost rozdílnosti a konfliktnosti životního postavení nejen různých národů, ale i kontinentů a jejich ras.

Tím se vytvoří podmínky pro vznik sice národně, rasově, etnicky diferencované, ale současně i se integrující všelidské pospolitosti - lidstva.

Zde také, jak už řečeno, skončí "prolog lidských dějin" a otevře se nová scéna pro nové úkoly lidstva. Ty nejprve zřejmě budou směřovat k plnému zabezpečení "čistých" zdrojů energie, k nápravě ekologických chyb, které způsobila zejména industrializační epocha; později k stále širšímu ovládnutí blízkého vesmíru a využití jeho zdrojů a možností, k biologickému zaokonalení člověka. Na určitém stupni vývoje dospěje pak vědecké poznání a nové technologie i k vytvoření umělé inteligence a pak i k vzniku "bytosti vyšší systémové roviny", nesvázané už přímo s onou vývojovou posloupností, která vedla k tomu, že se člověk vynořil z říše přírody. Ale to budou už úkoly a problémy pokročilé fáze "skutečných lidských dějin" v budoucích staletích či tisíciletích.

Tak se nám tedy dnes jeví naše bližší i vzdálenější budoucnost jakožto možnost. Možnost, která je ovšem podmíněna tím, že přejdeme s úspěchem kritickou křižovatkou právě naší doby, a nedopustíme se na ní takových chyb, které by přivodily její ničivé přerušení.

A tím se dostáváme k druhé nadhozené otázce, v čem jsou zvláštnosti, osobitá nebezpečí a rozpory naší doby.

Dějinná epocha industrializace představovala už od svého počátku období ne-

viðaného urychlení vývoje jak výrobních sil, vědy, infrastruktury, komunikace, obchodu a informací, tak i spádu proměn životních způsobů a to takřka u všech národů naší planety. Třetí průmyslová revoluce toto urychlení vývojového spádu ještě řádově zvýší. Již dnes víáme, že proměny výrobních sil a sociálních poměrů se dějí skokem, rychlým, takřka kontinuálním sledem kvalitativních proměn. Ale na druhé straně způsob společenské organizace, sociálního řízení i celkové systémové uspořádání se děje dále tradicionalisticky, tj. používá se v praxi i nadále jednou vžitých, institucionálně zakotvených a proto i silným sklonem ke konzervativismu trpících struktur. Tak vzniká rozpor mezi potřebou společensky reagovat na zrychlující se vývojové tempo a možnostmi těchto struktur takového tempo zvládnout.

Tento rozpor dvou dynamik je i typickým projevem živelné metody "zkouška-omyl-náprava-doplňení systému", kterou pracovala příroda a kterou užíval dlouho i člověk při svém hledání dokonalejších výrobních soustav a postupů. Tímto způsobem jsme také - jako lidé - i dosud tvořili své dosavadní dějiny. Nic jiného nám také nezbyvalo. Proto jsme také považovali i politiku, tj. řízení společnosti za umění. Za dovednost improvizovat v této živelnosti a nevybočit přitom z "prostoru možného".

I tak jsme na mnohé přišli a překonali nejeđnu kritickou situaci. Ale jiné jsme nezvládli a pak jsme si museli vypomáhat násilnými korekturami. Empirická metoda je totiž vskutku nejen náročná na čas, ale i na krev, násilí a utrpení milionů.

Dnes jsme se však už dostali do takové situace, kdy konfliktní a destruktivní metoda překonávání rozporů mezi rozvojem výrobních sil a potřebnou úrovní společenského řízení není už ani z časových důvodů, ani pro svou konfliktnost dále historicky možná. Konflikty mezi potřebou a časem kroží v naší době a v době nejbližší budoucnosti rozpoutat řetězové eskalace krizí, které by mohly uvést do chodu takové síly, které by dovedly zničit nejen nás lidi, ale i celé přírodní prostředí naší planety.

Řešení, které by přineslo soulad a tvořivé usměrnění současných rozvinutých výrobních sil směrem k dovršení industriální epochy a k přechodu do další fáze sjednoceného lidstva, je tedy možné a uskutečnitelné ne už silami živelnosti, ale nalezením, konstrukcí a uskutečňováním cílového projektu naší budoucnosti.

Dosavadní dějiny se rozvíjely stejně živelně, jako vznikala raně středověká města. Dnes a v budoucnu s nimi musíme pracovat podobným způsobem, jakým dovedeme stavět letiště, dálnice, lodě a automobily. Buď to dokážeme, nebo nastane návrat k prvokům. Snad jen neuvěřitelná shoda náhod by mohla přinést pozitivní výsledek, šli-li bychom starými cestami.

Zde tedy spočívá nejzávažnější zvláštnost naší doby i její základní rozpor, který musíme vyřešit tím, že ovládneme chod dějin.

Přistupme teď k třetímu problému - jací musíme být, jak bychom měli postupovat, abychom překonali nebezpečí a krozby pokračujícího živelného vývoje dějin.

Především musíme pochopit, že se nestaneme pány svých dějin ngráz. Nejprve potřebujeme přerušit stav, který bychom mohli nazvat krizí světové politiky. Ukázali jsme na předchozích stránkách, že už na vznik a vývoj první světové války působila neschopnost řídicích politických center předvídat následky svých činů, nedoceňovat sílu a návaznost i kumulativní působení zdánlivě nevýznamných kroků. Také druhá světová válka nás poučila, jak tragické důsledky mohou mít riskantní, dobrédružné a humanistickým přístupem opovrhující plány neodpovědných demagogů a fanatiků.

Základem krize politiky je proto tedy především nedostatečnost potřebného a přesného p o z n á n í toho, co má politika ovlivňovat a řídit. Narážíme tu tedy na nedostatečný stupeň rozvoje, ale i využití společenských věd. Jejich disciplíny se sice utápějí v kvantitě, ale nedospívají dosud k potřebné úrovni syntézy, k tomu, aby byly s to podat vysoce pravdivé a pravděpodobné prognózy, modely společenského vývoje. A to nejen v jednotlivých zemích nebo jen v sektorech (ekonomika, ekologie atd.), ale v globálním rozsahu. Neumíme také dosud vytvářet ani globální projekty cest, které by k takovýmto cílovým realitám dospívaly.

A přitom jsou společenské vědy - jako systém a souhrn - očima naší epochy, zrakem lidstva upřeným vpřed. Čím rychlejší je spád dějinného vývoje, to dále musí dohlédát, o to rychleji a pohotověji musí rozeznávat blížící se nebezpečí bariér, obtíží, křížovatek. Proto by se měly stát společenské vědy - skutečné, nezávislé, kritické, ve svém bádání neomezené a svobodné, nejvýš možné pravdivé - vědami budoucnosti, 21. století. A to ve stejné míře a v světovém dosahu, jako fyzika, chemie, biologie, kybernetika a ostatní vědní disciplíny.

Poznání historické pravdy je ovšem jen první, byť i nejvýznamnější podmínkou optimálního jednání. Lidé si tvoří dějiny sami. Jako národy, třídy i ostatní pospolitosti se chovají jednak tak, jak jim umožňují jejich ideologie a pochopitelně i následují své řídicí struktury a orgány.

Oba tyto fenomény jsou pro překonání krize světové politiky neobyčejně důležité.

Souhrn představ, názorů, postojů, nadějí sociálních, národních i jiných zájmů, ale i sympatií a antipatií, otevřenosti i niterného odporu - které nazýváme ideologiemi, představují reálnou nadgenerační kontinuitu. Také, jak správně

ně postřehl Marx, "falešné vědomí", ale i sociální vazbu, která spojuje lidi do společenských celků, umožňuje konsensus nutný k jejich společnému jednání. Ideologie jsou ovšem nejen vytrvalou realitou dějin, ale také jejich moderátorem, silou, ve které však také kotví jejich živelný ráz.

Ale právě proto, že jejich existence je realitou, není možné úspěšné vyústění dějin bez nich nebo proti nim.

Proto si musíme uvědomit, že neodvratně jako lidstvo ztroskotáme, jestliže i tyto ideologie neuvedeme v pohyb. Ale v jiný než dosud. Zatím se jejich dynamismus vyznačoval vzájemnou konfliktností, permanentním bojem, kterým se i upevňovaly a nakonec i sebezdůvodňovaly. Musíme se teď naučit postupovat opačně, nerozámýňovat jejich konflikty, nezdůrazňovat jejich protichůdné stránky, jejich jednotlivé "falešnosti", ale vytvářet mezi nimi nové vazby a spojnice porozumění, tolerance, vzájemného poznávání a respektování. Zejména jejich kladných přínosů, blízkých hodnot, styčných polí. A zejména bude důležité, aby všechny otvíraly své brány poznatkům společenských i přírodních věd. Přibližovat je vědám i bystrému proudu proměnnosti, informačních toků, společných či blízkých náhledů právě na projekty budoucnosti je cestou, jak omezit jejich tradiionalistické zakotvení i sklon k reprodukci živelnosti.

Zde leží velika, přímo historická zodpovědnost nejen před sčelovacími prostředky, ale i prostor pro uměleckou tvorbu, školské a vzdělávací systémy, kulturní a náboženské organizace, politické strany a hnutí. Všichni, kteří v těchto oblastech působí, by měli svými silami kout toto železo, utvářet ho do nové podoby, přeměňovat ho v nástroj globální lidské solidarity, rovnosti a spolupráce.

Pokud jde o řídicí struktury - státní a politické organismy - leží na nich nemenší zodpovědnost. Ale krouží tu i nová nebezpečí. Naznačili jsme v naší knize, že logickým důsledkem nové vlny rozvoje výrobních sil 3. průmyslové revoluce je i tendence směřující ke krystalizaci nových nadnárodních integračních politických celků a ekonomických subjektů.

Je jisté, že z jedné strany představují tyto prvky přirozený a dějinně autentický a kladný jev a prostor, ve kterém se mohou příznivěji rozvíjet procesy dělby práce, vysokého zhromaždění a efektivnosti výroby. Jimi lze docilovat též stabilnější a bezpečnější poměry pro velký počet národů. Jejich nástupem se také zmenšuje roztržetost, nepřehlednost, nevypočitatelná komplikovanost i labilita celého světového prostředí. Z těchto hledisek jistě představují pokrok dějin.

Ale jsou tu též obavy a stíny. Vrcholové struktury těchto integrovaných "superstátů" se rychle stávají i jakýmsi novým, vyšším patrem řízení, sférou nových mocenských elit. Jejich působení, logika jejich chování je však už méně

přístupná oněm už vžitým formám kontroly a zpětných vazeb, které se po dlouhá dějinná období vytvářely především v demokratických státech. Společenské vědomí není proto vždy s to dobře pochopit jejich jednání, soustřeďuje se na staré okruhy svého politického zájmu a tak hrozí nebezpečí, že se politická samostatnost a tím i výlučnost těchto nadstruktur spíše bude zvětšovat, než omezovat.

Integrace prostředků uvádí pak do jejich kompetence obrovské rozsahy hodnot, různých institucí, s nimi spojených zájmů, které hrozí polehnout svým vlastním bližším zájmům, podporovat jejich priority i tehdy, jestliže se vymykají, nebo dokonce působí i proti potřebám lidí, a nakonec i naší doby. Tyto instituce se mohou tedy stát - nenajdou-li potřebné protiváhy v nových zpětných demokratických vazbách - vážnou překážkou i samotné globalistické politiky a s ní i možnosti cílevědomě překonávat kritické fáze nejbližších dějin.

Zvláště nebezpečné jsou v tomto směru především vojenské a vojensko-ekonomické struktury. Nejen pro samotný fakt, že jsou ozbrojeny a mohou si proto někdy i vynutit to, oč by musely jinak lid a jeho zástupce žádat, ale i proto, že jejich činnost je utajená, vzdálená kritice i dohledu veřejného mínění. A nakonec i proto, že jejich potřeby představují obrovské položky ekonomické poptávky, která může být ve vratkých chvílích stabilizátorem národních i nadnárodních ekonomik. A právě proto by tu mohly vzniknout stimuly, které by za určitých podmínek vedly k umělému vyostřování konfliktů, k brzdění globalistické politiky a snad i k tomu nejhoršímu - k atomové smrti.

Proto považujeme za neobyčejně závažnou nezbytnost nastolit systém demokratické kontroly i nad těmito institucemi a vytvořit světovou ideologii, žádající "svět bez zbraní k světu bez hladu a sbratřených národů". Posílit roli OSN i jejich integrující pravomocí v mezinárodním právu.

Chceme v této souvislosti ovšem upozornit ještě na další nebezpečí, které se skrývá v přílišném vyhranění světových integračních struktur. Ukazuje se, že přesto, že jde o velmi rozsáhlé celky, začíná dnes už i jim být jejich prostor těsný. Výraznějších ekonomických stabilit mohou dosahovat jen při vzájemném otevření trhů. Platí to zejména pro EHS, USA a Japonsko. Ale současně jsme svědky toho, že se vytvářejí i vnitřní tendence určitých národních odvětví s nižší rentabilitou vynucovat si uzavírání trhů a postupovat k autarktním a protekcionisticky odděleným vnitřním ekonomikám.

Vezměme však v úvahu, že i sám počet těchto velikých světových celků, ke kterým ovšem patří i země RVHP, není dosud ještě úplný. Před svou emancipací a požadavky na otevřenost trhů, stojí ještě Čína, Indie, země jižní Ameriky a snad i arabské země, nemluvě o národech černé Afriky. Uvedeme-li to v souvislost s tím, že stojíme teprve na prahu "robotické revoluce" nejbližších desítek let,

dovedeme si představit sílu zájmových konfliktů, které může budoucnost uvést do chodu.

Nehtrozí tu nebezpečí, že se tyto současné i budoucí veliké integrace obrní do svého protekcionistického obalu a zneprátelí; že se vydají cestami tlaků a protitlaků, pokrůžek či násilí?

A nestojí tu překážka i před samotným dovršením 3. průmyslové revoluce, která se objektivně neobejde bez obrovských a jen celosvětově zvládnutelných nákladů na lacinou a čistou energii, ani bez stejně nákladného úsilí o ochranu před ekologickou havárií lidského prostředí? K jakému plýtvání investicemi, náklady, úsilí, i zdroji povede oddělená výroba těchto celků. Nebude nutně ústít do paralelní přeindustrializace a do přívalu ekologických rozporností? Nové technologie objektivně povedou k integrované světové ekonomice. Ale včas neusměrněná politika, nepředvídaající nebezpečí integrační uzavřenosti může vést směrem právě opačným, k nové podobě ekonomické roztržičnosti a oddělení.

To vše jsou problémy, které lidstvo bude muset řešit v novém spádu času a v novém rozměru své, tentokrát už skutečně globální existence.

Naše naděje a důvěra v socialismus se odvozuje především z toho, že právě jeho ideologie je nejvíce otevřená vědě o společnosti, má hlubokou a dávno tradici internacionalismu, která ho přivádí i ke globalistickému myšlení i politice. A že je svou podstatou hluboce spjat s potřebami prostého pracujícího člověka, onoho "lidského faktoru", který nakonec rozhodne o osudu našeho světa.

A co říci na okraj dějinných výhledů našich národů?

Především stojí před potřebou a nezbytností překonat dědictví nyní už letitého normalizačního zmrtnění, prolomit tradice a pokoří pasivity, lhostejnosti, beznaděje, desociace, obojetnictví, odcizení i mravního úpadku, který se bohužel už velmi zřetelně projevuje na současném stavu naší mládeže. I u nás tedy půjde o překonání krize politiky, zejména její bezperspektivní pragmatičnosti, úřednické průměrnosti, vrchnostenství, návyku na ideologická narkotika a neznaščenlivosti k vědě a pravdě vůbec, nedostatku tolerance, představitivosti, odvažného ale fundovaného novátorství. Abychom překonali závaží současnosti budeme asi muset jít hluboko do minulosti, ale nesmíme zapomenout i na měřítko budoucnosti. Snad nikde jinde tak neplatí, jako u nás, že více pravdy znamená více demokracie a více demokracie i více socialismu. Potřebujeme najít opět svou tvář, smýt to, co vytvořilo ledy odcizení, začít opět kráčet po cestách, které nám v minulosti přinášely úspěch i uznání jiných. Na kterých jsme dokazovali, že i naše malé národy, díky svému úsilí, rozhledu, pracovitosti a tradiční lásce k pravdě jsou s to objevit na cestách budoucnosti mnohé, co může být užitečné, ba i příkladné také pro jiné.

O B S A H

1. Úvod (St. Tomáš)	str. 1
2. Ideologie industriální epochy. Socialismus a komunismus (St. Tomáš)	10
3. Počátky druhé průmyslové revoluce, sociální demokracie, problém imperialismu (St. Tomáš)	19
4. Krize Rakouska-Uherska a česká a slovenská politika před a za I. světové války (K. Pořlaha)	26
5. Česká a slovenská politika za I. světové války (K. Pořlaha)	37
6. T.G. Masaryk před rokem 1914 a za I. světové války (K. Pořlaha)	47
7. Versailleský systém, jeho rozpory a rozklad (St. Tomáš) ...	54
8. Ruská revoluce (St. Tomáš)	58
9. Druhá a Třetí internacionála (J. Heller)	68
10. První národní a demokratické revoluce v Československu (St. Tomáš)	74
11. Rozkol dělnického hnutí v Československu a jeho důsledky (St. Tomáš)	84
12. Nový problém světa - fašismus (J. Heller)	93
13. Vývoj nepovakého Ruska (St. Tomáš)	99
14. "Bolševizace" KSČ (J. Heller)	108
15. Urychlení industrializace v SSSR a její důsledky (St. Tomáš)	115
16. Ekonomické a politické problémy předmnichovské republiky (St. Tomáš)	129
17. Zánik I. Československé republiky (J. Heller)	139
18. Druhá světová válka (St. Tomáš - J. Heller)	147
19. Problémy národně osvobozenického boje českého a slovenského národa doma i v zahraničí (K. Pořlaha)	155
20. Svět po druhé světové válce. Příčiny a důsledky konfliktů mezi velmocemi (K. Pořlaha)	174
21. Stalinistický systém po druhé světové válce a jeho konec. Sovětský svaz v letech 1945-1953. (J. Heller)	188
22. Lidově demokratické revoluce v Evropě (K. Pořlaha)	193
23. Druhá národní a demokratické revoluce v Československu (K. Pořlaha)	203
24. Československo v první polovině padesátých let (St. Tomáš)	230
25. Ghuřščovova etapa překonávání stalinismu. Krize v NDR, Polsku a Maďarsku. Ghuřščovův pád (J. Heller)	246
26. Brežněvovo období - léta politického konzervatismu (J. Heller)	254
27. Československo v letech 1953-1967 (St. Tomáš)	262
28. Pražské jaro 1968 (St. Tomáš)	281
29. Vznik normalizace v Československu a základy její krize (St. Tomáš)	308

30. Gorbačovovo vedení v SSSR a jeho problémy (J. Heller) ...	329
31. Západní společnosti po roce 1953 (J. Heller)	331
32. Nástup třetího světa do dějin (J. Heller)	351
33. Vývoj Číny (J. Heller)	362
34. Válka a revoluce ve Vietnamu (J. Heller)	368
35. Situace náboženství a náboženských institucí ve XX. století (Vladimír Šmejkal)	371
36. Problémy a rozpory naší současné ekonomické situace a jejich řešení (St. Tomáš)	374
37. Politická opozice a hnutí za lidská práva v 70. a 80. letech v Československu (J. Heller)	393
Závěr	396